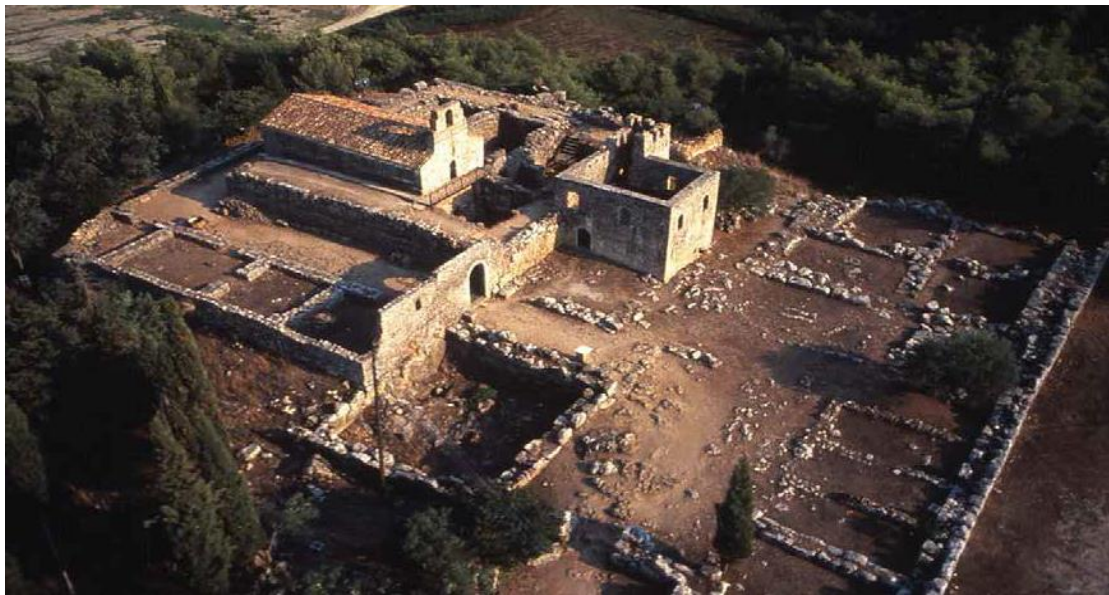

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
«ΤΟ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΑ»
«ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ»

ΡΟΔΟΣ , «*Φεβρουάριος 2018*»

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ»

A.M: 4352016005

«ΤΟ ΝΕΚΡΟΜΑΝΤΕΙΟ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΑ»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: Μανόλης Στεφανάκης

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Σπύρος Συρόπουλος

Παναγιώτης Κουσσούλης

ΡΟΔΟΣ, *«Φεβρουάριος 2018»*

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς Ανατολή», του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Πρωτίστως, ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Αναπληρωτή Καθηγητή Μανόλη Στεφανάκη, για τη συνεργασία, το αμέριστο ενδιαφέρον και την πολύτιμη βοήθεια του, κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τα υπόλοιπα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Σπύρο Συρόπουλο και τον Αναπληρωτή Καθηγητή Παναγιώτη Κουσουλή. Ευχαριστώ τους Φύλακες Αρχαιοτήτων στον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου του Αχέροντα, για τη βοήθεια τους κατά την επίσκεψη μου εκεί, που διανθίστηκε με την ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με τη φύση και τη λειτουργία του χώρου.

Αυτή η εργασία αφιερώνεται στους γονείς μου, Ανδρέα και Χρυσούλα, που με έχουν στηρίξει όλα αυτά τα χρόνια με την αγάπη και τη βοήθεια τους.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1: Η νεκρομαντεία στην αρχαία Ελλάδα	13
1.1. Εισαγωγή	13
1.2. Η νεκρομαντεία στις φιλολογικές μαρτυρίες	15
1.2.1. Ομηρικά έπη	15
1.2.2. Κλασική περίοδος	16
1.2.3. Ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος	20
1.3. Ανατολική και αιγυπτιακή νεκρομαντεία	21
1.4. Συμπεράσματα	23
Κεφάλαιο 2: Το Ιστορικό των ερευνών στο χώρο του Νεκρομαντείου	25
2.1. Εισαγωγή	25
2.2. Πρώιμες έρευνες	25
2.2.1. Περιηγητές του 19 ^{ου} αιώνα	25
2.2.2. Παλαιότερες προτάσεις για τον εντοπισμό του Νεκρομαντείου	27
2.3. Ανασκαφική έρευνα	28
2.3.1. Δοκιμαστικές ανασκαφές και έρευνες κατά το 1958	28
2.3.2. Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες (1960-1991)	29
2.4. Μεταγενέστερες εξελίξεις και επιμέρους έρευνες	30
2.5. Εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης 2011-2015—πρόσφατες μελέτες	33
2.6. Συμπεράσματα	34
Κεφάλαιο 3: Τοπογραφία	35
3.1. Εισαγωγή	35
3.2. Φιλολογικές μαρτυρίες	36
3.3. Γεωλογικές και τοπογραφικές έρευνες και υποθέσεις	43
3.4. Συμπεράσματα	47
Κεφάλαιο 4: Ο αρχαιολογικός χώρος: η αρχιτεκτονική μορφή του Νεκρομαντείου	48
4.1. Εισαγωγή	48
4.2. Η χρήση του χώρου πριν από την Ελληνιστική περίοδο	48
4.3. Η Ελληνιστική περίοδος	51
4.3.1. Δυτική πτέρυγα	51
4.3.2. Βόρειος Διάδρομος	55
4.3.3. Εσωτερικός Ανατολικός Διάδρομος (ΖαΘ)	58

4.3.4. Εξωτερικός Ανατολικός Διάδρομος (B-A4-A5)	59
4.3.5. Νότιος Διάδρομος-Λαβύρινθος	60
4.3.6. Κυρίως Ιερό	61
4.3.7. Σύνοψη: η αρχιτεκτονική μορφή του οικοδομήματος	67
4.4. Χρήσεις του χώρου μετά την καταστροφή του 167 π.Χ.	72
Κεφάλαιο 5: Τα κινητά ευρήματα	74
5.1. Εισαγωγή	74
5.2. Η διασπορά των ευρημάτων στον αρχαιολογικό χώρο: συνοπτική παρουσίαση	74
5.3. Μελέτη των κινητών ευρημάτων ανά κατηγορία	78
5.3.1. Ειδώλια	78
Α. Αποθέτης στη ρίζα του λόφου	78
Β. Ευρήματα από το χώρο του ιερού	80
5.3.2. Κεραμική	82
Α. Πίθοι και λουτήρια	83
Β. Εμπορικοί αμφορείς	85
Γ. Αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση	88
Δ. Απλά άβαφα αγγεία	90
Ε. Αγγεία με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος	90
Στ. Μελαμβαφή αγγεία	94
Ζ. Πλαστικά αγγεία	96
Η. Λύχνοι	96
5.3.4. Αγνύθες	98
5.3.5. Λίθινα αντικείμενα	103
5.3.6. Νομίσματα	105
5.3.7. Μεταλλικά αντικείμενα	105
Α. Τμήματα από καταπέλτες	105
Β. Σιδερένια βάρη	108
Γ. Αγγεία	109
Δ. Πολύτιμα σκεύη και κοσμήματα	109
Ε. Εργαλεία	110
Στ. Όπλα και εργαλεία ιπποσκευής	112
Ζ. Διάφορα μεταλλικά εξαρτήματα και σκεύη	113
Η. Ζυγός και Σταθμία	113

5.3.8. Απανθρακωμένα τρόφιμα και καρποί	114
5.3.9. Οστά ζώων και όστρεα – άλλα οργανικά κατάλοιπα	117
5.4. Κριτική αποτίμηση	119
Κεφάλαιο 6: Η ανασύσταση του Τελετουργικού στο Νεκρομαντείο	121
6.1. Εισαγωγή	121
6.2. Η αρχαιότητα της λατρείας	121
6.3. Η τελετουργία πριν από την ελληνιστική περίοδο	124
6.4. Η τελετουργία στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα: η άποψη του Σ. Δάκαρη.....	126
6.5. Κριτική αποτίμηση για την τελετουργία στο Νεκρομαντείο.....	135
6.6. Συμπεράσματα	144
Κεφάλαιο 7: Τα άλλα Νεκρομαντεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου	145
7.1. Εισαγωγή	145
7.2. Το Νεκρομαντείο στο Ταΐναρον και το ιερό του Ποσειδώνα	145
7.3. Το Νεκρομαντείο στην Ηράκλεια του Πόντου	151
7.4. Το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus της Καμπανίας	153
7.5. Ελάσσονα νεκρομαντεία	156
7.6. Πύλες του Άδη και Πλουτώνια – υπόγεια μαντεία και ηρώα.....	157
7.7. Γενικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα	160
Κεφάλαιο 8: Εναλλακτικές ερμηνείες του χώρου του Νεκρομαντείου	164
8.1. Εισαγωγή	164
8.2. Η ερμηνεία του συγκροτήματος του Μεσοποτάμου ως αριστοκρατικής οχυρής κατοικίας: Η υπόθεση του D. Baatz και η επίδρασή της στην έρευνα	164
8.3. Κριτικής της υπόθεσης του Dietwulf Baatz	167
8.3.1. Αρχιτεκτονική μορφή	168
8.3.2. Τα ευρήματα και η θέση τους στο χώρο	175
8.3.3. Το ζήτημα των καταπελτών	176
8.3.4. Οι ερμηνείες της υπόγειας αίθουσας	180
8.4. Συμπεράσματα	183
Συμπεράσματα	184
Παράρτημα αρχαίων πηγών	190
Βιβλιογραφία	207
Κατάλογος Χαρτών και Εικόνων	225
Χάρτες - Εικόνες	235

Περίληψη

Ο αρχαιολογικός χώρος που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου του Μεσοποτάμου, στη συμβολή των ποταμών Αχέροντα, Κωκυτού και Πυριφλεγέθοντα, στο νομό Πρέβεζας, ανασκάφηκε από τον Σ. Δάκαρη κατά τα έτη 1958- 1977. Πρόκειται για ένα ελληνιστικό συγκρότημα που αποτελείται από δύο τμήματα: το δυτικό, το οποίο περιλαμβάνει την αυλή και βοηθητικούς χώρους, και το ανατολικό, που αποτελείται από ένα κεντρικό οικοδόμημα με τρία κλίτη και περιμετρικούς διάδρομους. Η οικοδόμηση έγινε σε δύο φάσεις. Αρχικά, χτίστηκε το ανατολικό τμήμα στα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και κατόπιν, στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. προστέθηκε το δυτικό τμήμα. Βασισμένος στην τοπογραφία της περιοχής και τις φιλολογικές μαρτυρίες, ο ανασκαφέας ταύτισε το χώρο με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Το αρχαϊκό και κλασικό ιερό είτε βρίσκονταν κάτω από το ελληνιστικό κτίριο και δεν άφησε ίχνη είτε στους πρόποδες του λόφου, όπου εντοπίστηκε ένας αποθέτης με ειδώλια και κεραμική. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο Dietwulf Baatz αντιπρότεινε την ερμηνεία του χώρου ως οχυρή αριστοκρατική οικία. Από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, τη σύγκριση με άλλα οχυρά κτίσματα της Ηπείρου και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, και από την ανάλυση των κινητών ευρημάτων προέκυψε το συμπέρασμα ότι η υπόθεση του Baatz δεν ευσταθεί. Το κεντρικό οικοδόμημα δεν μπορεί να είναι πύργος για δύο λόγους: έχει πολύ μεγάλες διαστάσεις, σε αντίθεση με όλα τα γνωστά παραδείγματα πύργων, και πάνω από το ισόγειο η ανωδομή δεν ήταν λίθινη, όπως θα περίμενε κανείς σε έναν πύργο, αλλά αποτελούνταν από πλίνθους. Η μελέτη των άλλων γνωστών Νεκρομαντείων απέδειξε ότι δεν υπάρχει μια συγκεκριμένη τυπολογία για τα ιερά αυτού του είδους. Η τελετουργία που λάμβανε χώρα στο ιερό περιλάμβανε διάφορα στάδια προετοιμασίας του πιστού. Με την είσοδο του στο κεντρικό κλίτος του κυρίως οικοδομήματος, ο πιστός ερχόταν σε επαφή με τα φάσματα των νεκρών και συνομιλούσε μαζί τους για να λάβει απαντήσεις στα ζητήματα που τον απασχολούσαν. Ο ανασκαφέας πίστευε ότι ένας γερανός κατέβαζε ένα λέβητα, μέσα στον οποίο βρίσκονταν το σκηνοθετημένο είδωλο του νεκρού, από τον όροφο του κτιρίου. Είναι πιο πιθανό ο μηχανισμός να είλκυε το ομοίωμα του νεκρού μέσα από τον λέβητα που ήταν τοποθετημένος στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας. Με αυτό τον τρόπο δίνονταν η εντύπωση ότι το φάσμα ανέρχονταν από τον Κάτω Κόσμο.

Summary

The archaeological site on the summit of Mesopotamo hill, at the point of junction of the rivers Acheron, Kokytos and Pyriflegethon, in the prefecture of Preveza, was excavated by S. Dakaris from 1958 to 1977. It is a Hellenistic complex made up of two parts: the western part, comprising the courtyard and several secondary rooms, and the eastern one, which consists in a three-aisled central building and lateral corridors. There are two distinct architectural phases. The eastern part was constructed first, around the end of the 4th or the beginning of the 3rd century. The western part was annexed later, near the end of the 3rd century. Based on the topography of the area and the written sources, the excavator identified the building with the Acheron Nekromanteion. The archaic and classical sanctuary would lie underneath the Hellenistic building and disappeared without leaving any traces, or was located on the slopes of the hill, where a deposit with figurines and pottery was excavated. At the end of the 70's, Dietwulf Baatz proposed instead to identify the complex with a fortified aristocratic residence. The study of the architecture, the comparison with other fortified sites in Epirus and the rest of the Greek world, as well as the detailed analysis of the finds, lead to the conclusion that Baatz's theory cannot hold. The central building cannot be a tower, because of its huge dimensions, which are in contrast with all known examples of towers, while the walls beneath the ground floor are not built in stone -as one would have expected in the case of a tower-, but in bricks. The study of other known Oracles of the Dead has shown that there is no concise typology for the sanctuaries of this type. The ritual conducted in the Nekromanteion was divided in several stages of preparation of the visitor. When he finally entered the central hall, he encountered the ghosts of the dead and spoke with them, seeking answers for the matters bothering him. The excavator thought that the puppet representing the dead was put inside a large bowl, lowered from the upper floor, by means of a raising device. It seems more probable that the device was dragging up the puppet, which was lying inside the bowl resting on the central hall's floor. In that sense, the ghost was as if raised from the Underworld.

Εισαγωγή

Στο βόρειο άκρο του νομού Πρέβεζας, στην επικράτεια του Δήμου Φαναρίου, στο δημοτικό διαμέρισμα του Μεσοποτάμου βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος που εντοπίστηκε και ανασκάφηκε από τον Σωτήρη Δάκαρη μεταξύ 1958 και 1977. Ο χώρος, που περιλαμβάνει έκταση περίπου τριών στρεμμάτων και στεγάζει ένα συγκρότημα της ελληνιστικής περιόδου, ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα με το φημισμένο Νεκρομαντείο του Αχέροντα στην Εφύρα. Διακρίνεται στο ανατολικό συγκρότημα, που είναι πρωιμότερο, και στο δυτικό συγκρότημα (αυλή), που ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση [Εικ. 12-13]. Στον ίδιο χώρο υπάρχουν και δύο νεώτερα κτίσματα, η Μονή του Αγίου Ιωάννη, που ανεγέρθηκε το 18^ο αιώνα και μια οθωμανική οικία του 19^{ου} αιώνα [Εικ. εξωφύλλου, 2, 12]. Το αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι η λεπτομερής ανάλυση του ελληνιστικού κτιρίου και ο καθορισμός της λειτουργίας του.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα και δημοφιλέστερα αρχαιολογικά μνημεία στην Ελλάδα. Λόγω της γοητείας που ασκεί στο σύγχρονο άνθρωπο η ενασχόληση με το υπερφυσικό, το ενδιαφέρον για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα έχει ξεπεράσει τα όρια του αρχαιοφίλου κοινού, αγγίζοντας ακόμη και το χώρο της λαϊκής κουλτούρας. Έχει παρουσιαστεί σε άρθρα μεγάλων εφημερίδων της Ελλάδας και του εξωτερικού¹, σε ντοκιμαντέρ με μεγάλη απήχηση², ακόμη και σε ένα σχετικά δημοφιλές γαλλικό κόμικς [Εικ. 1]³. Συνολικά, η αναζήτηση στο google για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα αποφέρει 26.600 διαδικτυακές αναφορές. Αν και μειωμένη, από τότε που ο χώρος είναι προσβάσιμος με την καταβολή εισιτηρίου, η επισκεψιμότητα ξεπερνά κατά πολύ εκείνη των άλλων αρχαιολογικών χώρων της Ηπείρου, δεδομένου μάλιστα ότι συνδυάζεται με τον υψηλού επιπέδου εναλλακτικό τουρισμό που προσφέρει η

¹ Στο χώρο του Νεκρομαντείου εκτίθεται απόσπασμα της εφημερίδας *Ελευθερία* (26.11.1961) με παρουσίαση των ανασκαφών του 1961. Άρθρο για το Νεκρομαντείο με τίτλο “To Hades and Back (Hic) with Homer’s Help” δημοσιεύθηκε στους *New York Times* στις 7.3.1971. (<http://www.nytimes.com/1971/03/07/archives/to-hades-and-back-hic-with-homers-help-to-hades-and-back-hic.html>).

² Απόσπασμα από ορισμένα από αυτά είναι διαθέσιμα στο Youtube: https://www.youtube.com/results?search_query=+documentary+nekyomanteion

³ Marc Jailloux, *Orion 3. Les Oracles*. Paris: Casterman 2011. <http://www.ancient-origins.net/necromanteion>

περιοχή⁴. Εν κατακλείδι, η ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο έχει εντυπωθεί στη συνείδηση του γενικού κοινού εδώ και πολλές δεκαετίες⁵.

Λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος των ανασκαφών, και ενώ η ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα είχε γνωρίσει σχεδόν καθολική αποδοχή μεταξύ των ερευνητών, ο Γερμανός μελετητής Dietwulf Baatz ταύτισε το χώρο με οχυρή αριστοκρατική οικία⁶. Έκτοτε, οι μελετητές διχάζονται μεταξύ των δύο προτάσεων, χωρίς η έρευνα να έχει καταλήξει οριστικά και κυρίως χωρίς να έχει γίνει συστηματική αντιπαραβολή όλων των δεδομένων, προκειμένου να εντοπιστούν τα ισχυρά και τα αδύναμα στοιχεία της καθεμιάς από αυτές.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταλήξει ποια από τις δύο ταυτίσεις του αρχαιολογικού χώρου είναι η ορθή. Για το λόγο αυτό, επιχειρείται καταρχήν να καλυφθεί το κενό στην έρευνα, που επισημάνθηκε παραπάνω, μέσα από την συστηματική ανάλυση όλων των διαθέσιμων δεδομένων για το Νεκρομαντείο. Οι στόχοι της εργασίας είναι τόσο πραγματολογικοί όσο και μεθοδολογικοί. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται η κατά το δυνατόν πληρέστερη ανάλυση όλων των τοπογραφικών, αρχαιολογικών και φιλολογικών τεκμηρίων. Το ενδιαφέρον ως προς τη μεθοδολογία εστιάζεται σε μια σειρά ερωτήματα: τι καθορίζει τη χρήση ενός χώρου ως ιερού ή κατοικίας, ποιο ρόλο παίζουν τα κινητά ευρήματα και η διασπορά τους σε έναν αρχαιολογικό χώρο, πώς αξιοποιείται η στρωματογραφία ενός στρώματος καταστροφής, ποια είναι η βαρύτητα των φιλολογικών μαρτυριών και με ποιο τρόπο είναι θεμιτό να συνεξετάζονται με τα αρχαιολογικά δεδομένα, ποιος είναι ο ρόλος του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής μορφής ενός κτίσματος, πώς μπορεί να αξιοποιηθεί η έρευνα σε άλλους τομείς της επιστήμης (γεωλογία, αρχαιοβοτανική, αρχαίο-ακουστική) στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής θρησκείας.

Η μεθοδολογία της εργασίας βασίστηκε στο κριτήριο ότι η όποια ερμηνεία του χώρου θα πρέπει να συνάδει με τα περισσότερα, αν όχι όλα, τα διαθέσιμα τεκμήρια, προκειμένου να υποστηριχθεί βάσιμα. Έγινε κατά το δυνατόν συστηματική

⁴ Για την τουριστική αξιοποίηση του Νεκρομαντείου και της γύρω περιοχής, βλ. την ανακοίνωση των E. Saltagianne, CH. Gousi και F. Siska, "River Acheron: natural landscape and historical place-monuments." Στο: *1st International Conference on Environmental Science and Technology*, Ρόδος 31.8-2.9.2017.

(https://cest.gnest.org/sites/default/files/presentation_file_list/cest2017_00438_oral_paper.pdf). Σε προσωπική συνομιλία με τον αρχαιοφύλακα του χώρου (5.10.2017), αναφέρθηκε ότι το καλοκαίρι του 2016 επισκέφτηκαν το Νεκρομαντείο 8.000 άτομα.

⁵ Αγγέλη 2015β, 32.

⁶ Baatz 1979, 1982 και 1999.

κάλυψη της βιβλιογραφίας που αφορά το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και τον αρχαιολογικό χώρο του Μεσοποτάμου. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη λεπτομερή ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων μέσα από τις ανασκαφικές εκθέσεις που έχουν δημοσιευθεί, καθώς από νωρίς επισημάνθηκε ότι οι περισσότερες συζητήσεις βασίζονται στη δευτερογενή βιβλιογραφία, και ιδιαίτερα σε δημοσιεύσεις που δεν είναι στην ελληνική. Επομένως, παρουσιάζουν μια ελλιπή και σε πολλές περιπτώσεις διαστρεβλωμένη εικόνα των ευρημάτων που προέκυψαν από την ανασκαφή. Έγινε προσπάθεια να καλυφθεί κατά το δυνατόν βιβλιογραφικά η ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας και της Ηπείρου και να μελετηθούν οι γειτονικοί οικισμοί, τόσο για την ορθότερη κατανόηση των κινητών ευρημάτων και τον καθορισμό της προέλευσης, της χρονολόγησης και της χρήσης τους, όσο κυρίως προκειμένου να ενταχθεί το Νεκρομαντείο του Αχέροντα στο ιδιαίτερο τοπικό του πλαίσιο. Επιπρόσθετα, αναλύθηκε η βιβλιογραφία που αφορά γενικότερα την πρακτική της νεκρομαντείας. Η βιβλιογραφική έρευνα συνδυάστηκε με την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο του Μεσοποτάμου και την επιτόπια μελέτη της αρχιτεκτονικής του συγκροτήματος, και με την επίσκεψη στο αρχαιολογικό Μουσείο των Ιωαννίνων, όπου εκτίθενται τα περισσότερα ευρήματα. Το άφθονο φωτογραφικό υλικό που προήλθε από τις δύο επισκέψεις χρησιμοποιήθηκε για τη μελέτη και την κατανόηση του χώρου και των αντικειμένων που περιείχε, αλλά δεν δημοσιεύεται εδώ.

Παρά τις αρχικές προσδοκίες, η παρούσα μελέτη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πλήρης. Ο βασικός λόγος είναι η απουσία τελικής δημοσίευσης της αρχιτεκτονικής του κτιρίου. Ως αποτέλεσμα, σε ορισμένους χώρους δεν κατέστη δυνατό να καθοριστούν οι ακριβείς διαστάσεις. Σοβαρά προβλήματα ανέκυψαν και με τη μελέτη των κινητών ευρημάτων, καθώς για πολλές κατηγορίες δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις ή υπάρχει μια πολύ αποσπασματική και ξεπερασμένη εικόνα στην έρευνα. Μεγαλύτερο είναι το πρόβλημα σε ότι αφορά τη δυτική πτέρυγα του κτιρίου, στην οποία δεν δόθηκε η αρμόζουσα προσοχή, λόγω του εμφανώς βοηθητικού χαρακτήρα της, αλλά και της αποσπασματικότητας των αντικειμένων που βρέθηκαν στην ανασκαφή. Έτσι όμως, ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας του κτιρίου, η επαναχρησιμοποίηση μέρους της αυλής κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης, είναι αδύνατο να μελετηθεί, πέραν κάποιων πολύ γενικών παρατηρήσεων.

Στο πρώτο κεφάλαιο δίνεται το γενικό περίγραμμα της νεκρομαντείας, όπως έχει προκύψει κατά κύριο λόγο μέσα από την έρευνα των τελευταίων χρόνων, που σηματοδοτείται σε μεγάλο βαθμό από τη δημοσίευση μια εκτενούς μονογραφίας

πάνω στο θέμα από τον Daniel Ogden το 2001. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει μια κατά το δυνατόν πλήρη εικόνα της έρευνας σχετικά με τον εντοπισμό του Νεκρομαντείου αρχικά, και εν συνεχεία με την ανασκαφή του χώρου του Μεσοποτάμου το διάστημα 1958-1977 καθώς και τις αντικρουόμενες ερμηνείες που προτάθηκαν από τον Σ. Δάκαρη και τον D. Baatz. Επιπλέον, αναλύει διεξοδικά τις παρεμβάσεις που έγιναν στον αρχαιολογικό χώρο μετά το πέρας των ανασκαφών. Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μια συνολική εξέταση των τοπογραφικών δεδομένων που κινείται σε δύο άξονες, αφενός τη μελέτη των φιλολογικών πηγών που αφορούν την περιοχή του Αχέροντα και το Νεκρομαντείο ειδικότερα και αφετέρου στην αξιολόγηση των σύγχρονων δεδομένων της τοπογραφίας και της γεωμορφολογίας της περιοχής, που υποστηρίζουν την ταύτιση με το συγκεκριμένο ιερό.

Τα επόμενα τρία κεφάλαια επικεντρώνουν στα ανασκαφικά δεδομένα, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό λόγω της ελλιπούς δημοσίευσης τους. Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει την αρχιτεκτονική του κτιρίου, όπως αποκαταστάθηκε επί χάρτου από τον ανασκαφέα και παρουσιάζει τις εναλλακτικές θεωρίες για τη μορφή του. Επιπλέον, παρουσιάζεται η ιστορία του χώρου πριν και μετά την ίδρυση του ελληνιστικού συγκροτήματος. Το πέμπτο κεφάλαιο, που είναι και το εκτενέστερο, αναλύει διεξοδικά τα κινητά ευρήματα, στο βαθμό που υπήρχε πρόσβαση μέσω δημοσιεύσεων ή μέσω της επιτόπιας μελέτης στο Μουσείο Ιωαννίνων, όπου κυρίως φυλάσσονται, και στον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο, για όσα ευρήματα διατηρούνται κατά χώρα. Η ανάλυση δεν περιορίζεται στα τέχνηρα (κοροπλαστική, κεραμική, νομίσματα, μεταλλικά και λίθινα αντικείμενα), αλλά επεκτείνεται και στη μελέτη των φυτικών (σπόροι οσπρίων και δημητριακών) και ζωικών (ίχνη έμπυρων θυσιών, όστρεα) καταλοίπων, τα οποία αποτελούν σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση των υποθέσεων που έχουν διατυπωθεί για τη λειτουργία του κτιρίου. Το έκτο κεφάλαιο αφορά την τελετουργία στο Νεκρομαντείο: παρουσιάζεται κατ' αρχήν μια εκτίμηση για τα δρώμενα στις περιόδους πριν την ίδρυση του ελληνιστικού Νεκρομαντείου και εν συνεχεία εξιστορείται η ανασύσταση των όσων τελούνταν στο ανασκαμμένο συγκρότημα κατά την περίοδο λειτουργίας του, από τα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. ως την καταστροφή του το 168/167 π.Χ., με βάση τις απόψεις του ίδιου του ανασκαφέα. Επιπρόσθετα, παρέχεται μια λεπτομερής κριτική ανάλυση των δεδομένων, που οδηγεί σε αναθεώρηση των απόψεων του Σ. Δάκαρη, ως προς ορισμένα καίρια χαρακτηριστικά στοιχεία της υπόθεσης του.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια εντάσσουν τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Στο έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζονται επιγραμματικά τα άλλα τρία μεγάλα Νεκρομαντεία του ελληνικού χώρου, στο Ταΐναρον της Λακωνίας, στην Ηράκλεια του Πόντου και στη λίμνη Avernus της Καμπανίας. Επιπλέον, παρουσιάζονται και τα ελάσσονα νεκρομαντεία, καθώς και ιερά και χώροι με συναφή χρήση ή συγγενή αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Έτσι, αναδύονται οι ομοιότητες και οι διαφορές στην ιστορία του καθενός από αυτά σε σχέση με τα όσα ισχύουν για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Το όγδοο κεφάλαιο επανέρχεται στη θεωρία του Baatz για την ταύτιση του χώρου με οχυρή αριστοκρατική κατοικία που αποτελούνταν από κεντρικό πύργο και περιμετρικούς αποθηκευτικούς χώρους και ιδίως την ενδεχόμενη ύπαρξη καταπελτών στα τμήματα του κτιρίου πάνω από το ισόγειο. Για το λόγο αυτό, εξετάζονται αναλυτικά πυργόσχημα κτίσματα και οχυρές θέσεις σε λόφους από διάφορα σημεία του ελληνικού κόσμου, με έμφαση στην Ήπειρο. Αποδεικνύεται σε μεγάλο βαθμό ότι η πρόταση του Baatz έχει αρκετές αδυναμίες και δεν συνάδει με τα αρχαιολογικά δεδομένα της ανασκαφής και ιδίως τη στρωματογραφία.

Τα συνολικά συμπεράσματα της εργασίας, που άπτονται όλων των θεμάτων που αναλύθηκαν στα οκτώ αυτά κεφάλαια, παρουσιάζονται στην κατακλείδα. Η έρευνα συμπληρώνεται με εκτενή κατάλογο των πιο αξιόλογων φιλολογικών μαρτυριών που αφορούν το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, την τοπογραφία της περιοχής και τη νεκρομαντεία γενικότερα, χάρτες, εικόνες και συστηματική βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση.

Η εργασία συνδυάζει τη μελέτη όλων των απόψεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για το χώρο με την κριτική τους ανάλυση και τη διατύπωση πρωτότυπων συμπερασμάτων που δίνουν μια διαφοροποιημένη εικόνα για τον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου του Αχέροντα από αυτή που επικρατεί στην τρέχουσα βιβλιογραφία.

Κεφάλαιο 1

Η νεκρομαντεία στην αρχαία Ελλάδα

1.1. Εισαγωγή

Η νεκρομαντεία είναι μία μόνο από τις τεχνικές μαντείας που ασκούνταν κατά την ελληνική αρχαιότητα. Βασίζεται στην πεποίθηση ότι η επικοινωνία με τα μέλη της κοινότητας που δεν ανήκουν πλέον στη σφαίρα του φυσικού κόσμου μπορεί να προσφέρει στους θνητούς πληροφορίες που δεν θα μπορούσαν να αποκτήσουν διαφορετικά⁷. Για το λόγο αυτό, οι ψυχές των νεκρών ανακαλούνται προσωρινά από τον Κάτω Κόσμο. Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες, η συνάντηση των ζωντανών με τις ψυχές μπορούσε να γίνει στο σημείο που βρίσκονταν σωματικά ο νεκρός, στον τάφο του ή σε ένα πεδίο μάχης⁸, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις απαιτούνταν η μετάβαση σε ένα χώρο που επικοινωνούσε με τον Κάτω Κόσμο, σε ένα νεκρομαντείο, και η συνδρομή ενός ειδικού, ο οποίος ήταν σε θέση, χάρη σε εξειδικευμένες τελετές, προσφορές και προσευχές, να επιτύχει την επάνοδο των ψυχών⁹.

Σε αντίθεση με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που αναπτύχθηκε στην έρευνα διαχρονικά για τη μαντεία, ιδιαίτερα σε σχέση με τα μεγάλα μαντεία του Απόλλωνα και του Δία, η νεκρομαντεία αποτέλεσε για μεγάλο διάστημα ένα περιθωριακό αντικείμενο¹⁰. Η βασική αιτία για τη σχετική έλλειψη ενδιαφέροντος ήταν το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των δεδομένων που αναφέρονται στη νεκρομαντεία προέρχονται από φιλολογικές μαρτυρίες. Στην πραγματικότητα, καμία από αυτές τις μαρτυρίες δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές ιστορικό τεκμήριο¹¹. Επιπλέον, οι αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για τη τελετουργία της νεκρομαντείας και τους φορείς της είναι πολύ φτωχές. Τα νεκρομαντεία που έχουν ερευνηθεί δεν απέδωσαν καθόλου επιγραφές, ενώ τα ευρήματα που προέρχονται από εκεί, με εξαίρεση τα όσα έχουν δημοσιευθεί από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα – για το

⁷ Ogden 2001β, xvi. Johnston 2008, 98. Συρόπουλος 2012, 83-84. Η προφητική ικανότητα της ψυχής κατακτιέται τη στιγμή κατά την οποία είναι έτοιμη να αποχωριστεί το σώμα, ακριβώς πριν από το θάνατο: βλ. Καλτσουνάκης 1953-1954, με πολλές αναφορές στη γραμματεία.

⁸ Ogden 2001β, 3-16.

⁹ Johnston 1999, vii-viii. Συρόπουλος 2012, 89.

¹⁰ Bremmer 2015, 119. Οι σημαντικότερες παλαιότερες έρευνες που χρησιμοποιήθηκαν εδώ είναι των Headlam 1902, Halliday 1913, 235-245 και Cumont 1949, 92-108.

¹¹ Ogden 2001β, xxi-xxii.

οποίο όμως δεν υπάρχει ομοφωνία - δεν βοηθούν ιδιαίτερα στην κατανόηση της πρακτικής της νεκρομαντείας¹². Μάλιστα, ορισμένοι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι αν και οι Έλληνες συζητούσαν πολύ για τη νεκρομαντεία δεν την ασκούσαν ποτέ ή ανέτρεχαν σε αυτή πολύ σπάνια¹³.

Σχετικά πρόσφατα όμως, η ανάπτυξη της έρευνας για την αρχαία ελληνική μαγεία, με την οποία σχετίζονταν πάντοτε οι συζητήσεις για τη νεκρομαντεία, οδήγησε σε μια κατακόρυφη αύξηση του ενδιαφέροντος για το θέμα¹⁴. Η σύνδεση της νεκρομαντείας με τη μαγεία προκύπτει από το γεγονός ότι ο νεκρός εξαναγκάζεται να εμφανιστεί, για να δώσει τους χρησμούς, ακριβώς όπως στη μαγεία οι θεότητες και οι φυσικές δυνάμεις εξαναγκάζονται να πράξουν τα όσα τους ζητούν οι μάγοι¹⁵.

Υπάρχει μια ποικιλία όρων που έχουν συνδεθεί με την πρακτική της νεκρομαντείας κατά την αρχαιότητα. Οι βασικοί όροι που χρησιμοποιούνται είναι *ψυχαγωγία*, *νεκρομαντεία*, *νεκρομαντεία* και *σκιομαντεία*. Ο αρχαιότερος όρος που εμφανίζεται είναι η *ψυχαγωγία* και όσοι την ασκούν, οι *ψυχαγωγοί*, που απαντούν στον Αισχύλο, στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (*Ψυχαγωγοί*, απόσπασμα F273a TGF)¹⁶. Ο όρος *νεκρομαντεία* απαντά στην ελληνιστική περίοδο, ενώ το αντίστοιχο του *νεκρομάντις* εμφανίζεται για πρώτη φορά στα τέλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (Στράβων XVI, 2, 39). Οι υπόλοιποι όροι εμφανίζονται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και ιδιαίτερα στον 4^ο αιώνα μ.Χ.¹⁷. Αντίστοιχα, τα ιερά όπου ασκούνταν η νεκρομαντεία αναφέρονται ως *νεκρομαντεία*, *ψυχομαντεία*, *ψυχοπομπεία*, με τον πρώτο όρο να εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 5^ο αιώνα π.Χ. (Ηρόδοτος), τον δεύτερο στα τέλη του 4^{ου} αιώνα (Κράντωρ) και τον τρίτο στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁸. Κοινό χαρακτηριστικό

¹² Για τα τρία άλλα μεγάλα Νεκρομαντεία (Ταίναρον, Ηράκλεια του Πόντου, λίμνη Avernus) και ορισμένα ελάσσονα, βλ. παρακάτω, σελ. 145-163.

¹³ Dodds 1973, 206-207. Johnston 2008, 97.

¹⁴ Ogden 2001β. Bremmer 2002, 71-86 και 2015. Συρόπουλος 2012.

¹⁵ Cumont 1949, 97. Συρόπουλος 2012, 85.

¹⁶ Παράγωγα της λέξης εμφανίζονται στους *Πέρσες* του Αισχύλου (στ. 687: «*ψυχαγωγοῖς ὀρθιάζοντες γόοις*»), στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη (στ. 1147), στο χαμένο σατυρικό δράμα *Κέρβερος* του Σοφοκλή (απόσπασμα F327a TGF) και στις *Όρνιθες* του Αριστοφάνη (στ. 1555-1564) [**Παρ. Πηγών 3**]. Ο όρος απέκτησε, ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. τη μεταφορική του σημασία, της ψυχαγωγίας με τη σημερινή έννοια: βλ. Bremmer 2015, 123, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

¹⁷ Ogden 2001β, xxi-xxxii. Bremmer 2015, 121-127.

¹⁸ Νεκρομαντείων: Ηρόδοτος 5, 92ζ (Αχέροντας) [**Παρ. Πηγών 13**], Πausanias 1, 17, 5 (Αχέροντας) [**Παρ. Πηγών 21**], Στράβων I, 2, 18 και V, 4, 5 (λίμνη Avernus) [**Παρ. Πηγών 35-36**], Διόδωρος Σικελιώτης 4, 22 (λίμνη Avernus) [**Παρ. Πηγών 37**]. Ψυχομαντείων: Κράντωρ, *Παραμυθητικός*, απόσπασμα 5a, b, σε Κικέρωνα, *Tusculanae Disputationes* 1, 115 [**Παρ. Πηγών 6**], Πλούταρχος, *Ηθικά* 109b-d [**Παρ. Πηγών 5**]. Ψυχοπομπείων: Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f (Ταίναρον) [**Παρ. Πηγών 31**]. Το ιερό στο Ταίναρον αποκαλείται επίσης νεκρομαντείων ή νεκυώριον: Ησύχιος, βλ. λ. *νεκυώριον/νεκώριον*. Το σπήλαιο στην Ηράκλεια του Πόντου ονομάζονταν από τους ντόπιους Μυχοπόντιον: Αμμιανός Μαρκελλίνος 22, 8, 17.

όλων των όρων της ελληνικής νεκρομαντείας είναι ότι το πρώτο συνθετικό – νέκυες, ψυχή, σκιά – παραπέμπει στις άυλες μορφές των νεκρών στον Κάτω Κόσμο¹⁹.

1.2. Η νεκρομαντεία στις φιλολογικές μαρτυρίες

1.2.1. Ομηρικά έπη

Το πρωιμότερο κείμενο που αναφέρεται στη νεκρομαντεία είναι η *Νέκυια* της Οδύσσειας του Ομήρου (ραψωδία λ) [**Παρ. Πηγών 12**], που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Πέραν του γεγονότος ότι είναι η πρώτη αναφορά στη νεκρομαντεία στην αρχαία ελληνική γραμματεία, αποτελεί σημαντικό κείμενο, επειδή πολλές από τις μεταγενέστερες λογοτεχνικές αναφορές βασίζονται σε αυτό, γεγονός που θέτει αμφιβολίες για την εγκυρότητα τους ως αυθεντικών μαρτυριών²⁰. Με παρότρυνση της Κίρκης, ο Οδυσσέας επισκέπτεται τον Κάτω Κόσμο για να ρωτήσει τον Τειρεσία τι του επιφυλάσσει το μέλλον. Φτάνοντας στο σημείο που του είχε υποδειχθεί, ο Οδυσσέας άνοιξε με το σπαθί του λάκκο και πρόσφερε στους νεκρούς μέλι, γάλα, κρασί, νερό και άλφιτα. Θυσίασε ένα κριάρι σε όλες τις ψυχές και ένα μαύρο πρόβατο στην ψυχή του Τειρεσία, το σώμα των οποίων κάηκε ολοκληρωτικά προς τιμήν των νεκρών²¹. Ο συνδυασμός της προσφοράς υγρών και αναίμακτων προσφορών, με τη θυσία- ολοκαύτωμα, τη σπονδή του αίματος και τις επικλήσεις αποτελεί το κεντρικό στοιχείο όλων των μεταγενέστερων αφηγήσεων.

Η επίσκεψη του Οδυσσέα στέφεται με επιτυχία, καθώς ο Τειρεσίας του αποκαλύπτει το μέλλον. Είναι όμως διάχυτη η εντύπωση ότι οι περισσότερες πληροφορίες που δίνει ο Τειρεσίας είναι παραινέσεις και συμβουλές, ενώ η μοναδική προφητεία, που ίσως σχετίζεται και με το γεγονός ότι ήταν μάντης, αφορά το θάνατο του Οδυσσέα. Οι άλλοι νεκροί που συναντά ο Οδυσσέας δείχνουν πλήρη άγνοια των όσων συμβαίνουν στον κόσμο των ζωντανών²².

Παρόλο που η δράση τοποθετείται στα όρια του Κάτω Κόσμου, ήδη από την αρχαιότητα είχε γίνει αποδεκτό ότι το κείμενο παρουσιάζει μια νεκρομαντική

¹⁹ Bremmer 2015, 132.

²⁰ Βλ. Bremmer 2015, 130-131.

²¹ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, σελ. 131-132.

²² Συρόπουλος 2012, 97-98.

τελετουργία²³, καθώς η ομηρική τοπογραφία απηχεί αρκετά πειστικά την τοπογραφία στην περιοχή του Αχέροντα στη Θεσπρωτία, όπου υπήρχε το γνωστό Νεκρομαντείο²⁴. Η αντίληψη αυτή εδραιώνεται από τον 2^ο αιώνα μ.Χ., όταν ορισμένοι συγγραφείς αναφέρουν τη συγκεκριμένη ραψωδία με τον τίτλο *Νεκρομαντεία*.²⁵

1.2.2. Κλασική περίοδος

Οι περισσότερες μαρτυρίες της αρχαίας ελληνικής γραμματείας αφορούν την τέλεση της νεκρομαντείας σε κάποιο σημείο που θεωρείται πέρασμα στον Κάτω Κόσμο. Οι αναφορές στην επίσκεψη γνωστών ιστορικών προσώπων στα φημισμένα νεκρομαντεία του αρχαίου κόσμου τοποθετούνται χρονολογικά από τα μέσα του 7^{ου} ως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., αλλά το μόνο κείμενο που προέρχεται από την κλασική περίοδο (5^{ος} αιώνας π.Χ.) είναι η αφήγηση του Ηροδότου (5, 92) [**Παρ. Πηγών 13**] για την επίσκεψη των απεσταλμένων του τυράννου της Κορίνθου Περιάνδρου στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα²⁶.

Περισσότερα στοιχεία παρέχουν τα δραματικά κείμενα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η επίκληση των φασμάτων είναι ένα σχετικά συνηθισμένο θέμα στην αρχαία ελληνική τραγωδία. Το πιο γνωστό επεισόδιο είναι η επίκληση του νεκρού βασιλιά των Περσών Δαρείου στους *Πέρσες* (472 π.Χ.) του Αισχύλου (στ. 634-676) [**Παρ. Πηγών 1**]. Μετά από ένα όνειρο και ανησυχώντας για την τύχη του γιου της Ξέρξη που είχε εκστρατεύσει κατά της Ελλάδας, η βασίλισσα Άτοσσα πηγαίνει με προσφορές γάλακτος, μελιού, λαδιού και άκρατου οίνου και με τη συνοδεία του χορού, που αποτελείται από τους γέροντες συμβούλους του Δαρείου, στον τάφο του νεκρού βασιλιά και συζύγου της. Με κτυπήματα στη γη, ψυχαγωγικές επωδές και ακατάληπτες φράσεις (στ. 635: τα *βάρβαρα μάγματα*) προσεύχονται στους ιερούς δαίμονες του Άδη, τη Γη και τον Ερμή Ψυχοπομπό, και ανακαλούν το φάσμα του Δαρείου, που εμφανίζεται θορυβημένο. Η στιχομυθία που ακολουθεί αφορά τα μελλούμενα, αλλά ο Δαρείος περισσότερο προσφέρει τη σοφία που του παρείχε η θέση του και οι γνώσεις του όσο ήταν ζωντανός. Εν τέλει, τα όσα λέει είναι

²³ Η θεωρία σύμφωνα με την οποία το ομηρικό κείμενο βασίζεται σε προγενέστερη αφήγηση επικεντρωμένη σε πραγματική επίσκεψη του ήρωα σε νεκρομαντείο εξετάζεται διεξοδικά παρακάτω, σελ. 42 και 124.

²⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 39-41.

²⁵ Βλ. Bremmer 2015, 125.

²⁶ Οι επισκέψεις αυτές αναλύονται διεξοδικά παρακάτω (σελ. 125-126, 151-153 και 163-164).

προφητικά, καθώς προβλέπει την καταστροφή του περσικού στρατού, αλλά αυτό οφείλεται περισσότερο στη γνώση παλαιών χρησμών που κατείχε και στην ικανότητα του να αναγνωρίσει τη διάπραξη ύβρεως από μέρους του Ξέρξη με την εισβολή στην Ελλάδα, και λιγότερο στη βαθιά γνώση των μελλούμενων²⁷.

Κατά το παρελθόν υπήρξε μεγάλη συζήτηση κατά πόσον αυτή η τελετουργία ανήκει στην περσική ή την ελληνική θρησκεία, αν σχετίζεται με τη μαγεία ή αν εμπνέεται γενικότερα από την ομηρική Νέκυια²⁸. Η διχογνωμία αυτή φανερώνει ότι είναι πιθανότερο ο Αισχύλος να μην είχε κατά νου να παρουσιάσει την πιστή αναπαράσταση μιας νεκρομαντικής τελετουργίας, αλλά μια σύνθεση από διάφορα στοιχεία²⁹, όπου κυρίαρχο ρόλο έχουν οι τιμές που προσφέρονταν στους νεκρούς.

Η επίκληση ενός φάσματος στον τάφο του ήταν γενικά αγαπητό θέμα της πρώιμης τραγωδίας³⁰. Δύο σχετικές μαρτυρίες παρέχει η αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία. Σε έναν ασκό των μέσων του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στο Μουσείο της Βοστώνης, εμφανίζεται ένας πολεμιστής να προβάλλει μέσα από έναν ταφικό τύμβο [Εικ. 3]. Η συγκεκριμένη παράσταση έχει ερμηνευθεί ως απεικόνιση ενός ήρωα που αναδύεται από τον τάφο του, πιθανόν για να απαντήσει στις ερωτήσεις κάποιου επισκέπτη³¹. Το δεύτερο αγγείο είναι ένας κρατήρας του πρώιμου 5^{ου} αιώνα π.Χ. και πιθανόν αποτελεί την πρωιμότερη απεικόνιση της σκηνής του θεάτρου στην αρχαία τέχνη. Παρουσιάζεται ένας όμιλος έξι νεαρών οπλιτών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν το δωδεκαμελή χορό της τραγωδίας, να σηκώνουν τα χέρια ψηλά, ενώ από το στόμα τους εμφανίζονται γράμματα, που δηλώνουν ότι ψάλλουν μια επωδή, προκαλώντας την εμφάνιση ενός φάσματος που ξεπροβάλλει από τον τάφο του³² [Εικ. 4].

Ο Αισχύλος περιγράφει την επίκληση ενός φάσματος και στο σατυρικό δράμα *Ψυχαγωγοί* (απόσπασμα F273a TGF) το οποίο έχει συνδεθεί με την τελετουργία στο Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus της Καμπανίας³³: «Έλα τώρα ξένε, στάσου στο χλοόστρωτο ιερό της τρομερής λίμνης. Κόψε το λαιμό, κι άσε το αίμα του θυσιαστήριου θύματος να ρεύσει στα σκοτεινά βάθη των καλαμιών, σαν ποτό γι’

²⁷ Συρόπουλος 2012, 94-100.

²⁸ Βλ. γενικά Jouanna 1981, 407-411, Veilleux 2012, 42-48.

²⁹ Bremmer 2002, 73.

³⁰ Jouanna 1981, 417-419. Csapo 2010, 7.

³¹ Βοστώνη, Museum of Fine Arts 13.169: Ogden 2001β, 4, εικ. 1. Για την ερμηνεία της παράστασης, ο Ogden ανατρέχει στο επεισόδιο της επίσκεψης του Απολλώνιου Τυανέα στον τάφο του Αχιλλέα στην Τρωάδα και την επίκληση του φάσματος του χάρη σε μια ινδική επωδή. Το φάσμα που εμφανίστηκε, 12 πήχεις ψηλό, επέτρεψε στον Απολλώνιο να του υποβάλει τέσσερις ερωτήσεις: Φιλόστρατος, *Βίος Απολλωνίου του Τυανέως* 4, 16. Βλ. επίσης Headlam 1902, 58.

³² Κρατήρας Βασιλείας Kā 415: Csapo 2010, 6-7, εικ. 1.2.

³³ Βλ. παρακάτω, σελ. 154.

αυτούς που δεν έχουν ζωή. Επικαλέσου την πανάρχαια γη και το χθόνιο Ερμή, συνοδό των νεκρών, και ζήτησε από το χθόνιο Δία να στείλει επάνω το σμάρι των νυχτοπερπατητών από τα στόματα του ποταμού, απ' όπου πηγάζουν τα μελαγχολικά νερά αυτού του χειμάρρου, ακατάλληλο για να πλένει κανείς τα χέρια του, στο στέλνουν πάνω οι πηγές της Στυγός»³⁴. Σε σχέση με την τελετουργία στους *Πέρσες*, το κοινό σημείο είναι η επίκληση των ίδιων θεοτήτων (με την προσθήκη του χθόνιου Δία - Άδη), αλλά οι διαφορές είναι σημαντικές, με πιο ουσιαστική την αναφορά στη θυσία του ζώου, του οποίου το αίμα προορίζεται να πιουν οι νεκροί.

Το συγκεκριμένο εδάφιο παρωδείται στις *Όρνιθες* του Αριστοφάνη (στ. 1555-1564) [**Παρ. Πηγών 3**]: ο Σωκράτης, άλουστος, παρουσιάζεται ως *ψυχαγωγός* που τελετουργεί σε μια λίμνη ακατάλληλη για να πλυθεί κανείς, ανακαλεί τις ψυχές για λογαριασμό του Πείσανδρου, που θυσιάζει το μικρό μιας καμήλας για να δει το φάντασμα του Χαιρεφώντα, ενός φίλου του Σωκράτη που ήταν διαβόητος για την ωχρότητα του δέρματος του, που εμφανίζεται ως νυχτερίδα³⁵. Επίκληση ανάλογη με αυτή στους *Ψυχαγωγούς*, εμφανίζεται σε ένα απόσπασμα από άγνωστη τραγωδία του Ευριπίδη (απόσπασμα 912 *TGF*): γίνεται λόγος για την προσφορά χοών, ενός γλυκίσματος από διάφορα δημητριακά (*πέλανος*) και της αναίμακτης θυσίας ενός μείγματος από διάφορους καρπούς, της *παγκαρπίας*³⁶, ενώ ακολουθεί η επίκληση στο Δία / Άδη: «στείλε στο φως τις ψυχές εκείνων από κάτω για όσους θέλουν να μάθουν από πριν από πού ξεφύτρωσαν οι συμφορές, αυτά που ήταν, είναι η ρίζα των κακών, ποιον από τους ευλογημένους θεούς πρέπει να καλοπιιάσουμε με θυσίες για να βρούμε μια λύση από τα βάσανα»³⁷. Και στην περίπτωση αυτή, η γνώση των νεκρών αφορά το παρελθόν, γνώση που οι θνητοί δεν μπορούν να αποκτήσουν παρά προσφεύγοντας στη νεκρομαντεία. Τέλος, η νεκρομαντική πρακτική αναφέρεται μεταφορικά και στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη (στ. 1539-1545)³⁸, όπου ο Οιδίποδας παρομοιάζει τον εαυτό του με *είδωλον* ή *νέκυν* ή φτερωτό όνειρο από τα σκοτεινά δωμάτια κάτω από τη γη, που η κόρη του «εξήγαγε» (*έξαγάγεις με*) από εκεί.

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρατηρείται μια μεταβολή στην πρακτική της νεκρομαντείας: εμφανίζονται *ψυχαγωγοί* οι οποίοι δρουν ως ιδιώτες, περιπλανώμενοι θρησκευτικοί ειδικοί, που προσφέρουν υπηρεσίες ανάκλησης των νεκρών είτε για

³⁴ Μετάφραση Σ. Συρόπουλος (2012, 94, σημ. 41).

³⁵ Βλ. Ogden 2001β, 97-98. Bremmer 2002, 76.

³⁶ Ogden 2001β, 170.

³⁷ Μετάφραση Σ. Συρόπουλος (2012, 97, σημ. 45).

³⁸ Βλ. Συρόπουλος 2012, 86.

λόγους εξευμενισμού είτε για τις ανάγκες της νεκρομαντείας. Η προσφυγή σε ξένους ειδικούς τεκμηριώνεται ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σε ένα κείμενο του Πλούταρχου: όταν το φάσμα του Σπαρτιάτη αντιβασιλέα Πausανία, που αφέθηκε να πεθάνει από την πείνα μέσα στο ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, όπου είχε καταφύγει ως κέτης, παρενοχλούσε τους Σπαρτιάτες, αυτοί κατέφυγαν σε ψυχαγωγούς από την Ιταλία, που το απομάκρυναν από το ιερό με θυσίες³⁹. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι Ιταλοί ψυχαγωγοί ενδεχομένως να παρέμειναν στον ελλαδικό χώρο και να πρόσφεραν εν συνεχεία τις υπηρεσίες τους σε όποιους τις είχαν ανάγκη ή ενέπνευσαν άλλους να γίνουν ιδιώτες *ψυχαγωγοί*⁴⁰. Στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη (στ. 1127-1128) [**Παρ. Πηγών 2**], ο Άδμητος συναντώντας τη νεκρή σύζυγο του, ρωτά τον Ηρακλή αν βλέπει κάποιο φάντασμα. Ο ήρωας απαντά στον οικοδεσπότη του ότι δεν φιλοξενεί κάποιον *ψυχαγωγό*, δηλαδή κάποιον που ανακαλεί τις ψυχές των νεκρών, προσδίδοντας αρνητικό και ειρωνικό τόνο στην απάντησή του.

Σε μία από τις μολύβδινες πινακίδες όπου αναγράφονταν οι ερωτήσεις στο Μαντείο της Δωδώνης, τη μοναδική επιγραφική μαρτυρία που συνδέεται με τη νεκρομαντεία και χρονολογείται γύρω στο 420-410 π.Χ., οι επισκέπτες ρωτούν μήπως δεν πρέπει να χρησιμοποιήσουν τον *ψυχαγωγό* Δώριο⁴¹. Η πίσω όψη, που σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρει την απάντηση του μαντείου, αναγράφει μόνο το όνομα Δώριος⁴². Η γειτνίαση του ιερού της Δωδώνης με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο Δώριος δραστηριοποιούνταν εκεί, αλλά είναι εξίσου πιθανό ο επισκέπτης να προέρχεται από κάποια μακρινή περιοχή και η ερώτησή του να αφορά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την πατρίδα του⁴³. Θεωρείται γενικά πιο πιθανό να γίνεται λόγος για κάποιον περιπλανώμενο *ψυχαγωγό*, και όχι για κάποιο μέλος του ιερατείου ενός νεκρομαντείου⁴⁴. Καθώς οι *ψυχαγωγοί* αυτοί δεν τελούσαν τις πράξεις τους σε κάποιο αναγνωρισμένο σημείο επικοινωνίας με τον Κάτω Κόσμο, αλλά ταξίδευαν όπου τους χρειαζόνταν, προκειμένου να τελέσουν την τελετουργία μετέβαιναν στο σημείο που είχε αποβιώσει

³⁹ Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f.

⁴⁰ Bremmer 2002, 76. Οι συγκεκριμένοι ψυχαγωγοί πιθανόν προέρχονταν από το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus: βλ. παρακάτω, σελ. 156, σημ. 935.

⁴¹ Christidis, Dakaris και Vokotopoulou 1999, 71, αρ. 5: [- - -Δι] τῶι Νάωι καὶ τῶι Διώνωι · ἢ μὴ χρηθῆνται Δωρίωι τῶ ψυχαγωγῶι; Βλ. επίσης Ogdén 2001β, 52-53, Eidinow 2007, 122, Bremmer 2002, 76 και 2015, 132.

⁴² Πρόκειται μάλλον για τον τίτλο του ερωτήματος, παρά για απάντηση: Christidis, Dakaris και Vokotopoulou 1999, 71.

⁴³ Ogdén 2001β, 53.

⁴⁴ Bremmer 2002, 76. Eidinow 2007, 112.

ο νεκρός που έπρεπε να καλέσουν και επέλεξαν το καταλληλότερο σημείο της επαφής, αφήνοντας να τους καθοδηγήσει το μαύρο πρόβατο που είχαν μαζί τους για να θυσιάσουν⁴⁵.

Η συγκεκριμένη εξέλιξη συμβαδίζει με την παρακμή των παραδοσιακών νεκρομαντείων ως προνομιακών χώρων συνομιλίας με τους νεκρούς. Ίσως όμως να εκπορεύεται και από την αδυναμία των περισσότερων ατόμων, εκτός από την άρχουσα τάξη, να μεταβούν σε ένα από αυτά για να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για πληροφόρηση⁴⁶. Ταυτόχρονα, επιφέρει και την αρνητική τοποθέτηση απέναντι στους επαγγελματίες νεκρομάντεις που εξαπατούν τους αφελείς⁴⁷. Τις πρακτικές των περιπλανώμενων ψυχαγωγών, που ισχυρίζονταν ότι μπορούσαν να φέρουν πίσω τους νεκρούς, καθώς και άλλων ειδικών των μαγικών πρακτικών, καταδικάζει απερίφραστα ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του (10, 909a-c) [**Παρ. Πηγών 4**] και προτείνει να τιμωρούνται με ισόβια κάθειρξη⁴⁸.

1.2.3. Ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδος

Το ενδιαφέρον για τη νεκρομαντεία ατονεί μετά τον Πλάτωνα. Θεωρείται ότι κατά την ελληνιστική περίοδο η νεκρομαντεία παρακμάζει. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να επισκέπτονται τα νεκρομαντεία, είναι όμως κυρίως οι κάτοικοι της γειτονικής περιοχής που καταφεύγουν σε αυτά, ενώ ο διεθνής τους χαρακτήρας φαίνεται πως εκλείπει⁴⁹. Έξαρση της νεκρομαντείας παρατηρείται ιδιαίτερα στη γραμματεία του ύστερου 1^{ου} αιώνα π.Χ. και το θέμα παραμένει δημοφιλές ως το τέλος της αρχαιότητας⁵⁰. Οι περισσότερες αναφορές στους Έλληνες συγγραφείς σχετίζονται με τα φημισμένα νεκρομαντεία του παρελθόντος, επομένως οι πληροφορίες που δίνονται είναι κυρίως τοπογραφικού χαρακτήρα. Στη λατινική γραμματεία οι περισσότερες αναφορές στη νεκρομαντεία βρίσκονται σε ποιητικά κείμενα ή αφορούν κατηγορίες που απευθύνονται από τους αυτοκράτορες στους αντιπαλούς τους ή αποδίδονται από τους ιστορικούς στους ίδιους τους αυτοκράτορες⁵¹. Κείμενα όπως ο διάλογος

⁴⁵ Σούδα, βλ. λ. *περί ψυχαγωγίας* [**Παρ. Πηγών 10**]. Halliday 1913, 241.

⁴⁶ Bremmer 2015, 128-129.

⁴⁷ Dodds 1973, 207, σημ. 4. Ogden 2001β, 264. Bremmer 2002, 76.

⁴⁸ Dodds 1973, 207, σημ. 1. Bremmer 2002, 76.

⁴⁹ Bremmer 2002, 76.

⁵⁰ Cumont 1949, 102. Bremmer 2002, 76.

⁵¹ Οι πολυάριθμες πηγές της περιόδου αναφέρονται επιγραμματικά από τον Bremmer (2002, 77-79 και 2015, 132-134 με τις σημ. 44-47).

Μένιππος ή Νεκρομαντεία του Λουκιανού [**Παρ. Πηγών 8-9**] περιπαίζουν ανοικτά την πίστη στη νεκρομαντεία, αλλά οι περισσότεροι συγγραφείς παίρνουν την υπόθεση στα σοβαρά, την καταδικάζουν απερίφραστα και τη συνδέουν άμεσα με τη μαγεία.

Μια καθοριστική εξέλιξη στη χρήση του όρου, που αποτυπώνει και μια αλλαγή της τελετουργίας, σημειώνεται κατά την ίδια περίοδο: ενώ η ελληνική νεκρομαντεία αφορά την ανάκληση των ψυχών των νεκρών, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο γίνεται πλέον λόγος για μαγικές τελετές με τις οποίες οι νεκροί ανασταίνονται προσωρινά για να προφητεύσουν τα μελλούμενα⁵². Μάλιστα, στις περισσότερες περιπτώσεις η τελετουργία συνδέεται με τη θανάτωση ενός μικρού αγοριού, το οποίο εν συνεχεία επανέρχεται στη ζωή και χρησιμοδοτεί⁵³. Περιπλανώμενοι νεκρομάντεις στήνουν παραστάσεις όπου ρίχνουν «νεκρό» έναν παριστάμενο, και μετά, με τη βοήθεια εγγαστρίμυθων, τον ανασταίνουν για να προφητεύσει⁵⁴. Η νεκρομαντεία θεωρείται πλέον ένας από τους κλάδους της μαγείας. Με την επικράτηση του χριστιανισμού και την καταδίκη όλων των παγανιστικών τελετών, η νεκρομαντεία ταυτίζεται με τη λατρεία των δαιμόνων και καταδικάζεται αυστηρά⁵⁵.

1.3. Ανατολική και αιγυπτιακή νεκρομαντεία

Η έρευνα έχει αναδείξει τη σημασία της νεκρομαντικής πρακτικής στους ανατολικούς πολιτισμούς και την Αρχαία Αίγυπτο⁵⁶. Για τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους, η Αίγυπτος ήταν η χώρα της μαγείας και της απόκρυφης σοφίας⁵⁷. Αντίστοιχα, η μαγεία και ειδικότερα η υδρομαντεία (λεκανομαντεία) και η νεκρομαντεία θεωρούνταν περσικές επινοήσεις, που εισήχθησαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων⁵⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Λουκιανός τοποθετεί τη δράση του διαλόγου *Μένιππος ή Νεκρομαντεία* στη Βαβυλώνα, ενώ ο ιδιώτης νεκρομάντης που βοηθά τον

⁵² Ogden 2001β, 203-208. Νεκρομαντικές τελετουργίες αναφέρονται στους μαγικούς παπύρους του 4^{ου} αιώνα μ.Χ.: Ogden 2001β, 211-213. Johnston 2008, 171-175. Bremmer 2002, 81, 2015, 135-136. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο μάγος χρησιμοποιεί το κρανίο του νεκρού για να έλθει σε επαφή με το πνεύμα του.

⁵³ Ogden 2001β, 196-201.

⁵⁴ Halliday 1913, 245-246. Ogden 2001β, 112-115.

⁵⁵ Βλ. Cumont 1949, 103, Dodds 1973, 206-207, Bremmer 2002, 82-83 και 2015, 139-140.

⁵⁶ Cumont 1949, 99-102. Ogden 2001β, 128-139. Veilleux 2012.

⁵⁷ Βλ. Bremmer 2015, 135.

⁵⁸ Πλίνιος, *Historia Naturalis* 30, 2, 14 [**Παρ. Πηγών 7**]. Αυγουστίνος, *De civitate Dei contra paganos* 7, 35. Για την περσική νεκρομαντεία, βλ. Cumont 1949, 99-100 και Veilleux 2012, 46-53.

ήρωα να κατέβει στον Κάτω Κόσμο είναι ο μάγος Μιθροβαρζάνης, ένας από τους διαδόχους του Ζωροάστρη [**Παρ. Πηγών 8**]. Η αντίληψη ότι οι Πέρσες τελούσαν την νεκρομαντεία εμφανίζεται και σε άλλα κείμενα⁵⁹ και παρουσιάζεται ως εδραιωμένη πεποίθηση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Αν και έχει υποστηριχθεί ότι η νεκρομαντεία είχε ενδημικό χαρακτήρα στους λαούς της Ανατολής⁶⁰, οι αυθεντικές μαρτυρίες που χρονολογούνται σε πρώιμες περιόδους είναι πολύ λίγες. Η τελετουργία που εμφανίζεται στον Όμηρο παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με ένα τελετουργικό καθαισμού που είναι γνωστό από πινακίδες στη γλώσσα των Χετταίων, που χρονολογούνται μεταξύ 1400 και 1200 π.Χ. Τρία σημεία ανταποκρίνονται επακριβώς στο ομηρικό κείμενο: η τέλεση του τελετουργικού στις όχθες ενός ποταμού, προς τιμήν της θεάς του Κάτω Κόσμου, το άνοιγμα ενός ορύγματος με τη βοήθεια ενός σπαθιού, και η θυσία ενός μαύρου προβάτου. Η συγκεκριμένη τελετουργία δεν είναι νεκρομαντική, αλλά απευθύνεται στις χθόνιες θεότητες⁶¹.

Η νεκρομαντική πρακτική είναι γνωστή και από πινακίδες στη βαβυλωνιακή γραφή, που χρονολογούνται στην πρώτη χιλιετία. Οι τελετές παραλληλίζονται με τις αντίστοιχες τελετές που αφορούν στην προστασία από τους νεκρούς, αλλά αποσκοπούν στον ακριβώς αντίθετο στόχο, την επικοινωνία με αυτούς για μαντικούς σκοπούς. Η τελετουργία δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με τα όσα είναι γνωστά από τον ελλαδικό χώρο: ο μοναδικός ειδικός που τελεί τη νεκρομαντεία παρασκευάζει μια αλοιφή με την οποία καλύπτει τα κλειστά μάτια του πιστού και το ομοίωμα ή το κρανίο του νεκρού, με τον οποίο πρέπει να γίνει η επικοινωνία. Απουσιάζει τελείως η θυσία, αλλά εμφανίζεται το θέμα των επωδών, οι οποίες πρέπει να ακούγονται επτά φορές κατά τη διάρκεια της επάλειψης. Σε περίπτωση αποτυχίας, που οφείλονταν στην απροθυμία του φάσματος να επικοινωνήσει, ο ειδικός τελούσε μια άλλη, πιο περίπλοκη τελετουργία, με την οποία εμφάνιζε το είδωλο του νεκρού και εξασφάλιζε ότι ο πιστός δεν διέτρεχε κίνδυνο από την επαφή του με αυτό⁶².

Η σύνδεση της Αιγύπτου με τη νεκρομαντεία εμφανίζεται ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο⁶³. Η πρωιμότερη αναφορά, στον 1^ο αιώνα μ.Χ., αφορά τον γραμματικό Απίωνα, που κατέφυγε στη νεκρομαντεία για να ρωτήσει την ψυχή του

⁵⁹ Πλίνιος, *Historia Naturalis* 30, 1, 6. Στράβων XVI, 2, 39. Τερτυλλιανός, *De anima* 57. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 595e-596a.

⁶⁰ Cumont 1949, 99.

⁶¹ Bremmer 2002, 73 και 2015, 131. Veilleux 2012, 32-34.

⁶² Ogden 2001β, 133-134 και 214. Veilleux 2012, 37-38.

⁶³ Cumont 1949, 100-101. Ogden 2001β, 134-139. Bremmer 2002, 78-80 και 2015, 135-136.

Ομήρου ποιά ήταν η πατρίδα του και ποιοί ήταν οι πρόγονοι του. Η όποια απάντηση του φάσματος δεν δημοσιεύθηκε τελικά⁶⁴. Η πίστη ότι στην Αίγυπτο η νεκρομαντεία ήταν αποδεκτή και ανεπτυγμένη αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι εκεί βρέθηκαν οι μαγικοί πάπυροι που περιέχουν τα νεκρομαντικά ξόρκια, που προαναφέρθηκαν. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι νεκρομαντικές τελετές αναφέρονται και στην Παλαιά Διαθήκη, ενώ και τα αρχαιολογικά δεδομένα πιστοποιούν τη σχετική άνθηση της νεκρομαντείας στην περιοχή της Παλαιστίνης, παρά την επίσημη απαγόρευση από την εβραϊκή θρησκεία⁶⁵.

1.4. Συμπεράσματα

Η νεκρομαντεία ήταν ένας τρόπος επικοινωνίας με τους νεκρούς, προκειμένου οι θνητοί να αποκτήσουν πρόσβαση σε πληροφορίες που σχετίζονται περισσότερο με το παρελθόν, παρά με το μέλλον. Η τελετουργία καθορίζεται από ένα τρίπτυχο λατρευτικών πράξεων: τη θυσία με τη μορφή του ολοκαυτώματος, όπου το θύμα καίγεται εξολοκλήρου και το κρέας του δεν καταναλώνεται από τους συνδαιτυμόνες, την προσφορά υγρών χοών (νερό, γάλα, μελίκρατον) και αναίμακτων προσφορών (άλφιτα, παγκαρπίες) στους νεκρούς και τους θεούς του Κάτω Κόσμου, και την χοή του αίματος του σφάγιου σε ένα βόθρο ή όρυγμα⁶⁶. Οι προσφορές συνοδεύονται οπωσδήποτε από προσευχές και επικλήσεις στους θεούς του Κάτω Κόσμου, ώστε να επιτρέψουν την επάνοδο των ψυχών και σε επωδές προς τους ίδιους τους νεκρούς.

Με βάση τα στοιχεία που είναι γνωστά από διάφορα κείμενα, και κυρίως από τις νεκρομαντικές πρακτικές που αναφέρονται στους μαγικούς παπύρους του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., οι συγκεκριμένες επικλήσεις, τα *βάρβαρα μάγματα* του Αισχύλου (*Πέρσες*, στ. 635), ήταν ακατάληπτες στους κοινούς θνητούς, μοιάζοντας περισσότερο με τα μαγικά ξόρκια⁶⁷. Οι τελετές ήταν νυκτερινές, όπως αποδεικνύουν τα περισσότερα δραματικά κείμενα της περιόδου⁶⁸, με την αξιοσημείωτη εξαίρεση των Περσών του Αισχύλου, η οποία μάλλον υπαγορεύεται από την αναγκαιότητα η πλοκή μιας τραγωδίας να εκτυλίσσεται μέσα σε μία μόνον ημέρα⁶⁹.

⁶⁴ Πλίνιος, *Historia Naturalis* 30, 18.

⁶⁵ Ogden 2001β, 134. Bremmer 2002, 79-80 και 2015, 138-139. Veilleux 2012, 38-41.

⁶⁶ Βλ. γενικά Ogden 2001β, 168-170, Συρόπουλος 2012, 92-93.

⁶⁷ Headlam 1902, 56-57. Συρόπουλος 2012, 95.

⁶⁸ Ogden 2001β, 166.

⁶⁹ Ogden 2001β, 167. Συρόπουλος 2012, 93.

Την επικοινωνία με τους νεκρούς, που περιελάμβανε τόσο την τέλεση της νεκρομαντείας, όσο και τον εξευμενισμό τους, αναλάμβαναν οι *ψυχαγωγοί*, οι οποίοι ασκούσαν την τέχνη τους σε κάποιο νεκρομαντείο ή περιπλανιόταν και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους με χρηματικά ανταλλάγματα⁷⁰. Ο μικρός σχετικά αριθμός των αναφορών στη νεκρομαντεία πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο υποδεικνύει ότι η πρακτική δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην αρχαία Ελλάδα⁷¹, πιθανόν λόγω της μεγαλύτερης ακτινοβολίας και κύρους που είχαν αποκτήσει τα ανταγωνιστικά μαντεία του ελληνικού χώρου (Δελφοί, Δωδώνη, Πτόον, Κλάρος)⁷². Ο κίνδυνος που ενέχει η επαφή με τους νεκρούς, ιδιαίτερα με τις ψυχές όσων βρήκαν βίαιο ή πρόωρο θάνατο θα πρέπει επίσης να λειτουργούσε αποτρεπτικά⁷³.

Η σύνδεση της νεκρομαντείας με τους περιπλανώμενους ψυχαγωγούς συντέλεσε στην κακή φήμη της, ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Η γενική εντύπωση που συνάγεται από τις φιλολογικές μαρτυρίες είναι ότι η νεκρομαντεία αντιμετωπίζεται ως μία αμφίβολη, ακραία, εξωτική και επικίνδυνη πρακτική, στην οποία κατέφευγαν οι άνθρωποι σε εξαιρετικές περιστάσεις⁷⁴. Εντούτοις, κρίνοντας από το γεγονός ότι οι Δελφοί και η Δωδώνη έδωσαν κατά καιρούς τη συμβουλή ή την άδεια να καταφύγουν οι πιστοί στη νεκρομαντεία⁷⁵, φαίνεται ότι η πρακτική δεν ασκούνταν έξω από τα πλαίσια της επίσημης θρησκείας. Κατά την ελληνιστική περίοδο η νεκρομαντεία παρακμάζει, αν κρίνει κανείς από τη σπανιότητα των σχετικών αναφορών. Η άνθηση της ρωμαϊκής περιόδου οφείλεται τόσο στο γεγονός της επίδρασης του ομηρικού κειμένου όσο κυρίως στην ανάπτυξη σκοτεινών νεκρομαντικών πρακτικών, που γενικά στην έρευνα συνδέονται με την επίδραση της Ανατολής⁷⁶.

⁷⁰ Halliday 1913, 240-241. Jouanna 1981, 417-420. Johnston 1998, 82-123. Ogden 2001β, 95-110. Bremmer 2015, 127-128.

⁷¹ Halliday 1913, 235. Cumont 1949, 98.

⁷² Ogden 2001β, 263. Johnston 2008, 98. Bremmer 2015, 131.

⁷³ Johnston 2008, 97-98. Bremmer 2015, 131.

⁷⁴ Ogden 2001β, 263-268.

⁷⁵ Δελφοί: βλ. παρακάτω, σελ. 150 (ιστορία του δολοφόνου του Αρχιλόχου). Δωδώνη: βλ. παραπάνω, σελ. 19, σημ. 41-42. Βλ. γενικά Ogden 2001β, 266.

⁷⁶ Cumont 1949, 99.

Κεφάλαιο 2

Το Ιστορικό των ερευνών στο χώρο του Νεκρομαντείου

2.1. Εισαγωγή

Η ιστορία της έρευνας για το Νεκρομαντείο διακρίνεται σε τέσσερις φάσεις. Κατά την πρώτη φάση το ενδιαφέρον εστιάζεται στη μελέτη της τοπογραφίας της περιοχής και στον εντοπισμό της πιθανότερης θέσης του σημείου που οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ως έδρα του ιερού. Κατά τη δεύτερη φάση, η ανασκαφή του λόφου του Μεσοποτάμου και η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των κινητών ευρημάτων οδηγεί στην ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και στην ανασύσταση των δρώμενων σε αυτό μέσα από μια συνεκτική αφήγηση, που όμως παρουσιάζει κενά λόγω της έλλειψης τελικής και λεπτομερούς δημοσίευσης. Στην τρίτη φάση συγκροτείται μία δεύτερη αφήγηση για τη λειτουργία του χώρου ως οχυρωμένης αγροτικής αριστοκρατικής οικίας, που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την παλαιότερη ταύτιση του συγκροτήματος με ιερό. Τέλος, η πολύ πρόσφατη τέταρτη φάση ερευνών δίνει έμφαση στην ανάδειξη του χώρου μέσα από εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης, που υπογραμμίζουν τη συνέχεια της ερμηνευτικής υπόθεσης που πρότεινε ο ανασκαφέας.

2.2. Πρώιμες έρευνες

2.2.1. Περιηγητές του 19^{ου} αιώνα

Οι περιηγητές του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα είχαν πολύ περιορισμένη γνώση της τοπογραφίας της Ηπείρου. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες για τα ταξίδια Άγγλων, Ιταλών, Δανών και Γάλλων περιηγητών έχουν δημοσιευθεί σε μετάφραση και σχολιασμό των τοπογραφικών παρατηρήσεων από τον μελετητή Νίκο Καράμπελα⁷⁷. Οι περισσότεροι περιηγητές επισκέπτονται την αρχαία Νικόπολη και περνούν από το Γλυκύ Λιμένα, που είναι το μοναδικό ορόσημο της Θεσπρωτίας που είχε ταυτιστεί σωστά ήδη από παλαιότερα και διατήρησε το αρχαίο του όνομα τουλάχιστον ως τους μέσους

⁷⁷ Ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη παρουσιάζουν οι παρακάτω εργασίες: Καράμπελας 2005, 2008 και 2009.

βυζαντινούς χρόνους⁷⁸. Αντίθετα, οι προτεινόμενες ταυτίσεις των αρχαίων πόλεων που είναι γνωστές από τις διηγήσεις του Στράβωνα, του Σκύλακα, του Θουκυδίδη, του Δημοσθένη και του Πausανία, είναι συνήθως λανθασμένες. Εξάιρεση αποτελεί η εργασία του William Leake, στον οποίο οφείλεται η πρώτη συστηματική έρευνα των αρχαίων θέσεων της Ηπείρου. Ο Άγγλος περιηγητής ταύτισε σωστά την Πανδοσία με το λόφο του Καστρίου⁷⁹ και την Κασσώπη με τα ερείπια στη Ρηνιάσσα⁸⁰, ενώ ερμηνεύοντας τις πηγές θεώρησε ότι ο ποταμός Σουλιώτικος, ή Γκούρλα στην αλβανική, ήταν ο Αχέρων και ο Βουβός ήταν ο Κωκυτός. Ο Leake επισκέφτηκε το λόφο του Μεσοποτάμου με την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη το 1809, παρατήρησε τα αρχαία ερείπια των τειχών του συγκροτήματος και ταύτισε τη θέση με την ακρόπολη της αρχαίας Εφύρας-Κίχυρου⁸¹. Την ίδια ταύτιση αναφέρει και ένας ακόμη Άγγλος περιηγητής, ο θεολόγος Thomas Hughes, που επισκέφτηκε την περιοχή το 1814⁸². Το 1857, ο Π. Αραβαντινός, στο δεύτερο τόμο της *Χρονογραφίας Ηπείρου*, τοποθέτησε το Νεκρομαντείο του Αχέρωντα στους πρόποδες του λόφου του Μεσοποτάμου⁸³.

Το λόφο και την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη επισκέφτηκε και ο καλλιτέχνης και φωτογράφος Fred Boissonas το 1913, την επαύριον της απελευθέρωσης της Ηπείρου από τους Τούρκους κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Οι φωτογραφίες του αποτυπώνουν την εικόνα του χώρου την περίοδο εκείνη, όταν η οθωμανική οικία (κούλια) ήταν ήδη ερειπωμένη [Εικ. 5]⁸⁴.

⁷⁸ Το τοπωνύμιο αναφέρεται και από την Άννα Κομνηνή (*Αλεξιάς* IV, 3), ως σημείο αποβίβασης των Νορμανδών στην Ήπειρο κατά το 1088 μ.Χ.: Δάκαρης 1958α, 110, σημ. 2.

⁷⁹ Leake 1835, IV, 55-56. Βλ. Καράμπελας 2008, 108. Για την ταύτιση και την αποδοχή της από μεταγενέστερους μελετητές, βλ. Δάκαρης 1958α, 108 και σημ. 1. Γενικά, βλ. Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 347.

⁸⁰ Leake 1835, IV, 45. Βλ. Καράμπελας 2008, 76. Η θέση έχει σήμερα ανασκαφεί (ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1950) και αποτελεί έναν από τους κυριότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ηπείρου: βλ. Dakaris 1971, Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 346 και Αγγέλη 2015δ, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁸¹ Leake 1835, IV, 52-53. Βλ. Καράμπελας 2008, 103-105. Βλ. γενικά Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 345.

⁸² Hughes 1820, II, 311-312. Βλ. Καράμπελας 2005, 69.

⁸³ Αραβαντινός 1857, B, 27: «... επί δε των προπόδων του ως ανωτέρω λόφου του Αγίου Ιωάννου τιθέμεθα το νεκροπορθμείον ή νεκρομαντείον».

⁸⁴ Φωτογραφίες του Boissonas εμφανίζονται στα ενημερωτικά πάνελ στο χώρο του Νεκρομαντείου (λόφος του Μεσοποτάμου και ερείπια του Νεκρομαντείου, της Μονής Αγίου Ιωάννου και της οθωμανικής οικίας: Αρχείο Fred Boissonas, 1913/Θεματοφύλακας: Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης) και έχουν δημοσιευθεί από τον Καράμπελα (2008, 101, εικ. 28 [Πανδοσία], 103, εικ. 29 [εκβολές Αχέρωντα] και 106, εικ. 32 [λόφος του Μεσοποτάμου]).

2.2.2. Παλαιότερες προτάσεις για τον εντοπισμό του Νεκρομαντείου

Η ταύτιση της Εφύρας με το λόφο του Μεσοποτάμου που πρότεινε ο William Leake δεν έγινε καθολικά αποδεκτή⁸⁵. Ως αποτέλεσμα, η θέση του Νεκρομαντείου αναζητήθηκε σε άλλα σημεία. Επιγραμματικά, μπορούμε να χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με το θέμα, και συγκεκριμένα σε όσους πίστευαν ότι η τοπογραφία της περιοχής, όπως αναφέρεται στον Όμηρο, αφορά το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus της Καμπανίας⁸⁶ και σε όσους το αναζήτησαν στη Θεσπρωτία, ακολουθώντας την αρχαία παράδοση, και ιδίως τον Πausanias [Παρ. Πηγών 21]. Στη δεύτερη ερευνητική παράδοση ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση του Sir James George Frazer⁸⁷, την οποία αναβίωσαν πρόσφατα και άλλοι μελετητές. Αξιοποιώντας την πληροφορία παλαιότερων ερευνητών και περιηγητών, σύμφωνα με την οποία η εκκλησία του Αγίου Δονάτου στο χωριό Γλυκύ, έξι περίπου χιλιόμετρα μακριά από το Γλυκύ Λιμένα, είχε ενσωματώσει αρχαία κατάλοιπα⁸⁸, ο Frazer θεώρησε ότι τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία προέρχονταν από ιερό της αρχαιότητας, πιθανόν από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Οι Quantin και Fouache επανήλθαν στην ίδια θεωρία⁸⁹, την οποία υποστηρίζουν ότι επιβεβαιώνει και η τοπογραφία της περιοχής, με τους δύο ποταμούς να ενώνονται σε σημείο όπου τα νερά είναι ορμητικά, όπως ακριβώς αναφέρεται στο ομηρικό κείμενο⁹⁰.

Το 1957, ο Σωτήρης Δάκαρης δημοσίευσε μια εκτενή μελέτη σχετικά με την τοπογραφία των ηπειρωτικών φύλων που αναφέρονται σε μια επιγραφή από τη Δωδώνη, την οποία είχε δημοσιεύσει το προηγούμενο έτος ο Δ. Ευαγγελίδης. Εκεί παρουσιάζει ένα πρόχειρο χάρτη όπου δηλώνεται η ταύτιση της Εφύρας στην περιοχή

⁸⁵ Π.χ. ο Hammond (1954, 32-33), τοποθετεί αρχικά την Εφύρα στο μαστοειδή λόφο του Καστρίου, τον οποίο ο Δάκαρης (1958α, 106), ακολουθώντας τον Leake (1835, IV, 55-56), ταύτισε με την αρχαία Πανδοσία. Αργότερα, ο Άγγλος μελετητής αποδέχθηκε την ταύτιση του Μεσοποτάμου με το Νεκρομαντείο και του Ξυλοκάστρου με την Εφύρα (Hammond 1967, 65 και 478). Βλ. Δάκαρης 1960γ, 203.

⁸⁶ Π.χ. Bérard 1933, πίν. 147-151.

⁸⁷ Frazer 1900, 387-389 και 1917, 388-389.

⁸⁸ Holland 1819, II, 249, όπως αναφέρεται από τους Quantin και Fouache 1999, 48, σημ. 57. Βλ. Καράμπελας 2009, 201. Βλ. επίσης Janssens 1961, 387-388, Quantin και Fouache 1999, 48-50 και Κωνσταντάκη 2015, 69-72. Η εκκλησία είναι του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα, κτισμένη πιθανόν πάνω σε βασιλική του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. Μέλη που ανάγονται σε παλαιότερα κτίσματα είναι ένα κορινθιακό κιονόκρανο, πεσσοί από ασβεστόλιθο, και άλλα τμήματα αρχιτεκτονικού διακόσμου από μάρμαρο (Πάλλας 1970). Ο Hammond (1967, 70) αναφέρει περαιτέρω ευρήματα (κεραμικής και αρχιτεκτονικών μελών), σε άλλα σημεία του χωριού. Η θέση ταυτίστηκε από τον Δάκαρη (1972, 136-137 και 200-201) με την πόλη Εύροια. Βλ. επίσης Σαμσάρης 1994, 108-109.

⁸⁹ Quantin και Fouache 1999, 48-50. Βλ. επίσης Domínguez 2015, 129.

⁹⁰ Ομήρου, *Οδύσσεια*, κ 515: «πέτρη τε ζύνεσίς τε δύο ποταμῶν ἐριδούπων».

περίπου που την τοποθέτησε ο Leake⁹¹. Το 1958, ο Δάκαρης προκρίνει τον λόφο του Ξυλοκάστρου, περίπου 500μ. βορειότερα, ως το σημείο που βρίσκονταν η Εφύρα [Εικ. 8], ενώ ταυτίζει το λόφο του Μεσοποτάμου [Εικ. εξωφύλλου, 2, 7] με την *πέτρα* του ομηρικού κειμένου (κ 513-515), που βρίσκεται στη συμβολή των τριών ποταμών και τοποθετεί εκεί το Νεκρομαντείο, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Πausanias (1, 17.5)⁹². Την ίδια ταύτιση είχαν προτείνει και άλλοι μελετητές στο παρελθόν, όπως ο Π. Αραβαντινός και οι Philippson και Kirsten⁹³, ενώ κατά δήλωση του ίδιου του Δάκαρη, η συγκεκριμένη άποψη ήταν εδραιωμένη μεταξύ των κατοίκων της περιοχής και ιδιαίτερα του τοπικού λόγιου και έκτακτου επιμελητή Αρχαιοτήτων Σπύρου Μουσελίμη⁹⁴.

2.3. Ανασκαφική έρευνα

2.3.1 Δοκιμαστικές ανασκαφές και έρευνες κατά το 1958

Το πρώτο έτος των ανασκαφών ο Σωτήρης Δάκαρης έκανε τρεις δοκιμαστικές ανασκαφές στα όρια του χωριού Μεσοποτάμου Φαναρίου, προκειμένου να επιβεβαιώσει τα πορίσματα των τοπογραφικών ερευνών που προαναφέρθηκαν⁹⁵. Η πρώτη έγινε στην κορυφή του λόφου του Ξυλοκάστρου [Εικ. 8]. Ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι τα ερείπια που ήρθαν στο φως ανήκουν στην Ομηρική Εφύρα, βασιζόμενος κυρίως στο Θουκυδίδη (1, 46, 4) [**Παρ. Πηγών 14**] και τον Στράβωνα (VII, 7, 5) [**Παρ. Πηγών 17**]. Ο Δάκαρης πείστηκε ότι η τοπογραφία ανταποκρίνεται στην πεδιάδα του Φαναρίου και έκρινε ότι η μορφή της περιοχής άλλαξε κάπως εξαιτίας των συνεχών προσχώσεων⁹⁶.

Δεύτερη δοκιμαστική ανασκαφή, στους πρόποδες του λόφου του Μεσοποτάμου, αποκάλυψε αποθέτη ιερού με κεφαλές πήλινων ειδωλίων και κεραμική της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου⁹⁷. Η σημαντικότερη όμως έρευνα ήταν αυτή στην κορυφή του λόφου του Μεσοποτάμου, που αποκάλυψε, κάτω από τα

⁹¹ Δάκαρης 1957, 91, εικ. 1. Ευαγγελίδης 1956. Βλ. επίσης, για την περιοχή του Φαναρίου, Δάκαρης 1960γ, 201-205.

⁹² Δάκαρης 1958α, 110-111.

⁹³ Αραβαντινός 1857, Β, 27. Philippson και Kirsten 1956, III, 104-106, όπως αναφέρεται από τον Δάκαρη 1958α, 110-111, σημ. 3.

⁹⁴ Δάκαρης 1958α, 111.

⁹⁵ Δάκαρης 1958α, 107-112, 1958β, 95-103.

⁹⁶ Δάκαρης 1958α, 109, 1958β, 96.

⁹⁷ Δάκαρης 1958β, 97-98. Για τον αποθέτη και τα περιεχόμενα του, βλ. παρακάτω, σελ. 50 και 78-80.

ερείπια της Μονής του Αγίου Ιωάννη, το ελληνιστικό Νεκρομαντείο⁹⁸. Η σχεδόν μυθιστορηματική τυχαία ανακάλυψη του χώρου, είναι γνωστή από την εκλαϊκευτική εξιστόρηση του χρονικού της ανασκαφής από τον Philipp Vandenberg⁹⁹. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, ο Δάκαρης έβαλε το χέρι του σε μια οπή του εδάφους, μεγέθους μιας γροθιάς περίπου, και ένιωσε ένα κρύο ρεύμα αέρα να τον διαπερνά. Το γεγονός θεωρήθηκε αξιοσημείωτο και η έρευνα συνεχίστηκε επί μία εβδομάδα περίπου, υπό το καχύποπτο βλέμμα των κατοίκων του Μεσοποτάμου, που έβλεπαν τους αρχαιολόγους να σκάβουν στο λόφο που χρησίμευε ως νεκροταφείο του χωριού τους. Παρά το γεγονός ότι η αρχική εικασία ότι είχε ανευρεθεί το Νεκρομαντείο δεν είχε επιβεβαιωθεί απόλυτα, ο Σ. Δάκαρης έπεισε με σχετική ευκολία την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία να χρηματοδοτήσει την έρευνα¹⁰⁰. Το κυριότερο, έπεισε τις αρχές του χωριού να μεταφέρουν το νεκροταφείο σε άλλο σημείο, προβάλλοντας το δέλεαρ των μεροκάματων που θα καρπώνονταν οι κάτοικοι που θα απασχολούνταν στην ανασκαφή¹⁰¹.

2.3.2. Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες (1960-1991)

Κατά τα έτη 1960-1964 ανασκάφηκε η μεγαλύτερη έκταση του αρχαιολογικού χώρου [Εικ. 13]. Παράλληλα, το 1964 υποστυλώθηκε το Καθολικό της Μονής, ώστε να καταστεί εφικτή η έρευνα των τμημάτων που καταλάμβανε. Η υπόγεια αίθουσα και ορισμένοι χώροι της αυλής δεν ερευνήθηκαν εξαιτίας των ογκόλιθων που τους έφραζαν. Η ανασκαφή βοήθησε να καταστούν κατανοητά τα δρώμενα στο Νεκρομαντείο¹⁰².

Οι ανασκαφές διακόπηκαν λόγω τεχνικών δυσχερειών το 1964. Ο Σ. Δάκαρης εκλέχτηκε τακτικός καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων το 1965, αλλά εκδιώχθηκε από τη δικτατορία το 1968. Αποκαταστάθηκε στην έδρα το 1974 και συνέχισε τις έρευνες το 1975, με τη συνδρομή της Εφορίας Αρχαιοτήτων και την οικονομική αρωγή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Η φάση αυτή των ερευνών διήρκησε ως το 1977, οπότε οι ανασκαφικές εργασίες έληξαν οριστικά. Τα τρία αυτά έτη ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στους χώρους που δεν είχαν πλήρως ερευνηθεί κατά

⁹⁸ Δάκαρης 1958β, 98-102.

⁹⁹ Vandenberg 2007, 4-5.

¹⁰⁰ Δάκαρης 1958α, 111.

¹⁰¹ Vandenberg 2007, 5.

¹⁰² Δάκαρης 1960α, 114-123, 1960β, 102-111, 1961α, 108-119, 1961β, 118-125, 1963α, 89-92, 1963β, 57-64, 1964α, 44-53, 1964β, 51-64.

το προηγούμενο διάστημα, ιδιαίτερα στο χώρο της αυλής (αίθουσα π, δωμάτια λ1, λ2, μ και ν) και στην υπόγεια αίθουσα [Εικ. 13]¹⁰³. Τα έτη 1990 και 1991 συνεχίστηκαν οι εργασίες για την αποκατάσταση των πύλων που είχαν αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές, μερικοί από τους οποίους περιείχαν απανθρακωμένους καρπούς¹⁰⁴.

Οι δημοσιεύσεις των ανασκαφικών εργασιών εμφανίζονται ανά έτος στις επιθεωρήσεις της Αρχαιολογικής Εταιρείας (*ΠΑΕ, Έργον*) και σποραδικά στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*¹⁰⁵. Αναλυτική παρουσίαση των ανασκαφικών εργασιών του 1975, με πολλές πληροφορίες για την ιστορία της ανασκαφής και για κάποιες απόψεις του ανασκαφέα που δεν εμφανίζονται στα επιστημονικά του γραπτά, αλλά προήλθαν από συζητήσεις, παρουσίασε ο Philipp Vandenberg σε ένα εκλαϊκευτικής φύσης βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1979 στα γερμανικά και σε δεύτερη έκδοση στα αγγλικά το 2007¹⁰⁶. Επιπλέον, ο Δάκαρης δημοσίευσε ορισμένες μικρής έκτασης μελέτες σχετικά με το χώρο¹⁰⁷, έναν οδηγό των αρχαιοτήτων της περιοχής¹⁰⁸ και μια εκτενή ανάλυση για τη συγκρότηση των πόλεων στην αρχαία Θεσπρωτία¹⁰⁹. Το 1993, πλέον ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, δημοσίευσε ένα σύντομο οδηγό με τίτλο *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα* στον οποίο περιγράφονται σε γενικές γραμμές οι ανασκαφές, τα κινητά ευρήματα του χώρου, η τοπογραφία και η λατρεία που λάμβανε χώρα στο ιερό¹¹⁰. Αυτή πρέπει να θεωρείται η τελική άποψη του για το χώρο. Δυστυχώς, δεν υπήρξε μια αναλυτική δημοσίευση των ανασκαφών.

2.4. Μεταγενέστερες εξελίξεις και επιμέρους έρευνες

Η σημαντικότερη εξέλιξη σχετικά με την ιστορία της έρευνας του χώρου μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών το 1977 σημειώθηκε με τις εξειδικευμένες μελέτες του Dietwulf Baatz, ο οποίος ταύτισε το χώρο με οχυρή αριστοκρατική κατοικία, με κεντρικό πύργο εφοδιασμένο με καταπέλτες και πληθώρα αποθηκευτικών χώρων¹¹¹.

¹⁰³ Δάκαρης 1975α, 146-150, 1975β, 82-90, 1976α, 146-149, 1976β, 80-88, 1977α, 140-141, 1977β, 68-69.

¹⁰⁴ Δάκαρης 1990α, 165-167, 1990β, 73-77, 1991α, 178-181, 1991β, 58-62.

¹⁰⁵ Για τις ανασκαφικές εκθέσεις, βλ. παραπάνω, σημ. 102-104. Οι εκθέσεις στο *Δελτίον* είναι συντομότερες, και αφορούν μικρής έκτασης εργασίες ανασκαφής και αναστήλωσης: Δάκαρης 1961-1962, 1964γ και 1965.

¹⁰⁶ Vandenberg 2007, 1-21.

¹⁰⁷ Dakaris 1962, 1963 και 1973.

¹⁰⁸ Δάκαρης 1970, 3-22.

¹⁰⁹ Δάκαρης 1972.

¹¹⁰ Δάκαρης 1993.

¹¹¹ Baatz 1979, 1982 και 1999.

Έκτοτε, οι μελετητές που ακολουθούν τον Baatz αναφέρονται περιληπτικά στο χώρο. Εξάιρεση αποτελεί η συστηματική έρευνα όλων των παραμέτρων της ανασκαφής, της τοπογραφίας της περιοχής και των γραπτών πηγών από τους Quantin και Fouache¹¹².

Αντίθετα, οι υποστηρικτές του Δάκαρη προβάλλουν επιχειρήματα υπέρ της ταύτισης του χώρου με ιερό, ανακεφαλαιώνοντας και συμπληρώνοντας τα όσα είχε παρουσιάσει με συνοπτικό τρόπο ο ανασκαφέας. Το 2008 η Ν. Ζήδρου κάνει μια εκτενή αναφορά στο Νεκρομαντείο στον τόμο *Ηπειρωτικά Ιερά και Μαντεία: Δωδώνη-Νεκρομαντείο*, και περιγράφει την τοπογραφία της περιοχής, τη φιλολογική παράδοση και την ιστορία του ιερού, την αρχιτεκτονική και τα ευρήματα, ακολουθώντας την πορεία που ακολουθούσε ο επισκέπτης του χώρου¹¹³. Το 2013 στον ιστότοπο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας η Χρ. Τζουβάρα-Σούλη δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Νεκρομαντείο του Αχέροντα», όπου αναφέρεται στις ανασκαφές και τα ευρήματα, στην τοπογραφία, την πίστη στη νεκρομαντεία κατά την αρχαιότητα, την Νέκυια της *Οδύσσειας* και τις άλλες αρχαίες πηγές, προσπαθώντας να αντικρούσει τις αντίθετες με την κρατούσα ερμηνείες¹¹⁴.

Τις δύο διαφορετικές ερμηνείες του χώρου, Νεκρομαντείο ή ελληνιστική οχυρή αγροικία, προσπαθεί να συνδυάσει η μουσειολογική μελέτη με την ευκαιρία της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων στις αρχές του 2009¹¹⁵. Το αποτέλεσμα είναι μάλλον αντιφατικό καθώς, σε κάθε συνοδευτική των ευρημάτων πινακίδα, η πληροφορία που δίνεται στον επισκέπτη δεν συγκροτεί μια συνεκτική αφηγηματική ενότητα: άλλα στοιχεία μιλούν για αγροτική παραγωγή και εμπόριο, και άλλα για θρησκευτικές τελετουργίες. Στο χώρο αφιερώνεται μια μεγάλη προθήκη, το μισό περίπου μέρος της οποίας καταλαμβάνει ένα ομοίωμα καταπέλτη¹¹⁶ [Εικ. 6]. Η παρουσίαση του χώρου του Νεκρομαντείου στον οδηγό του Μουσείου Ιωαννίνων διακατέχεται από την ίδια επαμφοτερίζουσα αντίληψη¹¹⁷. Αποτυπώνεται έτσι εύστοχα η αδυναμία επιλογής μεταξύ των δύο αντικρουόμενων προτάσεων για τη χρήση του χώρου και των κινητών ευρημάτων που προέρχονται από αυτόν.

Μία περαιτέρω σημαντική εξέλιξη αφορά στη μελέτη της τοπογραφίας και της γεωλογικής ιστορίας της περιοχής¹¹⁸, που οφείλεται στις έρευνες που διεξήχθησαν

¹¹² Quantin και Fouache 1999.

¹¹³ Ζήδρου 2008.

¹¹⁴ Τζουβάρα-Σούλη 2013.

¹¹⁵ Ζάχος κ.α. 2007, 93-94.

¹¹⁶ Vasileίου 2014, 4 και εικ. 11.

¹¹⁷ Φάκλαρη 2009.

¹¹⁸ Besonen, Rapp και Jing 2003.

στο πλαίσιο του προγράμματος του Πανεπιστημίου της Βοστώνης σε συνεργασία με την τοπική Εφορία Αρχαιοτήτων, με τίτλο *The Nikopolis Project* (1991-1995). Δυστυχώς, τα υπόλοιπα πορίσματα του προγράμματος, ιδίως της επιφανειακής έρευνας, έμειναν αδημοσίευτα¹¹⁹. Οι έρευνες αυτές δεν αναίρεσαν τις τοπογραφικές παρατηρήσεις στις οποίες είχε βασιστεί η ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο από τον Δάκαρη, παρά μόνον σε κάποια επιμέρους στοιχεία¹²⁰.

Παράλληλα, στην περιοχή του Άνω Καλαμά, κατά τη δεκαετία του 2000, το Φινλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο εκπόνησε μια σειρά ερευνών (Thesprotia Expedition) σε θέσεις από την παλαιολιθική ως τη βυζαντινή περίοδο, που φωτίζουν την αρχαιολογία και την ιστορία των όμορων με το Νεκρομαντείο περιοχών¹²¹, σε συνδυασμό και με την πληθώρα νέων ερευνών και δημοσιεύσεων που διεξήγαγαν οι Εφορίες Αρχαιοτήτων Πρέβεζας και Θεσπρωτίας¹²².

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να δημοσιεύονται εξειδικευμένες μελέτες για τα κινητά ευρήματα από το Νεκρομαντείο, ιδίως από συνεργάτες της ανασκαφής. Όμως, η προσπάθεια αυτή έμεινε ημιτελής. Ως αποτέλεσμα, οι δημοσιεύσεις αφορούν μόνο τις αγνύθες, τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, τις αιχμές βελών και δοράτων και τα εξαρτήματα των καταπελτών, καθώς και μια προκαταρκτική και πολύ συνοπτική έκθεση για την κεραμική¹²³. Πιο πρόσφατη είναι η αρχαιοβοτανική μελέτη, που συμπληρώνει τα όσα αναφέρει ο ανασκαφέας στις ετήσιες εκθέσεις του. Μόνον προκαταρκτικές εκθέσεις και σύντομες παρουσιάσεις είναι διαθέσιμες προς το παρόν¹²⁴.

Από την άποψη της μελέτης της αρχιτεκτονικής του χώρου, οι σημαντικότερες έρευνες αφορούν στην κατασκευή της υπόγειας αίθουσας, κυρίως σε σχέση με την ηχητική της συμπεριφορά. Κατά την πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα διεξήχθησαν τρεις διαφορετικές έρευνες πάνω στο ζήτημα αυτό. Η πρωιμότερη έρευνα, από την ομάδα των Στ. Βασιλαντωνόπουλο και Ι. Μουρτζόπουλο του

¹¹⁹ Για ορισμένα, λιγοστά πορίσματα της μελέτης, βλ. Wiseman 1998.

¹²⁰ Βλέπε παρακάτω, σελ. 43-47.

¹²¹ Βλ. κυρίως τους δύο τόμους των ερευνών Forsén 2009, Forsén και Tikkala 2011 και τη μετ. εργασία του Μ. Suha (2007) για το φρούριο του Αγίου Δονάτου.

¹²² Κάντα-Κίτσου 2008 (Γίτανα). Λάζαρη 2008 (Δυμόκαστρο). Λάμπρου και Σαλταγιάννη 2007· Κάντα-Κίτσου και Λάμπρου 2008 (Ντόλιανη). Ρήγιнос και Λάζαρη 2007 (Ελέα). Κάντα-Κίτσου 2009 (δίκτυο αρχαιολογικών χώρων Θεσπρωτίας). Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008 (Αρχ. Μουσείο Ηγουμενίτσας). Αγγέλη 2015δ (Κασσώπη). Βλ. γενικά Lazari και Kanta-Kitsou 2010.

¹²³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1978-1979 (ενσφράγιστες λαβές αμφορέων). Τζουβάρα-Σούλη 1983 (αγνύθες). Baatz 1979 και 1982 (τιμήματα καταπέλτη και αιχμές βλημάτων). Γραβάνη 1988-1989 (κεραμική).

¹²⁴ Γκατζόγια 2015.

Πανεπιστημίου Πατρών, παρουσιάστηκε στο συνέδριο *Ακουστική 2002*. Η εν λόγω μελέτη αφορούσε κλειστούς και ανοικτούς χώρους της αρχαίας Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Εξετάστηκαν οι ακουστικές ιδιότητες της υπόγειας αίθουσας και του τετράγωνου υπέργειου οικοδομήματος. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι και οι δύο χώροι είναι «ξηροί» ακουστικά, με χαμηλή αντήχηση¹²⁵. Παρόμοια αποτελέσματα έδωσε και η δεύτερη έρευνα, που δημοσιεύθηκε το 2003 από πολυμελή ομάδα επιστημόνων, αν και επικέντρωσε μόνο στην υπόγεια αίθουσα¹²⁶. Τέλος, κατά τα έτη 1998-2008 διεξήχθη μελέτη σχετικά με τη διερεύνηση των ακουστικών ιδιοτήτων της υπόγειας κρύπτης του Νεκρομαντείου από τους επιστημονικούς συνεργάτες του Α.Π.Θ., Β. Α. Ζαφρανά και Π. Σ. Καραμπατζάκη. Η έρευνα αφορά μια σειρά μετρήσεων του χρόνου αντήχησης της υπόγειας κρύπτης και της ηχητικής συμπεριφοράς του χώρου, που προσιδιάζει σε αυτήν των σύγχρονων εργαστηριακών ανηχοϊκών θαλάμων¹²⁷.

2.5. Εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης 2011-2015 – πρόσφατες μελέτες

Η Εφορία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας εκπόνησε, κατά τα έτη 2011-2015, ένα μεγάλο πρόγραμμα εργασιών, που στόχευαν στη σύνδεση και περαιτέρω ανάδειξη των δύο γειτονικών αρχαιολογικών χώρων, του Νεκρομαντείου και της Εφύρας. Συγκεκριμένα, επεκτάθηκαν και εκσυγχρονίστηκαν οι υποδομές, πραγματοποιήθηκαν εργασίες πεδίου, προστασίας και τεκμηρίωσης των μνημείων, διαμορφώθηκαν νέοι χώροι και διαδρομές περιήγησης. Επιπρόσθετα, έγιναν ανασκαφικές εργασίες περιορισμένης έκτασης, νέα τοπογράφιση και σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου και τελική φωτογράφιση και αεροφωτογράφιση του χώρου [Εικ. 7]. Επιπλέον, έγιναν εργασίες στήριξης σε ορισμένα τμήματα του κτιρίου (στην υπόγεια αίθουσα, στην είσοδο-λαβύρινθο, και όπου αλλού κρίθηκε απαραίτητο)¹²⁸. Τέλος, συντηρήθηκαν οι πίθοι και κάποια άλλα ειδικά ευρήματα, που διατηρούνται κατά χώρα (μυλόλιθοι, μαρμάρινη λεκάνη). Ορισμένοι από τους πίθους αποκολλήθηκαν λόγω αστοχίας των υλικών που είχαν χρησιμοποιηθεί σε παλαιότερες εργασίες συντήρησης¹²⁹.

¹²⁵ Βασιλαντωνόπουλος & Μουρτζόπουλος 2004.

¹²⁶ Paipetis, Polyzos, Agantiaris και Sellantos 2003. Βλ. επίσης Paipetis 2010, 45-48.

¹²⁷ Ζαφρανάς & Καραμπατζάκης 2009.

¹²⁸ Δρόσου 2015β, 57-65.

¹²⁹ Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 66-68.

Παράλληλα, αποκαταστήθηκε και συντηρήθηκε η οθωμανική οικία (κούλια) που βρίσκεται στο χώρο του δυτικού συγκροτήματος του Νεκρομαντείου¹³⁰, της οποίας το εσωτερικό λειτουργεί ως εκθεσιακός χώρος, αλλά και ως χώρος διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων¹³¹. Δυστυχώς, το μονοπάτι που συνέδεε τους δύο γειτονικούς αρχαιολογικούς χώρους, το Νεκρομαντείο και την Εφύρα, σήμερα δεν υφίσταται, καθώς ο αρχαιολογικός χώρος της Εφύρας δεν είναι πλέον επισκέψιμος¹³².

Με την ευκαιρία του συγκεκριμένου προγράμματος εκδόθηκε από την Εφορία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας ένας νέος αρχαιολογικός οδηγός, υπό τη γενική επιμέλεια της προϊσταμένης Α. Αγγέλη. Περιέχει πληροφορίες για την τοπογραφία, το ιστορικό πλαίσιο και τις αρχαιότητες της περιοχής, για την αρχιτεκτονική, τα ευρήματα και τις ερμηνείες του χώρου που δόθηκαν από τους Δάκαρη και Baatz¹³³.

Το καλοκαίρι του 2016 η Εφορία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας διοργάνωσε στο Μουσείο Ηγουμενίτσας το «Α΄ Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο για τη Θεσπρωτία». Στο πρόγραμμα του συνεδρίου συμπεριλαμβάνονταν δύο ομιλίες για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα από παλαιά μέλη της ομάδας που ανάσκαψε και μελέτησε το χώρο υπό τον Σ. Δάκαρη, οι οποίες αναμένεται να δημοσιευθούν¹³⁴.

2.6. Συμπεράσματα

60 χρόνια μετά την έναρξη των ανασκαφών και 40 χρόνια μετά το πέρας τους, η εικόνα του χώρου στην αρχαιολογική έρευνα παραμένει αποσπασματική και ελλιπής. Για διάφορους λόγους, η τελική δημοσίευση των ανασκαφών δεν έγινε ποτέ, ενώ και το άφθονο υλικό που προέκυψε έχει εν μέρει μόνο δημοσιευθεί. Ως αποτέλεσμα, ούτε η ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο ούτε η τοπογραφική σύνδεση της περιοχής με τα όσα είναι γνωστά από τις αρχαίες πηγές έχει πλήρως επιβεβαιωθεί. Πάντως, η έρευνα στο χώρο δεν έχει σταματήσει. Η επαναδραστηριοποίηση της αρχικής ερευνητικής ομάδας ενδεχομένως να οδηγήσει σε μια συνολικότερη αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων στο προσεχές διάστημα.

¹³⁰ Ιωακειμίδου και Κουτσοτόλη 2015, 69-73.

¹³¹ Κωνσταντάκη και Μπουζάκη 2015, 74-77.

¹³² Επίσκεψη στο χώρο, 5.10.2017.

¹³³ Αγγέλη 2015γ.

¹³⁴ Χρυσής Τζουβάρα-Σούλη: «Η λατρεία στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα» / Κωνσταντίνα Γραβάνη· Νικόλαος Κατσικούδης: «Το Ιερό του Άδη και της Περσεφόνης στον Αχέροντα. Προτάσεις ερμηνείας».

Κεφάλαιο 3

Τοπογραφία

3.1. Εισαγωγή

Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα βρίσκεται στην κορυφή του βραχώδους κωνικού λόφου (ύψους 83μ.) του Αγίου Ιωάννη, στο βόρειο άκρο του Νομού Πρέβεζας, στο Δήμο Φαναρίου, στο δημοτικό διαμέρισμα του Μεσοποτάμου¹³⁵ [Χάρτης 1]. Απέχει περίπου 4χλμ. από τον κόλπο της Αμμουδιάς. Περίπου 500μ. βόρεια του Νεκρομαντείου βρίσκεται ο λόφος του Ξυλοκάστρου, ο οποίος έχει ταυτιστεί με την Εφύρα [Εικ. 8], την πόλη από την οποία εξαρτιόνταν, κατά τα φαινόμενα, το ιερό¹³⁶.

Ο ποταμός Αχέροντας [Εικ. 9] αποτελεί το φυσικό όριο μεταξύ των νομών Θεσπρωτίας και Πρέβεζας. Πηγάζει από το ΒΔ άκρο της οροσειράς του Σουλίου και στη συνέχεια, αφού ρέει για μερικά χιλιόμετρα ανάμεσα από τα βουνά του Σουλίου και τα Θεσπρωτικά όρη, αλλάζει κατεύθυνση και στρέφεται προς τα δυτικά. Διατέμνοντας το νότιο άκρο της οροσειράς της Παραμυθιάς και περνώντας από ένα βαθύ κι απόκρημνο φαράγγι διασχίζει την πεδιάδα του Φαναρίου με νότια κατεύθυνση [Χάρτης 1]¹³⁷. Η πεδιάδα, που με τη σειρά της αποτελεί προέκταση της μεγάλης πεδιάδας της Παραμυθιάς (αρχαία Ελαιάτις ή Ελεάτις)¹³⁸, έχει στα ΒΑ της τα βουνά του Σουλίου και στα ΝΔ τη θάλασσα του Ιονίου, ενώ περίπου στο κέντρο της, εκεί όπου βρίσκεται το Νεκρομαντείο¹³⁹, ο Αχέροντας, με την ελαφρώς τροποποιημένη κοίτη του, σμίγει με τους παραπόταμους του, όπως και στους αρχαίους χρόνους, τον Μαύρο (Κωκυτό στην αρχαιότητα) και τον Βουβό (Πυριφλεγέθοντα στην αρχαιότητα)¹⁴⁰, ώσπου τελικά εκβάλλει στο Ιόνιο πέλαγος και σχηματίζει δέλτα στον όρμο Φανάρι ή Αμμουδιά¹⁴¹. Εκεί, σχηματίζονται δύο λιμάνια, της Κερέντζας που είναι μικρότερο και της Σπλάντζας ή Φαναρίου¹⁴².

¹³⁵ Για την τοπογραφία της πεδιάδας, βλ. γενικά Δάκαρης 1960γ, 201-202.

¹³⁶ Δάκαρης 1958α, 108, 1958β, 96. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 1.

¹³⁷ Σαμσάρης 1993, 34. Σύμφωνα με μια παράδοση η πεδιάδα λέγεται έτσι επειδή οι Ενετοί είχαν βάλει ένα φανάρι στον όρμο της Σπλάντζας, που θα οδηγούσε τα πλοία στο σκοτάδι: Δάκαρης 1960γ, 201, Ζήδρου 2008, 121.

¹³⁸ Δάκαρης 1972, 9-10. Κωνσταντάκη 2015β, 68.

¹³⁹ Δάκαρης 1993, 6.

¹⁴⁰ Δάκαρης 1958α, 95 και 1958β, 107. Ζήδρου 2008, 124.

¹⁴¹ Ζήδρου 2008, 121 και 124. Δρόσου 2015α, 10-11.

¹⁴² Hammond 1967, 63-65. Δάκαρης 1960γ, 201-203. Ζήδρου 2008, 121.

Οι τρεις ποταμοί διασχίζουν κατά μήκος την πεδιάδα, ο Αχέροντας στο κέντρο, ο Μαύρος στα ανατολικά και ο Βουβός στα δυτικά, και συνδυάζονται με άλλους μικρότερους παραπόταμους, που όλοι μαζί την καθιστούν ιδιαίτερα εύφορη. Ο Μαύρος (Κωκυτός) [Εικ. 10] έχει τις πηγές του στο όρος Κορύλας και αποχετεύει όλα τα νερά της πεδιάδας της Παραμυθιάς στον Αχέροντα¹⁴³.

3.2. Φιλολογικές μαρτυρίες

Για την τοπογραφία της περιοχής κατά την αρχαιότητα σημαντικές πληροφορίες παρέχουν οι γραπτές πηγές. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, η Εφύρα βρισκόταν στην Ελαιάτιδα, κοντά στον Αχέροντα και στην Αχερουσία λίμνη και κοντά στη θάλασσα. Μάλιστα, όταν ο Θουκυδίδης (1, 46, 3-4) [**Παρ. Πηγών 14**] περιγράφει την πορεία του στόλου των Κορίνθιων και των αποίκων τους πριν τη ναυμαχία στα Σύβοτα (433 π.Χ.), κάνει αναφορές στην τοπογραφία της περιοχής: «Προσορμίζονται (οι Κορίνθιοι) στο Χειμέριον της Θεσπρωτικής γης. Πάνω από αυτό, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, στην Ελαιάτιδα της Θεσπρωτίας, βρίσκεται η Εφύρα. Κοντά σε αυτή έχει την εκροή της στη θάλασσα η Αχερουσία λίμνη και ο Αχέρων, που ρέει στη Θεσπρωτία, χύνεται στη λίμνη και από αυτόν πήρε η λίμνη το όνομα Αχερουσία. Στην ίδια περιοχή ρέει και ο Θύαμις (σημ. Καλαμάς), ο οποίος ορίζει τη Θεσπρωτία από την Κεστρίνη»¹⁴⁴. Ο Κορίνθιοι μαζί με τους συμμάχους τους, με στόλο 150 πλοία, έπλευσαν στα νερά της Κέρκυρας από την πλευρά της Λευκάδας, έτοιμοι για ναυμαχία. Τελικά, για ασφάλεια προσόρμισαν στο λιμάνι που υπήρχε κοντά στο ακρωτήριο Χειμέριον της Θεσπρωτίας, το λιμάνι της Ελαιάτιδας, ενώ τα πλοία των Κερκυραίων στα Σύβοτα¹⁴⁵. Είναι βέβαια αξιοσημείωτη η απουσία της παραμικρής νύξης για τον Κωκυτό ή το ίδιο το Νεκρομαντείο¹⁴⁶, ίσως όμως αυτό να οφείλεται ότι το συγκεκριμένο εδάφιο ο Θουκυδίδης το πήρε από μια παλαιότερη πηγή και συγκεκριμένα τον Εκαταίο¹⁴⁷.

Παραπλήσια είναι και η περιγραφή που παραδίδει ο Στράβωνας (VII 7, 5) [**Παρ. Πηγών 17**]: «μετά το ακρωτήριο Χειμέριον βρίσκεται ο Γλυκός Λιμήν, στον

¹⁴³ Σαμσάρης 1994, 34.

¹⁴⁴ Μετάφραση από Σ. Δάκαρη 1993, 8 και Ζήδρου 2008, 131.

¹⁴⁵ Ζήδρου 2008, 122-123.

¹⁴⁶ Hornblower 1991, 91.

¹⁴⁷ Σύμφωνα με τον Hammond (1967, 446-447) και την Κωστοπούλου (2002, 217), η χρήση του ιωνικού τύπου «Εφύρη» από τον ιστορικό μαρτυρά την εξάρτηση του από κάποιο παλαιότερο γεωγραφικό κείμενο, πιθανότατα την περιήγηση του Εκαταίου (ύστερος 6^{ος} αιώνας π.Χ.).

οποίο εκβάλλει ο Αχέρων ποταμός, που ρέει από την Αχερουσία λίμνη, και αφού δεχθεί (τα νερά από) πολλούς ακόμη ποταμούς, έτσι ώστε να είναι γλυκά τα νερά του κόλπου. Πάνω δε από τον κόλπο αυτό βρίσκεται η Κίχυρος, η παλαιότερα ονομαζόμενη Εφύρα, πόλη των Θεσπρωτών»¹⁴⁸. Στο Γλυκύ λιμένα αγκυροβόλησε και ο στόλος του Οκταβιανού ερχόμενος από την Ιταλία, λίγο πριν τη ναυμαχία στο Άκτιο, το 31 π.Χ. (Δίων Κάσσιος 50, 12, 2) [**Παρ. Πηγών 25**]¹⁴⁹. Τέλος, κατά τον 12^ο αιώνα, ο Ροβέρτος Γουισκάρδος, ο Νορμανδός δούκας της Απουλίας και Καλαβρίας, παρέμεινε με τον στόλο του για έναν χειμώνα στο λιμάνι της Ελαιάτιδας, ενώ ο στρατός του προσπαθούσε να κατακτήσει τις ηπειρωτικές περιοχές [**Παρ. Πηγών 27**]¹⁵⁰.

Η επόμενη τοπογραφική αναφορά στην περιοχή προέρχεται από τον Ψευδο-Σκύλακα στον *Περίπλου* (30) [**Παρ. Πηγών 16**] των μεσογειακών ακτών που πραγματοποίησε κατόπιν εντολής του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου Β'. Περιγράφοντας την χώρα των Θεσπρωτών αναφέρει ότι υπάρχει λιμάνι με το όνομα Ελέα, στο οποίο εκβάλλει ο Αχέροντας και η Αχερουσία λίμνη. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι ο Αχέροντας ρέει μέσα στη λίμνη¹⁵¹.

Κανείς από τους παραπάνω συγγραφείς δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στην παράδοση ότι ο Αχέρων και η Αχερουσία λίμνη συνδέονται με την είσοδο στον Κάτω Κόσμο, ούτε βέβαια στην ύπαρξη του Νεκρομαντείου στην περιοχή. Η πληροφορία αυτή όμως παρέχεται από τον Ηρόδοτο (5, 92) [**Παρ. Πηγών 13**], ο οποίος σημειώνει ότι ο τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος (668-584 π.Χ.) έστειλε αντιπροσώπους του στο Νεκρομαντείο στη Θεσπρωτία, στον Αχέροντα ποταμό, προκειμένου να πάρει πληροφορίες από το φάσμα της νεκρής συζύγου του Μέλισσας για έναν κρυμμένο θησαυρό¹⁵².

Καθοριστική για την ακριβή γνώση της τοπογραφίας της περιοχής είναι η ομηρική αφήγηση. Στην *Οδύσσεια* (κ 487-543) [**Παρ. Πηγών 11**] η Κίρκη εξηγεί στον Οδυσσέα πώς θα προβεί στα παλάτια του Άδη για να πάρει χρησμό από τον Τειρεσία και να μάθει με ποιον τρόπο θα επιστρέψει στην Ιθάκη. Η περιοχή ταυτίζεται με την είσοδο του Κάτω Κόσμου (κ 487-543, λ 1-50). Η Κίρκη εξηγεί στον

¹⁴⁸ Βλ. Δάκαρης 1958α, 108-109, Besonen, Rapp και Jing 2003, 200 και Ζήδρου 2008, 123 και 137.

¹⁴⁹ Δάκαρης 1958α, 110. Besonen, Rapp και Jing 2003, 201.

¹⁵⁰ Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, IV, 3. Βλ. Δάκαρης 1958α, 110, σημ. 2 και Ζήδρου 2008, 124.

¹⁵¹ Βλ. Ζήδρου 2008, 123.

¹⁵² Βλ. Δάκαρης 1958α, 111 και 1993, 13, Janssens 1961, 386-387, Quantin και Fouache 1999, 36-38, Ζήδρου 2008, 122 και 130-131, Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3, Hornblower 2013, 264. Βλ. παρακάτω, σελ. 125-126.

Οδυσσέα πώς θα φτάσει σε ένα ακρογιάλι, στην άκρη του ωκεανού, εκεί που βρίσκεται το άλσος της Περσεφόνης με τις ιτιές και τις λεύκες (κ 507κ.ε.), στη συμβολή του Κωκυτού και του Πυριφλεγέθοντα με τον Αχέροντα, εκεί όπου βρίσκεται ένας βράχος και μια σπηλιά, η είσοδος του Κάτω Κόσμου¹⁵³. Αναφέρει την ύπαρξη κάστρου των Κιμμερίων στην αμμουδιά, το σημείο που ενώνονται οι τρεις ποταμοί, και ένα βράχο (πέτρη). Στη ραψωδία λ (1-50) [**Παρ. Πηγών 12**] ο Οδυσσέας και οι σύντροφοι του ξεκινούν το ταξίδι τους. Φτάνουν στην πολιτεία των Κιμμερίων, όπου βρίσκουν το κάστρο (λ 14κ.ε.) και διασχίζουν το άλσος της Περσεφόνης για να φτάσουν στο σημείο που τους υπέδειξε η Κίρκη¹⁵⁴. Η ομοιότητα της περιγραφής του Ομήρου με το τοπίο της περιοχής του Αχέροντα είναι μεγάλη, παρόλο που παραλείπεται οποιαδήποτε αναφορά στην Αχερουσία λίμνη¹⁵⁵. Το χαρακτηριστικό σημάδι όμως ήταν τα δύο ποτάμια που σμίγουν με πολύ βουητό με τον Αχέροντα νότια του βράχου, στην κορυφή του οποίου εντοπίστηκε το Νεκρομαντείο¹⁵⁶.

Ήδη από την αρχαιότητα είχαν επικρατήσει διάφορες απόψεις για το ποια περιοχή ακριβώς αφορά το ομηρικό κείμενο. Ο ποταμός Αχέρων κατά κύριο λόγο, αλλά και τα υπόλοιπα φυσικά στοιχεία για τα οποία γίνεται λόγος εκεί, αναφέρονται σε μια πληθώρα κειμένων, κυρίως λογοτεχνικών¹⁵⁷. Οι περισσότεροι συγγραφείς, ήδη από την αρχαϊκή (Ηράκλειτος) και την κλασική (Πλάτων), αλλά ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο, θεωρούσαν τον Αχέροντα, τον Κωκυτό και τον Πυριφλεγέθοντα, αλλά και την Αχερουσία λίμνη, ως τμήματα της τοπογραφίας του Κάτω Κόσμου¹⁵⁸. Μεταξύ όσων πιστεύουν ότι το ομηρικό κείμενο περιγράφει υπαρκτά τοπογραφικά στοιχεία, αξιοσημείωτη είναι η άποψη του Στράβωνα (V, 4, 5) [**Παρ. Πηγών 35**] - που βασίζεται στον Έφορο - ότι αναφέρονται στην περιοχή της Καμπανίας στην Ιταλία¹⁵⁹.

Άλλοι συγγραφείς κάνουν λόγο για ομώνυμους ποταμούς στην Τριφυλλία, στα σύνορα της Ηλείας με τη Μεσσηνία (Δημήτριος από την Σκήψη) ή την Αίγυπτο

¹⁵³ Δάκαρης 1960α, 121, 1960β, 107, 1993, 9. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 2.

¹⁵⁴ Δάκαρης 1993, 8-10. Quantin και Fouache 1999, 31-36. Ζήδρου 2008, 121-123 και 125-128.

¹⁵⁵ Δάκαρης 1960α, 121, 1960β, 108, 1993, 4-5 εικ. 1, 7 εικ. 2 και 8. Ζήδρου 2008, 121. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 2.

¹⁵⁶ Δάκαρης 1993, 8-9.

¹⁵⁷ Για εκτενή συζήτηση στις λογοτεχνικές αναφορές στους τρεις ποταμούς (αλλά κυρίως στον Αχέροντα) και την Αχερουσία λίμνη, βλ. Ζήδρου 2008, 125-137 (αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδος) και 169-189 (ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδος).

¹⁵⁸ Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από ορισμένους σύγχρονους μελετητές: βλ. π.χ. Cousin 2002, 29.

¹⁵⁹ Βλ. Bérard 1933, πίν. 147-151, Ζήδρου 2008, 136 και Ogden 2014, 214-216.

(Εκαταίος, Διόδωρος Σικελιώτης). Η σημαντικότερη όμως μαρτυρία είναι αυτή του περιηγητή Παυσανία (1, 17, 4-5) [**Παρ. Πηγών 20-21**], ο οποίος στα μέσα περίπου του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. παρατήρησε την ομοιότητα του θεσπρωτικού τοπίου με την περιγραφή του Ομήρου και υπέθεσε ότι ο ποιητής πρέπει να είχε δει αυτούς τους τόπους και τόλμησε να περιγράψει τη χώρα του Άδη, δίνοντας στα ποτάμια εκείνα τα ονόματα των ποταμών της Θεσπρωτίας. Επιπλέον, αναφέρει ότι κοντά στην Κίχυρο βρίσκεται η Αχερουσία λίμνη με τον Αχέροντα και τον Κωκυτό¹⁶⁰. Το συγκεκριμένο εδάφιο παρουσιάζει μια εκλογίκευση του μύθου της καθόδου του Θησέα και του Πειρίθου στον Κάτω Κόσμο για να απαγάγουν την Περσεφόνη. Ο περιηγητής διατείνεται ότι στην πραγματικότητα το ταξίδι των δύο ηρώων ήταν στρατιωτική εκστρατεία στη Θεσπρωτία με στόχο την αρπαγή της βασίλισσας των Θεσπρωτών. Ηττήθηκαν όμως και έμειναν αιχμάλωτοι στην Κίχυρο, ώσπου έφθασε ο Ηρακλής και απελευθέρωσε το Θησέα¹⁶¹. Με βάση αυτή τη μαρτυρία, θα πρέπει να αναρωτηθεί κανείς μήπως και ο άθλος του Ηρακλή να κατέβει στον Κάτω Κόσμο και να φέρει τον Κέρβερο τοποθετείται εκεί. Τέτοια πίστη υπήρχε στην αρχαιότητα, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι οι γραμματικοί Αρίσταρχος και Κράτης είχαν προτείνει τη διόρθωση «Κερβερίων» για τη λέξη «Κιμμερίων» στο ομηρικό κείμενο (λ 14)¹⁶².

Πέραν των άμεσων αναφορών στη γραμματεία, οι ερευνητές έχουν επισημάνει μία σειρά από εδάφια που θα πρέπει να αναφέρονται επίσης στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Ένας σχολιαστής στον Όμηρο ονομάζει την Αχερουσία «λίμνη Νεκροπομπό»¹⁶³, ενώ ο Ampelius, ένας Λατίνος συγγραφέας του 3^{ου} ή του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., αναφέρει ότι στην Ήπειρο υπήρχε ένα σημείο όπου οι ζωντανοί κατέβαιναν στους νεκρούς για να λάβουν προφητείες [**Παρ. Πηγών 26**]¹⁶⁴. Στο Νεκρομαντείο αναφέρονται λογικά και οι σχολιογράφοι που μιλούν για το «Ψυχοπομπείο» στη Μολοσσία, που ήταν η γειτονική περιοχή της Θεσπρωτίας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁶⁵.

Ο συσχετισμός της περιοχής με το Νεκρομαντείο είναι άμεσος σε ένα άλλο εδάφιο του Παυσανία (9, 30, 6) [**Παρ. Πηγών 22**] που ασχολείται με την κατάβαση

¹⁶⁰ Hammond 1967, 370, σημ. 1. Δάκαρης 1993, 7-9. Quantin και Fouache 1999, 38. Ζήδρου 2008, 123.

¹⁶¹ Παυσανίας 1, 17.4. Βλ. επίσης Πλούταρχο, *Θησεύς*, 31 και 35.

¹⁶² Ευστάθιος, σχόλιο στην Ομήρου *Οδύσσεια* λ 14. Ogden 2001β, 43.

¹⁶³ Σχόλιο στην υπόθεση της *Οδύσσειας* του Ομήρου, 5.

¹⁶⁴ Ampelius, *Liber Memorialis* 83 (“unde est ad inferos descensus ad tollendas sortes”). Βλ. Ogden 2001β, 43.

¹⁶⁵ Ησύχιος, βλ. λ. *θεοπήγς*. Φώτιος, βλ. λ. *Θεοί Μολοττικοί*. Ευστάθιος, σχόλια στην Ομήρου *Οδύσσεια* α, 393 και κ, 514.

του Ορφέα στον Κάτω Κόσμο, όπου σημειώνει ότι «άλλοι πιστεύοντας ότι η γυναίκα του είχε πεθάνει πριν, αφηγούνται ότι πήγε γι' αυτήν στην Άορνο στη Θεσπρωτία, όπου υπήρχε παλαιότερα ένα νεκρομαντείο»¹⁶⁶.

Η άποψη αυτή, που υποστηρίχθηκε πειστικά από τους Σ. Δάκαρη και G.L. Huxley¹⁶⁷, θεωρείται σήμερα η πιο εύλογη ερμηνεία των ομηρικών εδαφίων, σε αντίθεση με παλαιότερες προτάσεις που ταύτιζαν το ομηρικό τοπίο με διάφορα σημεία του Μεσογειακού Κόσμου, από την Ιβηρική Χερσόνησο ως τη Μαύρη Θάλασσα¹⁶⁸. Μάλιστα, η ίδια άποψη ήταν ευρέως αποδεκτή και πριν την εποχή του Πανσανία, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι ο γραμματικός Πρωτέας ο Ζευγματίτης (όπως αναφέρεται στο *Μεγάλο Ετυμολογικό*, βλ. λ. *Κιμμερίους*) ήδη από τον 3^ο αιώνα π.Χ. είχε προτείνει την αντικατάσταση της λέξης «Κιμμερίων» του ομηρικού κειμένου (λ 14: «*ἐνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμος τε πόλις τε*») με τη λέξη «Χειμερίων», δηλαδή των κατοίκων του Χειμερίου στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Αμμουδιάς¹⁶⁹.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Όμηρος γνώριζε την ηπειρωτική τοπογραφία, και αναφέρει μεταξύ άλλων και την Εφύρα, την οποία υποτίθεται ότι είχε επισκεφτεί ο Οδυσσεύς ως φιλοξενούμενος του Ίλου (α 259), γεγονός που προσθέτει επιπλέον αξιοπιστία στην υπόθεση ότι η περιγραφή των τριών ποταμών ανταποκρίνεται στη θεσπρωτική πραγματικότητα¹⁷⁰. Ένα ακόμη στοιχείο που περαιτέρω ισχυροποιεί την επιχειρηματολογία όσων δέχονται την ταύτιση του μυθικού Αχέροντα με τον Αχέροντα στη Θεσπρωτία είναι το γεγονός ότι στη δεύτερη Νέκυια, στην τελευταία ραψωδία της Οδύσσειας (ω 10-14), οι ψυχές των νεκρών μνηστήρων οδηγούνται από τον Ερμή στον Κάτω Κόσμο, περνώντας από την «Λευκάδος πέτρη»¹⁷¹.

¹⁶⁶ Βλ. επίσης Πανσανίας 10, 28 (περιγραφή της τοιχογραφίας της *Νέκυιας* του Πολυγνώτου) [Παρ. Πηγών 23]. Quantin και Fouache 1999, 38-39 και Ogden 2001β, 43.

¹⁶⁷ Δάκαρης 1958α, 108-109 και Huxley 1958, 245-248.

¹⁶⁸ Για τις διαφορετικές ταυτίσεις που έχουν κατά καιρούς προταθεί, βλ. Quantin και Fouache 1999, 33, σημ. 8 και Cousin 2002, 28-29, σημ. 20.

¹⁶⁹ Λείψανα του κάστρου που αναφέρει ο Όμηρος (Χειμέριον) βρέθηκαν μερικές εκατοντάδες μέτρα νότια του Νεκρομαντείου: Δάκαρης 1993, 9. Οι Κιμμέριοι, που ως τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. κατοικούσαν ακόμη στη Σκυθία του Εύξεινου Πόντου, ήταν άγνωστοι στους Έλληνες της Ιωνίας και στον ποιητή της *Οδύσσειας*. Αργότερα, στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. έγιναν γνωστοί με τις καταστρεπτικές επιδρομές τους στις ακτές της Μικράς Ασίας: Δάκαρης 1960α, 121, 1993, 9. Ζήδρου 2008, 121-122. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 2.

¹⁷⁰ Περαιτέρω αναφορές στη Θεσπρωτία υπάρχουν και σε άλλα σημεία της Οδύσσειας (ζ 316-333 και τ 97-100, 287-299). Στην Εφύρα είχε μεταβεί ο Οδυσσεύς για να προμηθευτεί δηλητήρια για τα βέλη του (Οδύσεια α 259, β 328) και είχε αποβιβαστεί ο μυθικός Νεοπτόλεμος (Πινδ. *Νεμ.* 7, 52). Βλ. κυρίως Malkin 1998, 128-130.

¹⁷¹ Βλ. Janssens 1961, 385-387. Sourvinou-Inwood 1995, 104 και Ogden 2014, 212.

Ο συνδυασμός της ομηρικής αφήγησης, των σχολίων του Πausανία, των τοπογραφικών παρατηρήσεων του Θουκυδίδη, του Στράβωνα και του ψευδο-Σκύλακα, αλλά και της ιστορίας του Περιάνδρου της Κορίνθου που αναφέρει ο Ηρόδοτος, δεν αφήνει πολλά περιθώρια αμφιβολίας για την ορθότητα της ταύτισης της περιοχής των εκβολών του Αχέροντα με τον τόπο όπου έστεκε το Νεκρομαντείο.

Απομένει το ζήτημα ότι ο Όμηρος τοποθέτησε τη δράση στις εσχατιές του γνωστού κόσμου, στο σημείο που συναντώνται ο Άνω και ο Κάτω Κόσμος. Εδώ όμως υπεισέρχεται η υπόθεση ότι για τη σκηνή της επίσκεψης στον Κάτω Κόσμο και της νεκρομαντείας, ο Όμηρος βασίστηκε σε ένα προγενέστερο έπος, που τοποθετούσε αρχικά τη δράση στη Θεσπρωτία. Ο ποιητής διατήρησε τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της προγενέστερης αφήγησης και την ουσία του επεισοδίου, αλλά το μετέτρεψε σε κεντρικό επεισόδιο της *Οδύσσειας*, στην πιο απομακρυσμένη και πιο δύσκολη δοκιμασία του νόστου του ήρωα¹⁷². Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι αρχαίες πηγές αναφέρουν την ύπαρξη ενός έπους με τον τίτλο *Θεσπρωτίς*, το οποίο ανάγεται τουλάχιστον στον 7^ο αιώνα π.Χ., καθώς ο Κλήμης της Αλεξάνδρειας κατηγόρησε τον Εύγραμμα της Κυρήνης (που άκμασε το 566-563 π.Χ.), συγγραφέα της *Τηλεγονίας*, ότι το αντέγραψε¹⁷³.

Τα ονόματα των τριών ποταμών έχουν εξηγηθεί κατά την αρχαιότητα με λαϊκές ετυμολογίες. Ο Αχέρων έχει συνδεθεί με το *ἄχος*, το πένθος ή εναλλακτικά με το στερητικό *α-* και τη χαρά (*α-χαίρων*)¹⁷⁴. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι είχε το όνομα αυτό εξαρχής, πριν από τον Όμηρο, ενώ αντίθετα η ύπαρξη ποταμών με το ίδιο όνομα σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου οφείλεται στην ομηρική επίδραση¹⁷⁵. Προφανώς, το όνομα της Αχερουσίας προήλθε από τη σχέση της με τον ποταμό του οποίου τα νερά χύνονταν εκεί. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ονομάζονταν *Άορνος*, δηλαδή το μέρος όπου δεν ζουν πτηνά (από το στερητικό *α-* και τη λέξη *ὄρνις*), ή *Avernus* στα λατινικά, όπως η αντίστοιχη λίμνη που γειτνιάζε με το Νεκρομαντείο στην Καμπανία¹⁷⁶. Η έννοια της λέξης Κωκυτός είναι «θρήνος»¹⁷⁷, ενώ η ονομασία

¹⁷² Sourvinou-Inwood 1995, 70-76.

¹⁷³ *Θεσπρωτίς*: Πausανίας 8, 12, 2-6, Κλήμης, *Στρωμ.*, 6, 2, 25, 1. Βλ. Malkin 1998, 126.

¹⁷⁴ Ogden 2001β, 44, σημ. 8 και 2014, 213.

¹⁷⁵ Ogden 2014, 212.

¹⁷⁶ Σαμσάρης 1994, 34. Η ακριβής ερμηνεία του όρου *Avernus* δεν είναι γνωστή: ο Ogden (2001β, 62) θεωρεί ότι σημαίνει «η λίμνη των πτηνών», και πιστεύει ότι οι Έλληνες παρέφθειραν τον όρο σε «άορνος», που σημαίνει το ακριβώς αντίθετο. Βλ. επίσης Δάκαρης 1993, 27. Αντίθετα, ο Harrati (2003, 296, σημ. 36), πιστεύει ότι ο όρος «Άορνος» ήταν ο αρχικός, εν συνεχεία πέρασε στην ετρουσκική γλώσσα και εν τέλει κατέληξε παραφθαρμένος στο λατινικό τοπωνύμιο *Avernus*.

¹⁷⁷ Σχόλια στην *Οδύσσεια*, κ 514. Servius, σχόλια στην *Αινειάδα*, VI, 107. Βλ. Ogden 2014, 213.

του Πυριφλεγέθοντα παραπέμπει σε φλεγόμενα νερά και σίγουρα απηχεί κάποια μυθολογική παράδοση.

Η περιοχή είχε φυσικά χαρακτηριστικά που ευνοούσαν την ταύτισή της με την είσοδο στον Άδη, γεγονός που οδήγησε και στην ίδρυση του Νεκρομαντείου. Ο συνδυασμός ενός σημείου στο οποίο φθάνει κανείς δια θαλάσσης, διασχίζει έναν υγρό τόπο και προσεγγίζει το πέρασμα από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών απαντά και σε άλλες περιοχές που έχουν γενικά θεωρηθεί πύλες του Άδη, όπως τα Νεκρομαντεία στο Ταίναρο και στην Ηράκλεια του Πόντου, το Πλουτώνιον στην Τριφυλλία και η περιοχή της λίμνης *Avernus* στην Ιταλία. Σημαντική είναι η χωροθέτηση του ιερού σε μια περιοχή που κοιτούσε προς τη Δύση, ένα στοιχείο που επαναλαμβάνεται και σε άλλα Νεκρομαντεία του ελληνικού κόσμου. Μάλιστα, είναι πιθανόν κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. ή και νωρίτερα, η περιοχή να ήταν για τους Έλληνες μια εσχατιά προς τη Δύση, πέρα από την οποία βρίσκονταν άγνωστες χώρες¹⁷⁸.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της περιοχής που συνάδει με την γενικότερη τοπογραφία των ιερών του Άδη και της Περσεφόνης είναι η κυριαρχία του βραχώδους στοιχείου και των ελών, που δίνει την εντύπωση της απομόνωσης, καθώς και η εναλλαγή μεταξύ πλούσιας βλάστησης στις όχθες των ποταμών και φτωχής βλάστησης που επιζεί στα έλη και στα βράχια. Μια συγκριτική μελέτη του εδάφους και της βλάστησης των ιερών διαφόρων θεοτήτων κατέδειξε ότι τα ιερά του Άδη (Ταίναρον, τα σπήλαια στην Ελευσίνα και στην Αττική, όπου υποτίθεται ότι έλαβε χώρα η αρπαγή της Περσεφόνης, Νεκρομαντείο του Αχέροντα) μοιράζονται ένα ή περισσότερα από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, σε αντίθεση με ιερά θεοτήτων με διαφορετικές ιδιότητες, τα οποία ιδρύονται σε τοπία με πλουσιότερα εδάφη και ημερότερη βλάστηση¹⁷⁹.

Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι η ατμόσφαιρα της περιοχής θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ανθυγιεινή, πιθανόν από την φυσική έκλυση διοξειδίου του άνθρακα, ή και άλλων αναθυμιάσεων, που σχετίζονται με την παρουσία ελών, αν δεχθεί κανείς κατά λέξη την πληροφορία ότι στο άλσος της Περσεφόνης (*Οδύσσεια*, κ 509-510) [**Παρ. Πηγών 11**] οι ιτιές ήταν άκαρπες και την ονομασία «Άορνος» της Αχερουσίας, που φανερώνει ότι δεν είχε ιδιαίτερα ανεπτυγμένη πανίδα. Ανάλογες εκπομπές αναθυμιάσεων διοξειδίου του άνθρακα και άλλων αερίων έχουν παρατηρηθεί στα

¹⁷⁸ Ogden 2014, 211-213.

¹⁷⁹ Retallack 2008, 651 και 653.

περισσότερα σημεία της Ελλάδας, της Ιταλίας και της Μικράς Ασίας που έχουν συνδεθεί με τη λατρεία του Πλούτωνα και την είσοδο τον Κάτω Κόσμο¹⁸⁰.

Η τοποθεσία του σε μια τόσο απομακρυσμένη περιοχή για τους Νότιους Έλληνες, εξυπηρετούσε και μια ακόμη αρχή, που ακολουθούσαν και άλλα, ακόμη πιο επιτυχημένα μαντεία, όπως το γειτονικό της Δωδώνης και αυτά των Δελφών και της Κλάρου: βρίσκονταν αρκετά μακριά από τα σημαντικά πολιτικά κέντρα του ελληνικού κόσμου, έτσι ώστε οι όποιοι χρησμοί έδιναν να μην μπορούν να αμφισβητηθούν ως προς την αντικειμενικότητά τους¹⁸¹.

3.3. Γεωλογικές και τοπογραφικές έρευνες και υποθέσεις

Η τοπογραφία της περιοχής έχει αλλάξει δραματικά από την αρχαιότητα [Χάρτης 2]. Η αλλαγή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αποξήρανση της λίμνης Αχερουσίας από την αγγλική εταιρεία Boots Ltd. μετά το 1948¹⁸² και στην πληθώρα αρδευτικών και αποστραγγιστικών καναλιών που μετέτρεψαν την περιοχή στην εύφορη κοιλάδα του Φαναρίου, η οποία εν συνεχεία παραδόθηκε στην αγροτική καλλιέργεια. Και πριν τη δεκαετία του 1950 όμως, το αρχαίο τοπίο είχε αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό, λόγω των προσχώσεων που αποθέτουν τα πλωτά ποτάμια της Ηπείρου στην περιοχή των εκβολών τους και τείνουν να εξαφανίσουν τους όρμους¹⁸³.

Τοπογραφικές έρευνες από τον Σ. Δάκαρη και τον N. Hammond είχαν ήδη επισημάνει τις επιμέρους μεταβολές του τοπίου, ιδίως σε ότι αφορά τον όρμο της Αμμουδιάς, τον ποταμό Αχέροντα και την Αχερουσία λίμνη¹⁸⁴. Η γεωλογική έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο του *Nikopolis Project*, σε συνδυασμό με άλλου τύπου έρευνες (ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων, μελέτη υπολειμμάτων γύρης, αρχαιολογικές παρατηρήσεις) έθεσε στόχο να λύσει τα τρία αυτά σημαντικά προβλήματα της γεωμορφολογίας της περιοχής, που δεν συμβάδιζαν με τα όσα είναι γνωστά από τις αρχαίες πηγές. Οι στόχοι ήταν να καθοριστεί το μέγεθος του όρμου του Φαναρίου, να αποσαφηνιστεί η ιστορία της εξέλιξης της Αχερουσίας λίμνης και να καθοριστεί ό

¹⁸⁰ Pfanz, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfanz, Manetas και Papatheodorou 2014. Βλ. επίσης Σαμσάρης 1994, 34.

¹⁸¹ Schachter 1992, 5.

¹⁸² Quantin και Fouache 1999, 50. Η αποξήρανση της λίμνης πραγματοποιήθηκε για την εξάλειψη της ελονοσίας που προκαλούσε θνησιμότητα της τάξης του 90% στους κατοίκους της περιοχής: Δάκαρης 1958α, 107 και 1958β, 96. Βλ. επίσης Ζήδρου 2008, 124. Σε ανάμνηση της ύπαρξης του έλους, η περιοχή διατήρησε το όνομα Βάλτος: Δάκαρης 1958α, 107 και 1960γ, 204.

¹⁸³ Ζήδρου 2008, 124.

¹⁸⁴ Δάκαρης 1958α και 1960γ. Dakaris 1971, 5. Hammond 1967, 63-68.

αρχαίους ρους του Αχέροντα σε σχέση με το λόφο του Καστρίου, την αρχαία Πανδοσία¹⁸⁵.

Σήμερα, ο όρμος του Φαναρίου [Εικ. 11] έχει βάθος περίπου 10μ. και έκταση 700X350μ.¹⁸⁶, είναι δηλαδή πολύ μικρός για να εξυπηρετεί τον ελλιμενισμό πολλών πλοίων ταυτόχρονα. Ο Δάκαρης και ο Hammond υποστήριξαν ότι ο όρμος είχε μεγαλύτερο μέγεθος κατά την αρχαιότητα, το οποίο μεταβλήθηκε σταδιακά από τις προσχώσεις. Η άποψη αυτή είχε εν μέρει επαληθευθεί από τα αποτελέσματα γεωλογικής έρευνας του 1957, κατά την οποία είχε επισημανθεί ότι σε σημείο 150μ. περίπου ανατολικά της συμβολής του Αχέροντα με τον Κωκυτό η στρωματογραφία του εδάφους έδειχνε ότι κατά τα απώτατα χρόνια της προϊστορίας η θάλασσα εκτείνονταν μέχρι του δυτικού τμήματος της πεδιάδας και αποσύρθηκε βαθμιαία λόγω των προσχώσεων¹⁸⁷. Η συστηματική έρευνα του M. Besonen και των συνεργατών του επιβεβαίωσε πλήρως αυτή την υπόθεση. Κατά τη διάρκεια της αναλύθηκαν 28 δείγματα πυρήνων ιζημάτων. Οι λήψεις των δειγμάτων προήλθαν από διάφορα σημεία στην κοιλάδα των εκβολών του Αχέροντα και από τη μελέτη τους προέκυψε ότι η υποχώρηση της ακτογραμμής υπήρξε σχετικά ομαλή μεταξύ του 2100 π.Χ. και του 1100 μ.Χ., με την ξηρά να κερδίζει μόλις 2χλμ. συνολικά, αλλά επιταχύνθηκε σημαντικά τα επόμενα 850 χρόνια περίπου, με περαιτέρω μετατόπιση κατά 3.5χλμ. Επιπλέον, καταδείχθηκε ότι ο όρμος της Αμμουδιάς (ο αρχαίος *Ελέας Λιμνή* ή *Γλυκός Λιμνή*) είχε αρκετά μεγάλη έκταση, που θα επέτρεπε την αγκυροβόληση στόλων την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο αλλά και κατά τους βυζαντινούς χρόνους¹⁸⁸.

Η εξέταση του ζητήματος της Αχερουσίας λίμνης απέδωσε τα σημαντικότερα αποτελέσματα για τη γνώση της αρχαίας τοπογραφίας. Παρότι, υπάρχουν πολλές αναφορές από την αρχαιότητα μέχρι τον 19^ο αιώνα για τη λίμνη, δεν είναι σαφής η έκταση και η θέση της [Χάρτης 3]. Οι πολυάριθμες αναφορές από τους αρχαίους συγγραφείς, από τον 5^ο αιώνα και εξής, φανερώνουν την ιδιαίτερα δεσπόζουσα θέση της στο τοπίο¹⁸⁹. Ο William Leake ήταν ο πρώτος που ταύτισε τα έλη γύρω από το λόφο του Καστρίου με την Αχερουσία λίμνη¹⁹⁰, ενώ οι Philippson και Kirsten διατύπωσαν την υπόθεση ότι οι εκτεταμένες ελώδεις ζώνες που παρατήρησαν στην

¹⁸⁵ Besonen, Rapp και Jing 2003, 199.

¹⁸⁶ Δρόσου 2015α, 12-13.

¹⁸⁷ Δάκαρης 1958α, 110.

¹⁸⁸ Besonen, Rapp και Jing 2003, 216-227.

¹⁸⁹ Besonen, Rapp και Jing 2003, 228. Δρόσου 2015, 11.

¹⁹⁰ Leake 1835, IV, 51-54.

περιοχή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν αντιστοιχούσαν με την έκταση της αρχαίας λίμνης, η οποία θα πρέπει να ήταν μικρότερη, αλλά και βαθύτερη¹⁹¹. Άλλοτε λοιπόν οι μελετητές τοποθετούσαν τη λίμνη, ώστε να καταλαμβάνει το σύνολο της πεδιάδας ως την Αμμουδιά, και άλλοτε την εντόπιζαν σε μια περιορισμένη έκταση στα βόρεια του λόφου του Καστριού¹⁹². Ο Hammond καθόρισε τα όρια της λίμνης στις βραχώδεις εκτάσεις στα νότια, το λόφο του Καστρίου στα ανατολικά και το σημείο που στενεύει η κοιλάδα του Φαναρίου, μεταξύ Τσουγκρίζας και Μεσοποτάμου, στα δυτικά¹⁹³. Η εκτεταμένη έρευνα του Σ. Δάκαρη έδωσε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά του Hammond, με τη διαφορά ότι οριοθέτησε το ανατολικό άκρο της λίμνης ακόμη ανατολικότερα, προς το σημερινό χωριό Καναλάκι (περίπου 8χλμ από το λόφο του Μεσοποτάμου). Ο Αχέρων εξέβαλλε στη λίμνη και στις δυτικές της όχθες σχηματιζόταν ξανά. Στο σημείο αυτό ενωνόταν με τον Κωκυτό και τον Πυριφλεγέθοντα, ώσπου τα νερά χυνόταν στη θάλασσα, στον όρμο της Αμμουδιάς, όπως και σήμερα¹⁹⁴.

Οι γεωλογικές έρευνες των μελών του *Nikopolis Project*, σε συνδυασμό με την επανεξέταση των αρχαίων πηγών, έχουν πλέον καθορίσει τα όρια και τη φύση της λίμνης, μέσα στην εξέλιξή τους στη διαχρονία. Η περιοχή από το Μεσοπόταμο ως την ακτή ήταν ελώδης, λόγω των συνεχών αποθέσεων φερτών υλικών που κατέβαζε ο Αχέροντας¹⁹⁵. Εξαιτίας αυτών των προσχώσεων σχηματίστηκε η Αχερουσία λίμνη, η οποία δεν υπήρχε σίγουρα πριν το 2100 π.Χ. Η ακριβής περίοδος της δημιουργίας της λίμνης δεν κατέστη δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, όμως η έλλειψη αναφορών στον Όμηρο θεωρήθηκε ισχυρή ένδειξη ότι η λίμνη δεν είχε δημιουργηθεί πριν το 700 π.Χ. [Χάρτης 4], Πράγματι, η ύπαρξη της πιστοποιείται για πρώτη φορά μόλις το 433 π.Χ., με βάση την περιγραφή του Θουκυδίδη [Χάρτης 5] **[Παρ. Πηγών 14]**. Η μαρτυρία του Αθηναίου ιστορικού μπορεί να ανάγεται σε μια ελαφρώς πρωιμότερη φάση, αν ισχύει η υπόθεση ότι το εδάφιο του αντλεί τις πληροφορίες του από τον Εκαταίο (γύρω στο 500 π.Χ.). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Θουκυδίδης τονίζει ότι η απόσταση μεταξύ της λίμνης και της ακτογραμμής είναι πολύ μικρή, ενώ ο Στράβων **[Παρ. Πηγών 17]** αναφέρει ότι η λίμνη συνδέεται με τον Αχέροντα, ο οποίος δέχεται και άλλους παραποτάμους, πριν εκβάλλει στο Γλυκό Λιμένα. Το γεγονός αυτό

¹⁹¹ Philippson και Kirsten 1956, 106.

¹⁹² Δρόσου 2015α, 11-12.

¹⁹³ Hammond 1967, 69.

¹⁹⁴ Dakaris 1971, 4-5, εικ. 7.

¹⁹⁵ Στο ίδιο.

φανερώνει ότι στα 400 χρόνια περίπου που χωρίζουν τους δύο συγγραφείς, η ζώνη της ξηράς που χώριζε τη λίμνη από την ακτή απέκτησε πολύ μεγαλύτερο μέγεθος [Εικ. 11, Χάρτης 6].

Αρχικά, η λίμνη είχε μικρό βάθος και την πλαισίωναν βάλτοι. Στη συνέχεια, κατά τους ιστορικούς χρόνους, τα νερά της βάθυναν και η έκταση της αυξήθηκε καλύπτοντας την πεδιάδα μεταξύ Μεσοποτάμου- Πούντας- Καστριού. Κατά τον Besonen και την ομάδα του, αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στην περιοχή είναι σαφώς φτωχότερα στο διάστημα μεταξύ 7^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ., σε σχέση με προγενέστερες και μεταγενέστερες εποχές, κάτι που αποδίδεται στην ελονοσία που συνόδευε αναπόφευκτα τη γειτνίαση με έλη και λίμνες. Τέλος, κατά τη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο μειώθηκε η έκταση της. Η λίμνη κατέληξε σε πολλούς μικρούς αβαθείς βάλτους και μετατράπηκε σε έλος¹⁹⁶. Η πραγματική της έκταση κατά την κλασική ή ακόμη και την ελληνιστική περίοδο θα πρέπει να ήταν σημαντικά μικρότερη απ' ό,τι υπέθεσαν ο Hammond και ο Δάκαρης, καλύπτοντας ένα μικρό μόνο τμήμα της ξηράς πέραν της ακτογραμμής, έτσι ώστε η πορεία που διέτρεχε ο Αχέρων πριν εκβάλλει στη λίμνη να ήταν μακρά¹⁹⁷. Επομένως, και η απόσταση από τη λίμνη ως το σημείο που συναντώνται οι δύο ποταμοί, κοντά στο λόφο του Μεσοποτάμου, θα ήταν μεγάλη.

Το ζήτημα της ροής του Αχέρωνα σε σχέση με το Καστρί έχει περισσότερο να κάνει με την ταύτιση των ερειπίων στο λόφο με την πόλη της Πανδοσίας και δεν επηρεάζει την ταύτιση του Μεσοποτάμου και του Ξυλοκάστρου με το Νεκρομαντείο και την Εφύρα, αντίστοιχα. Το πρόβλημα προκύπτει από τη στιγμή που οι αρχαίες πηγές¹⁹⁸ επισημαίνουν ότι ο ποταμός έρρεε βόρεια της Πανδοσίας, ενώ σήμερα ο Αχέρων ρέει νότια του Καστρίου¹⁹⁹. Ο Δάκαρης έλυσε το πρόβλημα θεωρώντας ότι ο ρους του ποταμού άλλαξε σημαντικά κατά την αρχαιότητα, όταν έρρεε βόρεια της Πανδοσίας, 4.5χλμ. περίπου μακρύτερα από το Νεκρομαντείο²⁰⁰. Η γεωλογική έρευνα επιβεβαίωσε σε γενικές γραμμές τα συγκεκριμένα συμπεράσματα του Δάκαρη, καθορίζοντας ότι η αλλαγή του ρου συνέβη κάποια στιγμή μετά το 1500 και

¹⁹⁶ Δάκαρης 1960γ, 204. Δρόσου 2015α, 12.

¹⁹⁷ Besonen, Rapp και Jing 2003, 227-233.

¹⁹⁸ Δημοσθένης 7, 32. Στράβων VII, 7, 5.

¹⁹⁹ Besonen, Rapp και Jing 2003, 204-205.

²⁰⁰ Δάκαρης 1958α, 107, 1993, 6, 7, εικ. 2. Dakaris 1971, 136-137. Ζήδρου 2008, 124.

πριν το 1809, όταν πέρασε από την περιοχή ο William Leake, που είδε το ποτάμι να ρέει νότια του Καστρίου, όπως και σήμερα [Χάρτης 7]²⁰¹.

3.4. Συμπεράσματα

Η συνδυασμένη μελέτη των τοπογραφικών παρατηρήσεων που έγιναν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, των συστηματικών ερευνών του *Nikopolis Project* και της λεπτομερούς ανάλυσης των φιλολογικών πηγών επιτρέπουν μια καλύτερη γνώση της αρχαίας τοπογραφίας της κοιλάδας του Φαναρίου και των εκβολών του Αχέροντα²⁰². Οι επιμέρους διαφορές μεταξύ πηγών διαφορετικής χρονολόγησης, από τον Όμηρο ως το Στράβωνα, και κυρίως οι αποκλίσεις των δεδομένων που παρουσιάζουν σε σχέση με την εικόνα της σύγχρονης τοπογραφίας της περιοχής οφείλονται στις συνεχείς δυναμικές αλλαγές του τοπίου κατά τις τρεις τελευταίες χιλιετίες.

Οι σύγχρονες έρευνες καταδεικνύουν σε γενικές γραμμές την ορθότητα των τοπογραφικών επισημάνσεων του Σ. Δάκαρη, τουλάχιστον σε ότι αφορά το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και το σημείο που ενώνονταν οι δύο ποταμοί, ο Αχέρων και ο Κωκυτός, κατά την αρχαιότητα, και απορρίπτουν την υπόθεση των Éric Quantin και François Fouache ότι η ένωση των δύο ποταμών γίνονταν κοντά στο χωριό Γλυκύ, στο σημείο σχεδόν που εξέρχεται ο Αχέρων από τους ορεινούς όγκους²⁰³. Είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότερες πρόσφατες μελέτες, ακόμη και αν διαφωνούν με την ταύτιση του ελληνοιστικού συγκροτήματος με το Νεκρομαντείο, συμφωνούν ότι η θέση του θα πρέπει να αναζητηθεί πολύ κοντά στο λόφο του Μεσοποτάμου²⁰⁴.

²⁰¹ Besonen, Rapp και Jing 2003, 233.

²⁰² Βλ. γενικά τη σύνοψη σε Δρόσου 2015α, 10-13.

²⁰³ Quantin και Fouache 1999, 53-54.

²⁰⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 138 και 165.

Κεφάλαιο 4

Ο αρχαιολογικός χώρος: η αρχιτεκτονική μορφή του Νεκρομαντείου

4.1. Εισαγωγή

Ο έκτασης τριών στρεμμάτων αρχαιολογικός χώρος που ανέσκαψε ο Σ. Δάκαρης στο λόφο του Μεσοποτάμου (1958-1964 και 1975-1977) καταλαμβάνεται από ένα συγκρότημα που χωρίζεται σε δύο τμήματα: το ανατολικό συγκρότημα, που χρονολογείται στον ύστερο 4^ο- πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., και εν μέρει καλύπτεται από την Μονή του Αγίου Ιωάννη του 18^{ου} αιώνα μ.Χ. και το δυτικό, που χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και περιλαμβάνει περίβολο και αυλή, όπου ανεγέρθηκε κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο μια οχυρή κατοικία (κούλια) [Εικ. Εξωφύλλου, 2, 7, 12]. Καθώς δεν έγινε τελική δημοσίευση των ανασκαφών, η ιστορία του χώρου και η ανασύσταση της αρχιτεκτονικής μορφής του προέκυψε από τη μελέτη των ανασκαφικών εκθέσεων και συμπληρώθηκε από τις γενικής φύσης δημοσιεύσεις που περιγράφουν το χώρο²⁰⁵ και την επιτόπια παρατήρηση (Οκτώβριος 2017).

4.2. Η χρήση του χώρου πριν από την Ελληνιστική περίοδο

Οι μαρτυρίες για τη χρήση του χώρου κατά τη νεολιθική περίοδο και τις δύο πρώτες φάσεις της εποχής του Χαλκού περιορίζονται σε λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία. Συγκεκριμένα, σε τμήματα της νότιας πλευράς της αυλής, που δεν καλύφθηκαν από οικοδομήματα, βρέθηκαν ποσότητες προϊστορικών οστράκων, χειροποίητων και τροχήλατων, ιδίως στις κοιλότητες που δημιουργούν οι πτυχώσεις του βράχου. Τα χειροποίητα όστρακα ανήκουν στον τύπο με μελανή επιφάνεια και λεπτά τοιχώματα (τύπος III), στον τύπο με εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση (τύπος II) και στον τύπο με πλαστική διακόσμηση από μαστοειδείς αποφύσεις (τύπος A2), με τα τελευταία να ανάγονται στη νεολιθική περίοδο. Επίσης, ήρθαν στο φως λεπίδες και βέλος από πυριτόλιθο της εποχής του Χαλκού ή και παλαιότερα²⁰⁶.

²⁰⁵ Dakaris 1962, 1963. Δάκαρης 1970, 10-22, 1993. Ζήδρου 2008. Φάκλαρη 2009, 115-125. Τζουβάρα-Σούλη 2013. Αγγέλη 2015β.

²⁰⁶ Δάκαρης 1976α, 147-149 και 1976β, 83.

Η παρουσία ενός οργανωμένου οικισμού πιστοποιείται για πρώτη φορά στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την ίδια δηλαδή περίοδο που αναπτύσσεται η πολύ σημαντικότερη εγκατάσταση της Εφύρας στον παρακείμενο λόφο του Ξυλοκάστρου [Εικ. 8]²⁰⁷. Στο κέντρο της αυλής αποκαλύφθηκε τάφος (T1), εντός πτυχώσεων του βράχου, ο οποίος περιείχε τα οστά παιδιού, μαζί με οστά ενός μικρού ζώου, έναν αστράγαλο βοδιού, λίγα όστρακα και ψήφους χαλκηδονίου από περίαπτο ή περιδέραιο²⁰⁸. Μόλις 2μ. δυτικά του, εντοπίστηκε δεύτερος παιδικός τάφος (T2), που ήταν διαταραγμένος²⁰⁹ [Εικ. 14], ενώ σε απόσταση 2.10μ. βόρεια από αυτόν, ένας τρίτος κιβωτιόσχημος τάφος (T3) εξωτερικών διαστάσεων 0.75X0.4μ., που ήταν ακτέριστος και περιείχε τα λείψανα δύο βρεφών που είχαν ταφεί το ένα επάνω στο άλλο. Ο τάφος είχε κατασκευαστεί με μικρά πλακοειδή λιθάρια στο ανώμαλο έδαφος του βράχου²¹⁰. Οι τάφοι έχουν χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο²¹¹. Λείψανα ενός ακόμη παιδικού τάφου έχουν βρεθεί στο δωμάτιο **K** του ανατολικού συγκροτήματος²¹².

Λόγω της ανακάλυψης των τριών κιβωτιόσχημων τάφων διατυπώθηκε η άποψη ότι ο λόφος του Μεσοποτάμου λειτουργούσε ως νεκροταφείο που εξυπηρετούσε τον οικισμό της Εφύρας²¹³. Όμως, η παρουσία και άλλων ενδείξεων χρήσης των ίδιων χρόνων (λείψανα τοίχων από ξερολιθιά – πιθανόν απόληξη θεμελίωσης αψιδωτής καλύβας²¹⁴-[Εικ. 12], όστρακα τροχήλατης και χειροποίητης κεραμικής, αιχμές βελών, λεπίδες και σφοντύλια), φανερώνει ότι στο λόφο του Μεσοποτάμου υπήρχε προϊστορικός οικισμός. Το γεγονός ότι όλοι οι τάφοι είναι παιδικοί συνηγορεί με την υπόθεση αυτή, καθώς είναι γνωστή η συνήθεια της περιόδου να θάβονται τα μικρά παιδιά κάτω από το δάπεδο των οικιών²¹⁵.

Επίσης, κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας που διενεργήθηκε από τους συνεργάτες του *Nikopolis Project* (1991-1995) περιμετρικά του ιερού, στις παρειές του λόφου και στο δρόμο που οδηγεί στο λόφο του Ξυλοκάστρου

²⁰⁷ Για τον οικισμό της Εποχής του Χαλκού στην Εφύρα, βλ. γενικά Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 14-15, Μερκούρη 2015, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁰⁸ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 61-62.

²⁰⁹ Δάκαρης 1976α, 149 και 1976β, 84-85: ευρήματα εντοπίστηκαν διασκορπισμένα γύρω από τον τάφο (δόντια παιδιού 6-7 ετών, πήλινα σφονδύλια, αμφικωνική ψήφος, πήλινο φυλακτό και πήλινη ψήφος).

²¹⁰ Δάκαρης 1977α, 140 και 1977β, 68.

²¹¹ Δάκαρης 1977α, 141, 1977β, 69, 1991β, 60.

²¹² Δάκαρης 1991β, 60.

²¹³ Fouache και Quantin 1999, 44, σημ. 39.

²¹⁴ Επιτόπια παρατήρηση (5.10.2017).

²¹⁵ Δάκαρης 1963β, 69, 1977α, 140 και 1977β, 69. Ζήδρου 2008, 139. Αγγέλη 2015β, 21.

συλλέχθηκαν αρκετά τέχνηρα προϊστορικών χρόνων. Στη σύντομη αναφορά αυτών των αδημοσίευτων μελετών, σημειώνεται πάντως ότι τα ευρήματα που προέκυψαν από το λόφο του Μεσοποτάμου ανήκουν κατά βάση στους ιστορικούς χρόνους²¹⁶.

Ενδείξεις χρήσης του χώρου κατά τους επόμενους αιώνες και πριν την ανέγερση του ελληνιστικού συγκροτήματος απουσιάζουν. Εξαιρεση αποτελούν λιγοστά ευρήματα στον ίδιο το λόφο (όστρακα αγγείων από το ανατολικό συγκρότημα²¹⁷), και κυρίως ένας αποθέτης που ανακαλύφθηκε στους δυτικούς πρόποδες του λόφου, ΝΔ του ιερού και σε απόσταση περίπου 100μ. από αυτό. Ο αποθέτης περιείχε 20 μεγάλο μεγέθους αποσπασματικά ειδώλια²¹⁸ [Εικ. 45-51], καθώς και όστρακα επείσακτης κεραμικής από τη Νότια Ελλάδα που χρονολογούνται από τα μέσα του 7^ο μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁹. Ο ανασκαφέας αποδίδει τα ευρήματα σε αρχαϊκό ιερό της Περσεφόνης που υπήρχε στους πρόποδες ή κατά προτίμηση συνδέει τον αποθέτη με το πρώτο Νεκρομαντείο που υπήρχε στην κορυφή του λόφου πριν την ανέγερση του ελληνιστικού συγκροτήματος²²⁰. Θεωρείται ότι την εποχή εκείνη η τελετουργία θα λάμβανε χώρα σε φυσικό σπήλαιο, που αποτελούσε την είσοδο στον Κάτω Κόσμο και βρίσκονταν στο σημείο όπου κατά την ελληνιστική περίοδο δημιουργήθηκε η περικλειστή υπόγεια αίθουσα²²¹. Εικάζεται ότι τα περισσότερα ίχνη χρήσης του λόφου κατά την περίοδο αυτή εξαφανίστηκαν όταν ο βράχος ισοπεδώθηκε πλήρως για την κατασκευή του ελληνιστικού οικοδομήματος²²².

²¹⁶ Wiseman 1998, 18.

²¹⁷ Ιδιαίτερη μνεία γίνεται σε ένα θραύσμα από κορινθιακό κύπελλο των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων με γραπτή διακόσμηση από ταινίες σε λευκοκίτρινο βάθος από το δωμάτιο **K** (Δάκαρης 1991β, 60) και σε τμήμα μελανόμορφης αττικής κύλικας του δεύτερου μισού του 6^{ου} αιώνα π.Χ. από το δωμάτιο **M1** (Δάκαρης 1964α, 52). Όστρακο αγγείου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. βρέθηκε και στην υπόγεια αίθουσα (Δάκαρης 1958β, 100).

²¹⁸ Δάκαρης 1958β, 98-99, εικ. 102-103, 1970, 18, 1993, 29, εικ. 19. Ζήδρου 2008, 156. Αγγέλη 2015β, 21.

²¹⁹ Δάκαρης 1958β, 97. Η διαγνωστική κεραμική ήταν κατά κύριο λόγο κορινθιακή: Hammond 1967, 65, 427, 436, 478, 489 και 721, Ogden 2001β, 55, σημ. 51.

²²⁰ Ναός στους πρόποδες του λόφου: Δάκαρης 1972, 181, όπου γίνεται αναφορά στην ύπαρξη τοίχου κάποιου κτιρίου που καταστράφηκε με την ανέγερση του χωριού Μεσοποτάμου το 1952. Ο ναός αυτός θα περιέπεσε σε αχρηστία μετά την ανέγερση του ιερού στο λόφο: Δάκαρης 1970, 19-20 και Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103 και 2013, 3. Βλ. επίσης Παπαχατζής 1976α, 111, όπου τονίζεται η αναλογία με το ιερό του Ποσειδώνα στο Ταίναρο, όπου επίσης υπάρχει μετατόπιση του χώρου του Νεκρομαντείου στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Αργότερα, ο Δάκαρης (1993, 27), θεώρησε πιθανότερο ο αποθέτης να προέρχεται από το ιερό που βρίσκονταν στον ίδιο το λόφο και καταστράφηκε κατά την ανέγερση του ελληνιστικού συγκροτήματος, άποψη την οποία αποδέχεται και η Ζήδρου (2008, 139, όπου γίνεται λόγος για «μικρό ιερό στην κορυφή του λόφου»). Βλ. επίσης Αγγέλη 2015β, 21.

²²¹ Δάκαρης 1963α, 92, 1963β, 63, 1993, 27. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103. Bremmer 2002, 74. Ζήδρου 2008, 138-139.

²²² Δάκαρης 1958α, 107, 1958β, 98, 1963α, 92, 1963β, 63, 1970, 10, 1972, 179, 1993, 13-14 και 27. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103, 2013, 1. Ζήδρου 2008, 139 και 141. Αγγέλη 2015α, 6 και 2015β, 20 και 24.

Ελάχιστα ακόμη ευρήματα αναφέρονται από την περιοχή νοτίως του λόφου, σε απόσταση 100μ. περίπου από το ελληνιστικό συγκρότημα, και συγκεκριμένα ένα εγχειρίδιο της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου²²³ [Εικ. 15] και μία μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή ειδωλίου αυστηρού ρυθμού, που έχει αποδοθεί σε κάτω-ιταλιώτικο εργαστήριο²²⁴.

Την περίοδο εκείνη ο χώρος θα ανήκε διοικητικά στην παρακείμενη Εφύρα, γνωστή ήδη από τους κλασικούς χρόνους²²⁵. Ο οικιστικός πυρήνας της πόλης θα πρέπει να εκτεινόταν στον αυχένα που συνδέει το Ξυλόκαστρο με το λόφο του Μεσοποτάμου, και ιδίως στο δυτικό τμήμα του, όπου βρίσκεται σήμερα το χωριό Μεσοπόταμος²²⁶.

4.3. Η Ελληνιστική περίοδος

4.3.1. Δυτική πτέρυγα

Το δυτικό συγκρότημα (τέμενος) αποτελείται από μια κεντρική αυλή με παρατεταγμένα γύρω της δωμάτια ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, που σώζονται στο επίπεδο της θεμελίωσης. Το συγκεκριμένο τμήμα δεν ανήκει στον αρχικό πυρήνα του Νεκρομαντείου, αλλά αποτελεί επέκταση του κυρίως συγκροτήματος προς τα δυτικά (A2-A-A10-A7)²²⁷ [Εικ. εξωφύλλου, 12-13], η οποία χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ., δηλαδή κατά την περίοδο της κυριαρχίας του Κοινού των Ηπειρωτών (234/3-168/7π.Χ.). Ο χώρος έχει εμβαδόν πάνω από 1.000τμ. και περιβάλλεται από ισχυρό ορθογώνιο περίβολο διαστάσεων 62.40X46.30μ., που σώζεται σε μεγάλο ύψος, κτισμένο με ογκόλιθους από ντόπιο ασβεστόλιθο²²⁸. Η τοιχοποιία του περιβόλου, που είναι κατασκευασμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα²²⁹, δεν είναι πολύ προσεγμένη, οι λίθοι είναι αδρά επεξεργασμένοι στις παρειές και τα κενά ανάμεσά τους έχουν καλυφθεί με λατύπη και μικρότερες

²²³ Δάκαρης 1963γ, 153-154, σχέδιο 6, πίν. 187^ε, 1972, 19. Το εγχειρίδιο εκτίθεται στο αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

²²⁴ Δάκαρης 1963γ, 153.

²²⁵ Θουκ. Ι 46, 4: «έστι δέ λιμήν, και πόλις υπέρ αυτόν κείται από θαλάσσης εν τη Έλαιάτιδι της Θεσπρωτίδος Έφύρη». Στην ακρόπολη της Εφύρας έχει ανασκαφεί ελληνιστικός περίβολος και μεγάλο κτίριο της ίδιας περιόδου: Μερκούρη 2015, 60. Για άλλα ευρήματα της αρχαϊκής και της ελληνιστικής περιόδου, βλ. Ζάχος 1990, 250, πίν. 112β.

²²⁶ Σαμσάρης 1994, 106.

²²⁷ Η αρίθμηση των χώρων ακολουθεί την αρίθμηση της κάτοψης του Δάκαρη 1991β, 58-59, εικ.98 [Εικ. 13].

²²⁸ Δάκαρης 1958β, 98, 1993, 14. Αγγέλη 2015β, 22.

²²⁹ Δάκαρης 1993, 16. Αγγέλη 2015β, 24.

πέτρες²³⁰ [Εικ. 16]. Η νότια και η νοτιοδυτική πλευρά του περιβόλου έχουν μεγαλύτερο πάχος, περίπου 2.50μ. Σε αυτές τις πλευρές οι επιχώσεις ήταν μεγαλύτερες, επειδή η νότια πλευρά βρίσκονταν πάνω σε απόκρημνο βράχο, ενώ η νοτιοδυτική σε ισχυρή κατωφέρεια²³¹.

Η είσοδος στο τέμενος γινόταν από την πύλη **A1**, που βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του²³². Δυτικά της πύλης βρίσκεται το σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο **κ**, που έχει διαστάσεις 6.50X6.40μ. [Εικ. εξωφύλλου, 13]. Λόγω της τοιχοποιίας του, έχει χρονολογηθεί στους ελληνοιστικούς χρόνους²³³.

Στα αριστερά της πύλης **A1** βρίσκεται η τετράγωνη αίθουσα **π**, που έχει εσωτερικές διαστάσεις 9.90X10μ.²³⁴. Είναι ημιυπόγεια, λαξευμένη κατά το ήμισυ περίπου μέσα στο φυσικό βράχο²³⁵, καθώς ένα μέρος του δαπέδου της βρέθηκε 1.50-2μ. πιο χαμηλά από το επίπεδο του νότιου τμήματος του διαδρόμου **ΡΣ-ΟΕ**²³⁶ [Εικ. εξωφύλλου, 17-18]. Ο βράχος χρησιμοποιήθηκε εν μέρει και ως θεμελίωση των πολυγωνικών τοίχων της αίθουσας, οι οποίοι στην ανωδομή τους ήταν κτισμένοι από οπτόπλινθους, διαστάσεων 45X45εκ. και 22.5X45εκ. και πάχους 8εκ. Στο μέσο του δωματίου βρέθηκε μια βάση από οπτόπλινθους, διαστάσεων 0.50X0.90μ., ενώ μία δεύτερη βάση, διαστάσεων 0.90X0.70μ., εντοπίστηκε στο βόρειο τοίχο²³⁷. Οι οπτόπλινθοι συνδέονταν μεταξύ τους με πηλό. Επάνω στις δύο βάσεις θα πρέπει να εδράζονταν τα ξύλινα υποστυλώματα της οροφής, που προστάτευαν από την υγρασία²³⁸. Στο ανώμαλο, βραχώδες δάπεδο διακρίνονται τομές για την εξόρυξη του βράχου και την εξομάλυνση του δαπέδου. Η είσοδος στην αίθουσα θα πρέπει να ήταν στο δυτικό τοίχο της, αν και αυτό μένει ανεπιβεβαίωτο λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης των θεμελίων στο σημείο εκείνο²³⁹.

Οι τοίχοι του τεμένους δεν συνδέονται οργανικά με το ανατολικό συγκρότημα [Εικ. 18]. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο δυτικός τοίχος του δωματίου **ε**

²³⁰ Suha 2007, 72-73. Βλέπε επίσης Baatz 1999, 151-162.

²³¹ Δάκαρης 1963α, 89 και 1963β, 57.

²³² Δάκαρης 1958β, 98, 1963α, 90, 1963β, 59, 1993, 14 και 16.

²³³ Δάκαρης 1960α, 90, 1960β, 59. Ζήδρου 2008, 149.

²³⁴ Δάκαρης 1975β, 88. Κατά την ανασκαφή του 1963 οι διαστάσεις της αίθουσας δόθηκαν ως 10X10μ. Δάκαρης 1963α, 90 και 1963β, 59.

²³⁵ Δάκαρης 1975β, 88. Ζήδρου 2008, 148.

²³⁶ Δάκαρης 1964β, 51.

²³⁷ Δάκαρης 1975β, 88.

²³⁸ Δάκαρης 1975β, 88, όπου γίνεται σύγκριση με τον τρόπο στέγασης στο γεωμετρικών χρόνων Δαφνηφόριον της Ερέτριας. Βλ. επίσης Ζήδρου 2008, 148.

²³⁹ Δάκαρης 1964β, 53.

του βορείου διαδρόμου²⁴⁰ έχει δόμους επιμελώς επεξεργασμένους, με τις γωνίες τους να φέρουν κατακόρυφη ταινιωτή λάξευση στις εκατέρωθεν ακμές, και μάλιστα στα σημεία εκείνα που συνδέονται με τους τοίχους της αίθουσας **π** (**A3, π**). Κατά συνέπεια, ο τοίχος εκείνος προοριζόταν να αποτελέσει τμήμα της δυτικής πρόσοψης του αρχικού κτίσματος. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ημιυπόγεια αίθουσα **π**, καθώς και το υπόλοιπο συγκρότημα του τεμένους, κατασκευάστηκαν σε δεύτερη φάση, που, όπως προαναφέρθηκε, τοποθετείται στην περίοδο κυριαρχίας του Ηπειρωτικού Κοινού (234/3-168/7π.Χ.)²⁴¹.

Λόγω της υπόγειας κατασκευής και της φύσης των ευρημάτων (σωροί οστράκων από πιθάρια και αγγεία, όστρεα θαλάσσης, οστά ζώων), ο Σωτήρης Δάκαρης ερμήνευσε την αίθουσα **π** [Εικ. 17-18] ως σημείο απόθεσης απορριμμάτων (αποθέτης)²⁴², αλλά και ως χώρο αποθήκευσης σκευών και τροφών προς χρήση του υπηρετικού προσωπικού και των επισκεπτών του Νεκρομαντείου²⁴³, οι οποίοι θα πρέπει να διέμεναν στη δυτική πτέρυγα πριν εισέλθουν στο κυρίως ιερό. Ο τρόπος κατασκευής, και κυρίως η στέγαση με κάποιο στέγαστρο και όχι με κανονική δίρριχτη στέγη με κεραμίδια, θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος χώρος αποτελούσε δεξαμενή. Όμως, το γεγονός ότι το δάπεδο και οι τοίχοι δεν είχαν λειανθεί με κονίαμα, αλλά και ο τύπος των ευρημάτων που προέκυψαν από την ανασκαφή, φανερώνει ότι ακριβώς πριν την καταστροφή του οικοδομήματος, ο χώρος λειτουργούσε όντως ως αποθηκευτικός για προμήθειες ή αναθήματα. Πάντως, το γεγονός ότι ο μοναδικός αποθέτης στο χώρο του ιερού χρονολογείται στην τελευταία φάση της λειτουργίας του είναι προβληματικό²⁴⁴.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τεμένους αποκαλύφθηκαν τέσσερα δωμάτια παρόμοιας κατασκευής [Εικ. εξωφύλλου, 12-13]. Η διατήρησή τους είναι πολύ κακή, γεγονός που οδήγησε τον ανασκαφέα στην υπόθεση ότι καταστράφηκαν συστηματικά κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, πιθανόν από Χριστιανούς²⁴⁵. Στη νοτιοδυτική γωνία βρίσκονται τα δωμάτια **μ** και **ν**, που είναι ακριβώς τετράγωνα, με πλευρά 5.70μ.²⁴⁶. Στη βόρεια πλευρά τους βρέθηκαν τα θεμέλια δύο ακόμη

²⁴⁰ Βλ. παρακάτω, σελ. 55-58.

²⁴¹ Δάκαρης 1964β, 53.

²⁴² Δάκαρης 1976α, 146 και 1976β, 80.

²⁴³ Δάκαρης 1975α, 149, 1975β, 88. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Ζήδρου 2008, 148.

²⁴⁴ Γραβάνη 1988-1989, 109.

²⁴⁵ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 61.

²⁴⁶ Δάκαρης 1976α, 146 και 1976β, 80. Κατά την ανασκαφή του 1963 τα δωμάτια αυτά είχαν λανθασμένα θεωρηθεί ελαφρώς παράγωνα, με διαστάσεις 5.40X5.80μ. Δάκαρης 1963α, 90 και 1963β, 59.

δωματίων, του **λ1**, με διαστάσεις 7.10X5.10μ., και του **λ2**, με διαστάσεις 5.70X5.10μ.²⁴⁷. Δεν εντοπίστηκε είσοδος από την αυλή, ούτε θύρα επικοινωνίας μεταξύ των δωματίων. Οι εσωτερικοί πολυγωνικοί τοίχοι που σώζονται είναι επιμελώς λαξευμένοι και μάλλον αποτελούν θεμελίωση της ανωδομής. Αυτή η άποψη ενισχύεται και από το γεγονός ότι δύο αποχετευτικοί αγωγοί (οβελίσκοι) έχουν κατασκευαστεί στο πάχος του εξωτερικού περιβόλου στη νότια και τη δυτική πλευρά, στα δυτικά του δωματίου **λ2**. Και οι δύο αγωγοί βρίσκονται στο ίδιο περίπου ύψος, ο δε δυτικός υπερέρχει αισθητά από το σημερινό δάπεδο και από τα σωζόμενα θεμέλια των διαχωριστικών τοίχων²⁴⁸.

Βόρεια του δωματίου **λ2**, προς την αυλή, σώζονται θεμέλια ισχυρού τοίχου, πάχους 2.60μ. [Εικ. εξωφύλλου, 12-13], ο οποίος μάλλον ανήκει σε κλιμακοστάσιο που οδηγούσε από τον υπαίθριο χώρο της αυλής στα τέσσερα δωμάτια, τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, δεν είχαν θύρες. Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι τα συγκεκριμένα δωμάτια εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του υπηρετικού προσωπικού και φιλοξενούσαν επισκέπτες του Νεκρομαντείου²⁴⁹. Οι εξωτερικοί τοίχοι των δωματίων (**A8-A9-A10-A11**), όπως προκύπτει από το μεγάλο πάχος τους, 2.50-2.65μ., λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως αναλημματικοί, καθώς τα δωμάτια εντοπίζονται στην νότια πλευρά του τεμένους, η οποία βρίσκεται στην κατωφέρεια του λόφου και παρουσιάζει έντονη κλίση στα δυτικά και τα νότια²⁵⁰.

Για την ισοπέδωση του λόφου στο συγκεκριμένο σημείο χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες ποσότητες λατύπης, καθώς και λίθοι διάφορων μεγεθών, που περίσσεψαν από τις κατασκευές στη δυτική πτέρυγα. Μάλιστα, στη ΝΔ γωνία του τεμένους, η λιθορριπή υπερβαίνει το 1μ. σε πάχος. Ήταν διάσπαρτη με τμήματα πήλινων λύχνων, όστρακα αγγείων και κεράμων, που ανήκουν στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα με τα ευρήματα του ανατολικού συγκροτήματος πριν από την καταστροφή του²⁵¹. Η στρωματογραφική ακολουθία στο σημείο αυτό επιβεβαιώνει εκ νέου την υπόθεση ότι η κατασκευή της δυτικής πτέρυγας, η οποία εδράζεται πάνω στην εν λόγω λιθορριπή,

²⁴⁷ Δάκαρης 1976β, 80. Τα δωμάτια **λ1** και **λ2** προκύπτουν από τη διαίρεση της αίθουσας **λ** με ένα μεσότοιχο, η οποία, κατά την ανασκαφή του 1963, θεωρήθηκε ως μια επιμήκης ορθογώνια αίθουσα με διαστάσεις 14.40X5.40μ., ως ένα είδος προθάλαμου ή στοάς. Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 59.

²⁴⁸ Δάκαρης 1976α, 147, 1976β, 82. Ζήδρου 2008, 150.

²⁴⁹ Δάκαρης 1976α, 147, 1976β, 82-83, 1993, 16. Βλ. επίσης Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Κατά την Ζήδρου (2008, 150) τα δύο βορειότερα δωμάτια, **λ1-λ2**, θα λειτουργούσαν ως προθάλαμος των δύο νότιων, τα οποία εξυπηρετούσαν τη διαμονή των επισκεπτών. Κάτι τέτοιο όμως θα ήταν αδύνατον, αν τα δωμάτια δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους.

²⁵⁰ Δάκαρης 1976α, 147 και 1976β, 83.

²⁵¹ Δάκαρης 1976α, 147 και 1976β, 83.

είναι σύγχρονη με την τελευταία φάση λειτουργίας του κεντρικού οικοδομήματος (τέλη 3^{ου}/ αρχές 2^{ου} αιώνα π.Χ.).

Η Ζήδρου αναφέρει την ύπαρξη «τεσσάρων ακόμη δωματίων στην ΝΑ γωνία του συγκροτήματος, τα οποία θα είχαν την ίδια χρήση με τα άλλα δωμάτια (δηλ. στη ΝΔ γωνία της αυλής), αλλά επειδή ήταν κτισμένα στην ισχυρή κατωφέρεια του λόφου, σήμερα έχουν παρασυρθεί και εξαφανιστεί. Σώζονται μόνο τα θεμέλια τους, που αποκαλύπτουν ότι έφεραν ισχυρούς τοίχους μεγάλου πάχους. Αυτοί θα λειτουργούσαν και ως αναλημματικοί του ιερού συνολικά»²⁵². Η συγκεκριμένη πληροφορία δεν αναφέρεται σε καμία άλλη βιβλιογραφική πηγή, ούτε επιβεβαιώθηκε από την επιτόπια παρατήρηση. Βέβαια, στο σημείο εκείνο ο χώρος έχει σε μεγάλο βαθμό καταρρεύσει, οπότε η μορφή του δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί με ακρίβεια.

Η νέα πτέρυγα δεν λειτούργησε περισσότερο από μισό αιώνα, καθώς ολόκληρο το συγκρότημα καταστράφηκε από φωτιά το 167 π.Χ. από τους Ρωμαίους. Ορισμένα κτίσματα της αυλής ανάγονται στην περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ήπειρο (1^{ος} αιώνας π.Χ.) και εξετάζονται παρακάτω²⁵³.

4.3.2. Βόρειος Διάδρομος

Η αυλή συνδέονταν με το ανατολικό συγκρότημα μέσω του βόρειου διαδρόμου **ΡΣΖ**, που έχει μήκος 33μ. περίπου²⁵⁴ [Εικ. 13]. Ο διάδρομος χωρίζεται από την ενδιάμεση τοξωτή πύλη **ΟΕ**, πλάτους 2μ., σε δύο τμήματα²⁵⁵ [Εικ. εξωφύλλου, 19]. Το μικρότερο δυτικό τμήμα είναι ο προ-διάδρομος **ΡΣ-ΟΕ**, ο οποίος λειτουργικά ανήκει στη δυτική πτέρυγα²⁵⁶. Το μεγαλύτερο ανατολικό τμήμα αποτελεί ο κυρίως διάδρομος **ΟΕΖ**, με πλάτος 4.50μ.²⁵⁷ και μήκος 21.70μ.²⁵⁸, που συνδέεται οργανικά με το ανατολικό συγκρότημα.

²⁵² Ζήδρου 2008, 150.

²⁵³ Βλ. παρακάτω, σελ. 72-73.

²⁵⁴ Δάκαρης 1961β, 118.

²⁵⁵ Η επιλογή του σχήματος της τοξωτής πύλης απαντά σε όλα τα σημεία του Νεκρομαντείου. Θεωρείται ότι οφείλεται σε στατικούς λόγους, καθώς το τοξωτό ανώφλι μπορούσε να αντέξει το μεγάλο βάρος των υπερκείμενων λίθων: Winter 2006, 247 και γενικά Lauter 2016, 59-62.

²⁵⁶ Δάκαρης 1961β, 119. Ζήδρου 2008, 143.

²⁵⁷ Το πλάτος του διαδρόμου είναι περίπου ίσο με το πλάτος του εσωτερικού ανατολικού διαδρόμου **ΖαΘ** (4.85μ.): Δάκαρης 1961α, 108.

²⁵⁸ Το μήκος του κυρίως διαδρόμου είναι ίδιο με το μήκος της βόρειας πλευράς, **ΕΖ**, του κυρίως ιερού. Δάκαρης 1961α, 108.

Ο διάδρομος αποκαλύφθηκε κάτω από μεταγενέστερες επιχώσεις βάθους 2.50μ., όπου βρίσκονταν οι ερειπωμένοι τοίχοι των κελιών της Μονής του 18^{ου} αιώνα²⁵⁹. Έχει διατεταγμένα, εξωτερικά, στη βόρεια πλευρά του, τα δωμάτια ε, ζ, η²⁶⁰. Στη δυτική άκρη του έχει μια τοξωτή πύλη, τη **ΡΣ**, η οποία διατηρείται στα θεμέλια²⁶¹. Μια άλλη, επίσης τοξωτή, η καλύτερα διατηρημένη πύλη **Z**, βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του και οδηγεί στον ανατολικό διάδρομο²⁶².

Ο διάδρομος **ΡΣ-ΟΕ**, ο οποίος σώζει την κατώτερη στρώση των θεμελίων, έχει πλάτος 4.20μ. και μήκος 11μ.²⁶³ Στην πύλη **ΟΕ**, πλάτους 2.07μ., διατηρείται το κατώφλι, ύψους 0.12μ., και ο εκατέρωθεν πρώτος δόμος των παραστάδων²⁶⁴, πάνω στους οποίους, συμπτωματικά, έχει θεμελιωθεί και η τοξωτή πύλη του περιβόλου της Μονής²⁶⁵. Στο μέσο της πλευράς της πύλης **ΟΕ**, προς τον κύριο διάδρομο, υπάρχει μια ορθογώνια εγκοπή, που έχει διαστάσεις 10X19.5εκ. Η εγκοπή μάλλον εξυπηρετούσε την ασφάλεια της σιδερόφρακτης θύρας, μαζί με τη δοκό που την ασφάλιζε εσωτερικά, η οποία εισέρχεται κατά μήκος του δυτικού τοίχου τουωματίου ε²⁶⁶.

Το δάπεδο του διαδρόμου αποτελεί ο εξομαλυμένος φυσικός βράχος της κορυφής επάνω στον οποίο τοποθετήθηκε χώμα για την κάλυψη των ανωμαλιών²⁶⁷. Τα ευρήματα του διαδρόμου είναι οπτόπλινθοι, όστρακα αγγείων, κεραμίδια στέγης και ίχνη ανθράκων από τη φωτιά που κατέστρεψε το χώρο²⁶⁸.

Στα αριστερά της πύλης **Z**, στο δάπεδο του βόρειου διαδρόμου, εντοπίστηκε μεγάλος πήλινος λέβητας, που έχει αποκατασταθεί στο χώρο που βρέθηκε, ο οποίος μάλλον χρησίμευε ως *λουτήριον*²⁶⁹. [Εικ. 19, 64-65] Στα δεξιά της πύλης βρέθηκε ένας σωρός από λίθους [Εικ. 21], τον οποίο ο ανασκαφέας ερμήνευσε ως συσσώρευση των αποτρόπαιων λίθων που έριχναν εκεί οι επισκέπτες του Νεκρομαντείου πριν εισέλθουν στον ανατολικό διάδρομο **ZαΘ**²⁷⁰. Εκατέρωθεν της

²⁵⁹ Δάκαρης 1961α, 108.

²⁶⁰ Δάκαρης 1961α, 108, 1961β, 118, 1993, 16. Αγγέλη 2015β, 22.

²⁶¹ Δάκαρης 1961α, 110.

²⁶² Ζήδρου 2008, 143.

²⁶³ Το μήκος του διαδρόμου **ΡΣ-ΟΕ** είναι όσο το άθροισμα του πλάτους των δύο ανατολικών διαδρόμων. Δάκαρης 1961α, 108.

²⁶⁴ Δάκαρης 1961α, 110.

²⁶⁵ Δάκαρης 1961β, 119.

²⁶⁶ Δάκαρης 1961α, 110.

²⁶⁷ Δάκαρης 1961α, 110 και 1961β, 120.

²⁶⁸ Δάκαρης 1961β, 120.

²⁶⁹ Δάκαρης 1961α, 110.

²⁷⁰ Δάκαρης 1961α, 110 και 1961β, 120. Ο λιθοσωρός διατηρείται κατά χώραν.

πύλης βρέθηκαν μερικοί αμφικέφαλοι ήλοι που στερέωναν τα σιδερένια ελάσματα της θύρας²⁷¹.

Το δάπεδο των τριών δωματίων (ε, ζ, η) αποτελείται από το φυσικό βράχο που είναι καλυμμένος με χόμα και παρουσιάζει αισθητά ίχνη ανθράκων από την πυρκαγιά, όπως και το δάπεδο του διαδρόμου. Η τοιχοποιία επάνω από τη λίθινη κρηπίδα ήταν κατασκευασμένη από οπτές πλίνθους, ενώ στα ανώτερα σημεία της από ωμές. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από το ότι, κατά την ανασκαφή, οι ωμές πλίνθοι εντοπίστηκαν χαμηλότερα από τις οπτόπλινθους, γεγονός που δηλώνει ότι κατέρρευσαν μαζί με τη στέγη, πριν διαλυθούν τα κατώτερα τμήματα των τοίχων. Τα δωμάτια είχαν κυρτούς κεράμους στέγης, που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους²⁷². Τα δωμάτια ε και η έχουν άμεση επικοινωνία με το διάδρομο, ενώ το ζ μέσω του δωματίου η²⁷³. Όλα τα ευρήματα των δωματίων χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 3^{ου} ως τις πρώτες δεκαετίες του 2^{ου} αιώνα π.Χ.²⁷⁴.

Το δωμάτιο ε, με διαστάσεις 5.75X5.20μ., και το ζ, με διαστάσεις 4.95X5.20μ. [Εικ. 13, 19-20] θεωρήθηκε ότι προοριζόταν για καταλύματα των επισκεπτών, προτού εισέλθουν στα ενδότερα του Νεκρομαντείου²⁷⁵. Έχει υπολογιστεί ότι θα μπορούσαν να στεγάσουν 8 και 9 κλίνες, διαστάσεων 1.90X0.70μ., αντίστοιχα²⁷⁶. Στο εσωτερικό των δωματίων βρέθηκαν ίχνη εστίασης (όστρεα θαλάσσης, μεταξύ των οποίων και ορισμένα αχρησιμοποίητα, οστά μικρών και μεγάλων ζώων και μικρόσπερμοι κύαμοι). Επιπλέον, στο μέσο των δαπέδων τους αποκαλύφθηκαν λείψανα εστιών και μεγάλες ποσότητες τέφρας, στοιχεία που σχετίζονται με τη θέρμανση και την παρασκευή τροφής²⁷⁷. Εντός των δωματίων εντοπίστηκαν και μικροί λίθοι όμοιοι με εκείνους που υπάρχουν στο λιθοσωρό στην είσοδο της πύλης Ζ²⁷⁸. Τέλος, στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου ε εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός και πρόχειρη κατασκευή διαστάσεων 1.20X1.00μ. από αργούς λίθους, που μάλλον ήταν νιπτήρας²⁷⁹.

²⁷¹ Δάκαρης 1960β, 121.

²⁷² Αντίθετα, οι κέραμοι που βρέθηκαν στο στρώμα του διαδρόμου, και προέρχονται από το κυρίως ιερό είναι του κορινθιακού τύπου, γεγονός που δηλώνει ότι τα κτίσματα περιμετρικά του ιερού και οι διάδρομοι στεγάζονταν με χωριστή στέγη. Δάκαρης 1961α, 110.

²⁷³ Δάκαρης 1961α, 110. Ζήδρου 2008, 145.

²⁷⁴ Δάκαρης 1961β, 121.

²⁷⁵ Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4.

²⁷⁶ Δάκαρης 1961α, 110 και 1961β, 122.

²⁷⁷ Δάκαρης 1961α, 111 και 1961β, 120.

²⁷⁸ Δάκαρης 1961β, 122.

²⁷⁹ Δάκαρης 1961α, 111 και 1961β, 121.

Το δωμάτιο **η** [Εικ. 19-20] έχει διαστάσεις 7.20X5.20μ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δαπέδου του διατηρείται, σε σχήμα περίπου Γ και με μήκος πλευρών 5.15μ. και 2.70μ, κατασκευή από οπτόπλινθους, που έχει κατά το δυτικό πέρασ αποχέτευση δια μέσου του βόρειου τοίχου [Εικ. 13]. Η κατασκευή αυτή ήταν λουτρό²⁸⁰. Το αρχικό λουτρό, με διαστάσεις 3.00X2.10μ., το αποτελούσαν τέσσερις σειρές με έξι πλίνθους, διαστάσεων 0.45X0.45μ. η κάθε μια, το περιέβαλε ένα πλαίσιο κατασκευασμένο από κάθετα τοποθετημένες πλίνθους και καταλάμβανε το μέσο του βόρειου τοίχου. Αργότερα το λουτρό επεκτάθηκε στα ανατολικά με την προσθήκη μιας ορθογώνιας στρώσης πλίνθων, διαστάσεων 1.60X2.70μ. Το ότι η κατασκευή αυτή αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη γίνεται αντιληπτό τόσο από την απουσία πλαισίου όσο και από τη μη επιμελημένη διάταξη των πλίνθων. Στη ΝΑ γωνία εντοπίστηκε παχύ στρώμα τέφρας, προφανώς από την φωτιά που χρησίμευε για να θερμανθεί το νερό, καθώς και υπολείμματα τροφών²⁸¹. Σήμερα, η συγκεκριμένη κατασκευή έχει καλυφθεί με χώμα και δεν είναι ορατή στον επισκέπτη²⁸².

4.3.3. Εσωτερικός Ανατολικός Διάδρομος (ΖαΘ)

Διασχίζοντας την πύλη **Z**, ο επισκέπτης περνούσε στον ανατολικό διάδρομο **ΖαΘ**, που έχει πλάτος 4.90μ. [Εικ. 21]. Η ισοϋψής βάση του ανατολικού τοίχου διατηρείται σε ύψος 0.45μ. Ακολουθεί έναν ιδιαίτερο τρόπο κατασκευής, καθώς σε τακτά διαστήματα τοποθετείται κάθετα ένας μεγάλος λίθος που ενώνει τις δύο παρειές του τοίχου [Εικ. 23]²⁸³. Η ανωδομή θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένη από οπτόπλινθους²⁸⁴. Ο δυτικός τοίχος έχει εξαιρετικά μεγάλο πάχος, 3.30μ. και διατηρείται σε ύψος 3.30μ. Όντας ταυτόχρονα ο ανατολικός τοίχος του κυρίως ιερού [Εικ. 22]²⁸⁵, είναι κατασκευασμένος με επιμελημένο πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας²⁸⁶.

Σχεδόν απέναντι από την πύλη **Z**, εντοπίστηκαν δύο βάσεις μεγάλων πύλων, και νοτιότερα της μια ορθογώνια λίθινη λεκάνη και ένα ζεύγος μύλων από λίθο

²⁸⁰ Ζήδρου 2008, 145.

²⁸¹ Δάκαρης 1961α, 111 και 1961β, 121.

²⁸² Προσωπική παρατήρηση στο χώρο (5.10.2017).

²⁸³ Suha 2007, 42-43, εικ. 15 (όπου αναφέρονται τα σύγχρονα παράλληλα από τον τοίχο του πύργου στο φρούριο του Αγίου Δονάτου στην Ελαιάτιδα και από τον τοίχο δίπλα στην πύλη του διατειχίσματος στην πόλη Γίτανα στην Θεσπρωτία).

²⁸⁴ Δάκαρης 1960α, 117 και 1960β, 102.

²⁸⁵ Αγγέλη 2015β, 22.

²⁸⁶ Ζήδρου 2008, 145. Για την τοιχοποιία του κυρίως ιερού, βλ. παρακάτω, σελ. 61.

Μήλου²⁸⁷. Επίσης, βρέθηκαν διασκορπισμένα όστρεα θαλάσσης και θαλάσσιοι ή ποταμίσιοι ψήφοι²⁸⁸. Στο δάπεδο του διαδρόμου, μέσα σε πέντε μικρά ορύγματα, που προέκυψαν από την ισοπέδωση της κορυφής του βράχου, βρέθηκαν τέφρα, άνθρακες και καμένα οστά ζώων (προβάτων, βοδιών, χοίρων), που εύλογα ερμηνεύθηκαν από τον Σ. Δάκαρη ως ίχνη έμπυρων θυσιών²⁸⁹.

Στο βόρειο μέρος του διαδρόμου υπάρχει το δωμάτιο **θ**, που βρίσκεται στη συνέχεια των δωματίων **ε**, **ζ**, **η**, του βόρειου διαδρόμου, έχει τις ίδιες διαστάσεις και την ίδια κατασκευή με αυτά και θύρα στο ίδιο σημείο, δηλαδή στο μέσον της νότιας πλευράς του [Εικ. 13]. Το ανατολικό τμήμα του δωματίου έχει παρασυρθεί και καταρρεύσει, εξαιτίας της ισχυρής κατωφέρειας του εδάφους στο σημείο εκείνο²⁹⁰.

Εντός του δωματίου βρέθηκαν όστρακα οξυύθμενων αμφορέων, τμήματα πίθων, λίγοι κύαμοι και λιγοστά οστά ζώων²⁹¹. Από τα ευρήματα κρίθηκε πιθανό ότι στο χώρο φυλάσσονταν προσφορές για τις θυσίες²⁹².

4.3.4. Εξωτερικός Ανατολικός Διάδρομος (B-A4-A5)

Ο εξωτερικός ανατολικός διάδρομος [Εικ. 13] ήταν παράλληλος με τον εσωτερικό και είχε τις ίδιες διαστάσεις²⁹³. Ο διάδρομος δεν σώζεται, καθώς ο πολυγωνικός τοίχος που τον συγκρατούσε κατέρρευσε, εξαιτίας κατολίσθησης που υπέστη προς την κατωφέρεια του λόφου²⁹⁴. Η ύπαρξή του είναι βέβαιη, καθώς σε ορισμένα σημεία διατηρείται η θεμελίωση του και σε κάποιες περιπτώσεις και ο πρώτος δόμος²⁹⁵. Κατά τη διάρκεια εργασιών αναστήλωσης, ο διάδρομος αποκαταστάθηκε ξανά από τις επιχώσεις των χωμάτων της ανασκαφής, που τοποθετήθηκαν πάνω στο σωζόμενο θεμέλιο, δημιουργώντας έναν τοίχο από ξερολιθιά²⁹⁶.

²⁸⁷ Δάκαρης 1960α, 121 και 1960β, 107.

²⁸⁸ Δάκαρης 1960α, 120-121, 1961α, 114.

²⁸⁹ Δάκαρης 1960α, 120, 1960β, 107, 1993, 18. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Σήμερα τα ορύγματα έχουν καλυφθεί με χώμα και ο διάδρομος έχει ισοπεδωθεί (προσωπική παρατήρηση 5.10.2017).

²⁹⁰ Ζήδρου 2008, 145. Η αρχική θεωρία του ανασκαφέα (Δάκαρης 1961α, 111-112 και 1961β, 124) ήταν ότι στον ανατολικό τοίχο θα υπήρχε μία ακόμη πύλη για την επικοινωνία με τον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο **B-A4-A5**, ο οποίος έχει εξαφανιστεί. Η υπόθεση αυτή εγκαταλείφθηκε αργότερα (Δάκαρης 1963β, 59).

²⁹¹ Δάκαρης 1961β, 122.

²⁹² Δάκαρης 1961β, 123.

²⁹³ Ζήδρου, 2008, 117. Αγγέλη 2015β, 22.

²⁹⁴ Δάκαρης 1960β, 102.

²⁹⁵ Δάκαρης 1960α, 114.

²⁹⁶ Δάκαρης 1960α, 114 και 1960β, 102.

Στη βόρεια άκρη του διαδρόμου διαπιστώθηκε θεμέλιο αρχαίου τοίχου, το οποίο αποτελούσε την πρόσοψη ενός δωματίου (**ι**), που καταλάμβανε το βόρειο τμήμα του²⁹⁷. Το δωμάτιο **ι** ήταν στη σειρά των δωματίων **ε, ζ, η** του βόρειου διαδρόμου και **θ** του εσωτερικού ανατολικού διαδρόμου και πιθανότατα ήταν ίδιων διαστάσεων και κατασκευής με τα προηγούμενα.

Με βάση την πεποίθηση του ότι από εκεί αποχωρούσαν οι επισκέπτες του Νεκρομαντείου, χωρίς οπτική επαφή με τους νεοεισερχόμενους, ο ανασκαφέας υπέθεσε την ύπαρξη δύο θυρών στο δωμάτιο **ι**, μια στα ανατολικά για τους εξερχόμενους από το χώρο και μία στο μέσο της νότιας πλευράς του δωματίου, η οποία θα επικοινωνούσε με το διάδρομο²⁹⁸. Δεν πρέπει να υπήρχε άλλη εξωτερική θύρα στον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο²⁹⁹. Η δε επικοινωνία του με τον εσωτερικό ανατολικό διάδρομο γινόταν μέσω της πύλης **α**, που βρίσκεται στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς του **ZαΘ**³⁰⁰.

4.3.5. Νότιος Διάδρομος-Λαβύρινθος

Η τοξωτή πύλη **β** [Εικ. 24] συνδέει τον ανατολικό με το νότιο διάδρομο που οδηγούσε στην κεντρική αίθουσα³⁰¹. Ο νότιος διάδρομος είναι μαιανδρικός, με κάτοψη που θυμίζει λαβύρινθο³⁰² [Εικ. 25-27] και έχει μικρότερο μήκος και πλάτος (3.30μ.) από τους άλλους διαδρόμους. Οι τοίχοι του όμως έχουν την ίδια επιμελημένη κατασκευή και το ίδιο μεγάλο πάχος³⁰³. Στην τοιχοποιία του ορισμένοι λίθοι σώζουν τους αύλακες λατομίας, που δημιουργήθηκαν με λατομικό εργαλείο³⁰⁴.

Τον διάδρομο διέκοπταν άλλες δύο θύρες, **γ** και **δ**, επίσης τοξωτές και σιδερόφρακτες³⁰⁵ [Εικ. 13, 27]. Από τις τρεις ευρύχωρες πύλες σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση η μεσαία πύλη **γ**, που ήταν τοποθετημένη περίπου στο μέσο του διαδρόμου, και η πύλη **δ** που άνοιγε στην κεντρική αίθουσα [Εικ. 27-29]³⁰⁶. Ένας μεγάλος, τετράγωνος κάτοψης, λίθος [Εικ. 30] είναι τοποθετημένος κάθετα και σε

²⁹⁷ Δάκαρης 1963α, 89 και 1963β, 59.

²⁹⁸ Δάκαρης 1963β, 59, 1993, 22. Ζήδρου 2008, 147. Αντίθετα, στο σχέδιο που αποκαθιστά ο Baatz (1999, 152, εικ. 4), το δωμάτιο αυτό δεν φαίνεται να διαθέτει θυραία ανοίγματα.

²⁹⁹ Δάκαρης 1960α, 114.

³⁰⁰ Δάκαρης 1960α, 115, 1963α, 89 και 1963β, 59.

³⁰¹ Δάκαρης 1958β, 98-99, 1960β, 103.

³⁰² Δάκαρης 1993, 18-19. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4-5.

³⁰³ Ζήδρου 2008, 147.

³⁰⁴ Δάκαρης 1964α, 48.

³⁰⁵ Δάκαρης 1958β, 98-99, 1960α, 114, 1960β, 103. Αγγέλη 2015β, 24.

³⁰⁶ Ζήδρου 2008, 147. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4-5.

επαφή με τη νότια παραστάδα της πύλης γ ³⁰⁷, η οποία φέρει κατακόρυφη λάξευση στις ακμές. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται από ορισμένους μελετητές ως ένδειξη ότι ο λίθος αποτελεί προσθήκη μεταγενέστερη της δημιουργίας της πύλης γ και κατ' επέκταση ότι ο νότιος διάδρομος δεν δημιουργήθηκε εξ' ολοκλήρου σε μία φάση, αλλά τμηματικά. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι οι πύλες δ και γ αποτελούν τμήμα της κατασκευής του κυρίως οικοδομήματος, ενώ ο κάθετος λίθος και η πύλη β αποτελούν μια μεταγενέστερη προσθήκη, η οποία πάντως δεν θα πρέπει να έγινε πολύ αργότερα, καθώς δεν υπάρχουν διαφορές στον τρόπο κατασκευής και την ποιότητα της οικοδόμησης³⁰⁸.

Οι τρεις πύλες έκλειναν με μεταλλικές θύρες, των οποίων μερικοί μεγάλοι αμφικέφαλοι σιδερένιοι ήλοι βρέθηκαν στην ανασκαφή³⁰⁹. Η τελευταία πύλη, η δ , σήμερα είναι ασφαλισμένη με μια σύγχρονη σιδερένια πόρτα που απομιμείται τις αρχαίες θύρες³¹⁰ [Εικ. 27-29].

Στο δάπεδο του διαδρόμου εντοπίστηκε ένας πήλινος λύχνος και πολυάριθμα ευρύστομα αγγεία, κυρίως όστρακα λεκανίδων με δύο λαβές του 3^{ου}/2^{ου} αιώνα π.Χ.³¹¹. Εικάζεται ότι τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν για στέρεες προσφορές, όπως το κριθάλευρο (άλφιτα), και ενδεχομένως για χοές μελικρήτου, ύδατος και γλυκού οίνου και κατόπιν θρυμματίζονταν τελετουργικά³¹².

4.3.6. Κυρίως Ιερό

Το κεντρικό οικοδόμημα είναι τετράγωνο με διαστάσεις 21.80X21.65μ. και είσοδο στη νότια πλευρά (πύλη δ) [Εικ. 12-13]. Οι εξωτερικοί τοίχοι, που σώζονται σε ύψος 3.25μ., έχουν πάχος 3.30μ. Είναι κατασκευασμένοι στις δύο εξωτερικές όψεις με πολυγωνικούς λίθους εξαιρετικής επιμέλειας και αυστηρής συναρμογής, ενώ το ενδιάμεσο κενό έχει πληρωθεί με αργούς λίθους και ασβέστη [Εικ. 31]³¹³.

Εσωτερικά, το κεντρικό οικοδόμημα διαιρείται με δύο παράλληλους τοίχους, πολυγωνικής τοιχοποιίας, πάχους 1μ., σε τρία ορθογώνια κλίτη. Το μεσαίο κλίτος

³⁰⁷ Suha 2007, 33, εικ. 6αβ (όπου σημειώνεται η ίδια ακριβώς ιδιαιτερότητα στο σύγχρονο με το Νεκρομαντείο ελληνιστικό φρούριο του Αγίου Δονάτου, στην Ελαιάτιδα).

³⁰⁸ Baatz 1999, 151-152, εικ. 2 και Suha 2007, 72.

³⁰⁹ Δάκαρης 1958β, 98-99, 1964α, πίν. 47α, 1993, 18-19.

³¹⁰ Δάκαρης 1993, 18-19.

³¹¹ Δάκαρης 1958β, 98-99, 1960α, 123, 1961, πίν. 71α, 1993, 18-19.

³¹² Δάκαρης 1958β, 98-99, 1960α, 122, 1960β, 109, 1993, 18-19. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4-5. Βλ. παρακάτω σελ. 89, 131-132 και 175.

³¹³ Δάκαρης 1960α, 114 και 1960β, 102.

αποτελείται από την κεντρική αίθουσα, με διαστάσεις στο εσωτερικό 15X4.20μ. και τα πλάγια κλίτη χωρίζονται πάλι με ενδιάμεσους τοίχους σε τρία δωμάτια το καθένα (**I**, **A1**, **A** στο δυτικό κλίτος [Εικ. 32] και **K**, **M1**, **M** στο ανατολικό κλίτος, από βορρά προς νότο)³¹⁴ [Εικ. 13]. Στα πλευρικά δωμάτια βρέθηκαν περίπου 40 αποθηκευτικοί πίθοι, πολλοί από τους οποίους έχουν αποκατασταθεί και εκτίθενται στο χώρο [Εικ. 33-35, 39-40], προστατευόμενοι από τα σκέπαστρα που καλύπτουν τα δωμάτια **M** και **A**³¹⁵, και από το καθολικό της Μονής, που καλύπτει το δωμάτιο **K** και το βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας. Κάτω από το κεντρικό κλίτος, βρίσκεται μια υπόγεια αίθουσα, με τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις [Εικ. 36].

Το δάπεδο της υπέργειας αίθουσας είναι επιστρωμένο με χοντρές πώρινες πλάκες (πάχους 0.38-0.40μ.) τοποθετημένες σε 14 εγκάρσιες σειρές³¹⁶ [Εικ. 31, 37-38]. Κοντά στη δυτική πλευρά εντοπίστηκε μια φυσική οπή που επικοινωνούσε με την υπόγεια αίθουσα. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν λείψανα τροφών, οκτώ όστρεα, ένα κόκαλο σουπιάς και δύο οστά ζώου³¹⁷. Επίσης, στο νότιο τμήμα του δαπέδου βρέθηκε, μέσα σε παχύ στρώμα πηλού, ένας μεγάλος λιθοσωρός, που περιλαμβάνει λίθους και παχύ στρώμα οστράκων³¹⁸. Άλλα ευρήματα του δαπέδου περιλαμβάνουν μυλόλιθους, πήλινο και χάλκινο λέβητα, σιδερένια ελάσματα, χυτούς χάλκινους τροχούς και μολύβδινα αγγεία. Στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας, στην ανατολική πλευρά, αποκαλύφθηκε πώρινη κλίμακα, ύψους 0.90μ., με τρεις αναβαθμούς (ύψος αναβαθμού 0.30μ.), με εμφανή τα ίχνη τριβής από την μακροχρόνια χρήση [Εικ. 37]. Είναι πολύ πιθανό η κλίμακα αυτή να συμπληρώνονταν στο ανώτερο τμήμα της με ξύλινες βαθμίδες και να οδηγούσε σε δεύτερο όροφο³¹⁹, για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

Τα ισομεγέθη πλάγια κλίτη, πλάτους 4.40μ., επικοινωνούσαν με την κεντρική αίθουσα με μια θύρα πλάτους 1.25-1.30μ., που βρίσκονταν στο μέσο της κάθε πλατιάς πλευράς της. Το κάθε κλίτος διαιρείται με έναν εγκάρσιο πολυγωνικό τοίχο, πάχους 0.90-1.00μ., σε τρία ακριβώς τετράγωνα δωμάτια, διαστάσεων 4.25X4.25μ., από τα οποία τα γωνιακά επικοινωνούν με θύρες με το κεντρικό δωμάτιο³²⁰ [Εικ. 13, 39].

³¹⁴ Δάκαρης 1958β, 98, 1960α, 114, 1960β, 102. Ζήδρου 2008, 142. Αγγέλη 2015β, 22-23.

³¹⁵ Τα στέγαστρα τοποθετήθηκαν κατά τις εργασίες ανάδειξης των ετών 2011-2015: Δρόσου 2015, 63 και 65.

³¹⁶ Δάκαρης 1960α, 117, 1964β, 59.

³¹⁷ Δάκαρης 1960α, 118.

³¹⁸ Δάκαρης 1960α, 117-118 και 1960β, 103-104.

³¹⁹ Δάκαρης 1964β, 60, 1993, 22. Ζήδρου 2008, 143. Αγγέλη 2015β, 22.

³²⁰ Δάκαρης 1960α, 117, 1960β, 103-104, 1972, 180. Οι επιφάνειες των τοίχων έχουν εν μέρει υποστεί φθορές και ενίοτε ασβεστοποιηθεί από την πυρκαγιά που κατέστρεψε το οικοδόμημα.

Πολλές πληροφορίες για την εικόνα της κεντρικής αίθουσας και των πλαγίων κλιτών παρέχει η λεπτομερής μελέτη της στρωματογραφίας. Πολλά από τα ευρήματα εντοπίστηκαν μέσα σε στρώματα από διαλυμένες πλίνθους και ωχρό συνδετικό πηλό που θα πρέπει να προέρχονται από την ανωδομή του κτιρίου, και μάλιστα σε διάφορα επίπεδα. Οι επιχώσεις αυτές, πάχους 0.70μ., δεν είναι δυνατόν να δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο λειτουργίας του χώρου, επειδή στο δάπεδο βρέθηκαν πολλά αγγεία και απανθρακωμένοι καρποί, γεγονός που δείχνει ότι βρίσκονταν σε λειτουργία κατά την περίοδο της πυρκαγιάς. Συνάγεται λοιπόν από τη στρωματογραφία η ύπαρξη δευτέρου ορόφου. Επιπλέον, στο ανώτερο επίπεδο των επιχώσεων του δωματίου **K** βρέθηκαν κυρτοί κέραμοι στέγης, ενώ σε χαμηλότερο σημείο βρέθηκαν μερικώς οπτές πλίνθοι, αλείμματα κονιάματος με κομμάτια καλαμιών, που χρησιμοποιήθηκαν για την επένδυση της στέγης (*δάρωσις*) και ωχρός πηλός, που χρησίμευε ως συνδετικό υλικό³²¹.

Στο δωμάτιο **I** οι επιχώσεις είχαν πάχος 1.70μ. Το ανώτερο στρώμα τους αποτελείται από ωχρό πηλό και οπτόπλινθους. Η αμέσως επόμενη στρώση έχει πάχος 0.20μ., είναι ανώμαλη και αποτελείται από διαλυμένες ωχρές ωμές πλίνθους. Κάτω από αυτή τη στρώση υπάρχει άλλη μια με πάχος 1.00μ. με ωχρό και κοκκινωπό πηλό, διαλυμένες πλίνθους και κεραμίδια στέγης, απανθρακωμένους καρπούς και άφθονα ίχνη ασβέστη από τους ασβεστοποιημένους, λόγω της πυρκαγιάς, τοίχους. Σε όλο αυτό το στρώμα βρέθηκαν κινητά ευρήματα και κυρίως σιδερένια εργαλεία, αιχμές δοράτων, βέλη και εφηλίδες. Στο δάπεδο βρέθηκαν συνολικά 10 μεγάλοι και τρεις μικρότεροι πίθοι, μια συγκέντρωση από 49 αγνύθες και αγγεία³²². [Εικ. 33]. Η στρωματογραφία επιτρέπει το συμπέρασμα ότι κατά την πυρπόληση του ιερού κατέρρευσε πρώτα η στέγη και η οροφή, έπειτα το ανώτερο μέρος της τοιχοποιίας που αποτελούνταν στα ψηλότερα επίπεδα από ωμές και ημίοπτες πλίνθους και στα κατώτερα από οπτόπλινθους. Η παρουσία πολυάριθμων εργαλείων στο στρώμα των επιχώσεων ερμηνεύεται επίσης ως ένδειξη για την παρουσία δευτέρου ορόφου, καθώς η εναλλακτική υπόθεση ότι αυτά ήταν αναρτημένα στους τοίχους του ισογείου ή τοποθετημένα στο εσωτερικό των πίθων δεν κρίνεται πειστική³²³. Με τον όροφο επικοινωνούσε μόνο η κεντρική αίθουσα, μέσω της πόρινης κλίμακας που βρέθηκε στο βόρειο τμήμα της.

³²¹ Δάκαρης 1964α, 47.

³²² Δάκαρης 1964β, 57, 1975α, 149 και 1975β, 86.

³²³ Δάκαρης 1964α, 47.

Στο δωμάτιο **Λ** βρέθηκαν βάσεις και τεμάχια επτά μεγάλων πύθων³²⁴ [Εικ. 13]. Δεν σώζονται κατά χώρα όλοι οι πύθοι, επειδή ο ανατολικός τοίχος του κατέρρευσε κατά τον 18^ο αιώνα, πιθανόν όταν παραβιάστηκε η υπόγεια κρύπτη και αφαιρέθηκαν πλάκες του δαπέδου της κεντρικής αίθουσας. Με την κατέρρευση του τοίχου σωρός επιχώσεων και πύθων συμπαρασύρθηκε στην υπόγεια αίθουσα³²⁵. Άλλοι οκτώ μεγάλοι πύθοι, που εδράζονταν σε τεχνητές κοιλότητες στο βραχώδες δάπεδο, εντοπίστηκαν στο δωμάτιο **Μ**³²⁶. Στη ΝΑ γωνία τουωματίου **Μ1** [Εικ. 39] βρέθηκε, δίπλα σε έναν από τους τρεις πύθους, μια μεγάλη μαρμάρινη λεκάνη³²⁷ [Εικ. 40]. Μεταξύ των υπόλοιπων ευρημάτων συγκαταλέγονται αποθηκευτικά αγγεία και λιγιστά ειδώλια³²⁸. Στο δωμάτιο **Κ** βρέθηκαν οκτώ μεγάλοι πύθοι, τοποθετημένοι σε σχήμα Π, με την ανοικτή πλευρά προς την είσοδο [Εικ. 34-35], 60 περίπου αποθηκευτικά και επιτραπέζια αγγεία, 22 σιδερένιες πλίνθοι και πληθώρα αγγείων και εργαλείων³²⁹. Αργότερα, τοποθετήθηκαν, ανάλογα με τις ανάγκες, και τρεις μικρότεροι πύθοι³³⁰. Μερικοί από τους πύθους είχαν επισκευαστεί στην αρχαιότητα, όπως φανερώνουν τα ζεύγη οπών, κατά μήκος των ρηγμάτων τους, που προορίζονταν για την ένθεση μολύβδινων συνδέσμων³³¹. Ο χώρος **Λ1** δεν είχε πύθους, παρά μόνον εργαλεία, μυλόπετρες, αγγεία και δύο ειδώλια³³². Μεγαλύτερη καταστροφή από την πυρκαγιά υπέστησαν τα δωμάτια **Λ1** και **Ι**³³³.

Το δάπεδο τωνωματίων **Μ**, **Κ**, **Ι** ερευνήθηκε μέχρι τον φυσικό βράχο. Το στρώμα καταστροφής αποτελείται από δύο στρώσεις, που έχουν συνολικά πάχος 0.35-0.40μ. Η κατώτερη στρώση έχει πάχος 0.15-0.20μ. και αποτελείται από ωχρό

³²⁴ Αρχικά διατυπώθηκε η άποψη ότι οι πύθοι περιείχαν μέλι, καθώς το στρώμα του δαπέδου ήταν κιτρινωπό και σκληρό, σαν να είχε εμποτιστεί από το υγρό αυτό κατά την πυρπόληση του ιερού: Δάκαρης 1960α, 118 και 1960β, 105. Κατά την ανασκαφή του 1964 όμως, η ρευστή κιτρινωπή ύλη αναγνωρίστηκε ως θείο, ποσότητα του οποίου είχε αποθηκευτεί στο χώρο και προκάλεσε και την υπερθέρμανση τωνωματίων: Δάκαρης 1964β, 57.

³²⁵ Δάκαρης 1991α, 181, 1991β, 60.

³²⁶ Οι πύθοι θα ήταν γεμάτοι με υγρά, ενώ το στόμιο τους θα ήταν κλεισμένο με κουρασάνι και ενίοτε με μολύβδινο έλασμα. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι στο κουρασάνι ενός πύθου υπάρχει το αποτύπωμα του ελάσματος σε μορφή γεισίποδων. Οι πύθοι φέρουν ίχνη διάρρηξης των τοιχωμάτων από την πίεση των αερίων που προκλήθηκαν από τη θέρμανση του περιεχομένου τους κατά την πυρκαγιά: Δάκαρης 1960α, 120 και 1960β, 106.

³²⁷ Δάκαρης. 1960α, 120.

³²⁸ Δάκαρης 1964β, 54.

³²⁹ Δάκαρης 1964β, 57 και 1993, 22.

³³⁰ Δάκαρης 1991β, 60. Αρχικά θεωρήθηκε ότι υπήρχαν δέκα μεγάλοι πύθοι και τρεις μικρότεροι στο δωμάτιο **Κ**: Δάκαρης 1964β, 55.

³³¹ Δάκαρης 1990β, 167 και 1991α, 180.

³³² Δάκαρης 1991α, 191 και 1991β, 61-62.

³³³ Δάκαρης 1964β, 57. Το δωμάτιο **Ι** είχε αναμοχλευτεί σε προγενέστερη περίοδο, πιθανότατα όταν ανεγέρθηκε το Καθολικό και δημιουργήθηκε πρόχειρη κλίμακα στη βόρεια πλευρά του **Ι** για την άνοδο στη δυτική είσοδο του ναού. Τότε, αφαιρέθηκαν οι ανώτερες επιχώσεις του χώρου και πολλοί από τους πύθους έχασαν το ανώτερο τμήμα τους: Δάκαρης 1990α, 165 και 1990β, 74-75.

πηλό, όμοιο με αυτόν που χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό στην ανωδομία. Ενίοτε ο πηλός έχει χρώμα μελανό από την πυρπόληση του ιερού. Η ανώτερη στρώση αποτελείται από κοκκινόχωμα που περιείχε και προϊστορικά όστρακα της χειροποίητης κεραμικής με ανάγλυφη διακόσμηση δισκαρίων και αλυσοειδών κοσμημάτων (κατηγορία II), τα οποία μάλλον προέρχονται από τη θέση όπου έγινε η λήψη του χώματος. Κάτω από την κατώτερη στρώση βρέθηκε ο φυσικός βράχος. Από εκεί λατομήθηκαν οι λίθοι του ιερού. Οι ανώμαλες επιφάνειες που προέκυψαν από τη λατομία του χώρου συμπληρώθηκαν με λατύπη που προέρχονταν από την τελική λάξευση των πολυγωνικών τοίχων, η οποία θα πρέπει να γίνονταν επί τόπου, κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του τοίχου. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις τον πρώτο δόμο της λίθινης κρηπίδας του τοίχου αποτελεί ο φυσικός βράχος³³⁴.

Συμπερασματικά, η ανωδομή του δεύτερου ορόφου, τόσο πάνω από τους εξωτερικούς τοίχους, όσο και πάνω από τους μεσότοιχους, αποτελείται από μεγάλες ωμές και ψημένες πλίνθους. Οι οπτόπλινθοι, που βρίσκονταν χαμηλότερα, ανήκουν σε δύο τύπους: τετράγωνες με πλευρά 45-45.50X46-46.50εκ., πάχους 8-9εκ., με πέντε οπές (τέσσερις στις γωνίες και μια στο κέντρο) ή και χωρίς οπές, και οι ορθογώνιες, διαστάσεων 22-22.5X46-46.50εκ., με τρεις οπές ή χωρίς οπές. Οι οπές βοηθούσαν τη στήριξη των πλίνθων, καθώς σε αυτές ήταν μπηγμένα καλάμια μέσα σε στρώμα συνδετικού πηλού³³⁵. Οι ωμές πλίνθοι, που βρίσκονταν στο ανώτερο τμήμα των τοίχων, είναι τετράγωνες (48-50X50εκ.) και ορθογώνιες (50X24.50εκ.), δεν έχουν οπές, και ενίοτε παρουσιάζουν ίχνη ατελούς όπτησης, που οφείλεται πιθανόν στην πυρπόληση του κτιρίου.

Το υπερβολικό πάχος των εξωτερικών τοίχων οδήγησε τον ανασκαφέα στη διατύπωση μιας υπόθεσης που δεν επιβεβαιώθηκε από τα ανασκαφικά δεδομένα, λόγω της κατάρρευσης της ανωδομής. Συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι πάνω από τα 3.25μ., οι πάχους 3.30μ. τοίχοι συνεχίζονταν με πλίνθους και οπτόπλινθους. Το πάχος τους θα ήταν το ίδιο, με τη διαφορά ότι οι τοίχοι αποτελούνταν μόνο από τις πλίνθους των δύο παρειών, ενώ στο εσωτερικό τους ήταν κούφιοι και περιέκλειαν περιμετρικό καμαροσκεπή διάδρομο, πλάτους είτε 1.50 είτε 2.40μ, ανάλογα με τα ποικίλα μεγέθη των πλίνθων που βρέθηκαν στην ανασκαφή³³⁶. Αυτός ο διάδρομος ήταν κατά κάποιον τρόπο συνέχεια του νότιου λαβύρινθου και επέτρεπε στους ιερείς του Νεκρομαντείου

³³⁴ Δάκαρης 1964α, 48, 1991α, 180 και 1991β, 59.

³³⁵ Δάκαρης 1960α, 116-117, 1960β, 103, 1961α, 110, 1993, 14. Αγγέλη 2015β, 22.

³³⁶ Δάκαρης 1993, 22.

να κυκλοφορούν αθέατοι³³⁷. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο ανασκαφέας μάλλον θεωρούσε ότι ο όροφος δεν είχε δάπεδο που κάλυπτε έκταση αντίστοιχη με του ισογείου, αλλά αντίθετα ότι διαμορφώνονταν εξώστες κατά μήκος των εξωτερικών τοίχων του, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του ήταν ανοικτό, ως την στέγη. Η ιδιότυπη αυτή διαρρύθμιση αποδίδεται στις ανάγκες της τελετουργίας³³⁸.

Εναλλακτικά, θεωρήθηκε ότι το μεγάλο πάχος των τοίχων οφείλονταν σε καθαρά πρακτικούς λόγους, δηλαδή την καλύτερη στήριξη της στέγης του τετραγώνου οικοδομήματος, των διαδρόμων και των προκτισμάτων³³⁹. Το κυρίως ιερό στεγαζόταν με τετρακλινή στέγη, αποτελούμενη από κεράμους κορινθιακού τύπου, που βρέθηκαν κατά κύριο λόγο στις επιχώσεις των διαδρόμων³⁴⁰. Οι διάδρομοι και τα προκτίσματα στεγαζόνταν με δικλινή στέγη, κρίνοντας από τα κυρτά κεραμίδια που βρέθηκαν στα δωμάτια **ε, ζ, η** του βορείου διαδρόμου και στο δωμάτιο **Κ** του ανατολικού κλίτους³⁴¹.

Αναμφισβήτητα, το πιο εντυπωσιακό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του κτιρίου είναι η υπόγεια αίθουσα, που βρίσκεται ακριβώς κάτω το κεντρικό κλίτος, και έχει τις ίδιες διαστάσεις με αυτό³⁴² [Εικ. 41-42]. Ήταν περικλειστή και λαξευμένη εντός του φυσικού βράχου. Η επικρατέστερη άποψη είναι ότι χτίστηκε πάνω στη θέση της προϊστορικής σπηλιάς, όπου υπήρχε ο αρχικός πυρήνας της λατρείας³⁴³. Το φυσικό σπήλαιο λαξεύτηκε καταλλήλως και διευρύνθηκε ώστε να αποτελέσει την υπόγεια αίθουσα του ελληνιστικού Νεκρομαντείου³⁴⁴. Την οροφή της, που παράλληλα αποτελεί το πλακόστρωτο δάπεδο της υπέργειας αίθουσας, έφεραν 15 πόρινα τόξα, τα οποία στήριζαν πεσσοί [Εικ. 42]. Το ύψος της αίθουσας είναι 4.30μ., έτσι, το ύψος των δύο επάλληλων αιθουσών υπερβαίνει σήμερα τα 7.50μ. Το πλάτος της αίθουσας είναι επίσης 4.30μ., ενώ το μήκος της είναι 15μ. Επομένως, τα τόξα των 15 καμαρών που φέρουν την οροφή της είναι τμήμα κύκλου με διάμετρο 4.30μ., εγγεγραμμένου

³³⁷ Δάκαρης 1960β, 109. Βλ. επίσης Δάκαρης 1972, 179.

³³⁸ Βλ. αναλυτικά παρακάτω, σελ. 132.

³³⁹ Δάκαρης 1960α, 115. Ζήδρου 2008, 145.

³⁴⁰ Δάκαρης 1961α, 110.

³⁴¹ Δάκαρης 1964α, 47.

³⁴² Η κρύπτη ερευνήθηκε μετά την απομάκρυνση των χωμάτων και των ογκολίθων που είχαν συσσωρευτεί και την είχαν φράξει έπειτα από την παραβίαση της από τους μοναχούς της Μονής κατά τον 18^ο αιώνα: Δάκαρης 1975α, 146 και 1976β, 82.

³⁴³ Δάκαρης 1963α, 92, 1963β, 63, 1964α, 52, 1993, 27. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103. Ζήδρου 2008, 138-139 και 143. Κατά τη διερεύνηση της υπόγειας αίθουσας, η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώθηκε, αλλά ούτε και αποκλείστηκε: Δάκαρης 1975α, 149 και 1975β, 86.

³⁴⁴ Δάκαρης 1963α, 92 και 1964α, 52.

εντός της λαξευμένης αίθουσας, τομής τετραγωνικής³⁴⁵. Τα τόξα είναι λαξευμένα με επιμέλεια, και κάθε θολίτης της μιας σειράς έχει το ίδιο πλάτος με το θολίτη της επόμενης σειράς, ώστε οι αρμοί των 15 τόξων να συστοιχούν, τονίζοντας το βάθος της αίθουσας³⁴⁶.

Μέσα στις επιχώσεις που είχαν διεισδύσει από την υπέργεια αίθουσα βρέθηκαν πολλά όστρακα και οστά ζώων. Ένα σχεδόν ακέραιο πήλινο αγγείο βρέθηκε πάνω στο πεζούλι καμάρας της κρύπτης [Εικ. 97], ενώ επάνω στο δάπεδο εντοπίστηκε σκελετός ζώου, ίσως προβάτου³⁴⁷. Στην υπόγεια αίθουσα δεν εντοπίστηκαν ίχνη θύρας. Ο χώρος παραβιάστηκε τουλάχιστον δύο φορές, μια από τους μοναχούς της Μονής τον 18^ο αιώνα και άλλη μια από Ιταλούς στρατιώτες το 1917³⁴⁸. Σήμερα, η κρύπτη είναι επισκέψιμη μέσω σιδερένιας κλίμακας που βρίσκεται στο ΝΑ άκρο της.

Έρευνες που διεξήχθησαν από δύο συνεργάτες του Εργαστηρίου Ηχητικής Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ απέδειξαν ότι η υπόγεια αίθουσα είχε εξαιρετική χαμηλή στάθμη θορύβου, που προσεγγίζει το μηδενικό επίπεδο θορύβου των σύγχρονων πειραματικών ανηχοϊκών θαλάμων. Οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αυτό το επίτευγμα δεν θα μπορούσε να είχε κατασκευαστεί τυχαία³⁴⁹, αλλά αντίθετα θα πρέπει να υπηρετούσε κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, που αναμφισβήτητα σχετίζεται με τη χρήση του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου συνολικά³⁵⁰. Η λειτουργία της αίθουσας θα μελετηθεί αναλυτικά στα παρακάτω κεφάλαια, λαμβάνοντας υπόψη και τα συγκεκριμένα ερευνητικά αποτελέσματα, που ήταν άγνωστα τόσο στον ανασκαφέα, όσο και σε όσους μελετητές αμφισβήτησαν την ταύτιση του κτιρίου με το Νεκρομαντείο³⁵¹.

³⁴⁵ Το ότι συμπίπτει η διάμετρος του ημικυκλίου της καμάρας με το ύψος της κρύπτης μπορεί να αποτελέσει στοιχείο για την χρονολόγηση του κεντρικού ιερού στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου: Δάκαρης 1975α, 149 και 1975β, 86. Ανάλογη ιδιαιτερότητα συναντά κανείς στους πρωιμότερους μακεδονικούς τάφους, σε αντιδιαστολή με τα μεταγενέστερα παραδείγματα, όπου η διάμετρος της καμάρας είναι σαφώς μικρότερη. Βλ. Μακαρόνας 1955, 159, εικ. 5.

³⁴⁶ Δάκαρης 1958β, 99, 1993, 14-16. Ζήδρου 2008, 143. Αγγέλη 2015β, 22-23.

³⁴⁷ Θεωρείται ότι ο σκελετός ζώου και το αγγείο αποτέθηκαν εξαρχής, κατά την κατασκευή της αίθουσας, που έκτοτε παρέμεινε κλειστή και απροσπέλαστη μέχρι τον 18^ο αιώνα και την παραβίαση της από τους μοναχούς: Δάκαρης 1975α, 146 και 1975β, 82-85.

³⁴⁸ Δάκαρης 1964α, 44, 1964β, 51-52, 1975α, 146 και 1975β, 85. Ζήδρου 2008, 143.

³⁴⁹ Ανάλογα συμπεράσματα έδωσαν και δύο παρόμοιες έρευνες: Pαιpetis, Polyzos, Agantiaris και Sellantos 2003, Pαιpetis 2010, 45-48, Βασιλαντωνόπουλος & Μουρτζόπουλος 2004.

³⁵⁰ Ζαφράνας και Καραμπατζάκης 2009.

³⁵¹ Βλ. παρακάτω, σελ. 140-143.

4.3.7 Σύνοψη: η αρχιτεκτονική μορφή του οικοδομήματος

Η ανέγερση του μνημειακού ελληνιστικού Νεκρομαντείου συνδέεται κατά πάσα πιθανότητα με τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή, η οποία ανήκε κατά την αρχαιότητα στη Θεσπρωτία. Εκεί κατοικούσε ένα από τα πρώτα ελληνικά φύλα που εγκαταστάθηκε στην Ήπειρο, οι Θεσπρωτοί³⁵². Η επικράτειά τους εκτεινόταν ως τον 5^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τη Δωδώνη³⁵³. Μετά την κατάληψη της Δωδώνης από τους Μολοσσούς, οι Θεσπρωτοί συρρικνώθηκαν στα όρια περίπου του σημερινού νομού, από τον Αχέροντα ως τον Καλαμά³⁵⁴. Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα παρέμεινε πλέον το μοναδικό σημαντικό ιερό στην επικράτεια των Θεσπρωτών.

Το 342 π.Χ. η Ελέα υιοθέτησε στους νομισματικούς της τύπους σύμβολα που παραπέμπουν στη λατρεία του Άδη και της Περσεφόνης [Εικ. 62]³⁵⁵. Περί το 330 π.Χ., τα ίδια σύμβολα υιοθετήθηκαν και για τις περιορισμένες κοπές του Κοινού των Θεσπρωτών σε χαλκό³⁵⁶. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι νομισματικές επιλογές της πόλης της Ελέας αντανακλούν το γεγονός ότι το Νεκρομαντείο περνά πλέον υπό τη σφαίρα επιρροής της συγκεκριμένης πόλης³⁵⁷, ενώ η επιβολή των ίδιων τύπων στα νομίσματα του Κοινού φανερώνει την προνομιακή θέση που είχε η πόλη στη Θεσπρωτία³⁵⁸, μετά την απόσχιση της Κασσώπης, στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ.³⁵⁹ και πριν τη μεταφορά της έδρας του Κοινού στα Γίτανα, γύρω στο 325 π.Χ.³⁶⁰. Κυρίως όμως, σηματοδοτούν την ανάδειξη του Νεκρομαντείου στο σημαντικότερο ιερό της Θεσπρωτίας³⁶¹. Η ίδια περίοδο συμπίπτει σε γενικές γραμμές με την ισοπέδωση του λόφου του Μεσοποτάμου και με την ανέγερση του αρχικού συγκροτήματος. Δεν είναι γνωστό αν η απόφαση οφείλεται στην πόλη της Ελέας, στο

³⁵² Dakaris 1971, 25-31. Δάκαρης 1993, 6. Κατσαδήμα 1997, 19. Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 148-151. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 34-36. Τζουβάρια-Σούλη 2013, 1. Το έθνος των Θεσπρωτών χωρίζονταν σε πολλά μικρότερα φύλα: Δάκαρης 1972, 86-89.

³⁵³ Δάκαρης 1957, 95-97. Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 148.

³⁵⁴ Δάκαρης 1972, 1-7. Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 148. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 35.

³⁵⁵ Franke 1961, 40-50, 300-307 και πίν. 3-4. Δάκαρης 1972, 116-117. Τζουβάρια-Σούλη 1979, 104, εικ. 39. Κάντα-Κίτσου 2009, 40-41. Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 150. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36. Οι αρχικοί τύποι (360 π.Χ.) εμπνέονταν από την κορινθιακή νομισματοκοπεία (Πήγασος και τρίαίνα).

³⁵⁶ Franke 1961, 50-51. Dakaris 1972, 35-37, 117. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 37.

³⁵⁷ Σακελλαρίου 1997, 61-62. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36.

³⁵⁸ Κάντα-Κίτσου 2009, 40-41. Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 150.

³⁵⁹ Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 150. Αγγέλη 2015δ, 13. Για το Κοινό των Θεσπρωτών, βλ. Δάκαρης 1972, 81-89.

³⁶⁰ Βασιλειάδης, Τζωρτζάτου, Χριστοδούλου και Φάτσιος 2010, 150. Κάντα-Κίτσου 2009, 41.

³⁶¹ Τζουβάρια-Σούλη 1979, 109.

Κοινό των Θεσπρωτών, στη Συμμαχία των Ηπειρωτών, που προέκυψε μετά το 323 π.Χ. από την ένωση των Θεσπρωτών με τους Μολοσσούς³⁶² ή στο ιερατείο του Νεκρομαντείου, που δρούσε ανεξάρτητα.

Η αναπαράσταση του ελληνιστικού συγκροτήματος στην αρχική του φάση (τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.) που προτείνει ο ανασκαφέας, θυμίζει τον ελληνιστικό, ανατολικής καταγωγής, τύπο του μασωλείου με την υπόγεια αίθουσα - δηλαδή τον χώρο του τάφου ή την κρύπτη- και το υπέργειο μνημείο (Ηρώ Μιλήτου, Μνημείο Πριήνης), με πυραμιδωτή στέγη³⁶³. Σε αυτή την αρχιτεκτονική μορφή προστέθηκαν βοηθητικοί χώροι για την αποθήκευση των προσφορών και ο λαβύρινθος, ο οποίος υπέβαλλε την ιδέα της περιπλάνησης των ψυχών στο έρεβος του Κάτω Κόσμου³⁶⁴. Η όλη κατασκευή του, με την πυραμιδωτή στέγη, την επιμελημένη πολυγωνική τοιχοδομία, τις σιδερόφρακτες πύλες, την εσωτερική διαίρεση με διαδρόμους και την υπόγεια κρύπτη-σπηλιά, ήταν προσαρμοσμένη στη γθόνια λατρεία και τις τελετουργίες και υπέβαλλε τη ζοφερή ιδέα του Κάτω Κόσμου [Εικ. 43]. Αίσθηση προκαλεί η απουσία ανθεμωτών ηγεμόνων καλυπτέρων, γεγονός που ερμηνεύθηκε ως συνειδητή απόφαση να μην υπάρξει κανένας πλαστικός διάκοσμος που θα φαιδρυνε τη σκυθρωπή όψη του πυραμιδωτού ιερού³⁶⁵. Η προσθήκη της αυλής στα δυτικά, αλλά και των άλλων βοηθητικών χώρων, κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (ύστερος 3^{ος}/πρώιμος 2^{ος} αιώνας π.Χ.) δεν αλλοίωσε το χαρακτήρα του κτιρίου.

Υπάρχει μια συνειδητή απόπειρα τριμερούς διάρθρωσης του χώρου, που επαναλαμβάνεται σε όλη την έκταση του ανατολικού συγκροτήματος και κατά τη διάρκεια όλης της πορείας που ακολουθούσε ο επισκέπτης, η οποία σχεδόν πάντοτε ήταν με κατεύθυνση προς τα δεξιά³⁶⁶. Συγκεκριμένα, το κυρίως ιερό αποτελείται από το κεντρικό οικοδόμημα, το οποίο διαιρείται σε τρία ισομεγέθη κλίτη. Το κεντρικό κλίτος έχει τρεις θύρες. Τα δύο πλάγια κλίτη, που το καθένα περιλαμβάνει από τρεις θύρες, διαιρούνται με τη σειρά τους σε τρία δωμάτια ίδιων διαστάσεων (**I**, **Λ1**, **Λ** και **K**, **M1**, **M**, αντίστοιχα). Το κεντρικό οικοδόμημα πλαισιώνεται από τρεις περιμετρικούς διαδρόμους, το βόρειο, τον ανατολικό και το νότιο, οι οποίοι οδηγούν διαδοχικά σε αυτό. Ο βόρειος διάδρομος έχει τρεις τοξωτές πύλες (**ΡΣ**, **ΟΕ**, **Z**) και

³⁶² Σακελλαρίου 1997, 62. Λιάμπη 2009, 12-13. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36.

³⁶³ Για την αρχιτεκτονική των ελληνιστικών Μασωλείων, βλ. συνοπτικά Lauter 2016, 192-193.

³⁶⁴ Δάκαρης 1960β, 109-110.

³⁶⁵ Δάκαρης 1961α, 110.

³⁶⁶ Δάκαρης 1958β, 99. Ζήδρου 2008, 143.

τρία δωμάτια στη βόρεια πλευρά του (ε, ζ, η), που έχουν στο σύνολο τους τρεις εισόδους. Ο νότιος διάδρομος έχει τρεις ενδιάμεσους τοίχους που σχηματίζουν το λαβύρινθο και τρεις τοξωτές σιδερόφρακτες πύλες (β, γ, δ)³⁶⁷. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο ανατολικός διάδρομος, ο οποίος περιλαμβάνει δύο θύρες (θ, α) ή τέσσερις αν συνυπολογίσουμε και τις θύρες Ζ και β. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Δάκαρη, η τριμερής οργάνωση του χώρου υποβάλλεται από το τελετουργικό που λάμβανε χώρα στο Νεκρομαντείο και τα στάδια προετοιμασίας των επισκεπτών³⁶⁸.

Μια εντελώς διαφορετική ανασύσταση της αρχιτεκτονικής και της χρήσης του χώρου προτάθηκε από τον Dietwulf Baatz³⁶⁹. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, το κεντρικό κτίριο ήταν μια οχυρή αριστοκρατική κατοικία με πύργο (“Turmegehof”), που κτίστηκε μαζί με ένα τμήμα του νοτίου διαδρόμου (από τις πύλες δ ως γ) κατά τον ύστερο 4^ο ή πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. [Εικ. 44]. Οι ισχυροί πολυγωνικοί τοίχοι θεωρείται ότι στήριζαν δύο τουλάχιστον ορόφους, με ανωδομή από πλίνθους και ξύλο. Η δεύτερη οικοδομική φάση ανήκει στην ίδια περίπου περίοδο, με την προσθήκη της πύλης δ στο νότιο διάδρομο. Οι πλευρικοί διάδρομοι, στα βόρεια και στα ανατολικά, που ερμηνεύονται ως αποθηκευτικοί χώροι, προστέθηκαν σε τρίτη φάση, που χρονολογείται πάντως πριν από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Σε ότι αφορά την προσθήκη του δυτικού συγκροτήματος, τα συμπεράσματα του Γερμανού μελετητή ταυτίζονται με αυτά του Σωτήρη Δάκαρη.

Η χρονολόγηση του Baatz βασίζεται στην πεποίθηση ότι η πύλη γ (μεσαία) έχει διαμορφωθεί αρχικά ως εξωτερική πύλη του συγκροτήματος και η πύλη β αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη³⁷⁰. Επιπλέον, ο M. Suha παρατήρησε ότι η θεμελίωση του ανατολικού διαδρόμου έχει διαμορφωθεί με ένα διαφορετικό σύστημα δόμησης από ότι στο κεντρικό κτίριο³⁷¹. Πάντως, οι τρεις υποτιθέμενες φάσεις οικοδόμησης του κεντρικού συγκροτήματος είναι περίπου σύγχρονες, χρονολογούμενες γύρω στο 300 π.Χ., επομένως είναι άγνωστο αν οι όποιες προσθήκες έγιναν μετά από μεγάλο διάστημα λειτουργίας του κτιρίου ή αν αποτελούν διαδοχικά στάδια οικοδόμησης ενός ενιαία σχεδιασμένου συγκροτήματος. Η υπόθεση

³⁶⁷ Δάκαρης 1961α, 108 και 111, 1961β 124, 1993, 29.

³⁶⁸ Δάκαρης 1993, 29. Βλ. επίσης Ζήδρου 2008, 143. Βλ. παρακάτω, σελ. 128-130.

³⁶⁹ Baatz 1999.

³⁷⁰ Baatz 1999, 151-152.

³⁷¹ Suha 2007, 72-73.

του Baatz σχετικά με τη χρήση του κτιρίου, την οποία ασπάζονται αρκετοί μελετητές, εξετάζεται διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο³⁷².

Η χρήση του οικοδομήματος δεν είχε διάρκεια μεγαλύτερη από δύο αιώνες, καθώς καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κατάκτησης της Ηπείρου (168/167 π.Χ.)³⁷³. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι το συγκρότημα πυρπολήθηκε από τους Ρωμαίους το 168/7 π.Χ. όταν, για τιμωρία των Ηπειρωτών που συμάχησαν με τον βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα εναντίον τους, κατέστρεψαν 70 πόλεις της Ηπείρου³⁷⁴. Η άποψη ότι η Θεσπρωτία, ως σύμμαχος των Ρωμαίων κατά τον Γ΄ Μακεδονικό πόλεμο, δεν υπέστη την τύχη των άλλων Ηπειρωτικών φύλων, δεν φαίνεται πιθανή, δεδομένου μάλιστα ότι και τα τείχη της γειτονικής Πανδοσίας, αλλά και της Κασσώπης φέρουν επισκευές και προσθήκες των ρωμαϊκών χρόνων³⁷⁵.

Η συγκεκριμένη υπόθεση για το τέλος της χρήσης του χώρου είναι η πιο πιθανή. Η περίπτωση η πυρκαγιά να είναι ατύχημα σε καιρό ειρήνης άσχετο με τη ρωμαϊκή εισβολή προσκρούει στη διαπίστωση ότι δεν έγιναν προσπάθειες ανοικοδόμησης του χώρου μετά την καταστροφή του. Μπορούν να προταθούν τρία διαφορετικά σενάρια για την καταστροφή του χώρου: είτε οι Ρωμαίοι κατέλαβαν το ιερό και το πυρπόλησαν, είτε η πυρκαγιά ξέσπασε κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, πιθανόν από κάποιο φλεγόμενο βλήμα, είτε τέλος οι αμυνόμενοι εγκατέλειψαν συντεταγμένα το χώρο, πριν καν γίνει μάχη και αφού τον πυρπόλησαν, για να μην πέσουν στα χέρια των Ρωμαίων οι άφθονες προμήθειες. Πιο πιθανή φαίνεται η τρίτη λύση, που ταιριάζει με την τακτική της καμένης γης που ακολουθούν διαχρονικά οι στρατοί που υποχωρούν και επιπλέον εξηγεί την απουσία πολύτιμων αντικειμένων, αγαλμάτων και άλλων λατρευτικών αντικειμένων αξίας από το χώρο. Αν ίσχυε το πρώτο σενάριο, οι Ρωμαίοι σίγουρα θα είχαν αφαιρέσει τα τρόφιμα, τα εργαλεία και τα όπλα από το χώρο πριν την πυρπόλησή του, καθώς θα αποτελούσαν πολύτιμη λεία, απαραίτητη για τη συνέχιση μιας εκστρατείας σε ξένα και εχθρικά εδάφη. Αν ίσχυε το δεύτερο σενάριο, να πυρπολήθηκε δηλαδή ο χώρος κατά τη διάρκεια της μάχης, τότε θα περίμενε κανείς να βρεθούν στο χώρο που σφραγίστηκε με την

³⁷² Βλ. παρακάτω, σελ. 164-167.

³⁷³ Δάκαρης 1964α, 51-52, 1976α, 147, 1976β, 83.

³⁷⁴ Δάκαρης 1970, 19, 1972, 180. Cabanes 1976, 295-296. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 103. Baatz 1999, 153. Ζήδρου 2008, 140. Φάκλαρη 2009, 119. Αγγέλη 2015β, 24. Για την ρωμαϊκή εισβολή, βλ. κυρίως Cabanes 1976, 297-307. Πβλπ. Λιάμπη 2009, 22 και Bowden 2009, 167.

³⁷⁵ Δάκαρης 1961β, 125. Δάκαρης 1972, 128-129. Βλ. επίσης Αγγέλη 2015δ, 18 (τείχη Κασσώπης). Την άποψη ότι οι Ρωμαίοι δεν κατέστρεψαν θεσπρωτικές θέσεις διατύπωσε ο ο Hammond (1967, 687-688).

κατάρρευση του ορόφου βλήματα από καταπέλτες, σφεντόνες και τόξα, που θα είχαν εκσφενδονίσει οι επιτιθέμενοι, και άλλα στοιχεία που να πιστοποιούν τη βίαιη καταστροφή.

4.4 Χρήσεις του χώρου μετά την καταστροφή του 167 π.Χ.

Τον 1^ο αιώνα π.Χ. το δυτικό συγκρότημα κατοικήθηκε ξανά από τους ρωμαίους άποικους που εγκαταστάθηκαν στην πεδιάδα του Αχέροντα³⁷⁶. Συγκεκριμένα, στο χώρο της αυλής, νότια του δωματίου κ εντοπίστηκαν δύο δωμάτια, ξ και ο, των οποίων οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί με μικρούς αργούς λίθους. Τα δωμάτια αυτά είναι ορθογώνια και έχουν πλάτος 3.30μ. και 3.10μ. αντίστοιχα³⁷⁷. Νότια των δωματίων ξ και ο, βρέθηκε ένα ακόμη χώρισμα, που σχηματίζει το δωμάτιο ο1, με ανωδομή επίσης από αργούς λίθους [Εικ. 13]. Εξαιτίας της διαφορετικής τοιχοποιίας τους, αλλά και των ευρημάτων (έντυπες σφραγίδες σε κεράμους στέγης και πώματα πυξίδων με λατινικές επιγραφές και ονόματα)³⁷⁸, τα δωμάτια αυτά χρονολογήθηκαν στον 1^ο αιώνα π.Χ., την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ήπειρο³⁷⁹.

Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν τη συγκεκριμένη φάση κατοίκησης άσχετη με την όποια λειτουργία του κτιρίου κατά την ελληνιστική περίοδο³⁸⁰. Μάλιστα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε ως εμπορικός σταθμός ανάπαυσης και αλλαγής ιπποζυγίων για τους ταξιδιώτες που ακολουθούσαν το δρομολόγιο μεταξύ του Γλυκύ Λιμένα (Glicis Limen) και της Νικόπολης, όπως αναφέρεται στην *Tabula Peutingeriana*³⁸¹. Άλλες ενδείξεις παρουσίας πληθυσμών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εντοπίζονται στις νότιες παρυφές του λόφου, στη θέση

³⁷⁶ Δάκαρης 1963α, 91-2, 1963β, 62, 1964β, 51, 1976α, 147, 1976β, 83. Ζήδρου 2008, 148-49. Φάκλαρη 2009, 116. Οι κάτοικοι αυτοί προφανώς σχετίζονται με τη ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής: Σαμσάρης 1994, 28.

³⁷⁷ Δάκαρης 1963α, 90 και 1963β, 59.

³⁷⁸ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 292-294. Σαμσάρης 1994, 64 και 137-138, αρ. 26-31: αναφέρονται τα ονόματα ΟΥΙΟΣ, COS (Cosinius ή Cosonius), P.CUR και P. CURT (Porplius Curtius ή Porplius Curtilius), IRCULO, LATINI (L. Atinius).

³⁷⁹ Δάκαρης 1963α, 90-91, 1993, 27. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 1. Αγγέλη 2015β, 24.

³⁸⁰ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 61. Ο Σαμσάρης (1994, 69 και 106) θεωρεί ότι η εγκατάσταση σχετίζεται με τη συνέχιση της λατρείας στο Νεκρομαντείο. Αυτό όμως δεν επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα στο χώρο του κυρίου ιερού, αλλά και από το γεγονός ότι ο Πausanias (9.30.6) αναφέρεται στο μαντείο σε παρελθόντα χρόνο, κατά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Όπως παρατηρεί ο Bremmer (2002, 74) ο εξανδραποδισμός 150.000 Ηπειρωτών από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ. προφανώς οδήγησε στην οριστική εγκατάλειψη της λατρείας.

³⁸¹ Κωνσταντάκη 2015β, 75. Για τη ρωμαϊκή οδό Γλυκύ Λιμένα – Νικόπολης – Βουθρωτού, βλ. Σαμσάρης 1994, 50-51 και 103-104.

Ντερέσκο, όπου έχουν ανασκαφεί ταφές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁸². Τέλος, λίγο βορειότερα του λόφου του Μεσοποτάμου εντοπίστηκαν σχετικά πρόσφατα δύο κεραμικοί κλίβανοι, που ανάγονται πιθανόν στην αυτοκρατορική περίοδο³⁸³.

Το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε εκ νέου κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο (4^{ος}-6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Ο ανασκαφέας αποδίδει την καταστροφή των δωματίων της αυλής στη δράση των Χριστιανών, χωρίς όμως να παρέχει κάποια περαιτέρω πληροφορία ή εξήγηση³⁸⁴. Η επόμενη φάση χρήσης του χώρου ανάγεται στον 18^ο αιώνα, όταν στα ερείπια του ελληνοιστικού οικοδομήματος κτίστηκε η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Λυκούρεσης (ή Μονή Θάνεζας), που ήταν σιναϊτικό μετόχι³⁸⁵ [Εικ. εξωφύλλου, 2, 7, 18, 21-22]. Το καθολικό της Μονής (διαστάσεων 13.30Χ6μ.), ανήκει στον τύπο του απλού μονόχωρου ξυλόστεγου ναού³⁸⁶ και διατηρεί στο εσωτερικό του τοιχογραφία του 18^{ου} αιώνα, με κάποιες μεταγενέστερες προσθήκες³⁸⁷. Η εκκλησία καλύπτει το βόρειο-ανατολικό δωμάτιο του κυρίως ιερού της ελληνοιστικής περιόδου, καθώς και τα 2/3 της βόρειας πλευράς του κεντρικού κλίτους, ενώ τα ερειπωμένα κελιά της Μονής, που κατεδαφίστηκαν το 1958, βρίσκονταν πάνω στο βόρειο διάδρομο. Μία οχυρή οθωμανική κατοικία (*κούλια*), ενός τύπου συνηθισμένου στην Ήπειρο, οικοδομήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς της αυλής, αλλά είχε ήδη ερειπωθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα³⁸⁸ [Εικ. εξωφύλλου, 2, 7].

Η χρήση του χώρου συνεχίστηκε ως το 1958, με τη Μονή να λειτουργεί ως κοιμητηριακός ναός που εξυπηρετούσε το νεκροταφείο του χωριού Μεσοπόταμος³⁸⁹. Το σύγχρονο νεκροταφείο κάλυπτε το κεντρικό οικοδόμημα και τον ανατολικό διάδρομο και χρειάστηκε να μεταφερθεί για την ολοκλήρωση της ανασκαφής του χώρου³⁹⁰.

³⁸² Δάκαρης 1958α, 112, 1972, 199. Σαμσάρης 1994, 106. Κωνσταντάκη 2015β, 75.

³⁸³ Κοντογιάννη 2001-2004, 91-92, σχέδιο 51 (ανασκαφή του ενός από τους δύο κλιβάνους).

³⁸⁴ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 61.

³⁸⁵ Δάκαρης 1958β, 98. Αγγέλη 2015β, 21. Για τη Μονή, βλ. κυρίως Κωνσταντάκη 2015α, 34-37.

³⁸⁶ Δάκαρης 1960α, 115, 1990α, 165, 1990β, 74. Ζήδρου 2008, 141. Αγγέλη 2015α, 6.

³⁸⁷ Δάκαρης 1958α, 107. Κατά τις εργασίες ανασκαφής, το Καθολικό συντηρήθηκε και η θεμελίωση του, η οποία έβαινε επί των επιχώσεων του ελληνοιστικού κτίσματος, σε ύψος 3μ., υποστυλώθηκε ώστε να καταστεί εφικτή η ανασκαφική έρευνα της βόρειο-ανατολικής πλευράς του κεντρικού οικοδομήματος: Δάκαρης 1964α, 44. Σήμερα δεν είναι επισκέψιμο, καθώς η στέγη του έχει εν μέρει καταρρεύσει.

³⁸⁸ Κωνσταντάκη 2015α, 38-40.

³⁸⁹ Δάκαρης 1958β, 98, 1960α, 115. Κωνσταντάκη 2015α, 37.

³⁹⁰ Δάκαρης 1958β, 98, 1960α, 115.

Κεφάλαιο 5

Τα κινητά ευρήματα

5.1. Εισαγωγή

Τα κινητά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές του Νεκρομαντείου φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Ιωαννίνων³⁹¹, με εξαίρεση όσα διατηρούνται κατά χώρα στον αρχαιολογικό χώρο του Μεσοποτάμου αλλά και τα αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών της περιόδου 2011-2015, τα οποία βρίσκονται στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Νικοπόλεως³⁹². Δεν υπάρχει πλήρης κατάλογος των ευρημάτων, τα οποία θα πρέπει να ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες. Συστηματικές μελέτες έχουν γίνει μόνο για τις ενεπίγραφες λαβές αμφορέων³⁹³, τις αγνύθες³⁹⁴, τους χάλκινους τροχούς και επίσχεστρα³⁹⁵, και ως ένα βαθμό, για την κεραμική και τους λύχνους³⁹⁶. Πολλά αντικείμενα που εκτίθενται στην ειδικά διαμορφωμένη προθήκη του Μουσείου Ιωαννίνων, η οποία είναι αφιερωμένη στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο, μελετήθηκαν κατά τη διάρκεια επίσκεψης τον Οκτώβριο του 2017. Κάποια ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα (ειδώλια, ρυτά, μεταλλικά αντικείμενα) έχουν απεικονιστεί σε διάφορες δημοσιεύσεις του Σ. Δάκαρη και άλλων μελετητών, ενώ ένας μικρός αριθμός αντικειμένων που δεν εκτίθενται σήμερα, έχουν περιγραφεί στον παλαιότερο αρχαιολογικό οδηγό του Μουσείου Ιωαννίνων³⁹⁷.

5.2. Η διασπορά των ευρημάτων στον αρχαιολογικό χώρο: συνοπτική παρουσίαση

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται συνοπτικά η κατανομή των κινητών ευρημάτων στο χώρο³⁹⁸, ακολουθώντας την περιγραφή του συγκροτήματος, όπως εξετάστηκε στο 4^ο κεφάλαιο.

³⁹¹ Βοκοτοπούλου 1973. Φάκλαρη 2008.

³⁹² Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 66-68.

³⁹³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979.

³⁹⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1983.

³⁹⁵ Δάκαρης 1964α, 46, 1964β, 60-62. Baatz 1979, 1982, 1999.

³⁹⁶ Γραβάνη 1988-1989.

³⁹⁷ Βοκοτοπούλου 1973.

³⁹⁸ Με κάποιες εξαιρέσεις, αναφέρονται μόνο τα ευρήματα που χρονολογούνται πριν την καταστροφή του χώρου το 167 π.Χ. Για τα μεταγενέστερα ευρήματα, βλ. παραπάνω, σελ. 72, σημ. 378-379.

Αποθέτης στα ΝΔ του ιερού: πάνω από 20 ειδώλια 7^{ου}-5^{ου} αιώνα π.Χ. και όστρακα διακοσμημένων επείσακτων αγγείων³⁹⁹.

Λόφος, περιβάλλον χώρος του συγκροτήματος: όστρακα ιστορικών χρόνων κυρίως⁴⁰⁰.

Αυλή: προϊστορικά όστρακα και ταφές⁴⁰¹.

Δωμάτιο κ: χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας (237-168 π.Χ.) στη ΒΔ θεμελίωση, πυραμιδόσχημη αγνύθα⁴⁰².

Δωμάτια λ1, λ2, μ, ν: πίθοι και οξυπύθμενοι αμφορείς, όστρακα μικρότερων αγγείων, λύχνοι, αγνύθες, οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα⁴⁰³.

Αίθουσα π: άγνωστος αριθμός αγνύθων, θραυσμένοι πίθοι και αγγεία, ενσφράγιστες λαβές οξυπύθμενων αμφορέων από τη Ρόδο, την Κνίδα και την Έφεσο⁴⁰⁴, οστά ζώων, αστράγαλοι, θαλάσσια όστρεα, κοχύλια, θαλάσσια βότσαλα, άνθρακες, πήλινα υποστατά⁴⁰⁵.

Βόρειος διάδρομος: οπτόπλινθοι, ήλοι, κεραμίδια και θραύσματα σπασμένων αγγείων στο δάπεδο⁴⁰⁶. Δίπλα στην πύλη Ζ, εκατέρωθεν, πήλινο λουτήριο και λιθοσωρός.

Δωμάτιο ε: θαλάσσια όστρεα, οστά χοίρων, 28 αγνύθες, θαλάσσια βότσαλα.

Δωμάτιο ζ: θαλάσσια όστρεα, εννέα αγνύθες, αποτρόπαιοι λίθοι, πολυάριθμοι αλείαντοι αστράγαλοι προβάτων, θαλάσσια βότσαλα.

Δωμάτιο η: οστά διάφορων ζώων, επτά αγνύθες.

Δωμάτια ε-ζ-η: φιάλες απλές ή γραπτές, φιαλίδια, λεκάνες άβαφες ή γραπτές, ορισμένες με προχοή, λήκυθοι, ασκοί, πυξίδες, κάρθαροι, μυροδοχεία, λύχνοι με έντυπο μονόγραμμα ΑΥ, αμφορίσκοι με οξύ πυθμένα, πλαστικό αγγείο σε σχήμα κριού (ρυτό), μικρές κυκλικές βάσεις, υδρίες, περίαπτα από πηλό και ένα οστέινο, μυλόλιθοι, 10 χάλκινα και ένα αργυρό νόμισμα, τρία πήλινα ανάγλυφα προσωπεία, οξυπύθμενοι αμφορείς και θραυσμένοι λίθοι⁴⁰⁷, απανθρακωμένοι καρποί, άνθρακες και τέφρα.

³⁹⁹ Δάκαρης 1958β, 98-99.

⁴⁰⁰ Wiseman 1998, 18.

⁴⁰¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 48-49.

⁴⁰² Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 62. Τζουβάρα-Σούλη 1983, 42-43.

⁴⁰³ Δάκαρης 1963α, 91, 1963β, 61-62.

⁴⁰⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 85-88.

⁴⁰⁵ Δάκαρης 1964β, 53, 1975α, 149, 1975β, 88.

⁴⁰⁶ Δάκαρης 1961β, 119-120.

⁴⁰⁷ Δάκαρης 1961α, 112-114, 1961β, 120-122.

Δωμάτιο **Θ**: τμήματα πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων, μερικά οστά ζώων και λίγοι απανθρακωμένοι κύαμοι⁴⁰⁸.

Εσωτερικός ανατολικός διάδρομος **ZαΘ**: δύο βάσεις πίθων απέναντι από την πύλη **Z**, έμπυρες θυσίες με οστά προβάτου, χοίρου, μόσχου, τέφρα και άνθρακες. Όστρεα, θαλάσσια ή ποτάμια βότσαλα. Θραυσμένα αγγεία και σιδερένιες εφηλίδες από τη θύρα. Νοτιότερα, ζεύγος μυλόλιθων και λίθινη λεκάνη ορθογώνιου σχήματος⁴⁰⁹.

Νότιος διάδρομος: ήλοι, λύχνος, θραυσμένες δίωτες λεκάνες του 3^{ου}/2^{ου} αιώνα π.Χ. και άλλα ανοικτά αγγεία (στο βάθος του διαδρόμου)⁴¹⁰.

Κεντρική αίθουσα: στο μπροστινό μέρος του δαπέδου λιθοσωρός, παχύ στρώμα οστράκων κυρίως στενόλαιμων αγγείων (δεν βρέθηκαν καθόλου λεκάνες του τύπου που αφθονεί στο νότιο διάδρομο)⁴¹¹. Στην έβδομη σειρά των πόρινων πλακών του δαπέδου, λίγοι ορθογωνικοί μυλόλιθοι. Στην όγδοη σειρά, κοντά στη δυτική θύρα, πλήνιος λέβητας. Στην 11^η και τη 12^η σειρά, κοντά στο δυτικό τοίχο, τέσσερις πυθμένες μολύβδινων αγγείων (οι οποίοι διατηρούνται κατά χώρα), δύο λαβές ενσφράγιστων ροδιακών αμφορέων, 20 χάλκινοι κρίκοι με την επιγραφή ΛΥΚΩΤΑ. Σε επαφή με το βόρειο τοίχο, μεγάλος χάλκινος λέβητας. Πριν την κλίμακα στα δεξιά, σωρός από θρυμματισμένα σιδερένια ελάσματα (14 χυτοί τροχοί, τέσσερα επίσχεστρα)⁴¹². Σε φυσική οπή κοντά στο δυτικό τοίχο, υπολείμματα τροφής (οκτώ όστρεα, ένα κόκαλο σουπιάς και δύο οστά ζώου)⁴¹³.

Δωμάτιο **K**: οκτώ μεγάλοι πίθοι (όλοι σχεδόν επισκευασμένοι κατά την αρχαιότητα με μολύβδινους συνδέσμους) και τρεις μικρότεροι που περιείχαν απανθρακωμένους καρπούς (σιτάρι, κυρίως κουκιά [πίθοι K8 και K9], ρόβι, λάθυρο δύο ειδών) και υγρές προσφορές. Στη ΒΔ γωνία στοιβαγμένα περίπου 100 αγγεία, κυρίως οινοχόες, αμφορείς και υδρίες, μεγάλος σκύφος με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος και τρεις ανάγλυφες προτομές ως βάση, πολλά σιδερένια εργαλεία, αμφικέφαλες εφηλίδες, αργυρό κέρας ελαφιού, αρύταινα (προφανώς μεταλλική) με λαβή σε σχήμα κύκνου, 22 σιδερένιες πλίνθοι⁴¹⁴. Στη γωνία, κοντά στον πίθο K9, βρέθηκε άβαφη πρόχους με

⁴⁰⁸ Δάκαρης 1961β, 122-123.

⁴⁰⁹ Δάκαρης 1960β, 107.

⁴¹⁰ Δάκαρης 1958β, 98, 1960α, 122.

⁴¹¹ Δάκαρης 1960α, 118 και 123, 1960β, 103-104.

⁴¹² Δάκαρης 1960α, 59-60.

⁴¹³ Δάκαρης 1960β, 104.

⁴¹⁴ Δάκαρης 1964α, 49, 1964β, 56-57.

στρεπτή λαβή, δύο σιδερένια κλειδιά, κλείθρα, άβαφα όστρακα και δύο μελαμβαφή, τμήμα κορινθιακού κυπέλλου της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου⁴¹⁵.

Δωμάτιο **Λ**: βάσεις επτά μεγάλων πίθων που περιείχαν απανθρακωμένους καρπούς (σιτάρι και μάλλον αλεύρι), μελανή κονιορτοποιημένη ύλη⁴¹⁶, δύο προτομές Περσεφόνης⁴¹⁷, πήλινο πόδι τρίποδα με ανάγλυφη διακόσμηση⁴¹⁸.

Δωμάτιο **Λ1**: σιδερένια εργαλεία, αμφικέφαλοι ήλοι, ασπιδίσκοι, αιχμές δοράτων και βελών, χαλινάρια ίππων, μυλόπετρες, κωδωνόσχημοι μύλοι από τραχύ λευκό λίθο, κλείδες, λύχνοι, πολλά αγγεία με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος⁴¹⁹. Κοντά στη μεσόθυρα προς το δωμάτιο **Λ**, δύο μεγάλοι ποτάμιοι λίθοι, πιθανόν ακονόπετρες, ενώ στο κέντρο του δωματίου βρέθηκε σωρός απανθρακωμένων κουκιών και κριθαριού⁴²⁰.

Δωμάτιο **Ι**: σιδερένια εργαλεία, αγγεία, δέκα μεγάλοι πίθοι (των οποίων το άνω τμήμα ήταν κατεστραμμένο) και τρεις μικρότεροι που περιείχαν απανθρακωμένους καρπούς (κουκιά, σιτάρι, πιθανόν κάνναβη⁴²¹ και άλλοι αταύτιστοι καρποί⁴²²) και θειάφι. Ένας πίθος περιείχε σιδερένιες εφηλίδες και μυροδοχείο, ένας άλλος γυψολιθικές πλάκες και μυροδοχεία. Μπροστά στον πρώτο πίθο βρέθηκαν 49 αγνύθες. Στο δάπεδο βρέθηκαν επίσης προϊστορικά όστρακα⁴²³ και σωρός από απανθρακωμένα κουκιά⁴²⁴, πώματα αμφορέων που κεραμοποιήθηκαν από τη φωτιά και φέρουν σφράγισμα με τα στοιχεία ΣωΣ ή ΜωΜ σε σχήμα σταυρού⁴²⁵.

Δωμάτιο **Μ**: οκτώ μεγάλοι πίθοι που εδράζονταν σε τεχνητές κοιλότητες στο δάπεδο, και καλύπτονταν με κουρασάνι ή με μολύβδινο έλασμα, μικρότερα αγγεία, κυρίως αμφορείς (ένας με τα αρχικά ΛΥΣ⁴²⁶) και ένα σιδερένιο τριποδικό πύραυνο⁴²⁷. Ένας πίθος περιείχε τρία αγγεία (εκ των οποίων ένας ακόμη αμφορέας με τα εγχάρακτα

⁴¹⁵ Δάκαρης 1990α, 165-166, 1990β, 77, 1991α, 180.

⁴¹⁶ Δάκαρης 1960α, 118.

⁴¹⁷ Υπάρχει ασάφεια ως προς τον τόπο εύρεσης. Ο ανασκαφέας στις πρώτες δημοσιεύσεις (1960α, 119, 1960β, 105) αναφέρει ότι οι προτομές προέρχονται από το δωμάτιο **Λ**, ενώ σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις (1991α, 181, 1991β, 61-62) τις τοποθετεί στο δωμάτιο **Λ1**. Εδώ, ακολουθείται η παλαιότερη και εκτενέστερη αναφορά του ανασκαφέα.

⁴¹⁸ Δάκαρης 1960β, 105.

⁴¹⁹ Δάκαρης 1960β, 105-106, 1991β, 62.

⁴²⁰ Δάκαρης 1960α, 119.

⁴²¹ Δάκαρης 1975β, 88.

⁴²² Δάκαρης 1990α, 165 και 1990β, 75.

⁴²³ Δάκαρης 1975β, 88.

⁴²⁴ Δάκαρης 1964α, 50.

⁴²⁵ Δάκαρης 1964β, 57.

⁴²⁶ Δάκαρης 1964α, 48.

⁴²⁷ Δάκαρης 1960α, 120.

αρχικά ΛΥΣ)⁴²⁸. Επίσης, δύο τροχοί παρόμοιοι με αυτούς που βρέθηκαν στην κεντρική αίθουσα⁴²⁹, σιδερένια εργαλεία και καρποί.

Δωμάτιο **Μ1**: τρεις μικροί πίθοι τοποθετημένοι στις τρεις γωνίες και στο ενδιάμεσο πολλά αγγεία στοιβαγμένα (λεκανίδες, υδρίες, πρόχοι, αμφορείς), τέσσερις κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, ένα ειδώλιο φτερωτού δαίμονα, αργυρή κεφαλή μόσχου, τρεις πίθοι που περιείχαν απανθρακωμένους καρπούς (σιτάρι, κουκιά και άλλον, δύσκολο να αναγνωριστεί καρπό)⁴³⁰, ένας τροχός όμοιος με αυτούς της κεντρικής αίθουσας⁴³¹. Επίσης, μαρμάρινη λεκάνη, πήλινες λεκανίδες και μία χάλκινη, μυροδοχεία, βίαια ανατραμμένοι αμφορείς, άθικτο τεμάχιο θείου και πολλά σιδερένια εργαλεία, που μάλλον προέρχονται από τον όροφο⁴³².

Υπόγεια κρύπτη: όστρακο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., οστά στις επιχώσεις που εισχώρησαν στο χώρο, χρηστικό αγγείο ελληνιστικής περιόδου, σκελετός ζώου (πιθανόν προβάτου), προϊστορικά όστρακα⁴³³.

5.3. Μελέτη των κινητών ευρημάτων ανά κατηγορία

5.3.1. Ειδώλια

Α. Αποθέτης στη ρίζα του λόφου

Από τα 20 και πλέον ειδώλια που βρέθηκαν στον αποθέτη⁴³⁴, έχουν απεικονιστεί μόνο τα εννέα. Συνυπολογίζοντας τα παραδείγματα που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο Ιωαννίνων, αλλά δεν έχουν απεικονιστεί σε δημοσιεύσεις, ο συνολικός αριθμός των ειδωλίων που μας είναι γνωστά είναι 13 [Εικ. 45-51]. Ο ανασκαφέας χρονολογεί γενικά τον αποθέτη, που περιείχε και επείσακτη διακοσμημένη κεραμική, μεταξύ των μέσων του 7^{ου} και του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³⁵, ενώ στις προκαταρκτικές εκθέσεις σημειώνει ότι τα ειδώλια χρονολογούνται μεταξύ των μέσων του 6^{ου} και του

⁴²⁸ Δάκαρης 1964β, 54.

⁴²⁹ Δάκαρης 1964β, 61.

⁴³⁰ Δάκαρης 1964β, 54-55, 1990α, 180-181, 1990β, 62.

⁴³¹ Δάκαρης 1964β, 61.

⁴³² Δάκαρης 1960β, 105, 1964α, 47, 1964β, 55-57, 1975α, 149, 1990β, 75.

⁴³³ Δάκαρης 1958β, 100, 1975α, 146, 1975β, 84-85.

⁴³⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 50.

⁴³⁵ Δάκαρης 1993, 29.

τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³⁶. Τα παλαιότερα και μεγαλύτερα κεφάλια (ύψος 6-7εκ.) θεωρούνται επείσακτα από την Πελοπόννησο ή κατασκευασμένα υπό την έντονη επίδραση των πελοποννησιακών εργαστηρίων⁴³⁷. Η χρονολόγηση των ειδωλίων που ακολουθεί βασίζεται σε τυπολογικά παράλληλα από την ίδια την Ήπειρο, αλλά και την Κόρινθο.

Το πρωιμότερο γνωστό ειδώλιο⁴³⁸ [Εικ. 45] παρουσιάζει έντονες αναλογίες με ένα ειδώλιο από την Κόρινθο [Εικ. 52], που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³⁹: είναι υποδαιδαλικής τεχνοτροπίας, με τριγωνικό πρόσωπο, μυτερό πηγούνι, καλά τονισμένη μύτη και μικρό στόμα, ενώ η κόμμωση διαμορφώνεται στον τύπο της οροφωτής φαινάκης και φορά μικρό πόλο. Ένα ακριβές παράλληλο προέρχεται από τον Πύργο Ραγίου, με τη διαφορά ότι η γυναικεία μορφή δεν φορά πόλο⁴⁴⁰ [Εικ. 53, στο κέντρο]. Ένα αποσπασματικό κεφάλι με τονισμένα αμυγδαλωτά μάτια, σαρκώδη μάγουλα, στρογγυλό πηγούνι και ισχυρή μύτη μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁴¹ [Εικ. 47], λόγω της τυπολογικής συνάφειας με ειδώλια από τον Πύργο Ραγίου⁴⁴² [Εικ. 53, αριστερά]. Ο τύπος με χαμηλό πόλο και έντονο μειδίαμα ανήκει στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁴³ [Εικ. 49, δεύτερο από αριστερά]. Σύγχρονος πρέπει να είναι ο τύπος με ψηλό πόλο και τμήμα της κόμμωσης ορατό στο μέτωπο⁴⁴⁴ [Εικ. 49 στο κέντρο, 50-51], καθώς τα χαρακτηριστικά του στρογγυλού προσώπου (τοξωτά φρύδια, ισχυρή μύτη, μικρό στόμα, τονισμένα μάγουλα) μοιάζουν πολύ με αυτά στον προηγούμενο. Τα υπόλοιπα ειδώλια ανήκουν στον 5^ο αιώνα π.Χ. Ένα παράδειγμα που εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων αλλά δεν έχει απεικονιστεί, πρέπει να προέρχεται από όρθια μορφή, κατ' αναλογία με κοντινό παράλληλο από τον Πύργο Ραγίου, που έχει χρονολογηθεί περί το 500-490 π.Χ.⁴⁴⁵ [Εικ. 54]. Μία μικρή κεφαλή με πόλο, καλύπτρα που πλαισιώνει το κεφάλι και πέφτει στην πλάτη⁴⁴⁶ [Εικ. 49, αριστερά], βρίσκει κοντινό παράλληλο

⁴³⁶ Δάκαρης 1958β, 97. Αντίστοιχα, ο Hammond (1967, 65) χρονολογεί τα ειδώλια μεταξύ 550 και 425 π.Χ.

⁴³⁷ Δάκαρης 1958β, 97. Hammond 1967, 65 (όπου σημειώνεται ότι ανάλογη επίδραση δεν απαντά στο ιερό της Δωδώνης). Κορινθιακή και κερκυραϊκή επίδραση αναφέρεται και σε ειδώλια από άλλες θέσεις της περιοχής (Tzortzatos και Fatsiou 2009, 46).

⁴³⁸ Δάκαρης 1970, 18.

⁴³⁹ Stillwell 1952, 75, αρ. VIII39, πίν. 11.

⁴⁴⁰ Πρέκα-Αλεξανδρή 1988β, πίν. 201ε, στο κέντρο.

⁴⁴¹ Δάκαρης 1958β, 99, εικ. 103. Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 3.

⁴⁴² Πρέκα-Αλεξανδρή 1988β, πίν. 201ε, αριστερά. Tzortzatos και Fatsiou 2009, 45, εικ. 5f-g.

⁴⁴³ Δάκαρης 1993, 29, εικ. 19, δεύτερο από τα αριστερά.

⁴⁴⁴ Δάκαρης 1970, 18, κάτω δεξιά, 1993, 29, εικ. 19, στο κέντρο.

⁴⁴⁵ Tzortzatos και Fatsiou 2009, 46, εικ. 5ε και 47, σημ. 27. Κάντα-Κίτσου 2009, 21, εικ. 1.

⁴⁴⁶ Δάκαρης 1993, 29, εικ. 19, αριστερά.

σε ειδώλιο από το αγροτικό ιερό στην Κυρά Παναγιά Παραμυθιάς και χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο, δηλαδή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁴⁷ [Εικ. 55]. Δύο από τα ειδώλια που εκτίθενται στο Μουσείο Ιωαννίνων φέρουν λευκό χρώμα στο πρόσωπο και κόμμωση στεφάνης, που παραπέμπει σε χρονολόγηση στον ύστερο 5^ο αιώνα π.Χ.

B. Ευρήματα από το χώρο του ιερού

Ο αριθμός των ειδωλίων και άλλων πλαστικών τμημάτων που βρέθηκαν στο χώρο του ιερού είναι πολύ μικρός. Αναφέρονται συνολικά πέντε γυναικείες κεφαλές ειδωλίων⁴⁴⁸, ένα ειδώλιο φτερωτού δαίμονα, δύο προτομές θεάς με ψηλό πόλο και το πόδι ενός τρίποδα με ανάγλυφη διακόσμηση.

Τρία από τα κεφάλια βρέθηκαν μαζί στο βάθος του ιερού, στο δωμάτιο **Μ1**, κατά τη διάρκεια των εργασιών για την αναστήλωση του καθολικού της Μονής. Το ένα από αυτά (ύψος 9εκ.), που χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ., σώζει στο πρόσωπο και στην επιμελημένη κόμη αρκετά ίχνη λευκού και ερυθρωπού / καστανού χρώματος αντίστοιχα. Στο πίσω τμήμα φέρει κυκλική οπή εξαερισμού, η οποία θα κρύβονταν από την καλύπτρα που δεν σώθηκε [Εικ. 57-58]⁴⁴⁹. Ένα δεύτερο ειδώλιο, που ήταν μικρότερων διαστάσεων και σώζει τμήμα του λαιμού και του σώματος, φέρει στην κεφαλή καλύπτρα⁴⁵⁰ [Εικ. 56]. Το τρίτο ειδώλιο, που εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων, παρουσιάζει γυναικεία κεφαλή με αδρά χαρακτηριστικά και είναι πιθανόν πρωιμότερο, χρονολογούμενο στον 5^ο ή τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁴⁵¹ Ένα τέταρτο ειδώλιο από το ίδιο σημείο, το οποίο αναπαριστά ανδρική μορφή με φτερωτά πόδια, που ο Δάκαρης ερμηνεύει ως χθόνια θεότητα, σώζει μόνο το κάτω μισό⁴⁵².

Οι δύο προτομές βρέθηκαν στο δωμάτιο **Λ**. Η καλύτερα σωζόμενη προτομή (ύψος 22.7εκ.) παριστάνει τη θεά να φορά πόλο διακοσμημένο από ανθοπλοκάμους και ανάγλυφη παγκαρπία, καλύπτρα την οποία συγκρατεί με το δεξί της χέρι, ενώ το

⁴⁴⁷ Svana 2009, 92, εικ. 8 [αρ. ευρ. ΘΕ 5753]. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 68, εικ. 1.

⁴⁴⁸ Βοκοτοπούλου 1973: αρ. ευρ. ΜΙ 4431, 4353, 4432, 4422 και 4421. Ο Δάκαρης (1964β, 54) κάνει λόγο για τέσσερις κεφαλές, που προέρχονται από το δωμάτιο **Μ1**.

⁴⁴⁹ Δάκαρης 1964β, 55 και 56, εικ. 59, 1970, 20. Βοκοτοπούλου 1973, πίν. 10α: αρ. ευρ. ΜΙ 4421.

⁴⁵⁰ Δάκαρης 1964γ, πίν. 349γ: αρ. ευρ. ΜΙ 4422.

⁴⁵¹ Δάκαρης 1964β, 55.

⁴⁵² Δάκαρης 1964γ, 310.

αριστερό διπλώνει κάτω από το στήθος, συγκρατώντας τα άκρα του υφάσματος⁴⁵³ [Εικ. 59]. Η δεύτερη, πολύ μεγαλύτερη, αλλά κατεστραμμένη προτομή, παρουσιάζει τον ίδιο εικονογραφικό τύπο και εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων⁴⁵⁴. Η συγκεκριμένη εικονογραφία εμφανίζεται και σε μία σύγχρονη αλλά κατώτερης ποιότητας προτομή από τον Αυλότοπο Σουλίου, που φυλάσσεται στο Μουσείο Ηγουμενίτσας [Εικ. 60]⁴⁵⁵.

Η ταύτιση της προτομής με την Περσεφόνη αμφισβητήθηκε πρόσφατα, με το σκεπτικό ότι η μορφή δεν κρατά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της λατρείας (δάδα, χοιρίδιο), ενώ τον πόλο μπορεί να φορούν ως και 19 διαφορετικές θεότητες. Η συγκεκριμένη ταύτιση της μορφής μπορεί να προταθεί μόνο στο βαθμό που άλλες ενδείξεις πιστοποιούν την ταύτιση του συγκροτήματος στο Μεσοπόταμο με ιερό της θεάς⁴⁵⁶. Εντούτοις, η χειρονομία της γυναικείας μορφής να κρατά την άκρη της καλύπτρας παραπέμπει στη χειρονομία της ανακάλυψης που κάνουν οι νύφες κατά τη διάρκεια του γάμου⁴⁵⁷. Ο γάμος – αρπαγή της Περσεφόνης είναι ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της λατρείας της, επομένως η μορφή στην προτομή του Μεσοπόταμου είναι πολύ πιθανόν να ταυτίζεται με τη θεά.

Το πόδι ενός τρίποδα με ανάγλυφη διακόσμηση (ύψος 6.8εκ.) που προέρχεται από το δωμάτιο Λ, σώζει πέλμα λιονταριού και κεφαλή σκύλου μέσα σε στεφάνη⁴⁵⁸ [Εικ. 61]. Η ερμηνεία του μονοκέφαλου Κέρβερου που προτείνει ο ανασκαφέας⁴⁵⁹, στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στην παρουσία του ευρήματος στο Νεκρομαντείο και δεν υποστηρίζεται από άλλα εικονογραφικά ευρήματα της περιοχής, όπου ο Κέρβερος εμφανίζεται τρικέφαλος, όπως είναι ο κανόνας [Εικ. 62]⁴⁶⁰. Πιθανόν ο σκύλος να αναπαριστά μολοσσό, που ήταν το έμβλημα του έθνους των Μολοσσών, των βορείων γειτόνων των Θεσπρωτών⁴⁶¹ [Εικ. 63]. Άλλωστε, τα δύο όντα φαίνεται

⁴⁵³ Δάκαρης 1960α, πίν. 90δ, 1960β, 106, εικ. 121, 1970, 16, 1993, 28, εικ. 18. Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 5. Βοκοποπούλου 1973, πίν. 10β, αρ. ευρ. ΜΙ 4436. Eckschmitt 1998, 230, εικ. 9. Φάκλαρη 2008, 119.

⁴⁵⁴ Λείπει το άνω τμήμα της κόμης και ο πόλος.

⁴⁵⁵ Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 76.

⁴⁵⁶ Fouache και Quantin 1999, 46.

⁴⁵⁷ Ο Δάκαρης (1993, 25) θεωρεί ότι η Περσεφόνη απεικονίζεται ως «νεαρή μητέρα της ευφορίας».

⁴⁵⁸ Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 4. Σύμφωνα με τη Γραβάνη (1988-1989, 108, σημ. 108, με παραδείγματα), παρόμοια στηρίγματα φέρουν οι πήλινοι βωμοί.

⁴⁵⁹ Δάκαρης 1960α, 119, πίν. 90γ, 1960β, 105. Βλ. επίσης Ζήδρου 2008, 157. Η απλή αναφορά στον Κέρβερο (Δάκαρης 1993, 25) οδήγησε τους Quantin και Fouache (1999, 42) στη λανθασμένη εντύπωση ότι το αντικείμενο δεν απεικονίζεται στην ανασκαφική έκθεση.

⁴⁶⁰ Franke 1961, 40-46, πίν. 3-4 (νομίσματα της Ελέας του 338-335 π.Χ., με κεφαλή Δήμητρας και Κέρβερο). Quantin 1999, 84 (αναφορά σε χάλκινο ειδώλιο τρικέφαλου Κέρβερου από το Καταφύλλι της Πίνδου).

⁴⁶¹ Σακελλαρίου 1997, 59, εικ. 44 (νόμισμα των Μολοσσών του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.).

πώς συνδέονται, καθώς σύμφωνα με μια παράδοση, ο Κέρβερος ήταν ο πρόγονος των μολοσσών⁴⁶².

5.3.2. Κεραμική

Το μεγαλύτερο τμήμα της κεραμικής ανασκάφηκε κατά τα έτη 1960, 1961 και 1964, στους χώρους του κυρίως ιερού⁴⁶³. Πρόκειται για τα σύνολα κεραμικής τα οποία μελετήθηκαν συνοπτικά από την Κωνσταντίνα Γραβάνη⁴⁶⁴. Η συγκεκριμένη μελέτη δεν ασχολείται με τα πολυάριθμα παραδείγματα από το δυτικό συγκρότημα, που σώθηκαν πολύ πιο αποσπασματικά, και για τα οποία υπάρχουν γενικές μόνο πληροφορίες στις ανασκαφικές εκθέσεις. Τονίζεται πάντως, ότι με εξαίρεση τα δωμάτια που επαναχρησιμοποιούνται κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας, στους άλλους χώρους και ιδιαίτερα στη λιθορριπή στη ΝΔ γωνία όπου εδράστηκε ο περίβολος, η κεραμική συμφωνεί τυπολογικά και χρονολογικά με τα ευρήματα από το ανατολικό συγκρότημα⁴⁶⁵. Με εξαίρεση τους αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές από εργαστήρια του ανατολικού Αιγαίου, όλοι οι μελετητές τονίζουν ότι η κεραμική του ιερού είναι από τον ίδιο κιτρινωπό και με σκληρή υφή πηλό⁴⁶⁶. Ο ίδιος πηλός χρησιμοποιήθηκε για τις κεραμίδες και τις πλίνθους, αλλά και ως συνδετικό κονίαμα στην ανωδομή του ιερού. Προφανώς, όλα τα πήλινα αντικείμενα του χώρου παράγονται από κάποια τοπικά εργαστήρια ή ακόμη από ένα και μόνο εργαστήριο⁴⁶⁷.

Οι περιγραφές των σχημάτων βασίζονται κατά κύριο λόγο στη μελέτη των φωτογραφιών των ευρημάτων και στην επιτόπια παρατήρηση των εκθεμάτων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

⁴⁶² Dumont 1987, 262. Quantin 1999, 84, 112.

⁴⁶³ Γραβάνη 1988-1989, 106.

⁴⁶⁴ Γραβάνη 1988-1989. Μια επιλογή αγγείων που εκτίθεντο παλαιότερα στην προθήκη 10 του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων περιγράφει και η Βοκοτοπούλου στον παλαιό οδηγό του μουσείου (1973, 43-45).

⁴⁶⁵ Δάκαρης 1976α, 147 και 1976β, 83.

⁴⁶⁶ Δάκαρης 1964, 49α. Γραβάνη 1988-1989, 119.

⁴⁶⁷ Βλ. Γραβάνη 1988-1989, 122-123 και Ζήδρου 2008, 162, οι οποίες υποστηρίζουν την άποψη ότι το ιερό προμηθεύονταν από το συγκεκριμένο εργαστήριο αγγεία και άλλα πήλινα αντικείμενα τόσο για τις ανάγκες του όσο και για να τα διαθέσει στους προσκυνητές, προκειμένου να τα προσφέρουν ως αναθήματα.

A. Πίθοι και λουτήρια

Ο αριθμός των πίων που βρέθηκαν στο χώρο του Νεκρομαντείου είναι πολύ μεγάλος⁴⁶⁸. Ακριβείς αριθμοί δίνονται μόνο για το κυρίως ιερό: συγκεκριμένα, αναφέρονται οκτώ μεγάλοι και τρεις μικροί πίθοι, όλοι επισκευασμένοι κατά την αρχαιότητα με μολύβδινους συνδέσμους, στο δωμάτιο **K**⁴⁶⁹, οι βάσεις επτά κατεστραμμένων πίων στο δωμάτιο **Λ**⁴⁷⁰, 10 μεγάλοι πίθοι και τρεις μικρότεροι με το άνω τμήμα τους κατεστραμμένο στο δωμάτιο **I**⁴⁷¹, οκτώ μεγάλοι πίθοι που εδράζονταν σε τεχνητές κοιλότητες στο δωμάτιο **M**⁴⁷², και σφραγίζονταν με κουρασάνι ή με μολύβδινο έλασμα που βρέθηκε λιωμένο στον πυθμένα τους και τρεις πίθοι στο δωμάτιο **M1**⁴⁷³. Οι πίθοι στα δωμάτια των πλαγίων κλιτών ήταν διατεταγμένοι σε σχήμα Π, με την ανοικτή πλευρά προς την είσοδο. Άγνωστος αριθμός πίων περιέχονταν στα δωμάτια **λ1**, **λ2**, **μ** και **ν** της αυλής⁴⁷⁴ και στο δωμάτιο **θ**⁴⁷⁵, ενώ δύο βάσεις πίων εντοπίστηκαν στον εσωτερικό ανατολικό διάδρομο, απέναντι από την πύλη **Z**⁴⁷⁶.

Οι περισσότεροι από τους καλύτερα σωζόμενους πίθους συντηρήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση, όπου και εκτίθενται σήμερα [Εικ. 33-35, 39-40]⁴⁷⁷. Ανήκουν σε σχήμα χαρακτηριστικό της ελληνιστικής περιόδου, με ψηλό ωοειδές σώμα⁴⁷⁸, μέγιστη διάμετρο στο κέντρο της κοιλίας και χαμηλό λαιμό, οριζόντιο χείλος και σχετικά στενό στόμιο. Τα τοιχώματά τους ήταν αρκετά ισχυρά. Το πάχος τους δεν αναφέρεται, αλλά αν κρίνει κανείς από παράλληλα που έχουν βρεθεί σε άλλες θέσεις της Θεσπρωτίας⁴⁷⁹ και από την επιτόπια παρατήρηση, θα ήταν τουλάχιστον 3εκ. Οι περισσότεροι πίθοι προορίζονταν για την αποθήκευση τροφίμων και υγρών, ενώ στα δωμάτια **M1** και **I** βρέθηκαν και ίχνη θειαφιού, που προφανώς

⁴⁶⁸ Ο Δάκαρης αναφέρει ότι στο χώρο του Νεκρομαντείου βρέθηκαν συνολικά 40 μεγάλοι πίθοι και επτά μικροί (1964β, 60).

⁴⁶⁹ Δάκαρης 1964α, 49 και 1964β, 56-57.

⁴⁷⁰ Δάκαρης 1960α, 118.

⁴⁷¹ Δάκαρης 1975β, 88.

⁴⁷² Δάκαρης 1960α, 120.

⁴⁷³ Δάκαρης 1964β, 54-55.

⁴⁷⁴ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 62.

⁴⁷⁵ Δάκαρης 1961β, 122-123.

⁴⁷⁶ Δάκαρης 1960β, 107.

⁴⁷⁷ Οι πίθοι συντηρούνταν ήδη κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων από την ομάδα των συνεργατών του Σ. Δάκαρη. Μια εκ νέου παρέμβαση συντήρησης και αποκατάστασης έγινε κατά τα έτη 2011-2015: Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρησιτίδης 2015, 66-68.

⁴⁷⁸ Γιαννοπούλου 2016, 294.

⁴⁷⁹ Λάζαρη 2014, 394.

προορίζονταν για τις τελετουργίες. Δύο πίθοι στο δωμάτιο **I** περιείχαν μυροδοχεία και εφηλίδες και ένας πίθος του δωματίου **M** περιείχε τρία αγγεία.

Η παρουσία τόσο μεγάλου αριθμού πίθων εγείρει ερωτηματικά για τη λειτουργία του χώρου. Οι μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι είναι πολύ συνηθισμένο εύρημα σε αγροτικές εγκαταστάσεις του ελληνικού κόσμου και υπάρχουν αρκετά παραδείγματα από την Ήπειρο της ελληνοιστικής περιόδου, όπου οικίες και αγροικίες περιλαμβάνουν έναν ή περισσότερους χώρους που λειτουργούν ως πιθεώνες. Όμως, στις περιπτώσεις αυτές ο αριθμός των πίθων που περιλαμβάνεται είναι συνήθως περιορισμένος⁴⁸⁰. Μεγαλύτεροι αριθμοί πίθων απαντούν σε δημόσια κτίρια. Ένα μεγάλο ελληνοιστικό κτίριο στα Γίτανα, που έχει ταυτιστεί με Πρυτανείο, φιλοξενούσε χώρους συμποσίου και δύο πιθεώνες με 21 τουλάχιστον πίθους⁴⁸¹. Ένα δημόσιο κτίριο στην αγορά της Ελέας, που θεωρείται ότι εξυπηρετούσε την παρακείμενη στοά, περιείχε τέσσερις ακέραιους και πληθώρα θραυσμάτων πίθων⁴⁸². Όμως, η παρουσία πίθων και σε ιερά, ιδιαίτερα σε εκείνα που η τελετουργία τους περιλαμβάνει δείπνα, δεν είναι σπάνια. Σε πρόσφατη μελέτη επισημαίνεται κυρίως η συστηματική παρουσία πίθων σε ιερά της Μητέρας των Θεών στη Μακεδονία, αλλά και σε διάφορους χώρους στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο⁴⁸³. Επομένως, η παρουσία των πίθων δεν μπορεί να συνηγορήσει είτε υπέρ είτε κατά του θρησκευτικού χαρακτήρα του συγκροτήματος.

Ένας μεγάλος καδόσχημος πίθος / λέβητας [Εικ. 64-65], που έχει αποκατασταθεί και εκτίθεται κατά χώρα, έφερε διακόσμηση κυματοειδών γραμμών σε ταινία στη ζώνη των λαβών και στο χείλος⁴⁸⁴. Θεωρείται ότι χρησίμευε ως *λουτήριον*, για την τελετουργική πλύση των χεριών πριν την είσοδο σε καθαγιασμένο χώρο. Πάντως, ένα παρόμοιο καδόσχημο αγγείο με ανάγλυφη διακόσμηση στο σώμα αλλά μεγαλύτερη διάμετρο (1μ. περίπου) έχει βρεθεί και σε ανασκαφές σε

⁴⁸⁰ Η Λάζαρη (2014, 394) κάνει λόγο για τρεις ως εννέα πίθους στους αποθηκευτικούς χώρους των οικιών της Ελέας. Βλ. επίσης Ρήγγινος και Λάζαρη 2007, 42-45 (παρουσίαση δύο οικιών της Ελέας με αποθηκευτικό χώρο με τρεις και τέσσερις πίθους αντίστοιχα) και Πρέκα-Αλεξανδρή 1988α, 350, σχέδιο 8 (κτίριο 15 με πιθεώνα που απέδωσε εννέα πίθους). Η οικία του Σεβαστού, στα περίχωρα της Ελέας, απέδωσε συνολικά 11 πίθους (Turmo 2011, 186). Στην περίπτωση των αγροικιών, ο αριθμός των πίθων είναι μεγαλύτερος, αλλά σίγουρα δεν προσεγγίζει καν τον αριθμό που βρέθηκε στο Νεκρομαντείο: η αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων απέδωσε 15 πίθους από δύο επιμήκεις πιθεώνες (Πλιάκου 2008, 761-763 και 2016, 374).

⁴⁸¹ Κάντα-Κίτσιου 2008, 58.

⁴⁸² Λάζαρη 2014, 394.

⁴⁸³ Γιαννοπούλου 2016, 294-306.

⁴⁸⁴ Η αρχική αποκατάσταση του λέβητα έγινε το 1963 (Δάκαρης 1963β, 53 και 64, εικ. 61). Για τη σημερινή εικόνα του αποκατεστημένου λέβητα, που έχει τοποθετηθεί σε διάφανο προστατευτικό πλαίσιο, βλ. Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 66-68.

αποθηκευτικό χώρο οικίας στην Ελέα Θεσπρωτίας⁴⁸⁵ [Εικ. 66]. Ένας δεύτερος πλήνιος λέβητας αποκαλύφθηκε στο χώρο της κύριας αίθουσας του ανατολικού συγκροτήματος⁴⁸⁶.

Β. Εμπορικοί αμφορείς

Ο αριθμός των εμπορικών αμφορέων που έχει βρεθεί στο ιερό είναι άγνωστος. Από τις ανασκαφικές εκθέσεις προκύπτει η παρουσία αμφορέων στην αίθουσα **π** του δυτικού συγκροτήματος, στα νότια δωμάτια της αυλής (**λ1**, **λ2**, **μ**, **ν**), στο δωμάτιο **θ** του ανατολικού διαδρόμου, στο χώρο της κεντρικής αίθουσας και στο πλευρικό δωμάτιο **Ι**. Έχει απεικονιστεί μόνο ένα παράδειγμα που σώθηκε ολόκληρο και που χρονολογείται στον 3^ο/2^ο αιώνα π.Χ.⁴⁸⁷ [Εικ. 67]. Αναλυτικός κατάλογος ευρημάτων και απεικονίσεις υπάρχουν μόνο για τις ενσφράγιστες λαβές, που αριθμούν 24 παραδείγματα: οι 12 είναι από τη Ρόδο, δύο από την Κνίδο, μία από την ανατολική Ελλάδα και εννέα από τοπικά εργαστήρια⁴⁸⁸. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την ημιυπόγεια αίθουσα **π** (οκτώ), ενώ δύο ακόμη παραδείγματα προέρχονται από την κεντρική αίθουσα. Εννέα παραδείγματα με σφραγίσματα τοπικών εργαστηρίων προέρχονται από τα δωμάτια στα νότια της αυλής και χρονολογούνται στα χρόνια της ρωμαϊκής παρουσίας στο Νεκρομαντείο (1^{ος} αιώνας π.Χ. και εξής)⁴⁸⁹ [Εικ. 68]. Για τις υπόλοιπες λαβές δεν αναφέρεται ο ακριβής τόπος εύρεσης⁴⁹⁰. Πιθανόν να προέρχονται από τα δωμάτια **θ** ή **Ι**.

Οι δύο λαβές της κεντρικής αίθουσας είναι ροδιακές. Στην πρώτη (πλάτος 4.4εκ.) υπάρχει ορθογώνια σφραγίδα στον ώμο, με επιγραφή ΕΠΙ ΘΕΣ/ΤΟΡΟΣ από αριστερά προς τα δεξιά σε δύο στίχους και στα αριστερά της επιγραφής το μετωπικό κεφάλι του θεού Ήλιου⁴⁹¹ [Εικ. 69]. Στη δεύτερη σφραγίδα, που είναι κυκλική, υπάρχει η επιγραφή ΔΑΜΟΚΡΑΤΕΥΣ από αριστερά προς τα δεξιά και ρόδο στο κέντρο⁴⁹². Ίδιο σφράγισμα εμφανίζεται και στον ώμο μίας από τις λαβές που προέρχεται από την αίθουσα **π**, σε θραύσμα που σώζει το λαιμό και το χείλος του

⁴⁸⁵ Λάζαρη 2014, 394, πίν. 128β.

⁴⁸⁶ Δάκαρης 1960α, 59.

⁴⁸⁷ Φάκλαρη 2009, 120.

⁴⁸⁸ Βλ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 279.

⁴⁸⁹ Στο ίδιο, 292-294, αρ. Ε1α,β, Ε2α, β, γ, δ, ε, Ε3 και Ζ1, πίν. 6δ-7γ.

⁴⁹⁰ Γραβάνη 1988-1989, 110, σημ. 121.

⁴⁹¹ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 283, αρ. Α3, πίν. 2α.

⁴⁹² Δάκαρης 1964β, 59. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 285-286, αρ. 7β.

αμφορέα⁴⁹³ (ύψος 4.1εκ.) [Εικ. 70]. Τρεις ακόμη ροδιακές λαβές από την ίδια αίθουσα έχουν το όνομα ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ [Εικ. 71-73]⁴⁹⁴. Η μία προέρχεται από αποσπασματικό αμφορέα που σώζει και την αριστερή λαβή [Εικ. 74], με το όνομα του αγγειοπλάστη ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ και τμήμα του ροδιακού μήνα Θεσμοφορίου⁴⁹⁵. Άλλη μία λαβή με τα ίδια ακριβώς στοιχεία προέρχεται επίσης από την αίθουσα π [Εικ. 75]⁴⁹⁶, όπως και μία ακόμη ροδιακή λαβή με το όνομα του ιερέα Πausανία και του μήνα Θεσμοφορίου⁴⁹⁷. Επιπλέον, από τον ίδιο χώρο προέρχονται και οι δύο ενσφράγιστες λαβές κνιδιακών αμφορέων, με τα ονόματα του αγγειοπλάστη Δαμοκράτη, γιού και Αριστοκλή⁴⁹⁸ [Εικ. 76], και του αγγειοπλάστη Διοσκουρίδα και του επώνυμου άρχοντα Αγία, αντίστοιχα, με έμβλημα κεφαλής βοός [Εικ. 77]⁴⁹⁹. Τέλος, υπάρχουν τρεις ροδιακές λαβές και μία λαβή ενός άγνωστου εργαστηρίου με γενική προέλευση «Νεκρομαντείο του Αχέροντα»: η πρώτη φέρει τη σφραγίδα του αγγειοπλάστη ΣΩΚΡΑΤΕΥΣ⁵⁰⁰ [Εικ. 78], η δεύτερη την επιγραφή ΕΠΙ ΘΑΡ/ΣΙΠΟΛΙΟΣ⁵⁰¹ και την κεφαλή του θεού Ήλιου [Εικ. 79], η τρίτη την επιγραφή ΕΠΙ ΙΑΣΙΚΡΑΤΕΥ / ΣΜΙΝΘΙΟΥ⁵⁰² [Εικ. 80], ενώ η τελευταία το όνομα του αγγειοπλάστη Νικάνδρου (ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ) [Εικ. 81]⁵⁰³.

Η χρονολόγηση των ροδιακών αμφορέων που πρότεινε η Βλαχοπούλου-Οικονόμου το 1979 έχει τροποποιηθεί μετά από πρόσφατες μελέτες, και μάλιστα δύο φορές. Συγκεκριμένα, σφραγίδες των ιερών Θερσίπολι, Θέστωρα, Ιασικράτη και Ξενοφάνη απαντούν σε ένα μεγάλο αποθέτη της Περγάμου, που παλαιότερα χρονολογούνταν μεταξύ 220 και 180 π.Χ., αλλά πρόσφατες μελέτες κατεβάζουν τη χρονολογία κατά πολύ (196-161 π.Χ.)⁵⁰⁴. Οι συγκεκριμένοι επώνυμοι ιερείς χρονολογούνται πλέον την περίοδο μεταξύ του 190 και 180 π.Χ.⁵⁰⁵. Ο αγγειοπλάστης

⁴⁹³ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 285, αρ. Α7α, πίν. 3β.

⁴⁹⁴ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 286, αρ. Α8α, πίν. 3δ (ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ [Ξ]ΕΝΟΦΑΝΕΥΣ), αρ. Α8β, πίν. 4β (ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ), αρ. Α9, πίν. 4γ (ΕΠΙ ΞΕΝΟΦΑ[...?...]ΝΘΙΟΥ – Επί Ξενοφάνους / Σμινθίου).

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, 286-287, αρ. Α10α, πίν. 4α (ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ Θ... - Αντιγόνου /Θ[εσμοφόριος])

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, 287, αρ. Α10β, πίν. 5α (ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ).

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, 287-288, αρ. Α11, πίν. 5β (ΕΠΙ ΠΑΥΣΑΝΙΑ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ).

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, 289-290, αρ. Β1, πίν. 5γ (ΔΑΜΟΚ[...]ΤΟ ΚΛΕΥΣ – Δαμοκράτης το Αριστοκλέους)

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, 290-291, αρ. Β1-Β2, πίν. 5δ (ΕΠΙ Α[...7...] ΚΟΥΡΙΑ[...6...] ΟΝ – επί Αγία Διοσκουρίδα Κνίδιον).

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, 281-282, αρ. Α1, πίν. 1α

⁵⁰¹ Στο ίδιο, 282, αρ. Α2, πίν. 1γ-δ.

⁵⁰² Στο ίδιο, 283, αρ. Α4, πίν. 2β.

⁵⁰³ Στο ίδιο, 292, αρ. Δ1, πίν. 6γ.

⁵⁰⁴ Lawall 2002 και 2007, 30-48. Προηγουμένως, η Virginia Grace (1974, όπως αναφέρεται από τη Γραβάνη 1988-1989, 110, σημ. 122) κατέβασε το κατώτερο όριο του αποθέτη στο 175 π.Χ.

⁵⁰⁵ Lawall 2002, 316.

Σωκράτης, το όνομα του οποίου εμφανίζεται στην θεωρούμενη ως αρχαιότερη λαβή του Νεκρομαντείου, θα πρέπει συνακόλουθα να χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁰⁶. Μάλιστα, το γεγονός ότι σφραγίσματα με το όνομα του εμφανίζονται σε αγγείο με σφραγίσματα του επώνυμου Ξενοφάνη, αλλά και το ότι λαβές με τα αντίστοιχα σφραγίσματα αποτελούν συχνά ανασκαφικά συνευρήματα⁵⁰⁷, φανερώνει ότι και η λαβή του Σωκράτη θα πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ 190 και 180 π.Χ.

Αντίστοιχα, η χρονολόγηση των αμφορέων με το σφράγισμα ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 2^{ου} αιώνα π.Χ., αντί των μέσων, ενώ ο τόπος παραγωγής εντοπίζεται στην Ανατολική Ελλάδα, κατά πάσα πιθανότητα στην Έφεσο⁵⁰⁸. Ο κνιδιακός αμφορέας με τη σφραγίδα των Αγία και Διοσκουρίδα ανήκει στον 1^ο αιώνα π.Χ., αλλά η στρωματογραφική του θέση στο ανώτερο τμήμα της αίθουσας π και όχι στο δάπεδο, πιθανόν να υποδηλώνει επιφανειακό εύρημα της περιόδου επανάχρησης του δυτικού συγκροτήματος από τους Ρωμαίους⁵⁰⁹.

Το συγκεκριμένο υλικό παρέχει πληροφορίες για τις επαφές του Νεκρομαντείου με τον υπόλοιπο κόσμο. Η έντονη παρουσία ροδιακών αμφορέων αντιδιαστέλλεται με το μικρό αριθμό αντίστοιχων ευρημάτων που είναι γνωστά από τη Δωδώνη. Ροδιακές λαβές με σφραγίσματα έχουν εντοπιστεί και στα γειτονικά θεσπρωτικά Γίτανα. Μάλιστα, δύο λαβές φέρουν σφραγίσματα που συναντώνται και στο Νεκρομαντείο (Σωκράτης, Ξενοφάνης). Στη συγκεκριμένη θέση πάντως κυριαρχούν οι εισαγωγές κορινθιακών αμφορέων, οι οποίοι απουσιάζουν από το Νεκρομαντείο⁵¹⁰.

Εκτός των ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, ένα χαρακτηριστικό εύρημα είναι οι μάζες πηλού με το έντυπο σύμπλεγμα ΣΩΣ ή ΜΩΜ σε σχήμα σταυρού, οι οποίες κεραμοποιήθηκαν από την πυρκαγιά⁵¹¹. Τα σφραγίσματα, που έχουν συνδεθεί με τους

⁵⁰⁶ Η Βλαχοπούλου-Οικονόμου (1979, 297, πίν. 1) χρονολογεί τη δραστηριότητα του συγκεκριμένου αγγειοπλάστη μεταξύ 250 και 180, ενώ η Γραβάνη (1988-1989, 110, σημ. 122), την τοποθετεί στα χρόνια μεταξύ 212 και 185 π.Χ., ακολουθώντας την Grace (1974, 200).

⁵⁰⁷ Σβανά 2011, 783.

⁵⁰⁸ Lawall 2007, 48-53, ιδίως 52. Παλαιότερα, επικρατούσε η άποψη ότι οι συγκεκριμένοι αμφορείς παράγονται στην Κω: Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 292, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁰⁹ Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 296.

⁵¹⁰ Σβανά 2011, 782, αρ. Ρ1 (ΣΩΚΡΑΤΕΥΣ) και Ρ2 (ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ).

⁵¹¹ Δάκαρης 1964β, 57.

εισηγμένους εμπορικούς αμφορείς, αποτελούν πιθανότατα εμπορικό σημάδι που εγγυάται τη γνησιότητα του περιεχομένου τους⁵¹².

Γ. Αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση

Η πιο χαρακτηριστική κατηγορία κεραμικής του Νεκρομαντείου είναι η άβαφη κεραμική με διακόσμηση από καστανοκόκκινες ταινίες, και σπανιότερα κυματοειδείς γραμμές, πάνω στο ανοικτό χρώμα του πηλού⁵¹³. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει κατά βάση μεγάλου μεγέθους αγγεία, και ιδιαίτερα αμφορείς, πιθαμοφρείς, υδρίες, πρόχους, κρατήρες, λεκανίδες και πινάκια. Τα περισσότερα κλειστά αγγεία παρουσιάζουν την ίδια αυστηρή άρθρωση: αμφικωνικό σώμα με τη μεγαλύτερη διάμετρο στο κέντρο περίπου, ευρύ ώμο και κάτω μέρος του σώματος που στενεύει ως την πολύ στενή και χαμηλή απλή δακτυλιόσχημη βάση. Οι διακοσμητικές ζώνες, μία απλή παχιά ταινία ή δύο λεπτότερες, εμφανίζονται κυρίως στο σημείο του ώμου.

Οι αμφορείς έχουν κωνικό χείλος και στενό, κάθετο λαιμό, που μπορεί να φέρει διακόσμηση από τεθλασμένες γραμμές [Εικ. 82]⁵¹⁴. Το σχήμα της υδρίας είναι παρόμοιο, αν εξαιρέσει κανείς τη θέση των λαβών. Στις διακοσμητικές ταινίες του ώμου μπορεί να προστίθεται και κάποιο άλλο κόσμημα στη βάση του λαιμού [Εικ. 83]⁵¹⁵. Παρόμοια άρθρωση σώματος και διάταξη της διακόσμησης παρουσιάζουν και οι πρόχοι, με τη διαφορά ότι η μοναδική λαβή ενώνεται απευθείας στο χείλος, που είναι πλατύ και επίπεδο [Εικ. 84 και 91, αριστερά]⁵¹⁶. Μια δεύτερη κατηγορία αγγείων χοής αποτελούν οι πρόχοι με ψηλή λαβή, τριφυλλόσχημο στόμιο και ευρύ σφαιρικό σώμα, που φέρουν διακόσμηση απλών ταινιών στη ζώνη κάτω από τη λαβή⁵¹⁷ [Εικ. 85]. Οι πιθαμοφρείς ή στάμνοι όπως είναι ευρέως γνωστοί στη βιβλιογραφία, αποτελούν ένα σχήμα συνηθισμένο σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου⁵¹⁸. Το σώμα έχει παρόμοιο σχήμα με τα άλλα κλειστά αγγεία του Νεκρομαντείου αλλά αντί του στενού λαιμού υπάρχει χαμηλός λαιμός και ευρύ

⁵¹² Γραβάνη 1988-1989, 123 και σημ. 206, όπου αναφέρονται ανάλογα παραδείγματα, με άλλα εμπορικά σημάδια, από θέσεις της Αλβανίας.

⁵¹³ Δάκαρης 1960α, 122, πίν. 91α και 92, 1960β, 104-109, εικ. 122-123, 1961α, 112, πίν. 71α, 1961β, 124, εικ. 26, 1964α, πίν. 44-46. Γραβάνη 1988-1989, 106, πίν. 3-4β, γ, δ και 2009, 53.

⁵¹⁴ Δάκαρης 1964α, πίν. 44. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3δ.

⁵¹⁵ Δάκαρης 1964α, πίν. 46β. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3ε.

⁵¹⁶ Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 7. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3α.

⁵¹⁷ Δάκαρης 1960α, πίν. 92β. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3β. Φάκλαρη 2009, 120, αριστερά.

⁵¹⁸ Ένα παράδειγμα πιθαμοφρέα της ίδιας περιόδου με αυτούς του Νεκρομαντείου είναι γνωστό από τάφο της Αμβρακίας: Ανδρέου και Ανδρέου 1997, 89, πίν. 71, αρ. ευρ. 3064.

στόμιο, που καλύπτονται με γάνωμα. Οι λαβές είναι κάθετες στον ώμο ή σπανιότερα λοξές. Διακόσμηση εμφανίζεται στον ώμο, με δύο ταινίες (το πάχος ποικίλλει) που ενίοτε περιβάλλουν κυματοειδές κόσμημα, το οποίο μπορεί να επαναλαμβάνεται στη ζώνη ανάμεσα στις λαβές [Εικ. 86]⁵¹⁹. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν ένα βαθύ πώμα [Εικ. 87]⁵²⁰.

Οι κρατήρες, που διακοσμούνται με τον ίδιο τρόπο, έχουν ευρύ κωνικό χείλος που καλύπτεται με γάνωμα και δύο μικρές λαβές, αρθρωτό πόδι και ρηχό σώμα [Εικ. 88]⁵²¹. Οι δίωτες λεκάνες έχουν βαθύ σώμα και διακόσμηση από ταινίες στο εσωτερικό⁵²² [Εικ. 89, στο κέντρο]. Οι άωτες λεκάνες έχουν πιο ρηχό σώμα, άβαφο εξωτερικά, και κωνικό χείλος που καλύπτεται με γάνωμα, ενώ στο εσωτερικό φέρουν διακόσμηση από ταινίες ή και ομόκεντρους κύκλους στον πυθμένα⁵²³ [Εικ. 89, 90 και 91, δεξιά]. Παρόμοια διακόσμηση φέρουν και τα πινάκια, που έχουν ρηχό σώμα, κωνική βάση και πλατύ, επίπεδο χείλος⁵²⁴ [Εικ. 92].

Με βάση τις ανασκαφικές εκθέσεις, τα αγγεία αυτά και ιδιαίτερα τα στενόλαιμα, βρέθηκαν κατά κύριο λόγο στο χώρο της κεντρικής αίθουσας και των πλευρικών δωματίων. Εξάιρεση αποτελούν οι πολυάριθμες δίωτες λεκανίδες που ήταν θραυσμένες στο βάθος του νοτίου διαδρόμου και θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκαν για προσφορές πριν την είσοδο των πιστών στην κεντρική αίθουσα⁵²⁵. Το ίδιο σχήμα απαντά με μεγάλη συχνότητα και στα δωμάτια του βόρειου διαδρόμου⁵²⁶.

Ένας αμφορέας που βρέθηκε εντός ενός πίθου στο δωμάτιο **M**, ένας ακόμη αμφορέας και ένας κρατήρας από τον ίδιο χώρο έφεραν εγχάρακτα μετά την όπτηση τα αρχικά ΛΥΣ ενός ονόματος, τα οποία ο Δάκαρης ερμήνευσε ως το όνομα του νεκρού στον οποίο έγινε η προσφορά ή κάποιου αναθέτη⁵²⁷.

Τα αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση, που βρέθηκαν σε πολύ μεγάλους αριθμούς στο Νεκρομαντείο [Εικ. 93] προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από το ίδιο εργαστήριο, που θα πρέπει να αναζητηθεί στην γύρω περιοχή. Σε αυτό συνηγορούν

⁵¹⁹ Δάκαρης 1964α, πίν. 46γ. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3γ

⁵²⁰ Δάκαρης 1964α, πίν. 46δ.

⁵²¹ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4δ.

⁵²² Δάκαρης 1961α, πίν. 71α. Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 8.

⁵²³ Δάκαρης 1961α, πίν. 71α. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4γ.

⁵²⁴ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4β.

⁵²⁵ Δάκαρης 1960α, 118 και 122-123.

⁵²⁶ Δάκαρης 1961β, 121 και 124, εικ. 126.

⁵²⁷ Δάκαρης 1964α, 48-49, 1964β, 54. Διαφορετική ερμηνεία έδωσε η Ι. Βοκοτοπούλου (1973, 44-45), που θεώρησε τα αρχικά τμήμα της υπογραφής του αγγειοπλάστη Λυσανίου.

τα εξής: είναι από τον πηλό ο οποίος χρησιμοποιείται και για την υπόλοιπη κεραμική, παρουσιάζουν παρόμοια σχήματα στο σώμα και στα χείλη και έχουν την ίδια περίπου άρθρωση στη διακόσμηση. Η λιτή ταινιωτή και κυματοειδής διακόσμηση θεωρείται ότι απηχεί παλαιότερες παραδόσεις της Ανατολικής Ελλάδας, οι οποίες όμως φθάνουν στο Νεκρομαντείο μέσω της Νότιας Ιταλίας, όπου συναντάμε ανάλογους τύπους αγγείων⁵²⁸.

Δ. Απλά άβαφα αγγεία

Μια εξίσου ευάριθμη ομάδα αγγείων αποτελούν τα απλά άβαφα χρηστικά αγγεία. Η πλειοψηφία των παραδειγμάτων που είναι γνωστά αφορά αρυτήρες διαφόρων μεγεθών με χαμηλό σφαιρικό σώμα χωρίς βάση, διαμορφωμένο λαιμό και τοξωτή ή γωνιώδη λαβή που ενώνεται απευθείας στο ευρύ επίπεδο χείλος⁵²⁹ [Εικ. 94]. Μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων αυτού του σχήματος προέρχεται από τα δωμάτια ε και ζ [Εικ. 95]⁵³⁰. Από τα υπόλοιπα σχήματα, αναφέρονται ειδικότερα οι αμφορίσκοι [Εικ. 96, επάνω]⁵³¹ με οξύ πυθμένα, ωοειδές σώμα, δύο στρογγυλής διατομής λαβές, και ψηλό στενό κυλινδρικό λαιμό, καθώς και τα μικρά πηνιόσχημα πήλινα αντικείμενα που χρησίμευαν ως υποστηρίγματα σε οξυπύθμενα αγγεία, αγνύθες ή λαμπάδες [Εικ. 96, κάτω]⁵³². Στο Μουσείο Ιωαννίνων εκτίθενται και άωτες λεκάνες με βαθύ σώμα, πιθαμοφορείς με κάθετες λαβές και πρόχοι.

Ιδιαίτερο είναι το μεγάλο σφαιρικό αγγείο που βρέθηκε σχεδόν ολόκληρο πάνω στο πεζούλι της κρύπτης, δίπλα στη βάση μίας καμάρας⁵³³ [Εικ. 97]. Από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες δεν φαίνεται να έχει λαβή, αλλά ως προς το σχήμα του σώματος και τη διαμόρφωση της βάσης και του λαιμού, παραπέμπει ευθέως στους αρυτήρες από τους κεντρικούς χώρους του συγκροτήματος, που προαναφέρθηκαν.

Ε. Αγγεία με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος

Μοναδικά αγγεία με γραπτή διακόσμηση στο Νεκρομαντείο είναι όσα διακοσμούνται με τη λεγόμενη τεχνική της «Δυτικής Κλιτύος», που προέρχονται κατά πλειοψηφία

⁵²⁸ Βλ. Γραβάνη 2009, 53 και 62, σημ. 62, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁵²⁹ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4α.

⁵³⁰ Δάκαρης 1961α, 112, πίν. 67β.

⁵³¹ Δάκαρης 1961α, 113. Βοκοτοπούλου 1973, 43-44. Γραβάνη 1988-1989, 107.

⁵³² Δάκαρης 1961α, 113. Γραβάνη 1988-1989, 108.

⁵³³ Δάκαρης 1975α, 146, πίν. 127δ.

από τα δωμάτια ε και ζ του βορείου διαδρόμου. Πρόκειται για μια τεχνική διακόσμησης όπου τα κοσμήματα, συνήθως φυτικά, είναι σε επίθετο λευκό ή κίτρινο χρώμα (και σπανιότερα ερυθρό) πάνω στο μαύρο γάνωμα⁵³⁴. Στο Νεκρομαντείο η τεχνική χρησιμοποιείται για μικρότερου μεγέθους αγγεία, κυρίως αμφορείς, πυξίδες, πινάκια, μυροδοχεία, καθώς και για μεμονωμένα παραδείγματα κανθάρων και σκύφων/κρατήρων⁵³⁵. Τα αγγεία αυτά, που αρχικά είχαν θεωρηθεί εισαγωγές⁵³⁶, σήμερα έχουν ταξινομηθεί μεταξύ των τοπικών εκδοχών του ρυθμού, που χαρακτηρίζεται από την πρώιμη χρήση της εγχάραξης, εκτός από αυτήν των επίθετων χρωμάτων⁵³⁷.

Οι αμφορείς είναι μικρού μεγέθους και ανήκουν στον τύπο της Δυτικής Κλιτύος, στην παραλλαγή που είναι καλύτερα γνωστή από παραδείγματα στην κεραμική της Νότιας Ιταλίας⁵³⁸. Έχουν αμφικωνικό σώμα, πλατύ λαιμό, προεξέχον οριζόντιο χείλος, λαβές που ξεκινούν ακριβώς κάτω από το χείλος και απολήγουν στον ώμο, και κωνικό πόδι. Στο καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα, που προέρχεται από το δωμάτιο ΜΙ⁵³⁹ [Εικ. 98], η διακόσμηση περιορίζεται στον οριζόντιο ώμο (στεφάνι δάφνης) και στον λαιμό (γυράντα από μικρά σφαιρικά φύλλα). Το κατώτερο τμήμα του σώματος και το πόδι είναι άβαφα. Ένα δεύτερο παράδειγμα του σχήματος, που εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων⁵⁴⁰, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να έχει σχοινοειδείς λαβές, όπως τα περισσότερα δείγματα της αττικής παραλλαγής του σχήματος, και πηνία στο σημείο ένωσης με το χείλος που μιμούνται μεταλλικά πρότυπα⁵⁴¹. Αμφορείς με παρόμοιο σχήμα έχουν βρεθεί και στη Φοινίκη της Χαονίας⁵⁴².

Ένας μεγάλος ημισφαιρικός σκύφος από το δωμάτιο Κ (διάμετρος στομίου 21εκ.) με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος σε ζωφόρο στο σώμα (βλαστός με εναλλασσόμενα φύλλα και καρπούς κισσού), στηρίζεται σε τρεις ανάγλυφες προτομές Διονύσου, που προέρχονται από την ίδια μήτρα [Εικ. 99-101]⁵⁴³. Ο θεός

⁵³⁴ Rotroff 1997, 38.

⁵³⁵ Γραβάνη 1988-1989, 106-107.

⁵³⁶ Δάκαρης 1964α, 52.

⁵³⁷ Γραβάνη 1988-1989, 126-127 και 2009, 52.

⁵³⁸ Edwards 1975, 44, αρ. 187. Rotroff 1997, 120-122.

⁵³⁹ Δάκαρης 1964β, 55, εικ. 57 και 1993, 26, εικ. 17, αριστερά. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5ε. Φάκλαρη 2009, 123.

⁵⁴⁰ Βοκοτοπούλου 1973, 44.

⁵⁴¹ Rotroff 1997, 120.

⁵⁴² Condi 2009, 100-101, αρ. 15-16.

⁵⁴³ Υπάρχει σύγχυση αναφορικά με την ταύτιση της μορφής. Ο Δάκαρης μιλά για Διόνυσο-Άδη (1964β, 55 και 57, εικ. 60-61, Δάκαρης 1970, 20β και 1993, 26, εικ. 17, δεξιά), η Ζήδρου για κεφαλές

φέρει στεφάνι κισσού, τσαμπιά σταφυλιών που κρέμονται από τους βοστρύχους του και κρατά θύρσο στο αριστερό χέρι [Εικ. 101]. Παρόμοια κεφάλια (κυρίως προσωπεία του θεάτρου) που χρησιμεύουν ως βάσεις ανάγλυφων σκύφων και κρατήρων είναι γνωστά από την Κόρινθο⁵⁴⁴ και από την Κασσώπη⁵⁴⁵.

Ο μοναδικός κάνθαρος με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος που είναι γνωστός από το Νεκρομαντείο⁵⁴⁶ [Εικ. 102, 103 επάνω, δεύτερος από δεξιά] παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να συνδυάζει τη γραπτή διακόσμηση στο χείλος (γυρλάντα) με μαστοειδείς αποφύσεις που καλύπτουν το σώμα. Ανήκει στο σχετικά σπάνιο σχήμα με αρθρωτό σώμα, που απαντά και στην Αμβρακία⁵⁴⁷. Έχει ψηλή βαθμιδωτή βάση (κωνική που απολήγει σε ευρύ πλαστικό δακτύλιο), χαμηλό στέλεχος, ψηλό λαιμό, έξω νεύον χείλος και δακτυλιοειδείς λαβές με οριζόντιο επίθημα⁵⁴⁸. Παρόμοια διακόσμηση φέρουν κάνθαροι από τα Γίτανα, το Βουθρωτόν και τη Λευκάδα, ενώ αναφέρονται και παραδείγματα από τη Νότια Ιταλία, που επηρεάζονται από την παραγωγή της Δυτικής Ελλάδος και της Ηπείρου⁵⁴⁹.

Οι πυξίδες ανήκουν σε τρεις τύπους. Ο πρώτος (τύπος Α), απαντά ευρέως στην Ήπειρο και τα νησιά του Ιονίου⁵⁵⁰. Το κωνικό κατώτερο τμήμα (πυθμένας) είναι χαμηλό, ενώ το ανώτερο τμήμα με τα κυλινδρικά τοιχώματα είναι αρκετά ψηλό και φέρει διακόσμηση από βλαστό με φύλλα κισσού μεταξύ δύο οριζόντιων αυλακώσεων [Εικ. 103, δεύτερη από αριστερά]. Το πόμα είναι θολωτό και φέρει πλούσιο διάκοσμο (ρόδακα με εναλλάξ ερυθρά και λευκά πέταλα και σειρά στιγμών) [Εικ. 103 κάτω, δεύτερο από αριστερά και 104]. Πιο κοντά στα παραδείγματα του Νεκρομαντείου είναι οι τρεις πυξίδες που προέρχονται από δημόσιο οικοδόμημα στην Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου»⁵⁵¹. Οι πυξίδες με απλό κυλινδρικό σώμα (τύπος Β) από άλλες περιοχές έχουν πόμα με ανάγλυφο μετάλλιο ή τριποδική βάση με ανάγλυφα πόδια⁵⁵², αλλά τα παραδείγματα από το Νεκρομαντείο είναι

Διονύσου και Άδη (2008, 155), η Βοκοτοπούλου για γυναικείες κεφαλές (1973, 44) και η Γραβάνη για Διόνυσο (1988-1989, 107, σημ. 100, πίν. 6α).

⁵⁴⁴ Edwards 1975, 171.

⁵⁴⁵ Γραβάνη 2000, 485, πίν. 233, αρ. 3.

⁵⁴⁶ Δάκαρης 1961α, πίν. 69α, επάνω. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6β. Φάκλαρη 2009, 122.

⁵⁴⁷ Γραβάνη 2009, 52.

⁵⁴⁸ Βλ. Ανδρέου και Ανδρέου 1997, 86.

⁵⁴⁹ Γραβάνη 2009, 52 και 62, σημ. 40. Κάνθαρος από τα Γίτανα: Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 21, εικ. 4.

⁵⁵⁰ Γραβάνη 2009, 52.

⁵⁵¹ Πλιάκου 2014, 88, πίν. 16α-γ.

⁵⁵² Γραβάνη 2009, 52.

απλούστερα⁵⁵³. Η διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος δεν διαφέρει από τα παραδείγματα του τύπου Α [Εικ. 105]. Τέλος, ένας σπανιότερος τύπος είναι η σταμνοειδής πυξίδα, με άβαφο το στενό κάτω τμήμα του σώματος, σφαιρικό άνω σώμα, χαμηλό λαιμό και δύο κάθετες λαβές, που απαντά επίσης στην Κασσώπη και στην Φοινίκη⁵⁵⁴. Το παράδειγμα που είναι γνωστό από το Νεκρομαντείο έχει ερυθρωπό γάνωμα και διακόσμηση από σταγόνες και εγχάρακτες τεθλασμένες γραμμές στη ζώνη των λαβών⁵⁵⁵ [Εικ. 103, πάνω αριστερά και 106].

Η πιο περίτεχνη διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος απαντά σε τρία μεγάλα πινάκια, με πλατύ έξω νεύον χείλος, τοιχώματα σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου και δακτυλιόσχημη βάση. Στο ένα παράδειγμα⁵⁵⁶, το χείλος φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με πλέγμα που διακόπτεται από μετόπες με σταυροειδή κοσμήματα και ζατρίκιο εναλλάξ [Εικ. 107, αριστερά], τα τοιχώματα διακοσμούνται με περίτεχο στεφάνι από στάχια και ο πυθμένας με ρόδακα με ελικωτά και λογχόσχημα φύλλα εναλλάξ. Το δεύτερο παράδειγμα, που έχει μεγαλύτερες διαστάσεις, φέρει στεφάνι κισσού στο χείλος, πλούσιο διάκοσμο από στάχια στα τοιχώματα και ρόδακα με γωνιόσχημα πέταλα στο μετάλλιο⁵⁵⁷ [Εικ. 107, δεξιά]. Η παρουσία των σταχιών, που γενικά είναι σπάνια στη διακόσμηση του ρυθμού⁵⁵⁸, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς συνδέεται με τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης, ενώ ο κισσός γενικά συνδέεται με τη διονυσιακή λατρεία⁵⁵⁹. Έχει υποστηριχθεί ότι η συγκεκριμένη εικονογραφία παραπέμπει στις τελετουργίες του Νεκρομαντείου, όπου τα συγκεκριμένα αγγεία θα είχαν χρησιμοποιηθεί για την προσφορά αλφίτων⁵⁶⁰. Ένα τρίτο πινάκιο, που προέρχεται από τα δωμάτια του βορείου διαδρόμου φέρει παχιά τεθλασμένη γραμμή στο χείλος, μεμονωμένα φυτικά κοσμήματα στα τοιχώματα και απλό ρόδακα στο μετάλλιο⁵⁶¹ [Εικ. 108]. Αντίστοιχα παραδείγματα με πλούσια διακόσμηση δεν έχουν επισημανθεί στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.

Η τελευταία κατηγορία αγγείων που διακοσμούνται με την τεχνική της Δυτικής Κλιτύος είναι τα μυροδοχεία. Διακρίνονται, ανάλογα με το σχήμα, σε δύο

⁵⁵³ Παρόμοιο είναι ένα παράδειγμα από τη Φοινίκη: Condi 2009, 97-98, αρ. 2.

⁵⁵⁴ Γραβάνη 2009, 52.

⁵⁵⁵ Δάκαρης 1961α, πίν. 69α, επάνω αριστερά. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5δ.

⁵⁵⁶ Δάκαρης 1970, 20 και 1993, 26, εικ. 16, αριστερά. Βοκοποπούλου 1973, πίν. 10β. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5α.

⁵⁵⁷ Δάκαρης 1993, 26, εικ. 16, δεξιά. Φάκλαρη 2009, 124.

⁵⁵⁸ Βλ. Rotroff 1997, 114 και 202 (όπου το θέμα χαρακτηρίζεται ως σπάνιο), 281, αρ. 372, πίν. 36, 305-306, αρ. 603, πίν. 58 και 374, αρ. 345, πίν. 102.

⁵⁵⁹ Δάκαρης 1993, 26, εικ. 16, όπου γίνεται λόγος για «χθόνια σύμβολα ευφορίας».

⁵⁶⁰ Βοκοποπούλου 1973, 42.

⁵⁶¹ Δάκαρης 1961α, πίν. 67α, στο κέντρο. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5β.

τύπους. Ο σπανιότερος τύπος έχει σφαιρική κοιλιά και δεν έχει πόδι⁵⁶² [Εικ. 103, δεύτερο από τα δεξιά και 109]. Ανήκει σε μια ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ του πρώιμου τύπου του ατρακτόσχημου και του βολβόσχημου μυροδοχείου, που είναι μεταγενέστερος. Ο τύπος του σφαιρικού μυροδοχείου εμφανίζεται και σε άλλες θέσεις στην Ήπειρο (Αμβρακία και Θεσπρωτία)⁵⁶³. Η διακόσμηση του (βλαστός με φύλλα κισσού μεταξύ δύο οριζόντιων αυλακώσεων) εμφανίζεται και σε ένα μυροδοχείο του συνηθισμένου ατρακτόσχημου τύπου, με ψηλό πόδι και συνεχές περίγραμμα, ευρεία καμπύλη κοιλιά και ομαλή μετάβαση προς το λαιμό [Εικ. 103, κάτω αριστερά και 110]⁵⁶⁴. Ο τελευταίος τύπος απαντά σε πολλά ακόμη παραδείγματα, τόσο με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος (συνήθως με πλέγμα στο ύψος της κοιλιάς μεταξύ δύο οριζόντιων αυλακώσεων και σταγόνες στον ώμο⁵⁶⁵) όσο και με μελαμβαφή διακόσμηση ή ακόμη και τελείως άβαφα [Εικ. 96]. Το σχήμα είναι ιδιαίτερα δημοφιλές σε όλη τη Μεσόγειο κατά την ελληνιστική περίοδο⁵⁶⁶. Στην Ήπειρο, μυροδοχεία με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, μελαμβαφή ή άβαφα, απαντούν τόσο σε ιερά όσο και σε οικίες, δημόσια κτίρια και ταφές⁵⁶⁷.

Στ. Μελαμβαφή αγγεία

Αγγεία που καλύπτονται εξ' ολοκλήρου με μελανό γάνωμα χωρίς άλλη διακόσμηση, εμφανίζονται σε σχετικά μικρό αριθμό σχημάτων. Συγκεκριμένα, απαντούν αμφορείς, λήκυθοι, ασκοί, κάνθαροι, άωτα σκυφίδια και μυροδοχεία⁵⁶⁸. Οι αμφορείς είναι μικρού μεγέθους, στον τύπο της Δυτικής Κλιτύος⁵⁶⁹ [Εικ. 111]. Τα μυροδοχεία απαντούν στον ατρακτόσχημο τύπο, που είναι γνωστός από τα παραδείγματα με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος [Εικ. 96]. Οι περισσότεροι κάνθαροι έχουν αρθρωτό σώμα, ψηλή βαθμιδωτή βάση και έξω νεύον χείλος με το κάτω τμήμα του σώματος

⁵⁶² Δάκαρης 1961α, πίν. 69α, κάτω. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6ε.

⁵⁶³ Γραβάνη 2009, 52. Βλ. επίσης Γραβάνη 1988-1989, 111.

⁵⁶⁴ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6δ. Δάκαρης 1993, 25, εικ. 15, αριστερά. Φάκλαρη 2009, 124. Παρόμοιο παράδειγμα έχει δημοσιευθεί και από το δημόσιο κτίριο στην Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου»: Πλιάκου 2014, 86, πίν. 15α.

⁵⁶⁵ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6γ. Βλ. επίσης Δάκαρης 1961, πίν. 69α-β και 1993, 25, εικ. 15, τρίτο από αριστερά.

⁵⁶⁶ Βλ. γενικά Γραβάνη 1988-1989, 111.

⁵⁶⁷ Γραβάνη 2009, 52, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁵⁶⁸ Γραβάνη 1988-1989, 107.

⁵⁶⁹ Δάκαρης 1961α, πίν. 68α, άνω αριστερά. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7γ. Αγγέλη 2015γ, 26, κάτω δεξιά.

και τη βάση άβαφη⁵⁷⁰ [Εικ. 112], ανήκουν δηλαδή σε τύπο που απαντά στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύος. Δύο αδημοσίευτα παραδείγματα στο Μουσείο Ιωαννίνων ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους (κανθαροειδές κύπελλο και κάνθαρος με σφαιρικό κάτω τμήμα του σώματος).

Οι ασκοί ανήκουν σε δύο τύπους. Ο πρώτος, ο αμφικωνικός τύπος guttus, έχει ευθύγραμμα τοιχώματα και ευδιάκριτο γωνιώδες περίγραμμα, μία πλατιά δακτυλιοειδή λαβή με κεντρική νεύρωση, κωνικό πόμα και προχολή με ευρύ στόμιο⁵⁷¹ [Εικ. 113]. Ένας ασκός παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ο πυθμένας να ανέρχεται στο εσωτερικό της κοιλιάς ως κώνος, ενώ το κάτω τμήμα του σώματος είναι άβαφο [Εικ. 114-115]⁵⁷². Παρόμοια δείγματα προέρχονται από την Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου»⁵⁷³. Ο δεύτερος τύπος έχει πλατιά άβαφη κωνική βάση, ψηλό αμφικωνικό σώμα, κάθετη δακτυλιοειδή λαβή στο ύψος του ώμου και ψηλή, κάθετη προχολή με κάθετο χείλος⁵⁷⁴ [Εικ. 116]. Οι λήκυθοι ανήκουν στον τύπο της αρυβαλλόσχημης, με ευρεία δακτυλιόσχημη βάση, σφαιρικό σώμα, τοξωτή λαβή, στενό λαιμό και χοανοειδές στόμιο⁵⁷⁵ [Εικ. 117].

Τα άωτα σκυφίδια εμφανίζονται σε δύο τύπους. Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει σκυφίδια με χείλος που στρέφεται προς τα μέσα, βαθύ σώμα και στενή δακτυλιόσχημη βάση, ενώ το γάνωμα καλύπτει μόνο το εσωτερικό και το χείλος⁵⁷⁶ [Εικ. 118]. Ο δεύτερος τύπος έχει γωνιώδες περίγραμμα, καθώς το χείλος του στρέφεται κατακόρυφα προς τα επάνω, ενώ το σώμα είναι χαμηλό με ελαφρώς καμπύλα λοξά τοιχώματα και στενή βάση [Εικ. 119]⁵⁷⁷. Η διακόσμηση είναι ανάλογη με αυτή των σκυφιδίων του πρώτου τύπου, αλλά υπάρχουν και παραδείγματα όπου το γάνωμα καλύπτει τόσο το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό του αγγείου. Υπάρχουν πολυάριθμα ακριβή παράλληλα και για τους δύο τύπους στην κεραμική από την Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου»⁵⁷⁸. Τα πινάκια που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων ανήκουν στον τύπο που απαντά στην κεραμική με διακόσμηση

⁵⁷⁰ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7ε.

⁵⁷¹ Δάκαρης 1961α, πίν. 68α, κάτω αριστερά και 1993, 25, εικ. 15, δεύτερος από τα δεξιά. Φάκλαρη 2009, 124.

⁵⁷² Δάκαρης 1961, 113, πίν. 68β. Γραβάνη πίν. 6ζ.

⁵⁷³ Πλιάκου 2014, 86, πίν. 15β-γ.

⁵⁷⁴ Δάκαρης 1961α, πίν. 68α, κάτω δεξιά και 1993, 25, εικ. 15, πρώτος από τα δεξιά (όπου αναφέρεται ως ληκύθιο). Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6στ. Αγγέλη 2015γ, 27, κάτω.

⁵⁷⁵ Δάκαρης 1961α, πίν. 68α, επάνω. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7δ.

⁵⁷⁶ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7β.

⁵⁷⁷ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7α.

⁵⁷⁸ Πλιάκου 2014, 89, πίν. 18.

Δυτικής Κλιτύος, αλλά είναι εξ' ολοκλήρου καλυμμένα με μελανό γάνωμα και έχουν πολύ μικρότερες διαστάσεις.

Z. Πλαστικά αγγεία

Ένα πλαστικό αγγείο με μορφή κριού που αναπαύεται βρέθηκε στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου [Εικ. 120]⁵⁷⁹. Σώζεται σχεδόν ακέραιο, εκτός από τη λαβή που εφάπτονταν στην προχρή, που εντοπίζεται στη ράχη του ζώου. Παρόμοια αντικείμενα έχουν βρεθεί και σε άλλες περιοχές της αρχαίας Θεσπρωτίας, όπως για παράδειγμα ένα πλαστικό λιοντάρι από ταφικό μνημείο στον ποταμό Καλαμά [Εικ. 121]⁵⁸⁰ και ένα άλογο από τάφο των Γιτάνων [Εικ. 122]⁵⁸¹.

Τρία ανάγλυφα προσωπεία βρέθηκαν στα δωμάτια ε και ζ. Παρουσιάζουν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χθόνιο δαίμονα, πιθανόν τη Γοργώ⁵⁸². Μάλλον αποτελούσαν πλαστική διακόσμηση αγγείων που δεν σώθηκαν⁵⁸³.

H. Λύχνοι

Στο χώρο του Νεκρομαντείου ανασκάφηκαν πολυάριθμοι λύχνοι, σχεδόν όλοι μελαμβαφείς, αλλά δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά. Ομοίως, απουσιάζει μια συστηματική έρευνα για τους λύχνους της περιοχής της Ηπείρου, επομένως η συσχέτιση με παράλληλα δεν είναι εύκολη.

Τα περισσότερα παραδείγματα που είναι γνωστά από το Νεκρομαντείο αφορούν ευρήματα από τα δωμάτια του βορείου διαδρόμου [Εικ. 123]⁵⁸⁴, όμως αναφέρονται και ευρήματα ίδιων τύπων από άλλες θέσεις του συγκροτήματος⁵⁸⁵. Το υλικό είναι αρκετά ομοιογενές και χρονολογείται γενικά μεταξύ του τελευταίου τετάρτου του 3^{ου} και του πρώτου μισού του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Τα περισσότερα από τα

⁵⁷⁹ Δάκαρης 1961α, 113, πίν. 71β. Γραβάνη 1988-1989, 107.

⁵⁸⁰ Κάντα-Κίτσου 2008, 65 (τάφος 11). Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 130 (ταφικό μνημείο Καλαμά, 1^{ος} αιώνας π.Χ.).

⁵⁸¹ Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 42, εικ. 2 (1^{ος} αιώνας π.Χ.).

⁵⁸² Δάκαρης 1961α, 113. Σε άλλη δημοσίευση (Δάκαρης 1993, 25), γίνεται λόγος για μια «δύσμορφη πήλινη κεφαλή δαίμονα του θανάτου». Είναι άγνωστο αν η συγκεκριμένη περιγραφή αφορά ένα από τα εν λόγω προσωπεία ή κάποιο άλλο αντικείμενο.

⁵⁸³ Βοκοτοπούλου 1973, 42. Τα προσωπεία αποτελούσαν τμήμα της παλαιάς έκθεσης του Μουσείου, αλλά σήμερα δεν εκτίθενται.

⁵⁸⁴ Δάκαρης 1961α, 113, πίν. 70, 1961β, 121 και 123, εικ. 125. Βλ. επίσης Γραβάνη 1988-1989, 107, πίν. 8.

⁵⁸⁵ Δάκαρης 1958β, 98 (Νότιος διάδρομος), 1960, 119α και 1960β, 105 (δωμάτιο Λ1), 1964α, 48 (δωμάτιο Μ1).

λυχνάρια θα πρέπει να είναι σύγχρονα, καθώς φέρουν το έντυπο μονόγραμμα ΑΥ, που μάλλον δηλώνει το εργαστήριο παραγωγής⁵⁸⁶. Ο πιο χαρακτηριστικός τύπος περιλαμβάνει μεγάλου μεγέθους τρίμυξους λύχνους με καμπύλη απόληξη μυκτήρα και κάθετο στέλεχος με οπή πλήρωσης⁵⁸⁷. Ο τύπος απηχεί κορινθιακά πρότυπα και απαντά επίσης στην Αιτωλική Καλλίπολη⁵⁸⁸. Σώζονται δύο ακέραιοι και ένας αποσπασματικός λύχνος αυτού του τύπου [Εικ. 124]. Αρκετά παρόμοιος, ως προς το σχήμα και το κάθετο στέλεχος, αλλά με δύο μυκτήρες και χωρίς γάνωμα, είναι ένας λύχνος που έχει βρεθεί στην οικία του Σεβαστού στην Ελέα και χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁸⁹. Ανάλογος τύπος, αλλά με δέκα μυκτήρες, από την Απολλωνία της Ιλλυρίας, έχει χρονολογηθεί στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.⁵⁹⁰.

Οι υπόλοιποι λύχνοι του Νεκρομαντείου παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες που δεν απαντούν στα γνωστά σχήματα της Αγοράς και της Κορίνθου. Ένας λύχνος με δίσκο κυκλικής κατατομής, κοιλόκυρτο σώμα, αύλακα γύρω από την οπή πλήρωσης και τριγωνική απόληξη μυκτήρα⁵⁹¹ [Εικ. 125], βρίσκεται παράλληλα στην Απολλωνία της Ιλλυρίας⁵⁹². Παρόμοιος τύπος, αλλά με έντονη αυλάκωση γύρω από το δίσκο και ωτίο στην δεξιά πλευρά [Εικ. 123, δεύτερη σειρά, δεύτερος από τα αριστερά], απαντά στην Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου» και στη θεσπρωτική Ελέα σε άβαφα παραδείγματα⁵⁹³. Θεωρείται τύπος τοπικής παραγωγής, που συνδυάζει χαρακτηριστικά διάφορων ελληνιστικών τύπων από την παραγωγή της Αττικής και χρονολογείται μεταξύ του τελευταίου τετάρτου του 3^{ου} και του πρώτου τετάρτου του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁹⁴. Ένας λύχνος με κοντό μυκτήρα με ευθεία απόληξη, βυθισμένο δίσκο με ευρεία οπή πλήρωσης και κοιλόκυρτο σώμα⁵⁹⁵ [Εικ. 126] απαντά σε άβαφα παραδείγματα στο Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας και στην Απολλωνία⁵⁹⁶. Ο λύχνος με βυθισμένο επίπεδο δίσκο, τριγωνική απόληξη μυκτήρα και σφαιρικό σώμα και

⁵⁸⁶ Δάκαρης 1961α, 113.

⁵⁸⁷ Δάκαρης 1961α, πίν. 70 και 1961β, 123, εικ. 125, πάνω σειρά. Dakaris 1963, πίν. 24, εικ. 6. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8β.

⁵⁸⁸ Βλ. γενικά Broneer 1977, 217, πίν. 38 (Ισθμια). Για παραδείγματα από την Καλλίπολη, βλ. Γραβάνη 2009, 54.

⁵⁸⁹ Turmo 2011, 192, αρ. 22.

⁵⁹⁰ Vrekaĵ 2005, 275 και 291, πίν. 15, αρ. 66 (τύπος XIX).

⁵⁹¹ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8β.

⁵⁹² Vrekaĵ 2005, 273 και 285, αρ. 38 (τύπος IX).

⁵⁹³ Πλιάκου 2014, 88, πίν. 15στ. και 2015, 35 (Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου»). Πρέκα 1988α, 349, πίν. 197γ (Ελέα).

⁵⁹⁴ Πλιάκου 2014, 88.

⁵⁹⁵ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8γ.

⁵⁹⁶ Λάζαρη, Τζωρτζάτου και Κουντούρη 2008, 61.

επίπεδη βάση⁵⁹⁷ [Εικ. 127] μπορεί να παραλληλιστεί με έναν τύπο λύχου από την Απολλωνία που χρονολογείται μεταξύ 225 και 175 π.Χ.⁵⁹⁸.

5.3.4. Αγνύθες

Στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα βρέθηκε ένας απροσδιόριστος, μεγάλος αριθμός από πήλινες αγνύθες, ενώ δεν αναφέρονται ευρήματα σε άλλο υλικό. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση ευρημάτων εντοπίζεται στο δωμάτιο **I** (49 αγνύθες⁵⁹⁹). Στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου βρέθηκαν συνολικά πάνω από 50 αγνύθες (εκ των οποίων γνωρίζουμε συγκεκριμένα για 28 παραδείγματα στο **ε**, εννέα στο **ζ** και επτά στο **η**)⁶⁰⁰, ενώ ο ακριβής αριθμός των ευρημάτων στην ημιυπόγεια αίθουσα **π** και στα νότια δωμάτια της αυλής (**λ1**, **λ2**, **μ** και **ν**) είναι άγνωστος⁶⁰¹.

Οι 94 από τις αγνύθες αυτές μελετήθηκαν από την Χρ. Τζουβάρα-Σούλη και φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Ιωαννίνων⁶⁰². Από το υλικό που μελετήθηκε, ταυτίστηκε η ακριβής προέλευση μόνον 35 αγνύθων. Οκτώ προέρχονται από το δωμάτιο **I**, ενώ οι υπόλοιπες προέρχονται από το δυτικό συγκρότημα, και συγκεκριμένα 18 από την ημιυπόγεια αίθουσα **π**, τρεις από τα δωμάτια **λ1** και **λ2**, δύο από το δωμάτιο **κ** και τέσσερις από το δωμάτιο **μ**⁶⁰³. Αντίθετα, για 59 παραδείγματα δεν υπήρχαν ενδείξεις που να επιτρέπουν την ταύτισή τους με τα ευρήματα που αναφέρονται στις ανασκαφικές εκθέσεις.

Οι αγνύθες χρησιμοποιούνταν ως υφαντικά βάρη στους κατακόρυφους (όρθιους) αργαλειούς, των οποίων η χρήση στην αρχαία Ελλάδα κυμαίνεται από τα νεολιθικά χρόνια ως τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Το βάρος τους βοηθούσε να διατηρηθούν στην κατάλληλη θέση τα νήματα του στημονιού κατά τη λειτουργία του αργαλειού⁶⁰⁴. Ο αριθμός των αγνύθων που χρειαζόταν κάθε φορά ο αργαλειός για να λειτουργήσει εξαρτιόταν από το υλικό των υφασμάτων⁶⁰⁵. Συνήθως ήταν πήλινες, και διακρίνονται σε τρεις τύπους, τον πυραμιδόσχημο, τον κωνικό και τον δισκοειδή. Έχει παρατηρηθεί ότι κάθε κέντρο προτιμούσε να παράγει περισσότερους από έναν

⁵⁹⁷ Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8α.

⁵⁹⁸ Vrekač 2005, 273 και 282, πίν. VI, αρ. 22 (τύπος IV).

⁵⁹⁹ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 10.

⁶⁰⁰ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16.

⁶⁰¹ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 10.

⁶⁰² Τζουβάρα-Σούλη 1983, 9.

⁶⁰³ Στο ίδιο, 31.

⁶⁰⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 11 και 1992, 456-459.

⁶⁰⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 12.

τύπους⁶⁰⁶. Οι αγνύθες του Νεκρομαντείου ανήκουν στους δύο πρώτους τύπους, αλλά από το δείγμα που μελετήθηκε, μόνον οι τέσσερις ανήκουν στον πυραμιδόσχημο τύπο και προέρχονται όλες από τη δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος. Οι αγνύθες κωνικού τύπου ήταν συνήθως χειροποίητες: αρχικά δημιουργούνταν ένας εσωτερικός πυρήνας από αποξηραμένο πηλό, κυλινδρικής τομής και στη συνέχεια συμπληρώνονταν με την προσθήκη στρώσης νωπού πηλού και την κατασκευή της οπής αναρτήσεως⁶⁰⁷. Σε ορισμένες περιπτώσεις, για να μειωθεί το βάρος της αγνύθας κοίλαιναν τον πυθμένα της μετά την όπτηση, όπως συνέβη και με τις αγνύθες αρ. 7273 (ακέραια με ύψος 9.7εκ.), αρ. 7270 (ακέραια με ύψος 10εκ.) και αρ. ΝΠ/26/7/76/1 (ακέραια με ύψος 9.9εκ.) από την αίθουσα π του Νεκρομαντείου⁶⁰⁸.

Οι αγνύθες εντοπίζονται, εκτός από τις οικίες⁶⁰⁹, σε νεκροταφεία⁶¹⁰ και σε ιερά⁶¹¹, όπου όμως είχαν αναθηματική χρήση⁶¹². Οι περισσότερες από τις τελευταίες ήταν αφιερώματα στην Αθηνά, γεγονός που συνδυάζεται με την ιδιότητα της θεάς ως Εργάνης, προστάτιδας των χειρονακτικών εργασιών και κυρίως των υφάντρων⁶¹³.

Την παραπάνω χρήση φαίνεται να είχαν και στο Νεκρομαντείο, καθώς εντοπίστηκαν σε χώρους που χρησίμευαν ως αποθήκες προσφορών (ημιυπόγειο αίθουσα π) ή ως δωμάτια που θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν κατά την τελετουργία. Οι πλέον των 50 αγνύθων στα δωμάτια ε, ζ και η θεωρούνται αφιερωματικές, λόγω της ιδιότητας των χώρων αυτών στην προετοιμασία των πιστών για την επίσκεψη στο

⁶⁰⁶ Στο ίδιο.

⁶⁰⁷ Με αυτό τον τρόπο έχει δημιουργηθεί η αποσπασματική αγνύθα αρ. ΝΠ/22-7-76/1 που προέρχεται από την αίθουσα π (στο ίδιο, 34, αρ. 16, πίν. 31-32). Για τους τρόπους δημιουργίας των κωνικών αγνύθων, βλ. επίσης Τζουβάρα-Σούλη 1992, 461-464.

⁶⁰⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 28-29, 33-34, αρ. 14-16, πίν. 23α-β, 30α-β, 31-32, αντίστοιχα. Οι τρεις αυτές αγνύθες φέρουν φύλλο κισσού στην κορυφή. Ελαφρά γωνίωση στη βάση παρουσιάζουν και οι αρ. 4504 (36, αρ. 31, πίν. 36γ: ακέραια, ύψος 9.8εκ.), αρ. 7279 (36, αρ. 30, πίν. 36β: ύψος 9.8εκ., από την αίθουσα π), αρ. 7325 (36, αρ. 31, πίν. 36γ: ύψος 9.7εκ.), αρ. 73240 (37, αρ. 40, πίν. 37στ: ύψος 9.5εκ.), αρ. ΝΠ/23-7-76/3 (38, αρ. 51, πίν. 39: ύψος 11εκ., από την αίθουσα π), αρ. ΝΙ/1-9-75/5 από το δωμάτιο Ι (39, αρ. 64) και αρ. Π/27-7-76/1 (39, αρ. 60: λείπει η κορυφή και τμήμα πλευρών, από την αίθουσα π).

⁶⁰⁹ Ένας μεγάλος αριθμός αγνύθων από οικιστικά σύνολα της Ηπείρου έχει δημοσιευθεί. Για ευρήματα από οικίες της Κασσώπης, βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1992, Τζουβάρα-Σούλη 1996 και 1999, Αγγέλη 2015δ, 43. Ελέα: Κάντα-Κίτσιου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 30 και 95, εικ. 3. Αμβρακία: Ρήγιος 2008, 95, εικ. 4. Αγνύθες από ελληνιστική οικία στη Βίτσα Ζαγορίου: Βοκοτοπούλου 1994, 198 και 217-218, εικ. 27-28. Παλιουριά (ν. Ιωαννίνων): Ανδρέου 2009, 128, εικ. 27. Ράχη Πλατανιάς (ν. Ιωαννίνων): Πλιάκου 2009, 68.

⁶¹⁰ Για ταφή βρέφους εντός ελληνιστικής οικίας, κτερισμένου με αγνύθες, βλ. Βοκοτοπούλου 1994 198, 218, εικ. 29.

⁶¹¹ Από την περιοχή της Ηπείρου, εκτός του Νεκρομαντείου, αγνύθες έχουν δημοσιευθεί και από το Θεσμοφόριο στη Δουρούτη Ιωαννίνων: Γραβάνη 2007-2008, 221, εικ. 16α.

⁶¹² Τζουβάρα-Σούλη 1983, 14.

⁶¹³ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 18.

χώρου του κυρίως ιερού⁶¹⁴. Λόγω των διαστάσεων του δωματίου **I** δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι οι 49 αγνύθες που βρέθηκαν εκεί προέρχονται από αργαλειό, κάτι που θα χρειαζόνταν ελεύθερο χώρο περίπου 2μ. Ο ελεύθερος χώρος του δωματίου περιοριζόταν αισθητά από τους δέκα μεγάλους και τρεις μικρότερους πίθους που ήταν τοποθετημένοι στο εσωτερικό του σε διάταξη Π⁶¹⁵. Ούτε στην ημιυπόγεια αίθουσα **π**, που ήταν αποθήκη ή αποθέτης του ιερού, δεν θα μπορούσε να είχε τοποθετηθεί υφαντικός ιστός⁶¹⁶.

Οι τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες του Νεκρομαντείου δεν φέρουν σφράγισμα. Οι δύο (αρ. Π/30-7-76 και αρ. ΝΠ/23-7-76/1) εντοπίστηκαν στην αίθουσα **π**. Η πρώτη έχει ύψος 6.3εκ. και η δεύτερη 6.5εκ. [Εικ. 128] Η τρίτη (αρ. Λ2/29-7-76/2) προέρχεται από το δωμάτιο **λ2** στο νότιο τμήμα της αυλής και έχει ύψος 8.8εκ. Η τελευταία (αρ. Ν Κ2/5-8-76) με σωζόμενο ύψος 10εκ., καθώς λείπει η κορυφή και μέρος της βάσης της, βρέθηκε στο βόρειο δωμάτιο **κ** του τεμένους⁶¹⁷. [Εικ. 129]

Οι 25 από τις κωνικές αγνύθες που μελέτησε η Χρ. Τζουβάρα-Σούλη φέρουν σφραγίσματα, γεγονός σχετικά ασυνήθιστο⁶¹⁸, που επιτείνει την εντύπωση ότι τα εν λόγω ευρήματα είναι αναθήματα. Πέντε από αυτές [αρ. 7316 (ακέραια με ύψος 9.3εκ.). [Εικ. 130-131] και αρ. 7299 (ακέραια με ύψος 9.2εκ.) [Εικ. 134] που προέρχονται από το δωμάτιο **I**, αρ. 7076 από την αίθουσα **π** [Εικ. 135], αρ. 7319 (ακέραια με ύψος 8.5εκ.) [Εικ. 132-133] και αρ. 7330 (ακέραια με ύψος 9.4εκ.) άγνωστης προέλευσης [Εικ. 136]⁶¹⁹, φέρουν σφράγισμα με παράσταση της Αθηνάς. Το σφράγισμα έχει σχήμα ωοειδές και προέρχεται από την ίδια μήτρα και στις πέντε περιπτώσεις. Η θεά αποτυπώνεται να πατά σε γραμμή εδάφους στραμμένη δεξιά και να φέρει όρθιο δόρυ στο δεξί χέρι και ασπίδα στο αριστερό. Μπροστά στην Αθηνά βρίσκεται ένα ασαφές αντικείμενο που πιθανό να είναι κορμός ελιάς ή καλάθι με νήματα. Μια γλαύκα παριστάνεται κοντά στο εν λόγω αντικείμενο. Είναι πιθανό αυτός ο τύπος της Αθηνάς να αποδίδει κάποιο λατρευτικό άγαλμα της, μάλλον κάποιον τύπο της Αθηνάς Πολιάδος, που συνδυάζεται με τα σύμβολα άλλου, άγνωστου τύπου της Αθηνάς Εργάνης. Το δωμάτιο **I** στο οποίο βρέθηκαν οι δύο

⁶¹⁴ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16.

⁶¹⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16 και σημ. 2. Για τη χρήση του δωματίου, βλ. Δάκαρης 1960α, 117, και 1964α, 47.

⁶¹⁶ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16.

⁶¹⁷ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 42-43.

⁶¹⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 16.

⁶¹⁹ Στο ίδιο, 19-23 και 32, αρ. 1-5.

αγνύθες με τη σφραγίδα της Αθηνάς δεν χρησιμοποιήθηκε μετά την καταστροφή του 168/7 π.Χ., γεγονός που βοηθά στην χρονολόγηση του συγκεκριμένου σφραγίσματος, αλλά επίσης υποδηλώνει ότι και η αρ. 7076 της αίθουσας π όπως και οι δύο με άγνωστη προέλευση χρονολογούνται επίσης πριν το 168/7 π.Χ.⁶²⁰.

Η μορφή της Αθηνάς στον τύπο της Προμάχου εμφανίζεται σε αγνύθες από οικίες της Κασσώπης [Εικ. 137-138]. Ο συγκεκριμένος τύπος προφανώς προέρχεται από νομισματικά πρότυπα, και συγκεκριμένα από τα νομίσματα του Πύρρου, που χρονολογούνται στο 278-276 π.Χ., αλλά θυμίζει επίσης σφραγίσματα σε αμφορείς της Σάμου, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο⁶²¹.

Μια άλλη, σχετικά πολυπληθής κατηγορία ενσφράγιστων αγνύθων φέρει έντυπο φύλλο κισσού στις πλευρές ή στην σχεδόν επίπεδη κορυφή⁶²², η οποία φαίνεται να είναι μια ιδιομορφία στις συγκεκριμένες αγνύθες, καθώς είναι χαρακτηριστικό αυτών του 8^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αιώνα π.Χ.⁶²³. Οι δύο από αυτές [αρ. 7320 (ακέραια με ύψος 6.2εκ.)⁶²⁴ και αρ. 7318 (ακέραια με ύψος 6.4εκ.)]⁶²⁵ φέρουν κυκλικό σφράγισμα με κισσόφυλλο [Εικ. 139], ενώ η αρ. 7273 (ακέραια με ύψος 9.7εκ.)⁶²⁶ [Εικ. 140] φέρει στην κορυφή κυκλικό σφράγισμα με κισσόφυλλο και στη βάση κυκλική οπή⁶²⁷.

Το κισσόφυλλο είναι ένα έμβλημα που απαντά επίσης σε νομίσματα της Ηπείρου και της Κέρκυρας, αλλά και σε σφραγίσματα αμφορέων και ως διακοσμητικό στοιχείο σε πληθώρα άλλων αντικειμένων⁶²⁸. Σχετίζεται με τη λατρεία του Διονύσου, καθώς ο κισσός αποτελεί σύμβολο του θεού. Η Τζουβάρα-Σούλη διακρίνει σχέσεις του Διονύσου με τη χθόνια λατρεία που τελούνταν στο Νεκρομαντείο⁶²⁹ αλλά για κάτι τέτοιο δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις, πέραν από

⁶²⁰ Στο ίδιο, 22.

⁶²¹ Τζουβάρα-Σούλη 1996, 499-500, πίν. 100, εικ. 3-6.

⁶²² Τζουβάρα-Σούλη 1983, 23-27 και 32-34, αρ. 6-21.

⁶²³ Βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1983, 24, για άλλα παραδείγματα.

⁶²⁴ Στο ίδιο, 33, αρ. 17, πίν. 17α.

⁶²⁵ Στο ίδιο, 33, αρ. 18, πίν. 17β.

⁶²⁶ Στο ίδιο, 34, αρ. 15, πίν. 23β και 30α.

⁶²⁷ Από τις υπόλοιπες κωνικές αγνύθες κυκλικό σφράγισμα με κισσόφυλλο φέρουν οι: αρ. 7282β (απότμημα με σωζόμενο ύψος 6.6εκ.), αρ. 7282α (απότμημα με σωζόμενο ύψος 3.1εκ.), αρ. 7329 (ακέραια με ύψος 9.4εκ.), αρ. 7280 (απότμημα με σωζόμενο ύψος 7εκ.), αρ. 7321β (απότμημα με σωζόμενο ύψος 8.2εκ.), αρ. NI/1-9-75/2 (λείπει η κορυφή, ύψος 10.2εκ.), αρ. NI/1-9-75/3 (ακέραια, ύψος 9.8εκ.), αρ. NI/1-9-75/1 (ακέραια, ύψος 11.6εκ.), αρ. NII/22-7-76/1 (σχεδόν ακέραια με ύψος 9.4εκ.), αρ. NII/15-9-75/3 (λείπει η κορυφή, σωζόμενο ύψος 6.2εκ.), αρ. NII/28-7-76 (λείπει η κορυφή στο σημείο οπής, σωζόμενο ύψος 7.3εκ.): Τζουβάρα-Σούλη 1983, 33-34, αρ. 9-21.

⁶²⁸ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 24.

⁶²⁹ Στο ίδιο, 26-27.

κάποια σύμβολα στην κεραμική⁶³⁰. Τέλος, και σε αυτή την κατηγορία αγνύθων το κατώτατο χρονολογικό όριο θεωρήθηκε το 168/7 π.Χ., συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί η εύρεση τους στο δωμάτιο **I** που παρέμεινε σε αχρησία μετά την πυρκαγιά⁶³¹.

Η αγνύθα αρ. 7327 (ακέραια με ύψος 9εκ.) φέρει έναν τρίτο τύπο σφραγίσματος. Το σφράγισμα έχει σχήμα ωοειδές και εικονίζει σε αντιθετική στάση έναν πετεινό και μια όρνιθα [Εικ. 141-142]. Οι διαστάσεις του σφραγίσματος είναι 1.60X1.30εκ. Ο πετεινός είναι σύμβολο που συνδέεται με τη χθόνια λατρεία αλλά και με το ερωτικό στοιχείο, και ίσως με τον ένα ή και με τους δύο συμβολισμούς χρησιμοποιήθηκε στην αγνύθα του ιερού⁶³².

Μια άλλη κωνική αγνύθα, η αρ. 7271, της οποίας λείπει η κορυφή και τμήμα της βάσης, διατηρεί σωζόμενο ύψος 6.9εκ. Φέρει ένα δυσδιάκριτο σφράγισμα με σχήμα ωοειδές⁶³³. Η αρ. 7269 (ακέραια με ύψος 10.5εκ.) έχει εγχάρακτο Χ στον πυθμένα της⁶³⁴ [Εικ. 143]. Η αρ. Νμ/1963/1 (λείπει η κορυφή της και έχει σωζόμενο ύψος 5.2εκ.) βρέθηκε στο δωμάτιο **μ** της δυτικής πτέρυγας [Εικ. 144]. Στον πυθμένα της έχει εγχάρακτους δύο ομόκεντρους κύκλους διαμέτρου 1.2εκ.⁶³⁵ Η αγνύθα αρ. ΝΠ/23-7-76/2 από την αίθουσα **π** είναι συγκολλημένη και έχει ύψος 11.5εκ. Φέρει δύο κυκλικά σφραγίσματα 2X1.3εκ., το ένα κοντά στη βάση και το άλλο στο μέσον της άλλης πλευράς⁶³⁶. Τέλος, η αγνύθα αρ. 7326 με ύψος 7.8εκ. φέρει κυκλικό δυσδιάκριτο σφράγισμα⁶³⁷.

Η Χρ. Τζουβάρα-Σούλη κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι αγνύθες ήταν προσφορές των πιστών στο Νεκρομαντείο. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορούν οι χώροι που βρέθηκαν, το γεγονός ότι ο αριθμός των ενσφράγιστων είναι πολύ μεγάλος, καθώς και το είδος των εμβλημάτων που φέρουν και που συνδέεται με τη χθόνια λατρεία. Βέβαια, ενσφράγιστες αγνύθες έχουν ανασκαφεί και σε οικιστικά περιβάλλοντα, αν και σε μικρότερα ποσοστά απ' ότι στο Νεκρομαντείο⁶³⁸, ενώ και η σύνδεση του κισσόφυλλου με τη λατρεία στο Νεκρομαντείο δεν είναι ασφαλής, όπως

⁶³⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 91-92.

⁶³¹ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 26-27.

⁶³² Στο ίδιο, 27-28 και 32, αρ. 6, πίν. 25-26.

⁶³³ Στο ίδιο, 36, αρ. 34, πίν. 33στ.

⁶³⁴ Στο ίδιο, 35, αρ. 24, πίν. 27. Για εγχάρακτα σύμβολα και μονογράμματα σε σφραγίδες της Κασσώπης, βλ. γενικά Τζουβάρα-Souli 1999.

⁶³⁵ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 35, αρ. 25, πίν. 15δ. Ομόκεντροι κύκλοι απαντούν και σε αγνύθες από την Κασσώπη (Τζουβάρα-Souli 1999, 140, εικ. 6).

⁶³⁶ Τζουβάρα-Σούλη 1983, 35, αρ. 22, πίν. 20α.

⁶³⁷ Στο ίδιο, 34, αρ. 29, πίν. 36γ.

⁶³⁸ Βοκοποπούλου 1994, 218, εικ. 26-27 (Βίτσα). Κάντα-Κίτσιου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 30, εικ. 2 (Ελέα) και Τζουβάρα-Souli 1996 και 1999 (700 αγνύθες από την Κασσώπη, εκ των οποίων 90 φέρουν ενσφράγιστα ή εγχάρακτα μοτίβα σε διάφορους τύπους, μονογράμματα και επιγραφές).

προαναφέρθηκε. Πάντως, η παρουσία εικονογραφικών θεμάτων στις σφραγίδες της Ηλείου δεν είναι τυχαία, αλλά σχετίζεται με θρησκευτικά σύμβολα και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως ο αετός (λατρεία του Δία στη Δωδώνη), το κέρασ αφθονίας (Πλούτωνας), η Αθηνά Πρόμαχος [Εικ. 137-138], η προτομή αλόγου που στεφανώνεται από τη Νίκη στην Κασσώπη⁶³⁹, η κεφαλή αιλουροειδούς (Διόνυσος) στην Ελέα [Εικ. 145]⁶⁴⁰ ή ο μολοσσός στη μολοσσική Βίτσα⁶⁴¹ [Εικ. 146]. Και οι τύποι του Νεκρομαντείου θα πρέπει σε γενικές γραμμές να θεωρηθούν σχετικοί με ιδιαιτερότητες και λατρευτικές συνήθειες της περιοχής της Εφύρας, χωρίς κατ' ανάγκη να σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία του Άδη και της Περσεφόνης. Σε αυτό συνηγορεί και η διαπίστωση ότι προέρχονται από τοπικό εργαστήριο, καθώς ορισμένα από τα σφραγίσματά τους απαντούν και σε άλλες θέσεις της Ηλείου, ενώ και το χρώμα του πηλού είναι ίδιο με αυτό των αγγείων του ιερού⁶⁴². Η πλειοψηφία τους θα πρέπει να χρονολογείται πριν το 168/167 π.Χ., καθώς προέρχονται κατά βάση από χώρους που δεν επαναχρησιμοποιήθηκαν μετά την καταστροφή του συγκροτήματος.

5.3.5. Λίθινα αντικείμενα

Μεταξύ των λίθινων ευρημάτων του Νεκρομαντείου ελάχιστα έχουν δημοσιευθεί, απεικονιστεί ή έστω εκτεθεί στο Μουσείο Ιωαννίνων (κυρίως μυλόλιθοι). Το συχνότερο εύρημα είναι οι μυλόλιθοι, οι οποίοι προέρχονται, χωρίς εξαίρεση, από το ανατολικό συγκρότημα. Οι περισσότεροι μάλιστα έχουν βρεθεί στην κεντρική αίθουσα και τα δωμάτια των πλάγιων κλιτών⁶⁴³.

Συγκεκριμένα, στη ΒΑ γωνία του Λ1 εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα πέντε ζεύγη τετράγωνων μυλόπετρων, κατασκευασμένων από λίθο Μήλου, καθώς και κωδωνόσχημοι μύλοι από τραχύ λευκό λίθο, που αποτελούνται από πέντε τεμάχια ο καθένας και χρησίμευαν για την άλεση των δημητριακών. Θεωρήθηκαν αφιερώματα στο ιερό⁶⁴⁴. Ένα ακόμη ζεύγος μύλων από λίθο Μήλου εντοπίστηκε στον εσωτερικό

⁶³⁹ Τζουβαρα-Σουλι 1996, πίν. 100-101.

⁶⁴⁰ Κάντα-Κίτσιου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 30, εικ. 2.

⁶⁴¹ Βοκοτοπούλου 1994, 218, εικ. 27.

⁶⁴² Τζουβάρα-Σούλη 1983, 29-30. Δεν έχουν γίνει εργαστηριακές αναλύσεις για να επιβεβαιωθεί το εμπειρικό αυτό συμπέρασμα.

⁶⁴³ Δάκαρης 1960α, 117. Αγγέλη 2015, 28.

⁶⁴⁴ Δάκαρης 1960α, 119, 1960β, 105, 1991α, 181, 1991β, 62.

διάδρομο **ZaΘ**⁶⁴⁵. Από την κεντρική αίθουσα προέρχονται λίγοι μυλόλιθοι ορθογωνικού τύπου, που εντοπίστηκαν στην έβδομη σειρά του δαπέδου⁶⁴⁶. Τέλος, μυλόλιθοι βρέθηκαν και στα δωμάτια του βόρειου διαδρόμου⁶⁴⁷. Μια μεγάλη μαρμάρινη λεκάνη κωνικού σχήματος βρέθηκε στη ΝΑ γωνία του δωματίου **M1** [Εικ. 40]⁶⁴⁸, ενώ μια ακόμη λίθινη λεκάνη, ορθογώνιου σχήματος, βρέθηκε στο δάπεδο του διαδρόμου **ZaΘ**⁶⁴⁹.

Στα λίθινα ευρήματα εντάσσονται και οι δύο λιθοσωροί που βρέθηκαν στο Νεκρομαντείο. Ο πρώτος βρέθηκε στο νότιο τμήμα της κεντρικής υπέργειας αίθουσας με τους λίθους να έχουν μέγεθος μιας έως δύο γρόνθων⁶⁵⁰. Ο δεύτερος εντοπίστηκε στο δάπεδο του βόρειου διαδρόμου [Εικ. 21], εκατέρωθεν της πύλης **Z**. Οι λίθοι του είναι όμοιοι με αυτούς της κεντρικής αίθουσας⁶⁵¹. Η συσσώρευση λίθων στα δύο αυτά σημεία δεν θεωρήθηκε τυχαία αλλά σχετίστηκε από τον ανασκαφέα, με το πανάρχαιο έθιμο της ρίψης του αποτρόπαιου λίθου, που σκόπευε στην αποφυγή της κακής επιρροής και ενέργειας⁶⁵². Όμοιοι μικροί αποτρόπαιοι λίθοι συλλέχθηκαν και από το δωμάτιο ζ του βόρειου διαδρόμου⁶⁵³.

Από τα δωμάτια ε και ζ του βόρειου διαδρόμου περισυλλέχθηκαν πολυάριθμοι θαλάσσιοι ψήφοι (βότσαλα), των οποίων η παρουσία σχετίστηκε επίσης με αποτρεπτικές πρακτικές⁶⁵⁴. Ψήφοι θαλάσσιοι ή ποταμίσιοι βρέθηκαν διασκορπισμένοι και στο δάπεδο του ανατολικού διαδρόμου **ZaΘ**, ανάμικτοι με όστρεα θαλάσσης. Η παρουσία και αυτών των ευρημάτων θεωρήθηκε ως μέρος του τελετουργικού που λάμβανε χώρα στο ιερό⁶⁵⁵. Ανάλογοι θαλάσσιοι ψήφοι βρέθηκαν και στην ημιυπόγεια αίθουσα π του δυτικού συγκροτήματος⁶⁵⁶. Τέλος, οι δύο μεγάλοι ποταμίσιοι λίθοι που προέρχονται από το δωμάτιο **A1** φέρουν στις επιφάνειες τους ίχνη που δηλώνουν ότι μάλλον πρόκειται για πέτρες που χρησιμοποιούνταν για το ακόνισμα των εργαλείων⁶⁵⁷.

⁶⁴⁵ Δάκαρης 1960α, 121. Ζήδρου 2008, 158.

⁶⁴⁶ Δάκαρης 1964β, 59. Ζήδρου 2008, 153.

⁶⁴⁷ Δάκαρης 1961α, 113.

⁶⁴⁸ Δάκαρης 1960α, 120, 1960β, 106. Η λεκάνη εκτίθεται κατά χώρα (Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 67 και επιτόπια παρατήρηση [5.10.2017]).

⁶⁴⁹ Δάκαρης 1960α, 121. Ζήδρου 2008, 158.

⁶⁵⁰ Δάκαρης 1960α, 118, 1960β, 103-104. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

⁶⁵¹ Δάκαρης 1960α, 121, 1960β, 107 και 1961α, 110, 1961β, 120. Ζήδρου 2008, 158.

⁶⁵² Δάκαρης 1960β, 109. Βλ. παραπάνω, σελ. 56, 62 και παρακάτω, σελ. 129.

⁶⁵³ Δάκαρης 1961β, 122.

⁶⁵⁴ Δάκαρης 1961β, 122.

⁶⁵⁵ Δάκαρης 1960α, 120. Ζήδρου 2008, 158.

⁶⁵⁶ Δάκαρης 1964β, 53. Ζήδρου 2008, 159.

⁶⁵⁷ Δάκαρης 1960α, 119.

5.3.6. Νομίσματα

Κανένα από τα νομίσματα της ανασκαφής δεν έχει δημοσιευθεί. Μια πρόσφατη μελέτη απαριθμεί συνολικά 20 νομίσματα, εκ των οποίων τα 17 είναι χάλκινα και τα τρία αργυρά⁶⁵⁸. Συγκεκριμένα, υπάρχουν 11 χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών (234-167 π.Χ.), πέντε της Αμβρακίας και ένα της Κασσώπης. Δύο αργυρά νομίσματα ανήκουν σε τύπους της ρωμαϊκής Δημοκρατίας περί το 50 π.Χ., ενώ ένα ακόμη αργυρό νόμισμα αναφέρεται με επιφύλαξη ως παραγωγή ιλλυρικού εργαστηρίου.

Οι ανασκαφικές εκθέσεις αναφέρουν τόπο εύρεσης για 12 νομίσματα. 10 χάλκινα και ένα αργυρό νόμισμα προέρχονται από τα δωμάτια του βορείου διαδρόμου⁶⁵⁹. Τα χάλκινα ανήκουν στην παραγωγή του Ηπειρωτικού Κοινού. Το αργυρό είναι προφανώς το νόμισμα του ιλλυρικού εργαστηρίου. Συγκεκριμένες πληροφορίες έχουμε μόνο για ένα χάλκινο νόμισμα που ανασκάφηκε εντός του θεμελίου της ΒΔ γωνίας τουωματίου κ του τεμένους. Ανήκει στην παραγωγή του εργαστηρίου της Αμβρακίας κατά τα έτη 234-168 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται δαφνοστεφής κεφαλή Απόλλωνα και στον οπισθότυπο ο βαίτυλος του θεού με τμήμα του εθνικού (ΑΜΒΡ)⁶⁶⁰. Τα δύο αργυρά νομίσματα της ρωμαϊκής Δημοκρατίας θα πρέπει μάλλον να προέρχονται από τα δωμάτια της αυλής.

5.3.7. Μεταλλικά αντικείμενα

Α. Τμήματα από καταπέλτες

Το πλέον αμφιλεγόμενο και πολυσυζητημένο εύρημα αφορά τους χάλκινους τροχούς και τα οδοντωτά επίσχεστρα (καστάνιες) που βρέθηκαν στην κεντρική αίθουσα, και συγκεκριμένα μπροστά στην κλίμακα που οδηγούσε στον όροφο. Το εύρημα αποτελείται από σωρό θρυμματισμένων ελασμάτων και μικρότερων χυτών τροχών από χαλκό⁶⁶¹ [Εικ. 37 και 147], σε διάφορα μεγέθη, με διάμετρο 0.10-0.21εκ., ανά ένα ή δύο ζεύγη του ίδιου μεγέθους. Δύο ακόμη παρόμοιοι τροχοί είχαν βρεθεί στο

⁶⁵⁸ Liampi 2016, 808, αρ. 18.

⁶⁵⁹ Δάκαρης 1961α, 112.

⁶⁶⁰ Δάκαρης 1963α, 91 και 1963β, 62. Για τον τύπο, βλ. Οικονομίδου 1994.

⁶⁶¹ Δάκαρης 1964α, 46 και πίν. 43α.

δωμάτιο **M** και άλλος ένας στο δωμάτιο **M1**. Οι τροχοί φέρουν το στοιχείο E, M ή Λ, που δηλώνει προφανώς τη θέση του τροχού στη μηχανή. Κατά τον Δάκαρη ανήκουν σε δύο τύπους, και συγκεκριμένα στον τύπο του εργατοκυλίνδρου (ή «εργάτη») και στον τύπο του επίσχεστρου (καστάνια), που εμποδίζουν την παλινδρόμηση του τροχού [Εικ. 148]. Στην κεντρική αίθουσα βρέθηκαν δεκατέσσερις τροχοί, που συγκροτούν επτά ζεύγη, καθώς και τέσσερα οδοντωτά επίσχεστρα [Εικ. 149, 152]. Υπάρχουν δύο ζεύγη μεγάλων τροχών, με εξωτερική διάμετρο 0.21μ. και εσωτερική διάμετρο 0.139μ., που έχουν κατασκευαστεί από την ίδια μήτρα. Άλλοι τέσσερις τροχοί ανήκουν σε δύο ζεύγη που είναι ισομεγέθη (εξωτερική διάμετρος 0.103μ. και εσωτερική διάμετρος 0.06μ.), αλλά έχουν επιμέρους κατασκευαστικές διαφορές, γεγονός που δηλώνει ότι κατασκευάστηκαν ανά δύο από διαφορετικές μήτρες. Οι υπόλοιποι τροχοί είναι ακόμη μικρότερης διαμέτρου⁶⁶².

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Δάκαρη, οι τροχοί φέρουν στην περιφέρειά τους οπές για τη στήριξη ξύλινου κυλίνδρου και μεταξύ των οπών υπάρχουν εγκοπές για τη στήριξη της σκυτάλης με τη βοήθεια της οποίας περιστρέφονται οι εργατοκύλινδροι. Μάλιστα, ένας από τους μεγαλύτερους εργατοκύλινδρους σώζει τμήμα της ξύλινης σκυτάλης για την περιστροφή του [Εικ. 150-151]⁶⁶³. Σύμφωνα με την αρχική υπόθεση του Δάκαρη, οι τροχοί και τα επίσχεστρα αποτελούν τμήματα μιας μεγάλης μηχανής, χάρη στην οποία γίνονταν η κάθοδος των φασμάτων των νεκρών⁶⁶⁴.

Ο D. Baatz θεώρησε ότι οι συνολικά 21 σωζόμενοι τροχοί και επίσχεστρα αποτελούν τις *χοινικίδες* (ροδέλες) επτά διαφορετικών εκηβόλων όπλων⁶⁶⁵. Η ξύλινη σκυτάλη που σώζεται σε έναν από του μεγαλύτερους τροχούς προέρχεται στην πραγματικότητα από το μοχλό με τον οποίο τραβούσαν προς τα πίσω τη χορδή του τόξου για να τεντώσει. Η ταύτιση των τροχών με *χοινικίδες* καταπέλτη είναι σίγουρη, καθώς αντίστοιχοι τροχοί είχαν βρεθεί παλαιότερα σε καταπέλτες στην Ampurias της Ιβηρικής [Εικ. 153] και την Cremona της Β. Ιταλίας⁶⁶⁶. Έκτοτε, έχουν αναγνωριστεί περισσότερα από 50 διαφορετικά ευρήματα από 35 διαφορετικούς καταπέλτες στο

⁶⁶² Δάκαρης 1964α, 46.

⁶⁶³ Δάκαρης 1964β, 60-62 και 63, εικ. 69.

⁶⁶⁴ Δάκαρης 1964α, 46 και 1964β, 62. Βλ. επίσης Βοκοτοπούλου 1973, 44. Η μικρή πιθανότητα να αποτελούσαν τμήματα γερανών που χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση των ογκολίθων του κτιρίου δεν αποκλείστηκε αρχικά (Δάκαρης 1964α, 46), αλλά σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις προκρίθηκε η εκδοχή του γερανού για την κάθοδο των φασμάτων.

⁶⁶⁵ Baatz 1979, 1982 και 1999.

⁶⁶⁶ Baatz 1999, 155, εικ. 9 και 1978, εικ. 9, αντίστοιχα.

σύνολο του μεσογειακού κόσμου⁶⁶⁷. Ως προς την τυπολογία και το μέγεθος του όπλου στο οποίο ανήκουν οι *χοινικίδες* της Εφύρας, χωρίστηκαν σε επτά τύπους, που μπορούσαν να ρίχνουν πέντε διαφορετικών μεγεθών βλήματα, όπως αποτυπώνεται στον πίνακα που ακολουθεί⁶⁶⁸:

Τύπος	Σωζ. αριθμός	Εσ. διάμετρος	Μήκος βέλους	Μέγεθος καταπέλτη
1	4	8.4εκ.	0.77μ.	2.1X1.2μ.
2	4	8.3εκ.	0.77μ.	2.1X1.2μ.
3	4	13.6εκ.	1.23μ.	3.4X1.9μ.
4	4	6.0εκ.	0.54μ.	1.5X0.9μ.
5	2	7.5εκ.	0.69μ.	1.9X1.1μ.
6	1	3.4εκ.	0.31μ.	χειροκίνητος
7	2	5.6εκ.	0.54μ.	1.4X0.8μ.

Ταυτίστηκαν συνολικά 6 καταπέλτες διαφόρων μεγεθών και μια μικρή βαλλίστρα⁶⁶⁹. Τα όπλα αυτά θα ήταν ικανά να βάλουν εναντίον προσωπικού, αλλά μόνο ο μεγαλύτερος καταπέλτης θα ήταν ικανός να καταστρέψει μια πολιορκητική μηχανή μικρού μεγέθους⁶⁷⁰. Κάθε καταπέλτης χρησιμοποιούσε δύο ζεύγη ροδελών, αλλά μόνο για τους τέσσερις (τύποι 1-4) σώθηκαν όλες [Εικ. 152]. Τα τρία από τα επίσχεστρα αποτελούν *χοινικίδες* (ροδέλες) για τις οποίες αρχικά είχε επιλεγεί ένας διαφορετικός τύπος ασφάλισης της χορδής του τόξου, πιθανόν με ξύλινους αρμούς που προσαρμόζονταν στα οδοντωτά τμήματα τους. Το σύστημα αυτό δεν κρίθηκε ικανοποιητικό και αργότερα τροποποιήθηκε με τη διάνοιξη τεσσάρων ορθογωνίων εγχοπών στο κέντρο, όπου θα ασφάλιζε η χορδή του τόξου. Το ίδιο σύστημα επιλέχθηκε και για τον καταπέλτη που ανήκει στον τύπο 2, όπου στο κεντρικό σημείο του κυλίνδρου ανοίχτηκαν έξι παρόμοιες εγχοπές. Τα υπόλοιπα πέντε ζεύγη ακολουθούν ένα διαφορετικό και πιο αξιόπιστο σύστημα ασφάλισης, με τη διάνοιξη τεσσάρων ως εννέα οπών (ανάλογα με το μέγεθος του καταπέλτη) στο επίπεδο τμήμα

⁶⁶⁷ Rihill 2006, 295-297. Campbell και Delf 2003, 13.

⁶⁶⁸ Campbell και Delf 2003, 14.

⁶⁶⁹ Baatz 1979, 1982 και 1999, 153. Η Rihill (2006, 92 και 102) υποστηρίζει ότι η χειροβαλλίστρα ενδέχεται να έριχνε λίθινα βλήματα, παρόμοια με αυτά της σφενδόνης. Σε αυτή την περίπτωση, θα έριχνε πέτρες βάρους ως 18γρ. και θα είχε μήκος περίπου 0,645μ.

⁶⁷⁰ Rihill 2006, 132.

της ροδέλας⁶⁷¹. Η ερμηνεία του Baatz, που έχει γίνει ευρέως αποδεκτή, υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι βρέθηκαν διάφορες αιχμές βελών και δοράτων που αντιστοιχούν σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη βέλους, καθώς και μικρότερα βέλη για το χειροκίνητο καταπέλτη-βαλλίστρα⁶⁷². Επιπρόσθετα, μεταξύ των ελασμάτων και των άλλων εξαρτημάτων που συγκαταλέγονταν στη μάζα που ανασκάφηκε στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας, αναφέρεται ότι εντοπίστηκε το άγκιστρο χελωνίου-αναστολέας του μεγαλύτερου καταπέλτη που συγκρατούσε τη χορδή του τόξου τετωμένη και ο μοχλός σχαστηρίας του (σκανδάλη), ευρήματα που είναι μοναδικά ως σήμερα⁶⁷³.

Με βάση την αναπαράσταση του μικρού καταπέλτη από την Ampurias⁶⁷⁴ [Εικ. 155], την σχεδιαστική αποκατάσταση του Dietwulf Baatz⁶⁷⁵ [Εικ. 154] και το σχέδιο του Brian Delf⁶⁷⁶ [Εικ. 156], δημιουργήθηκε ένα αντίγραφο του μεγαλύτερου καταπέλτη της Εφύρας, που καταλαμβάνει σήμερα το μεγαλύτερο τμήμα της αφιερωμένης στο Νεκρομαντείο προθήκης στο Μουσείο Ιωαννίνων [Εικ. 157]⁶⁷⁷. Σύμφωνα με τον Baatz, όταν ο όροφος της κεντρικής αίθουσας (πύργος) κατέρρευσε λόγω της πυρκαγιάς, τα ξύλινα τμήματα των καταπελτών κάηκαν ολοσχερώς, ενώ τα μεταλλικά μέρη έπεσαν στη βορειότερη άκρη της κεντρικής αίθουσας⁶⁷⁸. Αντίθετα, ο Δάκαρης στην τελευταία δημοσίευση του αποδέχτηκε μεν ότι τα μεταλλικά τμήματα προέρχονται από καταπέλτη αλλά ισχυρίστηκε ότι είχαν αποσπαστεί και προσαρμοστεί στην υποτιθέμενη μηχανή που έκανε τα φάσματα των νεκρών να αιωρούνται πάνω από την κεντρική αίθουσα⁶⁷⁹.

B. Σιδερένια βάρη

Στο δωμάτιο **K** βρέθηκαν 22 σιδερένιες πλίνθοι διαστάσεων 7.5X10X16εκ., ή και μεγαλύτερες [Εικ. 158]. Το βάρος τους κυμαίνεται από 6 ως 10.5χλγ., επομένως δεν αποτελούν κανονικές υποδιαίρεσεις σταθμών. Η αρχική υπόθεση του Σωτήρη

⁶⁷¹ Baatz 1979 και 1982. Rihill 2006, 131-132. Campbell και Delf 2003, 13-15. Campbell 2011, 684-685.

⁶⁷² Βλ. παρακάτω, σελ. 112-113.

⁶⁷³ Φάκλαρη 2009, 121.

⁶⁷⁴ Baatz 1982, πίν. 47.3.

⁶⁷⁵ Baatz 1999, 155, εικ. 10.

⁶⁷⁶ Campbell και Delf 2003, πίν. B. Campbell 2011, 683, εικ. 2.

⁶⁷⁷ Vassileiou 2014, 4, εικ. 11.

⁶⁷⁸ Baatz 1999, 153.

⁶⁷⁹ Δάκαρης 1993, 22-23, εικ. 11.

Δάκαρη ότι αντιπροσώπευαν μορφή αργού μεταλλικού νομίσματος, πριν το 342 π.Χ., όταν ξεκίνησαν να κόβονται νομίσματα στη Θεσπρωτία⁶⁸⁰, εγκαταλείφθηκε αργότερα, όταν ερμηνεύθηκαν ως αντίβαρα για τη λειτουργία του γερανού που σήκωνε το χάλκινο λέβητα για την εμφάνιση των φασμάτων των νεκρών⁶⁸¹.

Γ. Αγγεία

Ο αριθμός των μεταλλικών αγγείων που βρέθηκαν στο Νεκρομαντείο είναι σχετικά μικρός. Σημαντικότερο εύρημα αποτελεί αναμφίβολα ο χάλκινος λέβητας που βρέθηκε στο βάθος της κεντρικής αίθουσας, κοντά στο βόρειο τοίχο. Ήταν κατασκευασμένος από 10 μεγάλα σφυρήλατα ελάσματα, που συνδέονται μεταξύ τους με αμφικέφαλους ήλους και ενισχυτικά ελάσματα. Οι χυτές λαβές, που είχαν σχεδόν λιώσει από την υψηλή θερμότητα, έφεραν πλαστική διακόσμηση με όρθιους λέοντες που στηρίζονταν σε τροχό⁶⁸². Ο λέβητας ταυτίστηκε με τον «λέβητα θεσπρωτίων» που αναφέρει ο Κλήμης της Αλεξάνδρειας, και θεωρήθηκε ότι χρησιμοποιούνταν για την εμφάνιση των φασμάτων των νεκρών⁶⁸³.

Κοντά στο δυτικό τοίχο της ίδιας αίθουσας βρέθηκαν οι πυθμένες τεσσάρων μολύβδινων αγγείων⁶⁸⁴, που σήμερα διατηρούνται κατά χώρα. Στην αίθουσα **K** βρέθηκε μια αρύταινα που η λαβή της απολήγει σε κεφαλή κύκνου⁶⁸⁵. Προφανώς, πρόκειται για μεταλλικό αντικείμενο, πιθανόν χάλκινο. Τέλος, αναφέρονται μία χάλκινη λεκάνη από το δωμάτιο **M1**⁶⁸⁶ και διάφορα τμήματα βάσεων τριποδικών αγγείων από τα δωμάτια γύρω από την κεντρική αίθουσα⁶⁸⁷.

Δ. Πολύτιμα σκεύη και κοσμήματα

Ο αριθμός των πολύτιμων σκευών που βρέθηκαν στις ανασκαφές του ιερού είναι πολύ μικρός, γεγονός που οδήγησε τον Nicolas Hammond να το χαρακτηρίσει «φτωχό⁶⁸⁸». Συγκεκριμένα, αναφέρονται μόλις τρία αντικείμενα από πολύτιμα

⁶⁸⁰ Δάκαρης 1964β, 57.

⁶⁸¹ Δάκαρης 1993, 22-23, εικ. 12.

⁶⁸² Δάκαρης 1964β, 59-60, εικ. 66.

⁶⁸³ Βλ. παρακάτω, σελ. 112-113.

⁶⁸⁴ Δάκαρης 1964β, 59, εικ. 64.

⁶⁸⁵ Δάκαρης 1964β, 57.

⁶⁸⁶ Δάκαρης 1960β, 106.

⁶⁸⁷ Δάκαρης 1964α, 50.

⁶⁸⁸ Hammond 1967, 65.

μέταλλα. Ένα αργυρό ρυτό σε σχήμα κέρατος ελαφιού, με διακόσμηση εμπόστων ανθεμίων γύρω από το χείλος, πολύ κατεστραμμένο από την πυρκαγιά, βρέθηκε στο δωμάτιο **K**⁶⁸⁹. Η αργυρή κεφαλή ενός μόσχου⁶⁹⁰ [Εικ. 159], πιθανόν διακόσμηση αγγείου ή άλλου σκεύους, βρέθηκε στο δωμάτιο **M1**, μαζί με τις γυναικείες κεφαλές και το ειδώλιο του φτερωτού δαίμονα. Και αυτό φέρει έντονα τα ίχνη της πυρκαγιάς που κατέστρεψε το χώρο.

Εκτός από μία ψηφίδα από στεατίτη με εγχάρακτη διακόσμηση και ένα περιδέραιο από κορναλίνη, που προέρχονται από τις μυκηναϊκές ταφές του δυτικού συγκροτήματος, το μοναδικό πολύτιμο κόσμημα που περιγράφεται είναι ένας χρυσός δακτύλιος με δακτυλιόλιθο από ίασπι που φέρει παράσταση μυός που καθρεπτίζεται, που η Βοκοτοπούλου χρονολογεί, λόγω της θεματολογίας, στην περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας (2^{ος} -1^{ος} αιώνας π.Χ.)⁶⁹¹, γεγονός που υποδηλώνει ότι μάλλον προέρχεται από τα δωμάτια στα νότια της αυλής. Τέλος, ο ανασκαφέας σημειώνει την παρουσία περιάπτων από πηλό και ένα από οστό από τα δωμάτια ε και ζ του βορείου διαδρόμου⁶⁹².

Ε. Εργαλεία

Το πλήθος των εργαλείων που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών είναι πολύ μεγάλο, και αν ο χώρος όντως ταυτίζεται με ιερό, μοναδικό. Όλα τα εν λόγω εργαλεία είναι σιδερένια. Χαρακτηριστική θεωρήθηκε η σπανιότητα του χαλκού, η οποία μάλλον σχετίζεται με την αρχαία αντίληψη ότι ο σίδηρος είχε ισχυρή αποτρόπαια δύναμη⁶⁹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ιερό της Σαμοθράκης, κατά την ρωμαϊκή περίοδο, οι μύστες ελάμβαναν ένα δακτυλίδι από μαγνητικό σίδηρο, μετά το πέρας των τελετουργιών, γεγονός που έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά⁶⁹⁴.

Ούτε ο ακριβής αριθμός αλλά ούτε και η ακριβής θέση εύρεσης των εργαλείων είναι γνωστή. Εξ' όσων αναφέρονται στις ανασκαφικές εκθέσεις προκύπτει ότι: στο δωμάτιο **Λ1** βρέθηκαν διάφορα σιδερένια εργαλεία, των οποίων η παρουσία σχετίστηκε κυρίως με τη λατρεία των θεών του Κάτω Κόσμου και με αγροτικές εργασίες, όπως η άλεση των προσφορών (αιχμές αρότρων, αλέτρια, πτύα,

⁶⁸⁹ Δάκαρης 1964β, 57. Βοκοτοπούλου 1973: αρ. ευρ. 4405.

⁶⁹⁰ Δάκαρης 1964β, 55, εικ. 58. Βοκοτοπούλου 1973: αρ. ευρ. 4433.

⁶⁹¹ Βοκοτοπούλου 1973: αρ. ευρ. 4728.

⁶⁹² Δάκαρης 1961α, 113.

⁶⁹³ Δάκαρης 1960α, 119 και 1960β, 105. Βλ. επίσης Hammond 1967, 65.

⁶⁹⁴ Burkert 1993α, 149 και 151, σημ. 58-59.

δρεπάνια, δικέλλια [Εικ. 150])⁶⁹⁵. Στο δωμάτιο **M** βρέθηκαν σιδερένια αντικείμενα που θα ήταν αναρτημένα στους τοίχους, ενώ στο δωμάτιο **M1** εντοπίστηκαν πολλά σιδερένια αντικείμενα συσσωρευμένα στο δάπεδο⁶⁹⁶. Στα δωμάτια **K** και **I** υπήρχαν ποικίλα σιδερένια λιθουργικά και ξυλουργικά εργαλεία (δικέλλες, αξίνες, πριόνια, δρεπάνια, διπλός πέλεκυς)⁶⁹⁷. Μάλιστα, πρέπει να αναφερθεί ότι ορισμένοι από τους πίθους του δωματίου **I** περιείχαν, μεταξύ των καρπών, σιδερένια εργαλεία στο εσωτερικό τους⁶⁹⁸.

Η στρωματογραφία των επιχώσεων που δημιούργησε η κατάρρευση της ανωδομής των δωματίων **I** και **K** δηλώνει ότι τα άφθονα εργαλεία που βρέθηκαν, κυρίως στο ανώτερο στρώμα των επιχώσεων και σε ορισμένες περιπτώσεις σε ύψος μέχρι 1μ. περίπου, προέρχονται από τον όροφο του κτιρίου, καθώς η εκδοχή ότι ήταν τοποθετημένα επί των πίθων ή σε ράφια είναι ελάχιστα πιθανή⁶⁹⁹.

Τα ποικίλα τεκτονικά και λιθουργικά εργαλεία θεωρείται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τις οικοδομικές εργασίες του Νεκρομαντείου, και παρέμειναν στο χώρο μάλλον επειδή είχαν στενά συνδεθεί με το ιερό⁷⁰⁰. Η γενική καταγραφή τους, όπως παρουσιάζεται στις ανασκαφικές εκθέσεις, είναι η ακόλουθη: βρέθηκαν είκοσι περίπου δρεπάνια με δύο οπές ανάρτησης [Εικ. 161]· τέσσερα ξέστρα όμοια με τη σημερινή σπάτουλα, που χρησιμοποιούνταν για την ξέση και λείανση των ξύλων, με ευθεία ή ελαφρώς καμπύλη ακμή, ενώ το άλλο άκρο τους απολήγει σε αιχμηρό ή κοίλο στέλεχος, κατάλληλο για τη στερέωση της ξύλινης λαβής [Εικ. 162, επάνω]· τρεις κοπείς με οξεία τομή, που χρησίμευαν για τη διάνοιξη αυλακών λατομίας στους λίθους και για τη χονδρική επεξεργασία των λίθων, παρόμοιας δηλαδή χρήσης με το σημερινό βελόνι και κοπίδι [Εικ. 162, κάτω]· δύο κοπείς με κόψη οξεία και κοίλη, και με κοίλο στέλεχος για την ένθεση της ξύλινης λαβής, που αντιστοιχούν στο σημερινό σκαρπέλο· τρεις αξίνες με μια τομή στο πεπλατυσμένο και καμπύλο σκέλος, και το άλλο άκρο τους, την πτέρνα, ορθογώνιο, όπως είναι το άκρο της σφύρας (σφυροπέλεκυς), όμοιες περίπου με τα σκεπάρνια που χρησιμοποιούνται για την ξέση ή τη λείανση των ξύλων [Εικ. 163]· πέντε αξίνες με δύο τομές (αμφίξοι) καμπύλης κατατομής για την διευκόλυνση της εργασίας, και με οπή ένθεσης ξύλινου στελέχους στο μέσον [Εικ. 164]· πέντε αμφίστομοι πελέκει με οπή στο μέσον, όμοιοι

⁶⁹⁵ Δάκαρης 1960α, 119 και 1960β, 105.

⁶⁹⁶ Δάκαρης 1960α, 120 και 1960β, 106.

⁶⁹⁷ Δάκαρης 1964α, 46 και 1964β, 57.

⁶⁹⁸ Δάκαρης 1975α, 149 και 1975β, 88.

⁶⁹⁹ Δάκαρης 1964α, 47. Ζήδρου 2008, 157.

⁷⁰⁰ Δάκαρης 1964α, 50. Ζήδρου 2008, 153 και 157.

με τις σημερινές αξίνες, με τομές παράλληλες προς το ξύλινο στέλεχος που θα προσαρμόζονταν στους πελέκεις [Εικ. 165 και 166, στο κέντρο]· δύο αξινοπελέκεις με την μια οπή παράλληλη και την άλλη κάθετη στο καμπύλο και μακρότερο σκέλος για την προσαρμογή του ξύλινου στελέχους [Εικ. 166, άνω και κάτω]· δύο αμφίστομες αξίνες, όμοιες με τους διπλούς πελέκεις, που χρησιμοποιούνταν για την πελέκηση του ξύλου, με τα σκέλη τους κυρτά και τις ακμές κάθετες προς το ξύλινο στέλεχος [Εικ. 167]· δύο συνανήκοντα τεμάχια πριονιού από οδοντωτό σιδερένιο έλασμα (ταρσό), που θα τα χειρίζονταν, λόγω του μεγέθους, δύο χειριστές⁷⁰¹.

Στ. Όπλα και εργαλεία ιπποσκευής

Στο Νεκρομαντείο βρέθηκαν διάφορα όπλα και εργαλεία ιπποσκευής, που προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα δωμάτια περιμετρικά της κεντρικής αίθουσας. Συγκεκριμένα, αναφέρονται τα ευρήματα από το δωμάτιο **Α1**, όπου εντοπίστηκαν έξι καμάκια, από τα οποία τα πέντε απολήγουν σε αιχμή βέλους και το έκτο σε ακτινωτή αρπαγή με καμπύλα σκέλη, 28 αιχμές δοράτων με δύο γλωχίνες, μια αιχμή δόρατος [Εικ. 168], μάχαιρες μικρές και μεγάλες, χαλινάρια, αναβατήρες⁷⁰², ασπιδίσκοι και αντικείμενο που πιθανόν ερμηνεύεται ως τρίαινα⁷⁰³.

27 πυραμιδόσχημες αιχμές δοράτων από το Νεκρομαντείο που φυλάσσονταν στο Μουσείο των Ιωαννίνων [Εικ. 169] μελετήθηκαν από τον D. Baatz, ο οποίος μπόρεσε να ταξινομήσει τις 13 που δεν είχαν αλλοιωθεί σημαντικά από τη διάβρωση σε τέσσερις, ως προς το μέγεθος και το βάρος, τύπους [Εικ. 170-171]: ο παχύτερος τύπος (1), με διάμετρο 20χιλ. και βάρος 50γρ. αντιπροσωπεύεται από ένα παράδειγμα, ένας λίγο μικρότερος τύπος (2), με διάμετρο 17χιλ. και βάρος 40γρ. επίσης από ένα, ο τρίτος τύπος με διάμετρο 12χιλ. και βάρος 28-29γρ. από επτά και ο τέταρτος και μικρότερος τύπος, με διάμετρο 11χιλ. και βάρος 19γρ., αντιπροσωπεύεται από τρία παραδείγματα. Σύμφωνα με το Γερμανό μελετητή, τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας συμπίπτουν με την άποψη του ότι στο Νεκρομαντείο ήταν τοποθετημένοι έξι καταπέλτες που έφεραν βλήματα τεσσάρων

⁷⁰¹ Δάκαρης 1964α, 50-51. Αναφορά στα εργαλεία γίνεται και σε: Δάκαρης 1993, 25.

⁷⁰² Δάκαρης 1964α, 50.

⁷⁰³ Δάκαρης 1960α, 119 και 1960β, 105.

διαφορετικών μεγεθών, όπως προέκυψε από τη μελέτη των τροχαλιών και των επίσχεστρον, που προαναφέρθηκε⁷⁰⁴.

Ζ. Διάφορα μεταλλικά εξαρτήματα και σκεύη

Οι ανασκαφικές εκθέσεις κάνουν λόγο και για μια σειρά από διάφορα άλλα σιδερένια αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται επτά κλείδες διαφόρων μεγεθών, ένα σιδερένιο κλείθρο (κλειδαριά) και ένας γιγγλυμός (μεντεσές)⁷⁰⁵. Στο δάπεδο του νότιου διαδρόμου βρέθηκαν λίγοι σιδερένιοι αμφικέφαλοι ήλοι⁷⁰⁶, όπως επίσης και στο δάπεδο του βόρειου διαδρόμου, όπου στερέωναν τα σιδερένια ελάσματα του θυρώματος το οποίο έκλεινε την θύρα⁷⁰⁷. Στο δωμάτιο **Λ1** βρέθηκαν κλείδες και τρεις διακοσμητικοί ήλοι που έχουν στο ένα άκρο έλασμα ορθογώνιο για να συγκρατεί τον ήλο⁷⁰⁸, καθώς και τριποδικά σκεύη⁷⁰⁹ (ή τρίποδες⁷¹⁰). Στο δωμάτιο **K** βρέθηκαν κλείδες και σιδηρότευκτα κλείθρα, εφηλίδες (καρφιά) από τις οποίες πολλές αμφικέφαλες, ελάσματα επενδύσεων θυρωμάτων⁷¹¹. Στη γωνία του ίδιου δωματίου, κοντά στον πίθο K9, βρέθηκαν δύο σιδερένια κλειδιά με τέσσερις γομφίους του λακωνικού τύπου⁷¹². Στο δωμάτιο **I**, στο εσωτερικό ενός πίθου βρέθηκαν μεγάλες σιδερένιες εφηλίδες *παλίνλυτοι* (με παξιμάδι), που χρησίμευαν για την προσήλωση των σιδερένιων ελασμάτων των πολυάριθμων πυλών του ιερού⁷¹³ [Εικ. 172]. Τέλος, στο δωμάτιο **M** βρέθηκε ένα σιδερένιο τριποδικό πύραυλον, αρκετά κατεστραμμένο από την πυρκαγιά [Εικ. 173]⁷¹⁴.

Η. Ζυγός και Σταθμία

Σε κάποιο από τα πλευρικά της κεντρικής αίθουσας δωμάτια, που δεν επισημαίνεται, βρέθηκε ένας χάλκινος ζυγός αποτελούμενος από δύο δίσκους που εξαρτώνται από

⁷⁰⁴ Baatz 1982, 229-231, εικ. 7 και πίν. 45.2.

⁷⁰⁵ Δάκαρης 1964α, 50.

⁷⁰⁶ Δάκαρης 1958β, 99.

⁷⁰⁷ Δάκαρης 1960α, 121.

⁷⁰⁸ Δάκαρης 1960α, 119-120 και 1960β, 105,

⁷⁰⁹ Δάκαρης 1960α, 119.

⁷¹⁰ Δάκαρης 1960β, 105.

⁷¹¹ Δάκαρης 1964β, 57.

⁷¹² Δάκαρης 1990α, 167 και 1990β, 77.

⁷¹³ Δάκαρης 1964α, 49.

⁷¹⁴ Αρ. ευρ. 9589: Δάκαρης 1960α, 120 και πίν. 91α. Φάκλαρη 2009, 121.

τέσσερις αλυσίδες ο καθένας, οι οποίες στερεώνονταν με τη σειρά τους πάνω σε οριζόντια ράβδο [Εικ. 174]⁷¹⁵. Μαζί με τις αλυσίδες βρέθηκαν δύο χάλκινοι κρίκοι, όμοιοι με 20 ακόμη κρίκους που βρέθηκαν στην 11^η και 12^η σειρά πλακών του δαπέδου και κοντά στο δυτικό τοίχο της κεντρικής αίθουσας [Εικ. 175]. Λόγω της παρουσίας των δύο κρίκων δίπλα στη ζυγαριά, όλοι οι κρίκοι ερμηνεύθηκαν ως σταθμιά. Έχουν διάμετρο 4-6.5εκ. και βάρος 51.5-137γρ. Σε ορισμένους υπάρχει εσωτερικά μια αύλακα, ενώ έξι φέρουν εγχάρακτη επιγραφή: σε τρεις περιπτώσεις εμφανίζεται η επιγραφή ΛΥΚΩΤΑ, δηλαδή το όνομα Λυκώτας στη γενική, σε μία η επιγραφή ΠΟΛΥΠ.Ρ., ενώ η πέμπτη επιγραφή είναι δυσανάγνωστη. Ένας ακόμη κρίκος έχει εγχάρακτο το γράμμα Α, προφανώς κάποιο αρχικό. Το όνομα Λυκώτας, το οποίο είναι γνωστό από επιγραφές του Ηπειρωτικού Κοινού, έχει ερμηνευθεί ως όνομα κάποιου αξιωματούχου, πιθανόν αγορανόμου, που πιστοποιεί την επίσημη έκδοση των σταθμίων σε ένα συγκεκριμένο και εγκεκριμένο βάρος από κάποια άγνωστη σε μας αρχή⁷¹⁶.

Σταθμιά από άλλες θέσεις στην Ήπειρο έχουν πολύ διαφορετική μορφή. Το μοναδικό δημοσιευμένο εύρημα είναι μια ομάδα έξι ορθογώνιων μολύβδινων σταθμίων με την επιγραφή ΑΚΤΙΑ/ΚΑΙ και σύμβολα υποδιαίρεσεων της μνας, που προέρχεται από αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων⁷¹⁷. Χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Μολύβδινα σταθμιά από την Ελέα και τα Γίτανα φέρουν το μονόγραμμα Δ. Χάλκινα σταθμιά έχουν βρεθεί στο σπίτι 14 της Κασσώπης με την επιγραφή ΚΑΣ⁷¹⁸.

5.3.8. Απανθρακωμένα τρόφιμα και καρποί

Αναμφισβήτητα, ένα από τα εντυπωσιακότερα ευρήματα του Νεκρομαντείου είναι η πληθώρα απανθρακωμένων καρπών και άλλων τροφίμων που βρέθηκαν κυρίως στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου και στα δωμάτια γύρω από την κεντρική αίθουσα⁷¹⁹. Η πλειοψηφία τους αφορά δημητριακούς καρπούς οι οποίοι απανθρακώθηκαν στην

⁷¹⁵ Δάκαρης 1964α, 50, πίν. 48α.

⁷¹⁶ Δάκαρης 1964α, 51-52, πίν. 50β και 1964β, 59-60, εικ. 65. Βλ. επίσης Βοκοτοπούλου 1973, 44.

⁷¹⁷ Πλιάκου 2017, 299-302, εικ. 8-11, πίν. 1.

⁷¹⁸ Πλιάκου 2017, 299.

⁷¹⁹ Δάκαρης 1993, 22. Ζήδρου 2008, 154. Αγγέλη 2015, 28.

πυρκαγιά που έπληξε τον χώρο το 168/7 π.Χ.⁷²⁰ και επέφερε την καταστροφή του και την οριστική εγκατάλειψη του ανατολικού συγκροτήματος.

Πριν από την παράθεση των ευρημάτων προηγείται μια αναφορά στους καρπούς του Νεκρομαντείου και τις ιδιότητες τους. Οι απανθρακωμένοι καρποί που βρέθηκαν στο χώρο, σύμφωνα με αρχαιοβοτανικές έρευνες, ανήκουν σε ένα ευρύ φάσμα ειδών⁷²¹. Οι δημητριακοί καρποί περιλαμβάνουν μεγάλες ποσότητες κριθαριού (*Hordeum vulgare*) το εξάστοιχο αλλά πιθανώς και το δίστοιχο, καθώς και το σκληρό, κοινό σιτάρι (*T. aestivum/ compactum/ durum*). Το δίκοκκο (*Triticum dicoccum*) και πιθανόν το σιτάρι σπέλτα (*Triticum spelta*) εντοπίστηκαν σε μικρότερες ποσότητες. Επίσης, βρέθηκαν όσπρια πέντε ειδών: κύαμοι (κουκιά) που είναι σε μεγαλύτερη ποσότητα σε σύγκριση με τα άλλα όσπρια, ρόβι (*Vicia ervilia*) [Εικ. 176], μπιζέλι (*Pisum sativum*), λαθούρι (*Lathyrus sativus/ ciceria*) και λούπινα (*Lupinus sp.*). Οι κύαμοι είναι μικρόσπερμοι (μήκους 4-8χιλ.), υποστρόγγυλοι στο σχήμα και ανήκουν σε μια συγγενή ποικιλία με τα σημερινά φούλια (*Vicia faba equina*), η οποία κατά την αρχαιότητα ήταν γνωστή ως «αιγύπτιοι κύαμοι» και ήταν αυτοφυής στην Ήπειρο. Μάλιστα, έχουν τοξικές ιδιότητες όταν καταναλώνονται ωμοί⁷²². Τόσο οι κύαμοι όσο και τα λούπινα όταν τρώγονται χλωρά προκαλούν δυσπεψία, αέρια, αλλεργικά σύνδρομα (κυαμιάσις, λαθυρισμός), άμβλυση των αισθήσεων που δημιουργεί ζάλη και μπορεί να προκαλέσει ως και παραισθήσεις⁷²³. Το ρόβι ανήκει στην οικογένεια *legumino sae* που καλλιεργείται και σήμερα για ζωοτροφή και θεωρείται επίσης τοξικό για τον άνθρωπο και τους χοίρους⁷²⁴. Είναι ακριβώς αυτές οι ιδιότητες των εν λόγω οσπρίων που δικαιολογούν, κατά τον Σ. Δάκαρη, την άφθονη παρουσία τους στο Νεκρομαντείο. Χρησιμεύουν δηλαδή, όχι ως κοινά τρόφιμα, αλλά ως παραισθησιογόνα προκειμένου να αμβλύνουν τις αισθήσεις των πιστών κατά την τελετουργία⁷²⁵.

Οι ελάχιστες ποσότητες από άλλα είδη φυτών, όπως το ρεβίθι, ο βίκος και η βρώμη, οδήγησαν στην υπόθεση ότι η παρουσία τους στο χώρο είναι τυχαία, δηλαδή ότι προήλθαν από την επιμόλυνση της συγκομιδής άλλων ειδών κατά τη διάρκεια της

⁷²⁰ Δάκαρης 1960α, 104, 1990β, 77, 1991β, 58, 1991α, 178, 1993, 20. Ζήδρου 2008, 157. Αγγέλη 2015, 27.

⁷²¹ Γκατζόγια 2015, 32-33.

⁷²² Δάκαρης 1960α, 117, 1990α, 167, 1990β, 77. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

⁷²³ Δάκαρης 1993, 20. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

⁷²⁴ Δάκαρης 1991α, 178. Το ρόβι είχε βρεθεί στις πρώτες ανασκαφές αλλά αναγνωρίστηκε το έτος 1991.

⁷²⁵ Βλ. παρακάτω, σελ. 130.

σποράς. Από την μελέτη των δημητριακών προκύπτει ότι αποθηκεύτηκαν χωρίς το περίβλημα τους, δηλαδή ως καθαρισμένοι σπόροι, και ότι τα συνόδευαν ζιζάνια καλλιέργειας που θα καθαρίζονταν με το χέρι ώστε να καταστούν βρώσιμοι οι καρποί. Τέλος, η μελέτη έδειξε την ύπαρξη ελάχιστων ποσοτήτων δύο ειδών φρούτων, του σύκου και του σταφυλιού, με το τελευταίο να εντοπίζεται μέσα σε έναν μικρό πίθο⁷²⁶.

Καρποί εντοπίστηκαν στα δάπεδα των δωματίων και στο εσωτερικό των πίων που εδράζονταν στα πλάγια κλίτη. Συγκεκριμένα, οι σωροί των καρπών που εντοπίστηκαν στο δάπεδο των δύο δυτικών δωματίων, **Λ** και **Λ1**, ήταν κυρίως κριθάρι, λιγότερο σιτάρι, ρεβίθια και μικρόσπερμοι κύαμοι. Αυτοί θεωρήθηκαν ως προσφορές των ζωντανών στους νεκρούς. Στον πυθμένα ενός πίου που προέρχεται από το δωμάτιο **Λ** βρέθηκαν λείψανα αλεύρου, ενώ σε κάποιον άλλο πίθο σιτάρι⁷²⁷. Στο βορειότερο δυτικό δωμάτιο **I** βρέθηκε σωρός απανθρακωμένων καρπών, κυρίως κύαμων. Επίσης, εντοπίστηκε ένας δεύτερος καρπός που δεν είχε αναγνωριστεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφών⁷²⁸. Ορισμένοι από τους δέκα συνολικά πίου του ίδιου δωματίου περιείχαν καρπούς σίτου, κύαμων και μάλλον κάνναβης⁷²⁹. Άλλοι πίθοι περιείχαν καρπούς που είχαν διαλυθεί από την υγρασία και η αναγνώριση τους δεν κατέστη δυνατή⁷³⁰.

Απανθρακωμένοι καρποί βρέθηκαν και στα δωμάτια του ανατολικού κλίτους. Συγκεκριμένα, στο πρώτο ανατολικό δωμάτιο **M** οι καρποί εντοπίστηκαν στο εσωτερικό ενός πίου⁷³¹. Από τον χώρο **M1** περισυλλέχθηκαν καρποί σίτου και κύαμων, αλλά και ένας τρίτος μη αναγνωρίσιμος, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, καρπός⁷³². Στο ΒΑ δωμάτιο **K** εντοπίστηκαν, στο εσωτερικό πίων, απανθρακωμένοι καρποί σίτου της ποικιλίας *Triticum vulgare*, μικρόσπεμων κύαμων της γνωστής ποικιλίας και λάθρων των δύο ειδών⁷³³. Οι πίθοι K8 και K9 περιείχαν κύαμους⁷³⁴. Κύαμοι βρέθηκαν επίσης στα δωμάτια **ε**, **ζ** και **θ**⁷³⁵.

⁷²⁶ Γκατζόγια 2015, 33: η ποσότητα ήταν τόσο μικρή, που η εύρεση τους θεωρείται μάλλον τυχαία.

⁷²⁷ Δάκαρης 1960α, 118-119, 1960β, 104-105.

⁷²⁸ Δάκαρης 1964α, 47 και 49, 1964β, 57.

⁷²⁹ Δάκαρης 1975α, 149, 1975β, 86-88.

⁷³⁰ Δάκαρης 1990α, 165, 1990β, 75.

⁷³¹ Δάκαρης 1964α, 48.

⁷³² Δάκαρης 1964β, 54.

⁷³³ Δάκαρης 1964α, 49, 1964β, 55.

⁷³⁴ Δάκαρης 1990α, 167, 1990β, 77, 1991α, 178, 1991β, 58.

⁷³⁵ Δάκαρης 1961β, 120 και 122.

Αρχαιοβοτανικές μελέτες που διεξήχθησαν σε καρπούς από αγροικίες της Ηπείρου και της Μακεδονίας αναδεικνύουν ομοιότητες και διαφορές με το Νεκρομαντείο. Στην αγροικία της Επισκοπής Ιωαννίνων, η προκαταρκτική έρευνα ανέδειξε την ισχυρή παρουσία κυάμων της ίδιας ποικιλίας με αυτή που απαντά στο Νεκρομαντείο (*Vicia faba*), μαζί με κοινά φασόλια, λούπινα, κριθάρι, σιτάρι και ελαιοπυρήνες⁷³⁶. Σε αγροικία στο Νεοχώρι, στην περιοχή της σημερινής Εγνατίας οδού, βρέθηκαν σπόροι ροβιού και γυμνού σιταριού⁷³⁷. Τα ίδια ακριβώς προϊόντα (μαζί με μικρότερες ποσότητες κριθαριού, δίκοκκου σιταριού, ρεβιθιού, λαθύρου και φακής) ταυτίστηκαν και κατά τη διάρκεια της αρχαιοβοτανικής μελέτης των ευρημάτων από την Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου», που προέρχονται κυρίως από την οικία Α, που χρονολογείται από τους ελληνιστικούς ως τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους⁷³⁸. Στην ελληνιστική αγροικία των Τριών Πλατανιών στην Πιερία εντοπίστηκαν σπόροι δίκοκκου και σκληρού σιταριού, κριθαριού, κουκιών της ποικιλίας *Vicia faba*, φακής και μπιζελιών, σπόροι βατόμουρου και κράνου, γίγαρτα σταφυλιού και ελαιοπυρήνες⁷³⁹. Στην αγροικία στο Κομπολόι Πιερίας, υπήρχαν άφθονοι καρποί ελιάς, δημητριακών, οσπρίων καθώς και γίγαρτα σταφυλιών⁷⁴⁰. Τα παραπάνω δείχνουν ότι τα όσπρια με τοξικές ιδιότητες ήταν διαδεδομένα σε διάφορες οικιακές εγκαταστάσεις, και χρησιμοποιούνταν μάλλον ως τρόφιμα. Το γεγονός αυτό δεν συνηγορεί υπέρ του ειδικού ρόλου τους ως παραισθησιογόνων, ιδιότητα την οποία επιχείρησε να αναδείξει ο Σ. Δάκαρης για τα ευρήματα του Νεκρομαντείου.

5.3.9. Οστά ζώων και όστρεα – άλλα οργανικά κατάλοιπα

Στο δάπεδο της υπόγειας αίθουσας βρέθηκε σκελετός ζώου, ίσως προβάτου, ο οποίος ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως θυσία στον Άδη και την Περσεφόνη, που έλαβε χώρα προτού η κρύπτη σφραγιστεί οριστικά. Δεν αναφέρεται όμως η παρουσία καύσεων, γεγονός που καθιστά αυτή την ερμηνεία προβληματική. Επιπλέον, στις επιχώσεις που εισχώρησαν στο εσωτερικό της κρύπτης από την υπέργεια αίθουσα εντοπίστηκαν διάφορα οστά ζώων⁷⁴¹. Σε φυσική οπή του λίθινου δαπέδου της υπέργειας κεντρικής αίθουσας, στη ΝΔ πλευρά, η οποία εισχωρούσε στο βράχο και

⁷³⁶ Gkatzogia 2013.

⁷³⁷ Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2009, 98.

⁷³⁸ Ντίνου και Γκατζόγια 2015, 46.

⁷³⁹ Πουλάκη 2003, 60-61.

⁷⁴⁰ Πουλάκη 2003, 65 και 70.

⁷⁴¹ Δάκαρης 1975α, 146, 1975β, 82-83. Ζήδρου 2008, 154.

επικοινωνούσε με την υπόγεια κρύπτη βρέθηκαν υπολείμματα τροφής, οκτώ όστρεα θαλάσσης, ένα οστό σουπιάς και δύο οστά ζώου⁷⁴².

Στο δάπεδο του εσωτερικού ανατολικού διαδρόμου **ZaΘ** διαπιστώθηκαν σε πέντε μικρά ορύγματα σαφή ίχνη πυράς, καθώς βρέθηκαν άνθρακες και τέφρα. Στις ίδιες κοιλότητες του δαπέδου υπήρχαν και καμένα οστά προβάτων, βοοειδών και μερικά χοίρων. Τα ευρήματα αυτά ερμηνεύτηκαν ως ίχνη πέντε έμπυρων θυσιών⁷⁴³. Στο δωμάτιο **θ**, που καταλαμβάνει το βορειότερο τμήμα του διαδρόμου, βρέθηκαν κάποια οστά ζώων⁷⁴⁴.

Αισθητά ίχνη ανθράκων εντοπίστηκαν στο δάπεδο του βόρειου διαδρόμου. Τα ίχνη προέρχονται από την πυρπόληση του Νεκρομαντείου. Στα δωμάτια **ε** και **ζ** του βόρειου διαδρόμου, στο μέσο περίπου των δαπέδων τους, βρέθηκαν λείψανα εστίας και άφθονη τέφρα από τις φωτιές που άναβαν για τη θέρμανση των χώρων και την παρασκευή των τροφών⁷⁴⁵. Εντοπίστηκαν επίσης θαλάσσια όστρεα (μάλιστα ορισμένα αχρησιμοποίητα) και οστά μικρών ζώων (βοοειδών, αγριόχοιρων)⁷⁴⁶. Ακόμη, βρέθηκαν πολυάριθμοι αλείαντοι αστράγαλοι προβάτων⁷⁴⁷ και ένα οστέινο περίαπτο⁷⁴⁸. Στη ΝΑ γωνία του δωματίου **η**, το οποίο ήταν λουτρό, βρέθηκε παχύ στρώμα τέφρας από την πυρά που άναβαν για τη θέρμανση του νερού. Επιπλέον, και αυτός ο χώρος έδωσε υπολείμματα τροφών, σχεδόν όμοια με των δύο άλλων δωματίων⁷⁴⁹. Αναλυτικά, η κατανομή των λειψάνων εστίασης στα τρία δωμάτια του βόρειου διαδρόμου και στο δωμάτιο **θ** έχει ως εξής: κύαμοι (**ζ**, **θ**), θαλάσσια όστρεα (**ε**, **ζ**), οστά χοίρων (**ε**, **θ**), άλλα οστά ζώων (**η**)⁷⁵⁰.

Τα οργανικά ευρήματα που προέρχονται από το δυτικό συγκρότημα του Νεκρομαντείου είναι στην πλειοψηφία τους οστά και όστρεα. Η ημιυπόγεια αίθουσα **π** έφερε στο φως άνθρακες, οστά και αστράγαλους ζώων, όστρεα θαλάσσης και κοχύλια⁷⁵¹.

⁷⁴² Δάκαρης 1960α, 118, 1960β, 104.

⁷⁴³ Δάκαρης 1960α, 120, 1960β, 107. Ζήδρου, 158. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4.

⁷⁴⁴ Δάκαρης 1961β, 122.

⁷⁴⁵ Δάκαρης 1961α, 111. Ζήδρου 2008, 158.

⁷⁴⁶ Δάκαρης 1961 β, 120.

⁷⁴⁷ Δάκαρης 1961β, 121.

⁷⁴⁸ Δάκαρης 1961α, 113.

⁷⁴⁹ Δάκαρης 1961α, 111, 1961 β, 120. Ζήδρου 2008, 158.

⁷⁵⁰ Δάκαρης 1961α, 112.

⁷⁵¹ Δάκαρης 1963α, 91, 1963β, 61, 1964β, 53, 1976α, 146, 1976β, 80. Ζήδρου 2008, 159.

5.4. Κριτική αποτίμηση

Η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη των κινητών ευρημάτων και από τη διασπορά τους στον αρχαιολογικό χώρο του Νεκρομαντείου επιτρέπει την εξαγωγή ορισμένων γενικών συμπερασμάτων αναφορικά με τη λειτουργία του συγκροτήματος. Μία από τις βασικές λειτουργίες του χώρου ήταν η παρασκευή και αποθήκευση τροφίμων. Για το σκοπό αυτό διατέθηκε ένας μεγάλος αριθμός χώρων του Νεκρομαντείου, και ιδιαίτερα τα δωμάτια των δύο πλευρικών κλιτών. Επιπλέον, η πολυάριθμη κεραμική που ανασκάφηκε παραπέμπει σε αποθήκευση και κατανάλωση υγρών και στερεών τροφών. Η πληθώρα αγροτικών εργαλείων φανερώνει ότι η κύρια απασχόληση όσων επισκέπτονταν το χώρο, ήταν η καλλιέργεια της γης.

Οι άνθρωποι που δραστηριοποιούνταν εκεί στόχευαν στην οικονομία της αυτάρκειας. Η ομοιογένεια των καρπών φανερώνει ότι η αγροτική παραγωγή ήταν εξειδικευμένη και βασισμένη σε τοπικά προϊόντα. Η κεραμική και τα υπόλοιπα πήλινα αντικείμενα προέρχονταν από ένα ή περισσότερα κεραμικά εργαστήρια που είχαν πρόσβαση στην ίδια πηγή πηλού και αναμφίβολα θα πρέπει να αναζητηθούν στην περιοχή γύρω από το συγκρότημα. Εξαιρέση αποτελούν τα αμπελουργικά προϊόντα: η απουσία καρπών αμπέλου και η εισαγωγή αμφορέων από κέντρα του αιγαιακού χώρου μαρτυρά ότι τέτοια παραγωγή δεν γίνονταν στην ευρύτερη περιοχή, τουλάχιστον κατά την περίοδο λειτουργίας του ανατολικού συγκροτήματος.

Η φύση των ευρημάτων στον αποθέτη σχετίζεται σίγουρα με κάποιο ιερό, πρωιμότερο βέβαια του ελληνιστικού Νεκρομαντείου. Τα ειδώλια, τα ρυτά, ο μεγάλος αριθμός αγγείων χοής, η υψηλή ποιότητα της κεραμικής, ιδιαίτερα αυτής με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος⁷⁵², ο μεγάλος αριθμός αγνύθων με σφραγίσματα, που μάλιστα δεν μπορούν να σχετιστούν με την παρουσία αργαλειού στους χώρους που βρέθηκαν, και φυσικά η διασπορά ορισμένων αντικειμένων στο χώρο (λεκανίδες στο Νότιο διάδρομο, χάλκινος λέβητας στο βάθος της κεντρικής αίθουσας) επιτρέπουν την ταύτιση του συγκροτήματος με λατρευτικό χώρο. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τον πολύ μεγάλο αριθμό πίθων, που μπορεί να συγκριθεί μόνο με ευρήματα από δημόσια κτίρια, και όχι από οικίες ή αγροικίες της περιοχής. Προβληματική, σε σχέση με την ταύτιση ως ιερό, αποδεικνύεται η παρουσία των καταπελών και των βλημάτων τους, αλλά και ο ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός αγροτικών και οικοδομικών

⁷⁵² Βοκοτοπούλου 1973, 41. Harrari 2013, 303, σημ. 73.

εργαλείων. Τα υπόλοιπα ευρήματα δεν θα μπορούσαν να καθορίσουν τη λειτουργία του χώρου. Αυτό βέβαια ισχύει και για τους καρπούς κουκιών, που τελικά αποτελούν ένα συνηθισμένο εύρημα σε αγροτικές περιοχές και όχι απαραίτητα ένα μέσο πρόκλησης παραισθήσεων. Από τις παραπάνω διαπιστώσεις καθίσταται σαφές ότι η ανάλυση των κινητών ευρημάτων δεν επαρκεί από μόνη της για τον καθορισμό της πραγματικής φύσης του οικοδομήματος.

Κεφάλαιο 6

Η ανασύσταση του Τελετουργικού στο Νεκρομαντείο

6.1. Εισαγωγή

Ο αρχαιολογικός χώρος του λόφου του Μεσοποτάμου ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα από την πρώτη κιόλας ανασκαφική περίοδο⁷⁵³. Ο Σωτήρης Δάκαρης, που είχε ήδη μελετήσει την τοπογραφία της περιοχής⁷⁵⁴, βάσισε σε μεγάλο βαθμό την ερμηνεία του χώρου και την ανασύσταση των τελετουργικών δρώμενων που λάμβαναν χώρα εκεί σε μια συνδυαστική ανάλυση των αρχαιολογικών καταλοίπων και των λιγοστών φιλολογικών μαρτυριών, έτσι ώστε η μία πηγή να συμπληρώνει την άλλη⁷⁵⁵.

6.2. Η αρχαιότητα της λατρείας

Ο ανασκαφέας είχε κατά καιρούς υπαινιχθεί ότι η λατρεία ανάγεται σε πολύ παλαιότερους χρόνους από την εποχή των αρχαιολογικών μαρτυριών. Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι μια παλαιότερη χθόνια ελληνική λατρεία του Ποσειδώνα Ίππιου και της προελληνικής Μεγάλης Θεάς της βλάστησης συγκεράστηκε με τη λατρεία του Αϊδωνέα – Άδη και της Περσεφόνης, που προέρχεται από τη Δυτική Πελοπόννησο και έφθασε στη Θεσπρωτία κατά τον 8^ο αιώνα ή ακόμη κατά τον 14^ο αιώνα π.Χ.⁷⁵⁶. Πέραν της βάσιμης υπόθεσης ότι το ομηρικό κείμενο της Νέκυιας απηχεί πραγματικές νεκρομαντικές πρακτικές⁷⁵⁷ και της εύρεσης του αποθέτη που χρονολογεί το πρώτο ιερό τουλάχιστον στον 7^ο αιώνα π.Χ.⁷⁵⁸, ο Σ. Δάκαρης συνδέει την παρουσία της λατρείας του Άδη στην περιοχή με την έλευση αποίκων από την

⁷⁵³ Δάκαρης 1958α, 111 και 1958β, 163.

⁷⁵⁴ Δάκαρης 1957.

⁷⁵⁵ Η πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της κατά τον ανασκαφέα νεκρομαντικής τελετουργίας εμφανίζεται σε Δάκαρη 1961α, 116-119 και 1993, 15-22. Βλ. επίσης Δάκαρης 1970, 13-15, Dakaris 1973, 145-146, Τζουβάρα-Σούλη 1979 και 2013, 5, Moustakis 2006, 158-163, Ζήδρου 2008, 165-168.

⁷⁵⁶ Δάκαρης 1958β, 102 (από τη γεωμετρική – πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, αν όχι από τον 13^ο αιώνα π.Χ.), 1986, 110-130, 1993, 31. Βλ. επίσης Hammond 1967, 369, Σουέρεφ 1996, 454 (όπου τονίζεται ότι το Νεκρομαντείο λειτούργησε αρχικά σε συντονία με το μυκηναϊκό οικισμό της Εφύρας) και Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3 (ύπαρξη ιερού από τη μυκηναϊκή εποχή, δηλ. τον 14^ο-13^ο αιώνα π.Χ.).

⁷⁵⁷ Την άποψη αυτή αποδέχονται και αρκετοί άλλοι μελετητές: βλ. Will 1953, 150, σημ. 2, Sourvinou-Inwood 1996, 1996, 70-76, Donadieu και Vilatte 1996, Ogden 2001b, 43-44. Αντίθετη άποψη διατυπώνει ο Bremmer (2015, 131), που σημειώνει ότι η συγκεκριμένη τελετουργία αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα μια λογοτεχνική αξιοποίηση διάφορων λατρευτικών στοιχείων.

⁷⁵⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 50.

Ηλεία και τη Δυτική Πελοπόννησο γενικότερα στην Εφύρα και το Μεσοπόταμο κατά την Μυκηναϊκή περίοδο⁷⁵⁹. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από μια πιο συστηματική θεώρηση των αναλογιών μεταξύ των δύο περιοχών, της Ηλείας και της Θεσπρωτίας, την οποία προτείνουν διάφοροι μελετητές⁷⁶⁰, που όμως χρονολογούν την παρουσία των Ηλείων στην Ήπειρο στην αρχαϊκή περίοδο⁷⁶¹ ή ακόμη και στον 5^ο αιώνα π.Χ.⁷⁶²: υπάρχει μεγάλος αριθμός κοινών τοπωνυμίων στις δύο περιοχές (Εφύρα, Χάραδρος, Αχέρων), ενώ η λατρεία του Άδη είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Ηλεία, όπου υπήρχε ο μοναδικός ναός αφιερωμένος στο θεό που τον αναφέρει ο Πausανίας⁷⁶³. Η γεωμορφολογία, ιδιαίτερα στην περιοχή της Τριφυλλίας, στα σύνορα Ηλείας και Μεσσηνίας, θυμίζει έντονα το τοπίο της πεδιάδας του Φαναρίου, με τον ποταμό Νέδα να γίνεται σε κάποιο σημείο υπόγειος. Παράλληλα, στη Φιγάλεια της γειτονικής Αρκαδίας, υπήρχε ιερό του Άδη και της Δήμητρας⁷⁶⁴, ενώ ο Πausανίας αναφέρει τη παρουσία *ψυχαγωγών* στην ίδια περιοχή [Παρ. Πηγών 38]⁷⁶⁵. Πάντως, η πιο πρόσφατη ανάλυση του ζητήματος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε ποτέ ηλιακός αποικισμός στην περιοχή⁷⁶⁶, επομένως το ζήτημα παραμένει ανοικτό. Κανένα στοιχείο δεν επιτρέπει να αναχθεί η έναρξη της λατρείας στην προϊστορική περίοδο ή να στοιχειοθετηθεί συνέχεια από τη μυκηναϊκή στην ιστορική περίοδο. Ο ίδιος ο ανασκαφέας τονίζει ότι κατά τη μυκηναϊκή περίοδο ο λόφος του Μεσοποτάμου φιλοξενεί οικισμό αλλά και ταφές⁷⁶⁷. Σύμφωνα με τον Snodgrass, το γεγονός αυτό αποτελεί επαρκή ένδειξη ότι το ιερό ιδρύθηκε σε μεταγενέστερη εποχή⁷⁶⁸.

Οι θεότητες που λατρεύονταν στο Νεκρομαντείο ήταν ο Άδης και η Περσεφόνη, όπως προκύπτει από το ομηρικό κείμενο. Επιπλέον, η εύρεση του αποθέτη με τα κεφάλια των γυναικείων ειδωλίων [Εικ. 45-51] στη ρίζα του λόφου αποτελεί την ισχυρότερη ένδειξη ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στην Περσεφόνη. Η παρουσία του Άδη δίπλα στη μυθική σύζυγό του συνάγεται επίσης από το γεγονός ότι

⁷⁵⁹ Δάκαρης 1993, 31. Βλ. επίσης Hammond 1954.

⁷⁶⁰ Ευαγγελίδης 1956, 11-12. Quantin και Fouache 1999, 56-60.

⁷⁶¹ Quantin και Fouache 1999, 57.

⁷⁶² Franke 1961, 47. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Hammond (1967, 427-428), που τονίζει τους αρχαίους δεσμούς της Θεσπρωτίας με τη λατρεία του Άδη.

⁷⁶³ Πausανίας 6.25.2-3.

⁷⁶⁴ Στράβων 8.3.15.

⁷⁶⁵ Πausανίας 3.17.9.

⁷⁶⁶ Domínguez 2015, όπου τονίζεται (σελ. 111-112) ότι υπάρχει μόνο μία αρχαία πηγή που αναφέρει ρητά ότι οι πόλεις της Κασσωπιαίας (Κασσωπία, Βουχέτα και Ελάτεια) ήταν ηλιακές αποικίες.

⁷⁶⁷ Δάκαρης 1991α, 180.

⁷⁶⁸ Snodgrass 2000, 294, σημ. 59.

σε ορισμένους νομισματικούς τύπους της Ελέας, της σημαντικότερης πόλης της Θεσπρωτίας κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., παρουσιάζεται ο Κέρβερους στη μία όψη και το κάλυμμα της κεφαλής του Άδη στην άλλη⁷⁶⁹. Επιπλέον, ο Πλούταρχος, όταν αφηγείται την ιστορία της εκστρατείας του Θησέα και του Πειρίθου στη Θεσπρωτία, ονομάζει τους βασιλείς που αντιμετώπισαν την εισβολή Αϊδωνέα και Περσεφόνη **[Παρ. Πηγών 18-19]**⁷⁷⁰. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Λατίνος συγγραφέας Ampelius (3^{ος}-4^{ος} αιώνας μ.Χ.) αναφέρεται στο ιερό του Δία-Τυφώνα στο Άργος της Θεσπρωτίας, που λειτουργούσε ως νεκρομαντείο **[Παρ. Πηγών 26]**. Οι περισσότεροι μελετητές αποδέχονται την ταύτισή του με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα⁷⁷¹.

Η λατρεία μπορεί να ανάγεται σε παλαιότερη του Ομήρου περίοδο, αν δεχθεί κανείς την υπόθεση της Christiane Sourvinou-Inwood ότι το ομηρικό κείμενο **[Παρ. Πηγών 11-12]** βασίστηκε σε ένα προηγούμενο έπος που τοποθετούσε την επίσκεψη του Οδυσσέα στο νεκρομαντείο της Θεσπρωτίας. Ο Όμηρος παραποίησε συνειδητά το συγκεκριμένο έπος, προκειμένου να μετατρέψει την επίσκεψη αυτή σε επίσκεψη στον Κάτω Κόσμο, διατηρώντας πάντως τα αναγνωρίσιμα στοιχεία της θεσπρωτικής τοπογραφίας⁷⁷². Τελικά, η μόνη αξιόπιστη μαρτυρία για την αρχαιότητα της λατρείας είναι το κείμενο του Ηρόδοτου **[Παρ. Πηγών 13]**, που αναφέρεται στην επίσκεψη των απεσταλμένων του τυράννου της Κορίνθου Περιάνδρου στο Νεκρομαντείο της Θεσπρωτίας παρά τον Αχέροντα, γύρω στο 600 π.Χ. και στη συνομιλία τους με το φάσμα της συζύγου του τυράννου, Μέλισσας⁷⁷³. Ακόμη και αυτή η μαρτυρία όμως έχει αμφισβητηθεί – μάλλον άδικα- από Γάλλους μελετητές, που τονίζουν ότι ο Ηρόδοτος γνώριζε την ύπαρξη νεκρομαντείου στη Θεσπρωτία την εποχή του, αλλά περιγράφει τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα στο Ηραϊόν της Περαχώρας, το οποίο θα είχε την ίδια ακριβώς λειτουργία κατά την αρχαϊκή περίοδο, ενώ είχε πάψει να εκτελεί χρέη μαντείου κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ.⁷⁷⁴.

⁷⁶⁹ Franke 1961, 40-46, πίν. 3-4, Ogden 2001β, 42.

⁷⁷⁰ Πλούταρχος, *Θησεύς*, 31 και 35.

⁷⁷¹ Βλ. Ogden 2001β, 47, σημ. 17 και 52.

⁷⁷² Sourvinou-Inwood 1996, 70-76. Όπως σημειώνει ο Jan Bremmer (2002, 71), η υπόθεση αυτή βασίζεται σε αντιλήψεις που έχουν διατυπωθεί ήδη κατά την αρχαιότητα (Μάξιμος Τύρου 14.2).

⁷⁷³ Ηρόδοτος 5.92. Βλ. παρακάτω, σελ. 126.

⁷⁷⁴ Will 1953, 153-154. Donadieu και Vilatte 1996, 86-90. Την υπόθεση απορρίπτουν οι Quantin και Fouache 1999, 38, Ogden 2001α, 184 και 2001β, 24.

6.3. Η τελετουργία πριν από την ελληνοιστική περίοδο

Ο ανασκαφέας δεν εξέτασε το ζήτημα της τελετουργίας κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Ένα σημαντικό πρόβλημα που ανακύπτει είναι κατά πόσον η τελετουργία την περίοδο αυτή αξιοποιούσε το σπήλαιο το οποίο υπέθεσε ο ανασκαφέας ότι βρισκονταν στη θέση που οικοδομήθηκε αργότερα η υπόγεια αίθουσα⁷⁷⁵. Η εναλλακτική πρόταση του Daniel Ogden⁷⁷⁶, ότι η τελετουργία γίνονταν στην ύπαιθρο, και οι προσφορές και το αίμα χύνονταν μέσα στα νερά της Αχερουσίας λίμνης βασίζεται στην αμφίβολη υπόθεση ότι η δράση στους *Ψυχαγωγούς* του Αισχύλου (απόσπασμα F273a *TrGF*) τοποθετείται στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα⁷⁷⁷. Ως προς το ζήτημα αυτό, ο Βρετανός μελετητής θεωρεί καθοριστική την απουσία του σπηλαίου σε μια αττική ερυθρόμορφη πελίκη των μέσων του 5^{ου} αιώνα π.Χ: η παράσταση δείχνει τον Οδυσσέα να κάθεται σε ένα βραχώδες τοπίο, έχοντας θυσιάσει τα δύο πρόβατα και να συναντά τον νεκρό πλοηγό του, τον Ελπήνορα, που προβάλλει μέσα από τη βλάστηση μιας λίμνης, ενώ πίσω από τον ήρωα στέκει ο Ερμής Ψυχοπομπός [Εικ. 177]⁷⁷⁸. Αντίθετα, η πρόσφατη έρευνα έχει καταδείξει την ψυχολογική σημασία των σπηλαίων για την τέλεση της μαντείας, ενώ τα σπήλαια σχετίζονται άμεσα και με την πίστη της ύπαρξης διόδων επικοινωνίας με τον Κάτω Κόσμο⁷⁷⁹, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι η νεκρομαντική πρακτική να τελούνταν στο σπήλαιο πάνω στο λόφο.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται περαιτέρω από την ανάλυση ενός εδαφίου στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη (στίχοι 470-472) [**Παρ. Πηγών 15**], όπου αναφέρεται ότι στον Κάτω Κόσμο υπάρχει ο βράχος της Στυγός με τη μαύρη καρδιά, ο σκόπελος του Αχέροντα που στάζει αίμα και ο Κωκυτός, γύρω από τον οποίο τρέχουν σκυλιά⁷⁸⁰. Η ύπαρξη τόσο του «σκοπέλου» όσο και του «μελανόκαρδου βράχου» δεν ανταποκρίνονται ακριβώς στην τοπογραφία της περιοχής και στο ομηρικό εδάφιο (κ 512-515) [**Παρ. Πηγών 11**] που περιγράφει την ένωση των τριών

⁷⁷⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 50.

⁷⁷⁶ Ogden 2001β, 47.

⁷⁷⁷ Βλ. παρακάτω, σελ. 138, σημ. 854.

⁷⁷⁸ Βοστόνη, Museum of Fine Arts 34.79: Τιβέριος 1996, 179, 181 και 323-324, εικ. 161 και 163. Ogden 2001β, 49-50, εικ. 8.

⁷⁷⁹ Βλ. παρακάτω, σελ. 160.

⁷⁸⁰ Βλ. Ogden 2001β, 51 και σημ. 29-30. Πάντως, ο Βρετανός μελετητής ερμηνεύει το εδάφιο ως στοιχείο ότι η νεκρομαντεία λάμβανε χώρα στις όχθες της λίμνης, παραθέτοντας και άλλα αποσπάσματα από κωμικά έργα, που όμως δεν αναφέρονται με σαφήνεια στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα.

ποταμών και την «πέτρη». Η αναφορά όμως στο «σκόπελο» του Αχέροντα που στάζει αίμα παραπέμπει στο λόφο του Νεκρομαντείου και την προσφορά χοών στους νεκρούς με το αίμα των θυσιασμένων ζώων. Επομένως, είτε το ιερό της αρχαϊκής περιόδου βρίσκονταν στη ρίζα του λόφου είτε στην κορυφή του, το επίκεντρο της νεκρομαντείας θα πρέπει να ήταν ο ίδιος ο λόφος.

Αν εξαιρέσει κανείς την ομηρική αφήγηση, οι μόνες άλλες πληροφορίες που υπάρχουν για τη νεκρομαντική πρακτική στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα περιέχονται στην αφήγηση του Ηροδότου (5, 92) [**Παρ. Πηγών 13**] για το επεισόδιο της επίσκεψης των απεσταλμένων του Περίανδρου. Ο τύραννος της Κορίνθου αναζητούσε πληροφορίες για την ύπαρξη ενός κρυμμένου θησαυρού, που μόνο η νεκρή σύζυγός του Μέλισσα θα μπορούσε να του δώσει. Έτσι, έστειλε απεσταλμένους στο μαντείο, προκειμένου να συμβουλευθεί το φάντασμα της νεκρής γυναίκας, την οποία είχε ο ίδιος φονεύσει. Πράγματι, το φάσμα εμφανίστηκε, επιβεβαίωσε την «ταυτότητά του», λέγοντας ότι ο Περίανδρος έβαλε τα ψωμιά του σε ένα σβηστό φούρνο (υπονοώντας ότι ο τύραννος συνουσιάστηκε με το πτώμα της), αλλά αρνήθηκε να απαντήσει. Ο λόγος ήταν ότι δεν είχε τύχει της σωστής μεταθανάτιας τελετής, που υπαγόρευε να καούν τα ρούχα της, κι έτσι ένιωθε γυμνή και κρύωνε. Οι απεσταλμένοι επέστρεψαν με τα νέα, ο Περίανδρος κάλεσε όλες τις γυναίκες της Κορίνθου στο ιερό της Περαιχώρας, όπου τις έγδυσε και έκαψε τα ρούχα τους, προσφέροντας επωδές στη Μέλισσα. Οι απεσταλμένοι επανήλθαν στο Νεκρομαντείο και αυτή τη φορά η Μέλισσα αποκάλυψε πού βρίσκονταν ο θησαυρός.

Η διήγηση είναι προφανώς φανταστική⁷⁸¹, αλλά περιέχει σημαντικά στοιχεία για την τελετουργία. Ο Περίανδρος δεν συμβουλευθήκε αυτοπροσώπως το μαντείο, αλλά δι' αντιπροσώπων. Η επιλογή του συγκεκριμένου Νεκρομαντείου οφείλεται προφανώς στη φήμη του, αλλά ίσως απηχεί και το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων ο Περίανδρος ήλεγχε κορινθιακές κτήσεις⁷⁸². Το φάντασμα της νεκρής έδωσε επαρκείς αιτιάσεις για την ταυτότητά του, αλλά αρνήθηκε αρχικά να συνεργαστεί. Εν τέλει όμως, αποκάλυψε στον Περίανδρο αυτό που ήθελε να μάθει.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αναφορά στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη (470-472) [**Παρ. Πηγών 15**] για τον αιμοσταγή σκόπελο του Αχέροντα, αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα, φανερώνουν ότι κατά τη διάρκεια της επίσκεψης

⁷⁸¹ Βλ. τη μακροσκελή ανάλυση του Ogden (2001β, 54-60).

⁷⁸² Ogden 2001β, 55.

τελούνταν θυσίες, ως προσφορές στους νεκρούς, και πιθανόν και στους θεούς του Κάτω Κόσμου, ότι οι ερωτήσεις αφορούσαν θέματα που σχετίζονταν άμεσα με τους συγκεκριμένους νεκρούς τους οποίους καλούσαν, ότι τα φάσματα εμφανίζονταν αυτοπροσώπως και έδιναν αποδείξεις για την ταυτότητά τους. Η διαδικασία θα συμπληρώνονταν με την προσφορά ενός δώρου στο ιερό, αγγείων, ειδωλίων ή άλλων πολύτιμων αντικειμένων που δεν διασώθηκαν. Με βάση τα όσα είναι γνωστά από διάφορα ποιητικά αποσπάσματα όπου γίνεται αναφορά στη νεκρομαντεία, τα τελούμενα θα έπρεπε να λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια της νύχτας⁷⁸³. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η εμφάνιση των φασμάτων γίνονταν μέσω της *εγκοίμησης*, δηλαδή ότι εμφανίζονταν στα όνειρα των επισκεπτών⁷⁸⁴.

6.4. Η τελετουργία στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα: η άποψη του Σ. Δάκαρη

Η περιγραφή που ακολουθεί σχετίζεται με τα όσα θεωρεί ο ίδιος ο ανασκαφέας ότι συνέβαιναν κατά την τελευταία περίοδο λειτουργίας του χώρου, όταν προστέθηκε το δυτικό συγκρότημα με την αυλή και τα παρακείμενα δωμάτια (από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα ως το 168 π.Χ.) [Εικ. 12-13].

Ο πιστός αφού έπλεε με βάρκα τον πλωτό ποταμό Αχέροντα και την Αχερουσία λίμνη, ανάμεσα από το δάσος της Περσεφόνης με τις πανύψηλες λεύκες, τις άκαρπες ιτιές και τις καλαμιές (*Ιλιάδα* κ 507 κε.) [Παρ. Πηγών 11], αποβιβάζονταν στη συμβολή των ποταμών Κωκυτού (Μαύρου) και Πυριφλεγέθοντα (Βουβού) με τον Αχέροντα και ατένιζε το ιερό που βρίσκονταν στην κορυφή του λόφου [Εικ. 43]. Ασφαλώς, η σκυθρωπή όψη του ακόσμητου εξωτερικά και περικλειστού σαν φρούριο ελληνιστικού συγκροτήματος θα δημιουργούσε δέος και θα υπέβαλλε στον επισκέπτη την αίσθηση ότι εισέρχεται σε έναν απόκοσμο χώρο, στον κόσμο του Άδη⁷⁸⁵. Η κατασκευή του ιερού ήταν υποταγμένη και απολύτως προσαρμοσμένη στις λειτουργίες που εκτελούνταν σε αυτό, καθώς και στη χθόνια λατρεία που εξυπηρετούσε⁷⁸⁶.

⁷⁸³ Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για δύο αποσπάσματα που έχουν αποδοθεί στους *Θεσπρωτούς* του κωμικού Αλέξιου (τέλη 4^{ου} αιώνα π.Χ.), όπου γίνεται αναφορά στον Ερμή ψυχοπομπό, στον Φιλίππιδη, έναν Αθηναίο της περιόδου γνωστό και από άλλες πηγές, που έμοιαζε με πτώμα, ενώ η δράση τοποθετείται τη νύχτα. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η συγκεκριμένη κωμωδία του Αλέξιου (που είχε γράψει και μια κωμωδία με θέμα τον Τροφώνιο) λάμβανε χώρα στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα: Arnott 1996, 242-244. Για άλλα αποσπάσματα, βλ. Ogden 2001β, 166.

⁷⁸⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 160.

⁷⁸⁵ Δάκαρης 1961α, 110 και 116-17. Ζήδρου 2008, 166. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 1 και 4.

⁷⁸⁶ Δάκαρης 1993, 29.

Εισερχόμενος στο χώρο της αυλής-τεμένους, από την είσοδο που βρίσκονταν στη βόρεια πλευρά του περιβόλου, ο πιστός απομονώνονταν από τον έξω κόσμο και ξεκινούσε μια πορεία με πολλαπλά στάδια προετοιμασίας, ώστε να έρθει σε επαφή με τους νεκρούς. Υπήρχε η αντίληψη ότι η επαφή με τα φάσματα των νεκρών ήταν επικίνδυνη διαδικασία, καθώς οι ψυχές θεωρούνταν βλαβερές και εκδικητικές, ιδίως αν είχαν βρει πρόωρο ή βίαιο θάνατο⁷⁸⁷. Για το λόγο αυτό ήταν απαραίτητη η σωματική και ψυχική προετοιμασία των πιστών πριν βιώσουν την εμπειρία αυτή⁷⁸⁸. Ανάλογη μακρά προετοιμασία με ειδική δίαιτα και παραμονή σε έναν υπόγειο χώρο αναφέρει και ο Πausanias, που επισκέφτηκε προσωπικά το ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά και κατέβηκε στον Κάτω Κόσμο⁷⁸⁹.

Στα δωμάτια του βόρειου τμήματος της αυλής φυλάσσονταν χρηστικά αντικείμενα, τα αφιερώματα των πιστών και άλλες προσφορές προς τους θεούς του Κάτω Κόσμου. Αντίθετα, τα νότια δωμάτια προορίζονταν για τη σύντομη φιλοξενία των πιστών ή/και αποτελούσαν ενδιαιτήματα των ιερέων⁷⁹⁰. Κατά την παραμονή του εκεί, ο επισκέπτης θα ενημερώνονταν από τους ιερείς για τη διαδικασία που θα ακολουθούσε, θα προμηθεύονταν με τις προσφορές για τους θεούς και τις ψυχές και θα άρχιζε την προπαρασκευή του με δεήσεις και ειδική διατροφή, πριν εισέλθει στο ιερό όπου τον περίμεναν αυστηρότερα στάδια προετοιμασίας⁷⁹¹. Οι χώροι αυτοί είχαν ελεγχόμενη πρόσβαση, καθώς έφτανε κανείς στα δωμάτια μόνο μέσω μιας κλίμακας που οδηγούσε στον όροφο⁷⁹².

Μετά την παραμονή του στο δυτικό συγκρότημα για προκαθορισμένο χρονικό διάστημα, ο πιστός περνούσε την τοξωτή σιδερόφρακτη πύλη **ΡΣ** και εισέρχονταν στο βόρειο διάδρομο και το ιερό του Άδη [Εικ. 13, 19]. Το ανατολικό συγκρότημα ήταν εξολοκλήρου σκεπαστό και ανήλιο, με μοναδική πηγή φωτός τους άφθονους λύχνους, που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή, και πιθανόν δάδες⁷⁹³. Το σκοτάδι ενέτεινε την εντύπωση στον επισκέπτη ότι εισέρχονταν στο ζοφερό παλάτι του Άδη.

Ο βόρειος διάδρομος [Εικ. 19-20] ήταν αφιερωμένος εξ ολοκλήρου στην προετοιμασία του πιστού για την επικείμενη επαφή με τις ψυχές των νεκρών⁷⁹⁴. Με

⁷⁸⁷ Friese 2010a, 30.

⁷⁸⁸ Δάκαρης 1993, 12. Ζήδρου 2008, 165. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 2-3.

⁷⁸⁹ Πausanias 9.39-40.1. Βλ. Burkert 1993β, 253 και Bonnechere 2003a.

⁷⁹⁰ Δάκαρης 1963α, 91, 1963β, 62, 1975α, 149, 1975β, 88, 1976α, 146-147, 1976β, 80-82, 1993, 16. Ζήδρου 2008, 165. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4.

⁷⁹¹ Δάκαρης 1993, 18. Ζήδρου 2008, 166.

⁷⁹² Βλ. παραπάνω, σελ. 53-54.

⁷⁹³ Δάκαρης 1960α, 115, 1993, 16. Αγγέλη 2015, 30.

⁷⁹⁴ Δάκαρης 1961β, 118.

τη συνοδεία ιερέων ξεκινούσε τα τρία στάδια της διαδικασίας, η οποία διεξαγόταν αντίστοιχα στα τρία δωμάτια ε, ζ, η της εξωτερικής πλευράς του διαδρόμου και στο δωμάτιο θ, και κλιμακώνονταν σταδιακά. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία σε όλα τα δωμάτια του βορείου διαδρόμου αγγείων με διάτρητο πυθμένα, που προφανώς χρησιμοποιούνταν για χοές, μυροδοχείων και πληθώρας αποθηκευτικών αγγείων και σκευών χοής⁷⁹⁵.

Διασχίζοντας τη δεύτερη πύλη του διαδρόμου (ΟΕ) σε συνθήκες απόλυτου σκότους, εισέρχονταν στο δωμάτιο ε, στο οποίο, με βάση την ερμηνεία των ευρημάτων, ο Σ. Δάκαρης υπέθεσε ότι ο χρηστηριαζόμενος κατανάλωνε ειδικές τροφές. Συγκεκριμένα, τη διαίτα του αποτελούσαν κρέας (κυρίως χοιρινό, αν κρίνει κανείς από τα οστά χοίρου που βρέθηκαν στην ανασκαφή), κριθαρένιο ψωμί, κύαμοι (κουκιά) και, με βάση την περιγραφή του Λουκιανού⁷⁹⁶, μέλι, νερό και γάλα⁷⁹⁷.

Στη συνέχεια, περνούσε στο επόμενο στάδιο της προετοιμασίας και στα δωμάτια ζ και η, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θύρα. Στο δωμάτιο ζ συνεχιζόταν η ίδια διαδικασία, αλλά η διαίτα γινόταν πιο αυστηρή παρότι περιελάμβανε επιπλέον θαλάσσια όστρεα. Σύμφωνα με τα υπολείμματα τροφών του χώρου, ο πιστός θα κατανάλωνε επίσης κρέας και άλλων θηλαστικών (βοοειδή και διάφορα μικρά ζώα). Στο δωμάτιο η τελούνταν τα λουτρά καθαρμού για την αποφυγή του μιάσματος από την επικείμενη επαφή του με τους νεκρούς, όπως προκύπτει από το λουτρόνα που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του, αλλά και κατ' αναλογία με τα λουτρά στα οποία υποβάλλονταν οι επισκέπτες στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά⁷⁹⁸, αλλά και στη νεκρομαντική τελετουργία όπως αυτή διαδραματίζεται στο *Μένιππο* του Λουκιανού [Παρ. Πηγών 8]⁷⁹⁹. Δεν είναι σαφές πόσο θα διαρκούσε το κάθε στάδιο της προετοιμασίας, αλλά η εικασία του Σωτήρη Δάκαρη ότι τα δωμάτια ε και ζ φιλοξενούσαν έναν ορισμένο αριθμό κλινών⁸⁰⁰, δείχνει ότι ο ίδιος πίστευε πως οι προσκυνητές διανυκτέρευαν διαδοχικά σε κάθε έναν από αυτούς τους χώρους. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για τρεις νύκτες ή τρεις χρονικές περιόδους ασαφούς διάρκειας⁸⁰¹. Παράλληλα με τα λουτρά και τη νηστεία, ο πιστός θα υποβάλλονταν σε

⁷⁹⁵ Δάκαρης 1961α, 121.

⁷⁹⁶ *Μένιππος* 7

⁷⁹⁷ Δάκαρης 1961α, 114 και 117. Ζήδρου 2008, 165.

⁷⁹⁸ Πausanias 9.39.5.

⁷⁹⁹ Λουκιανού, *Μένιππος* 7 (λουτρά 29 ημερών στον ποταμό Ευφράτη, ξεκινώντας με τη νέα Σελήνη). Βλ. Δάκαρης 1961α, 112, σημ. 4 και 1970, 10.

⁸⁰⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 57.

⁸⁰¹ Δάκαρης 1961α, 112. Η Φάκλαρη (2009, 116) κάνει λόγο για τρεις εβδομάδες.

διάφορους εξαγνισμούς και θα άκουγε προσευχές, επωδές, δεήσεις και επικλήσεις στους νεκρούς, που πιθανόν θα συνοδεύονταν από διηγήσεις και οδηγίες από τον ιερέα - «ηγεμόνα της οδού», προκειμένου να παραμείνει αλώβητος από τους κινδύνους που προμήνυε η επικοινωνία με τους νεκρούς⁸⁰².

Με την ολοκλήρωση του δεύτερου σταδίου, ο πιστός αναχωρούσε από τα δωμάτια του βόρειου διαδρόμου, εφοδιασμένος με τα απαραίτητα για την ιεροτελεστία, αγγεία για τις χοές, άλφιτα (κριθάλευρο) για τις αναίμακτες προσφορές, λύχνο ή δάδα για φωτισμό, θαλάσσιες ψήφους, δύο αποτρόπαιους λίθους και το θύμα για τη θυσία⁸⁰³. Διέσχισε την τοξωτή πύλη **Z**, αφού προηγουμένως είχε πλύνει τα χέρια του, σε συμβολική πράξη καθαρισμού, στο *λουτήριον* που βρισκόταν στα αριστερά της πύλης [Εικ. 19, 64-65]⁸⁰⁴ και είχε πετάξει τον έναν αποτρόπαιο λίθο πίσω του, στο λιθοσωρό που βρισκόταν δεξιά της πύλης, προκειμένου να απομακρύνει την κακή επιρροή⁸⁰⁵. Περνώντας την πύλη **Z** εισέρχονταν στον ανατολικό διάδρομο και το δωμάτιο **Θ**, που αποτελούσε και το τελευταίο στάδιο της σωματικής και ψυχικής προετοιμασίας του.

Στο δωμάτιο **Θ** ο χρηστηριαζόμενος θα υποβαλλόταν σε μεγαλύτερη δοκιμασία με αυστηρότερη δίαιτα και συχνότερες πράξεις εξαγνισμού, δεήσεις και επικλήσεις, που επέτειναν την αίσθηση ότι προσέγγιζε το ναό του Άδη⁸⁰⁶. Εδώ γίνονταν η τελική προετοιμασία, κατ' αναλογία με τα όσα διαδραματιζόνταν στα Καβείρια Μυστήρια στο Ιερό της Σαμοθράκης⁸⁰⁷. Επιπλέον, παραλάμβανε τις υγρές προσφορές νερού, γάλακτος και γλυκού οίνου, που θα βρίσκονταν αποθηκευμένες στα πιθάρια που εντοπίστηκαν στο δωμάτιο⁸⁰⁸.

Η πολυήμερη παραμονή στο σκοτεινό ιερό, τα απαιτητικά στάδια προετοιμασίας, η απομόνωση και η αυστηρή δίαιτα, σε συνδυασμό με τις προσευχές, τις επικλήσεις και τις διηγήσεις των ιερέων, είχαν σαν στόχο αφενός να προετοιμάσουν τον επισκέπτη, αφετέρου να καθοδηγήσουν τις αισθήσεις του

⁸⁰² Δάκαρης 1961α, 110 και 117, 1993, 16. Ζήδρου 2008, 165. Αγγέλη 2015, 30.

⁸⁰³ Δάκαρης 1961α, 118.

⁸⁰⁴ Δάκαρης 1993, 18. Το *λουτήριον* αντιπαραβάλλεται με το λέβητα που βρέθηκε στο μυκηναϊκό θολωτό τάφο του Μενιδίου, όπου διαπιστώθηκε ηρωολατρεία που διήρκεσε ως τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.: Δάκαρης 1961β, 120.

⁸⁰⁵ Δάκαρης 1993, 18. Η σημασία των λιθοσωρών εξηγείται από τον Van Straten (1982, 215-230, όπως αναφέρεται σε Ogden 2001β, 20, σημ. 8): πρόκειται για τους «λόφους του Ερμή» με αποτρεπτικό χαρακτήρα, στους οποίους αναφέρεται ο Cornutus (*De natura Deorum* 16.168).

⁸⁰⁶ Δάκαρης 1960α, 122-23, 1961α, 118, 1993, 16-18. Ζήδρου 2008, 166-67. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Η υπόθεση των τριών σταδίων προετοιμασίας υποβάλλεται από την ιδέα της τριπλής διάθρωσης του χώρου που επικρατεί γενικά στο ιερό: Δάκαρης 1961β, 123 και 1961α, 112.

⁸⁰⁷ Δάκαρης 1961α, 112. Για τα στάδια μύησης στη Σαμοθράκη, βλ. Clinton 2003, 60-70.

⁸⁰⁸ Δάκαρης 1961α, 118, σημ. 2.

προκειμένου να βιώσει την παρουσία των φασμάτων των νεκρών κατά τη διάρκεια της τελικής διαδικασίας. Σημαντικό ρόλο στη μερική απώλεια της συνείδησης έπαιξε η ειδική διαίτα που ακολουθούσε ο πιστός, την οποία αποκαλύπτουν εν μέρει οι σωροί απανθρακωμένων καρπών που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου⁸⁰⁹. Συγκεκριμένα, οι κύαμοι (κουκιά), που αποτελούν την πλειοψηφία των καταλοίπων, και τα λούπινα (λαθούρια) έχουν τοξικές ιδιότητες⁸¹⁰. Όταν καταναλώνονται χλωρά, προκαλούν δυσπεψία, χαλάρωση των αισθήσεων που μπορεί να επιφέρει ζάλη, παραισθήσεις, ακαταληψία και αλλεργίες (κυαμιάσις, λαθυρισμός)⁸¹¹.

Η ολοκλήρωση των τριών σταδίων πιστοποιούσε ότι ο επισκέπτης ήταν έτοιμος να εισέλθει στο κυρίως ιερό, διασχίζοντας τη θύρα τουωματίου **θ** και προσεγγίζοντας τον εσωτερικό ανατολικό διάδρομο **Zαθ**, έχοντας μαζί του τα απαραίτητα για τις προσφορές και τη θυσία⁸¹². Πάντα με τη συνοδεία ενός ή περισσότερων ιερέων, άνοιγε ένα όρυγμα στο έδαφος και θυσίαζε μέσα σε αυτό το ζώο που έφερνε μαζί του, ως προσφορά στον Άδη και την Περσεφόνη⁸¹³. Με βάση τα οστά που περισυλλέχθηκαν από τα πέντε ορύγματα του διαδρόμου, φαίνεται πώς το ζώο που θυσιάζονταν κατά κύριο λόγο ήταν πρόβατο, ενώ βρέθηκαν και οστά βοοειδών και χοίρων⁸¹⁴. Στο σημείο αυτό πάντως, η ερμηνεία του ανασκαφέα ακολουθεί στενά την ομηρική περιγραφή στη Νέκυια της *Οδύσσειας* (λ 24 κε.) [**Παρ. Πηγών 12**]: σε σημείο που του είχε υποδείξει η Κίρκη, ο Οδυσσεύς άνοιξε με το σπαθί ένα λάκκο μια πήχη μήκος και πλάτος και πρόσφερε χοές στους νεκρούς, μέλι, γάλα, γλυκό κρασί και νερό, τις οποίες κάλυψε με άλφιτα. Έπειτα υποσχέθηκε στις ψυχές να προσφέρει ολοκαύτωμα μιας στέρφας αγελάδας, όταν θα επέστρεφε στην

⁸⁰⁹ Δάκαρης 1991α, 178-180, 1993, 20-21. Ζήδρου 2008, 167. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5. Αγγέλη 2015, 31.

⁸¹⁰ Δάκαρης 1964β, 64, 1993, 20. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5. Βλ. παραπάνω, σελ. 115.

⁸¹¹ Οι μικρόσπερμοι κύαμοι, που ήταν αυτοφυείς στην αρχαία Θεσπρωτία, είναι συγγενείς με τη σημερινή ποικιλία *Vicia faba equine* (κοινώς φούλια), και ήταν γνωστοί ως «αιγυπτιακοί κύαμοι»: Δάκαρης 1990α, 167, 1990β, 77 Γκατζόγια 2015, 32-33. Οι κύαμοι περιλαμβάνονται στις τροφές που απαγορευόταν η κατανάλωσή τους πριν από τη μύηση στα Ελευσίνια Μυστήρια (Παυσανίας 7.15.3-4). Επίσης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (II, 37), στην Αίγυπτο θεωρούνταν ως τροφή των νεκρών και τοποθετούνταν στους τάφους. Μεταγενέστερη ιδιότητα τους ήταν η μαντική, καθώς τους τοποθετούσαν μέσα στο μαντικό λέβητα των Δελφών αντί των θριών: Δάκαρης 1961α, 115-116. Δίαιτα με ψάρια με ιδιαίτερα τοξικές ιδιότητες ακολουθούσαν οι επισκέπτες στο μαντείο του Τροφώνιου στη Λιβαδειά: Bonnechere 2003, 179α.

⁸¹² Ο πιστός θα προμηθευόταν τις προσφορές από το δωμάτιο **θ** (Δάκαρης 1961β, 123), τις οποίες παρείχε το ίδιο το ιερό (Δάκαρης 1991α, 181).

⁸¹³ Δάκαρης 1961α, 118, 1961β, 124, 1993, 18. Ζήδρου 2008, 167.

⁸¹⁴ Δάκαρης 1960α, 120, 1960β, 108, 1970, 14, 1993, 18. Dakaris 1962, 88, 1973, 146. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 4. Αγγέλη 2015, 31.

Ιθάκη. Ακολουθώντας πάντα τις υποδείξεις της Κίρκης, παρακάλεσε πάλι τους νεκρούς, θυσίασε ένα κριάρι σε όλες τις ψυχές και ξεχωριστά το καλύτερο μαύρο πρόβατο στη ψυχή του μάντη Τειρεσία, στρέφοντας το λαιμό των ζώων προς το έρεβος της σπηλιάς, ενώ αυτός έστρεψε το κεφάλι του προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς τη ροή του ποταμού. Οι ψυχές, όμοιες με σκιές, μόλις αντιλήφθηκαν το αίμα, πλησίασαν για να πιουν. Ο Οδυσσέας τις απομάκρυνε με το ξίφος του, μέχρι να εμφανιστεί η ψυχή του Τειρεσία, για να πιεί πρώτη και να του φανερώσει τα μελλούμενα, τα σχετικά με την επιστροφή του στην Ιθάκη. Οι σύντροφοί του έγδαραν και έκαψαν τα θυσιασμένα ζώα προς τιμήν των θεών του Κάτω Κόσμου⁸¹⁵. Η μόνη, σημαντική διαφορά είναι ότι οι θυσίες και οι χοές τελούνταν στο διάδρομο και όχι στην είσοδο του σπηλαίου του Κάτω Κόσμου⁸¹⁶. Στη συνέχεια, ο πιστός έριπτε στο δάπεδο όστρεα θαλάσσης και ψήφους θαλάσσιους ή ποταμίσιους, που είχαν αποτρεπτικές ιδιότητες⁸¹⁷. Όλη η προετοιμασία του πιστού μαρτυρά την έντονη προσπάθεια του να δεχτούν τις προσφορές του οι ψυχές των νεκρών και να καταστούν ευμενείς προς αυτόν⁸¹⁸.

Στρεφόμενος για άλλη μια φορά προς τα δεξιά⁸¹⁹ και συνοδευόμενος από τον ιερέα καθοδηγητή του, ο χρηστηριαζόμενος διέσχιζε την πύλη β και εισέρχονταν στο νότιο διάδρομο, που είχε την όψη λαβυρίνθου. Θεωρείται ότι η επιλογή της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής εξυπηρετούσε στη δημιουργία της αίσθησης της περιπλάνησης στους σκόλιους δρόμους του Κάτω Κόσμου, την οποία ασφαλώς θα ενίσχυε το πέρασμα από τις τρεις σιδερόφρακτες πύλες - όσες και οι πύλες του Άδη (*Ιλιάδα η 15*)-, και το βαθύ σκοτάδι⁸²⁰. Εκεί γίνονταν η προσφορά των λευκών αλφίτων και ενδεχομένως χοές από ευρύστομα αγγεία που εν συνεχεία

⁸¹⁵ Δάκαρης 1960α, 122, 1960β, 108, 1993, 8-10. Ζήδρου 2008, 125-127. Veilleux 2012, 13-20. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 2-3.

⁸¹⁶ Δάκαρης 1960α, 122.

⁸¹⁷ Τα όστρεα και οι ψήφοι εντοπίστηκαν διάσπαρτα σε όλο το μήκος του διαδρόμου: Δάκαρης 1960α, 120-121 και 1961α, 114.

⁸¹⁸ Δάκαρης 1961α, 113.

⁸¹⁹ Δάκαρης 1958β, 99. Η δεξιόστροφη πορεία εξηγείται από τον Van Straten (1982, 215-230, όπως αναφέρεται σε Ogden 2001β, 20, σημ. 8) με αναφορά στο δίστρατο του Άδη (*Πλάτων, Πολιτεία 614c*, Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 6.541-543): η δεξιά οδός οδηγεί στα Ηλύσια Πεδία, η αριστερή οδός στα Τάρταρα.

⁸²⁰ Δάκαρης 1993, 19. Για το συσχετισμό λαβυρίνθου και Κάτω Κόσμου, βλ. Clark 1979, 125-150, όπως αναφέρεται σε Ogden 2001β, 20, σημ. 8.

θρυμματίζονταν τελετουργικά, όπως ερμηνεύεται το γεγονός ότι στο διάδρομο βρέθηκαν διάσπαρτα πολλά όστρακα, κατά κύριο λόγο από δίωτες λεκανίδες⁸²¹.

Η τρίτη πύλη του λαβυρίνθου (δ) οδηγούσε στην κεντρική υπέργεια αίθουσα. Περνώντας την πύλη, ο επισκέπτης έριχνε στα αριστερά του τον δεύτερο αποτρόπαιο λίθο στο σωρό που βρίσκονταν εκεί⁸²² και έκανε για άλλη μια φορά χοές προς τιμήν του Άδη και της Περσεφόνης, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα, διέμεναν στην περικλειστη υπόγεια αίθουσα, που συμβόλιζε το βασίλειο των νεκρών, τον οίκο του Άδη⁸²³. Στη συνέχεια, έθραυε τα αγγεία των χοών στο δάπεδο⁸²⁴.

Κατά τη διάρκεια της ιεροτελεστίας, ο πιστός μαζί με τον ιερέα οδηγό του θα επικαλούνταν συνεχώς τις ψυχές των νεκρών, θα απήγγειλε ευχές (βλ. *Οδύσσεια* κ 521, 526 και λ 29, 34) [Παρ. Πηγών 11-12], θα καλούσε μεγαλόφωνα τους υποχθόνιους δαίμονες (Λουκιανού, *Μένιππος* 9-10) [Παρ. Πηγών 8] και θα χτυπούσε το έδαφος με τις παλάμες του, όμοια με τον τρόπο που ο χορός ανακαλεί το φάντασμα του Δαρείου, στους *Πέρσες* του Αισχύλου (682-688) [Παρ. Πηγών 1]⁸²⁵.

Η συνάντηση του επισκέπτη με τις ψυχές των νεκρών πραγματοποιούνταν, σύμφωνα με τον Σ. Δάκαρη, στην κεντρική αίθουσα, που αποτελούσε και το τέλος της πορείας του. Μέσα σε τεχνητές αναθυμιάσεις και καπνούς που αναδύονταν από την καύση του θείου, που βρέθηκε αποθηκευμένο στους τοποθετημένους στα πλάγια κλίτη πίθους⁸²⁶, και με τη συνοδεία ψιθύρων και φωνών που δημιουργούσαν ηχητικές παραισθήσεις, ο πιστός έβλεπε τις ψυχές των νεκρών να κατέρχονται από τον όροφο του κτιρίου, με βάση μηχανισμούς που κινούσαν ιερείς κρυμμένοι στους μυστικούς διαδρόμους, που θα εδράζονταν πάνω στους σωζόμενους λίθινους τοίχους⁸²⁷. Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι οι τροχοί και οι κασάνιες (επίσχεστρα) που βρέθηκαν στο

⁸²¹ Δάκαρης 1958β, 98, 1960α, 122-123, 1960β, 109 και 123, 1993, 18-19. Ζήδρου 2008, 167. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5. Αγγέλη 2015, 31. Για τη σημασία των χοών στη νεκρομαντική πρακτική, βλ. Ogden 2001β, 169-170, Συρόπουλος 2012, 93.

⁸²² Δάκαρης 1960β, 103-104 και 109.

⁸²³ Δάκαρης 1975α, 146-147, 1975β, 85-86.

⁸²⁴ Δάκαρης 1958β, 110, 1960β, 109, 1993, 19. Ζήδρου 2008, 167. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5. Αγγέλη 2015, 31. Η θραύση των αγγείων προκύπτει από το παχύ στρώμα οστράκων που εντοπίστηκαν στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας.

⁸²⁵ Δάκαρης 1961α, 118. Στην πραγματικότητα το κείμενο του Αισχύλου δεν παρέχει σκηνική οδηγία ότι τα μέλη του χορού χτυπούσαν το έδαφος με τις παλάμες τους. Αυτή όμως αναφέρεται στους *Βάτραχους* του Αριστοφάνη (στ. 1028-1029), στη στιχομυθία μεταξύ του Διονύσου και του νεκρού ποιητή στον Κάτω Κόσμο.

⁸²⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 64, σημ. 324 και 77. Δάκαρης 1964β, 64. Ζήδρου 2008, 167. Στην *Οδύσσεια* (χ 481κ.ε.) ο Οδυσσεύς καίει θειάφι για να διώξει το μiasma του θανάτου, έπειτα από το φόνο των μνηστήρων: Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3.

⁸²⁷ Ο Δάκαρης υπέθεσε ότι το υπερβολικό πάχος των τοίχων οφείλεται στο ότι θα έκρυβαν διαδρόμους στο εσωτερικό τους: Δάκαρης 1960β, 109.

βάθος της κεντρικής αίθουσας ήταν εξαρτήματα ενός γερανού, μιας μηχανής που λειτουργούσε με αντίβαρο τις 22 σιδερένιες πλίνθους που εντοπίστηκαν στο δωμάτιο **K**, και που θα είχε κρεμασμένο στην άλλη άκρη το χάλκινο λέβητα (εύρημα της κεντρικής αίθουσας) [Εικ. 147-152], μέσα στον οποίο παρουσιαζόταν το είδωλο του νεκρού⁸²⁸ [εικ. 178]. Ο μηχανισμός έχει παραλληλιστεί με τα όργανα που χρησιμοποιούνταν στο θέατρο για την εμφάνιση του από μηχανής θεού⁸²⁹, αλλά και με τους γεραμούς που χρησιμοποίησαν οι κάτοικοι της Αμβρακίας το 189 π.Χ., προκειμένου να εξουδετερώσουν τους πολιορκητικούς κριούς των Ρωμαίων⁸³⁰. Η κάθοδος του σκηνοθετημένου ειδώλου του νεκρού με το οποίο θα συνομιλούσε ο πιστός γινόταν είτε από τον όροφο της αίθουσας, με τον οποίο θα επικοινωνούσε και η κλίμακα που βρέθηκε στο εσωτερικό της⁸³¹, είτε από την οροφή.

Η κεντρική θέση που κατέχει ο λέβητας στην εμφάνιση των ειδώλων και το τελετουργικό της νεκρομαντείας αποδεικνύεται από την αναφορά του Κλήμεντα της Αλεξάνδρειας στον «λέβητα θεσπρώτιον» ως το χαρακτηριστικό στοιχείο της χρησιμοδοσίας του μαντείου, αντίστοιχα με τον τρίποδα των Δελφών και τους χάλκινους λέβητες της Δωδώνης [**Παρ. Πηγών 24**]⁸³². Είτε μέσω τεχνασμάτων είτε μονάχα μέσω της αυθυποβολής που προξενούσαν οι οπτικές και ηχητικές παραισθήσεις, και που ενέτεινε η εξουθενωτική δίαιτα με τοξικές τροφές σε συνδυασμό με τις συνεχείς προσευχές και επικλήσεις στους χθόνιους δαίμονες, ο επισκέπτης πείθονταν ότι συνομίλησε με τις ψυχές των νεκρών και έλαβε απάντηση στα ερωτήματά του. Δεν είναι γνωστό με ποιον τρόπο υποβάλλονταν οι ερωτήσεις στους νεκρούς. Σε περίπτωση που οι ερωτήσεις καταγράφονταν, αυτό γίνονταν σε υλικό που δεν έχει σωθεί. Από τα γραφόμενα του ο ανασκαφέας φαίνεται να υπονοεί ότι όλα γίνονταν προφορικά⁸³³. Ανάλογες πρακτικές θεωρείται ότι ακολουθούσαν και άλλα μαντεία συνδεδεμένα με την κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, όπως το ιερό του

⁸²⁸ Κατά τον ανασκαφέα είναι πιθανό οι τροχοί και οι κασάνιες να ανήκουν σε μηχανή για την άρση ή έλξη ογκολίθων στη διάρκεια κατασκευής του ιερού, η θέση όμως που εντοπίστηκαν, στο βάθος της κεντρικής αίθουσας, τον έπεισε ότι πρόκειται για μηχανή καταγωγής φασμάτων από τον επάνω όροφο, και ο μεγάλος χάλκινος λέβητας χρησίμευε ως σφενδόνη: Δάκαρης 1964β, 62.

⁸²⁹ Δάκαρης 1993, 22 και Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

⁸³⁰ Βλ. Δάκαρης 1993, 22: πρόκειται για ξύλινες κεραίες (γεραμοί) τοποθετημένες πάνω στα τείχη, που είχαν στο προεξέχον άκρο τους δεμένα βάρη από μολύβι, κορμούς ή πέτρες (Πολύβιος 21.27).

⁸³¹ Δάκαρης 1964α, 47.

⁸³² *Προτρεπτικός προς Έλληνας* 2.11.1. Η ίδια περικοπή εμφανίζεται και στην *Ευαγγελική Προπαρασκευή* του Ευσέβιου (2.3.1): Ogden 2001b, 53, σημ. 42. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 6. Οι χάλκινοι λέβητες της Δωδώνης ήταν τοποθετημένοι εφαιπτόμενοι ο ένας με τον άλλον, και όταν κάποιος έκρουε τον έναν αντηχούσαν όλοι μαζί ασταμάτητα, μέχρι κάποιος να ακουμπήσει έναν από αυτούς και να σταματήσει την ταλάντωση: Δάκαρης 2010, 13-14.

⁸³³ Δάκαρης 1993, 22: «...τα σκηνοθετημένα είδωλα των νεκρών ... συνομιλούσαν με τους χρηστηριαζόμενους».

Τροφώνιου στη Λιβαδειά, όπου ο επισκέπτης στροβιλίζονταν στον αέρα και ένιωθε ότι η ψυχή του αποχωρίζεται από το σώμα και επισκέπτεται το βασίλειο των σκιών⁸³⁴.

Μετά την ιδιότυπη αυτή επικοινωνία και το χρησμό που έπαιρνε ο πιστός από τα φάσματα των νεκρών, αποχωρούσε ακολουθώντας διαφορετική οδό, τόσο για την αποφυγή συνάντησης με προσκυνητές που εισέρχονταν μετά από αυτόν στο χώρο όσο και γιατί έπρεπε να ακολουθήσει ένα τελευταίο στάδιο καθαρμού. Έτσι, διασχίζοντας τη θύρα **α**, άφηγε πίσω του τον εσωτερικό ανατολικό διάδρομο και εισέρχονταν στον εξωτερικό ανατολικό διάδρομο⁸³⁵. Στη βορειοανατολική γωνία του διαδρόμου προσέγγιζε το δωμάτιο **ι**, το λεγόμενο δωμάτιο καθαρμού, του οποίου ελάχιστα λείψανα διασώθηκαν. Εκεί ο πιστός θα διέμενε για ένα διάστημα, το οποίο ο Δάκαρης προσδιορίζει στις τρεις ημέρες, προκειμένου να αποβάλει το μίasma του θανάτου και να εξαγιστεί από την επαφή με τα φάσματα των νεκρών⁸³⁶. Επιπρόσθετα, εκεί θα επέρχονταν η ψυχική και σωματική αποκατάστασή του, που θα πρέπει να είχε διαταραχθεί από τις δοκιμασίες στις οποίες υποβλήθηκε⁸³⁷. Καθεστώς σύγχυσης και απώλειας μνήμης αναφέρεται ότι παρουσίαζαν οι επισκέπτες του μαντείου του Τροφώνιου, ενώ έχαναν προσωρινά την ικανότητά τους να γελούν. Την αποκατάσταση αναλάμβαναν οι ιερείς, οι οποίοι με ερωτήσεις καθοδηγούσαν τρόπον τινά τον επισκέπτη να περιγράψει την εμπειρία του και να αναφέρει τα όσα άκουσε κατά την επίσκεψη του στον Κάτω Κόσμο⁸³⁸.

Με το πέρας της διαδικασίας του καθαρμού, ο πιστός αποχωρούσε κατηφορίζοντας την ανατολική πλευρά του λόφου, προς το ρέμα του Κωκυτού. Δεμένος με βαρύ όρκο, δεν θα αποκάλυπτε ποτέ όσα συνέβησαν στο ιερό, διότι σε αντίθετη περίπτωση κινδύνευε να κατηγορηθεί για ασέβεια⁸³⁹.

⁸³⁴ Πausanias 9.39-40.1. Βλ. Burkert 1993β, 253, Bonnechere 2003α, 176-177.

⁸³⁵ Παλαιότερη υπόθεση του ανασκαφέα έλεγε ότι ο εξωτερικός διάδρομος θα εξυπηρετούσε για να εισέλθει κανείς στον εσωτερικό μέσω της πύλης **α**, και όχι για να εξέλθει : Δάκαρης 1961β, 124. Στην πορεία, αναθεώρησε και έκρινε ότι από την πύλη **α** εισερχόταν ο πιστός στον εξωτερικό διάδρομο και από εκεί περνούσε στο δωμάτιο **ι**, μέχρι να εγκαταλείψει το ιερό: Δάκαρης 1963α, 89, 1963β, 59. Αποχώρηση του πιστού μέσω άλλης οδού αναφέρει και ο Λουκιανός (*Μένιππος* 22: η κατάβαση γίνεται στον Τίγρη ποταμό και η ανάβαση στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά. Βλ. και Δάκαρη 1961α, 119).

⁸³⁶ Αγγέλη 2015, 31. Ο καθαρμός θα ήταν απαραίτητος, κατά ανάλογο τρόπο με την Άλκηστη στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη (στ.1145-46), που χρειαζόταν τριήμερο καθαρμό (*αφαγισμός*) για να καθαρθεί από το μίasma του θανάτου και να αποκτήσει συνείδηση: Δάκαρης 1963α, 89, 1963β, 59, 1993, 22. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 3.

⁸³⁷ Δάκαρης 1993, 22. Ζήδρου 2008, 168.

⁸³⁸ Πausanias 9.39.13-14. Bonnechere 2003α, 174-175.

⁸³⁹ Δάκαρης 1993, 22. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5. Αγγέλη 2015, 31.

6.5. Κριτική αποτίμηση για την τελετουργία στο Νεκρομαντείο

Με το συνδυασμό φιλολογικών πηγών και αρχαιολογικών δεδομένων ο ανασκαφέας προσέφερε μια ιδιαίτερα πειστική παρουσίαση⁸⁴⁰, της οποίας όμως σοβαρό μειονέκτημα αποτελεί η προσπάθεια ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων υπό το πρίσμα μιας μοναδικής και εξ' αρχής προσδιορισμένης παραδοχής για τη λειτουργία του χώρου, χωρίς να εξετάζονται τυχόν εναλλακτικές ερμηνείες⁸⁴¹. Επιπλέον, οι βασικές γραπτές πηγές που χρησιμοποιούνται, η Νέκυια στην *Οδύσσεια* [**Παρ. Πηγών 12**] και ο *Μένιππος ή Νεκρομαντεία* του Λουκιανού [**Παρ. Πηγών 8-9**], αποτελούν λογοτεχνικά κείμενα που απέχουν μεταξύ τους 10 αιώνες περίπου, αλλά αντιμετωπίζονται ως αυθεντικές μαρτυρίες για την τελετουργία στο ιερό του Αχέροντα⁸⁴². Ο Σ. Δάκαρης ισχυρίζεται ότι το έργο του Λουκιανού σατιρίζει στην πραγματικότητα την τελετουργία που λάμβανε χώρα στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα, αλλά η δράση τοποθετείται σκόπιμα στη Μεσοποταμία, προκειμένου ο συγγραφέας να αποφύγει την κατηγορία της ασέβειας⁸⁴³. Αυτή η υπόθεση όμως φαίνεται να αντιφάσκει με την άποψη του ίδιου του ανασκαφέα ότι η λατρεία είχε πάψει να τελείται στο Νεκρομαντείο ήδη από το 168/167 π.Χ.

Η απουσία ιστορικών πηγών για την τελετουργία δεν αποτελεί πρόβλημα για τον ανασκαφέα, καθώς σημειώνει ότι τα τελούμενα στο νεκρομαντείο θα πρέπει να περιβάλλονταν από άκρα μυστικότητα και η γνωστοποίηση τους πιθανόν να επέσυρε την ποινή του θανάτου⁸⁴⁴, κατ' αναλογία με όσα είναι γνωστά αντίστοιχα για τα Ελευσίνια Μυστήρια.

Κεντρικό στοιχείο στην ανασύσταση της τελετουργίας στο Νεκρομαντείο από τον Σ. Δάκαρη είναι η πεποίθηση ότι οι ιερείς θα φρόντιζαν μέσω του τεχνάσματος της εμφάνισης των ειδώλων να παρέχουν στον πιστό ορατές αποδείξεις ότι πράγματι συνομιλούσε με τους νεκρούς. Η ελληνιστική περίοδος ήταν γενικά περίοδος

⁸⁴⁰ Η μεγάλη πλειοψηφία των ερευνητών που αποδέχονται την ταύτιση του ελληνιστικού συγκροτήματος με το Νεκρομαντείο, αποδέχονται την ερμηνεία της τελετουργίας όπως ανασυσταίνεται από τον Δάκαρη: βλ. παρακάτω, σελ. 167, σημ. 989 και 991.

⁸⁴¹ Βλ. την κριτική των Quantin και Fouache 1999, 44.

⁸⁴² Δάκαρης 1960α, 122 και 1961α, 112, σημ. 3 και 4, αντίστοιχα.

⁸⁴³ Δάκαρης 1993, 22. Βλ. επίσης Τζουβάρα-Σούλη 2013, 5.

⁸⁴⁴ Δάκαρης 1961α, 119 (με αναφορά σε Λουκιανό, *Μένιππος* 2) και 1993, 22. Βλ. επίσης Ζήδρου 2008, 168 και Αγγέλη 2015, 31.

ορθολογισμού και αμφισβήτησης της παραδεδομένης θρησκείας και μυθολογίας⁸⁴⁵, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία μια τέτοια σκηνοθεσία.

Κάτι που δεν θίχθηκε καθόλου από τον ανασκαφέα είναι το ζήτημα του ιερατείου και του λοιπού προσωπικού που θα απασχολούνταν στο ιερό. Με βάση την ανασύσταση της τελετουργίας από τον ανασκαφέα, και σύμφωνα με το μεγάλο μέγεθος του συγκροτήματος, η λειτουργία του χώρου θα απαιτούσε ένα σημαντικό αριθμό προσώπων. Ανάμεσα σε αυτά, θα πρέπει να συγκαταλέγονται ένας ή δύο ιερείς που συνόδευαν τον πιστό, φροντίζοντας για την ορθή τέλεση όλων των απαιτούμενων τελετουργιών. Επίσης, θα χρειαζόνταν βοηθητικό προσωπικό για την παρασκευή των γευμάτων, την αποθήκευση των προμηθειών, την τέλεση διάφορων εργασιών στο χώρο, ενώ αναμφισβήτητα θα υπήρχαν και γαίες που θα τις διαχειρίζονταν το ιερό και θα τις καλλιεργούσαν δούλοι, για την εξασφάλιση των αναγκαίων τροφών. Τέλος, διάφορα μέλη του προσωπικού θα χειρίζονταν την μηχανή στον όροφο και πιθανόν θα βοηθούσαν στη σκηνοθεσία της νεκρομαντείας. Φαίνεται πως τα δωμάτια της αυλής φιλοξενούσαν αυτό το προσωπικό, αλλά δεν είναι σαφές τι γίνονταν πριν την ανοικοδόμηση τους.

Ένα σημαντικό πρόβλημα σε σχέση με την υπόθεση του Σ. Δάκαρη για τη χρήση τροφών που προκαλούσαν παραισθήσεις προέκυψε μέσα από την αρχαιοβοτανική μελέτη των ευρημάτων σε διάφορες αγροικίες του Ελληνικού κόσμου⁸⁴⁶. Στις περισσότερες περιπτώσεις, μεταξύ των τροφών που εντοπίστηκαν περιλαμβάνονται μεγάλες ποσότητες οσπρίων, και μάλιστα εκείνων των ειδών που εμφανίζουν τοξικές ιδιότητες όταν καταναλωθούν ωμά (κύαμοι, ρόβι, λάθυρα). Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι τα συγκεκριμένα είδη αποτελούσαν, όπως και τα δημητριακά, βασικό κομμάτι της διαίτας των αρχαίων πληθυσμών. Αυτό βέβαια δεν ήταν γνωστό την περίοδο που έγινε η ανασκαφή. Υπό το πρίσμα των νέων αυτών ερευνών, η υπόθεση ότι οι πιστοί επισκέπτονταν το Νεκρομαντείο υπό την παραισθησιογόνα δράση αυτών των καρπών αποδυναμώνεται σε μεγάλο βαθμό, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί εντελώς. Η μεγάλη ποικιλία καρπών που έχει ανακαλυφθεί στο Νεκρομαντείο ερμηνεύθηκε ως το αποτέλεσμα μιας στρατηγική διαβίωσης με σκοπό την προώθηση της σταθερότητας με τον περιορισμό του

⁸⁴⁵ Τον 2^ο αιώνα ο Λουκιανός (*Μένιππος* 10κ.ε) περιπαίζει την τελετουργία «ευθύς όλα σάλευαν και το έδαφος διαρρηγνύοταν από την επωδή (του ιερέα) και από μακριά ακουγόταν ο Κέρβερος και η εικόνα ήταν πολύ θλιβερή και σκυθρωπή, επειδή φαινόταν πια πολλά, και η λίμνη και ο Πυριφλεγέθων και τα βασίλεια του Πλούτωνα...»: Δάκαρης 1993, 21.

⁸⁴⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 117.

κινδύνου, σε περίπτωση που μια από τις σημαντικές σοδειές καταστρεφόταν ή αποτύχαινε⁸⁴⁷. Είναι όμως πιθανότερο να οφείλεται στην αναγκαιότητα της παρασκευής της *παγκαρπίας*, μιας τροφής από πολλά διαφορετικά δημητριακά και όσπρια, που ήταν συνήθης προσφορά στους νεκρούς και χρησιμοποιούνταν κατά τα φαινόμενα και στη νεκρομαντεία⁸⁴⁸.

Η εύρεση σπόρων κάνναβης, που υπάρχει ως απλή αναφορά σε κάποια ανασκαφική έκθεση⁸⁴⁹, αλλά τονίζεται υπερβολικά στην εκλαϊκευτική αφήγηση του Philipp Vandenberg⁸⁵⁰ προφανώς δεν συνδέεται με την κατανάλωσή της για τη δημιουργία παραισθήσεων, αλλά μάλλον σχετίζεται με την αξιοποίηση του φυτού για την παρασκευή ρούχων, υφασμάτων και σκοινιών. Η αυθυποβολή, η παραπλάνηση των αισθήσεων με την ιδιαίτερη ακουστική τόσο της υπόγειας όσο και της κεντρικής αίθουσας, αλλά και με τις συνθήκες σχεδόν απόλυτου σκότους, ίσως να ήταν αρκετές συνθήκες για να δημιουργήσουν στον επισκέπτη την αναγκαία ψυχική κατάσταση προκειμένου να δεχθεί την παρουσία των φασμάτων των νεκρών, χωρίς την ανάγκη κατανάλωσης παραισθησιογόνων ουσιών.

Εντοπίζονται και κάποιες μικρότερης σημασίας αντιφάσεις στην αφήγηση του Σ. Δάκαρη, που ίσως να οφείλονται απλά στο γεγονός ότι δεν υπάρχει τελική δημοσίευση της ανασκαφής. Για παράδειγμα, δεν φαίνεται πολύ πιθανό τα δωμάτια στο νότιο τμήμα της αυλής να φιλοξενούσαν παράλληλα το προσωπικό και τους επισκέπτες του ιερού. Επίσης, δεν είναι απόλυτα σαφές σε ποιο σημείο των σταδίων προετοιμασίας ο πιστός λάμβανε τα απαραίτητα για τις τελετουργίες. Σύμφωνα με την άποψη του ανασκαφέα, στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου προμηθεύονταν τα αγγεία, τα άλφια, λύχνο ή δάδα, τους δύο αποτρόπαιους λίθους, θαλάσσια βότσαλα και το ζώο για τη θυσία⁸⁵¹. Επιπλέον, αναφέρεται ότι στο δωμάτιο **Θ** ο επισκέπτης λάμβανε τις υγρές προσφορές, λόγω των αποθηκευτικών πύθων που βρέθηκαν εκεί⁸⁵². Η υπόθεση ότι ο πιστός διέμενε για κάποιο χρονικό διάστημα στο δωμάτιο **Θ** με τη συνοδεία ενός ζωντανού ζώου δεν είναι πειστική.

Η ανασύσταση της τελετουργίας από τον Σ. Δάκαρη έχει εγείρει αρκετές αντιρρήσεις. Σημαντικότερη είναι η κριτική του Daniel Ogden, που προσάπτει στον

⁸⁴⁷ Γκατζόγια 2015, 33.

⁸⁴⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 17. Για τη χρήση των οσπρίων (ρεβυθιών και λαθύρων) στα νεκρόδειπνα και τη νεκρομαντεία, βλ. Πλούταρχος, *Ηθικά* 286d-e. Βλ. γενικά Ogden 2001β, 78-79.

⁸⁴⁹ Δάκαρης 1975α, 149, 1975β, 86-88.

⁸⁵⁰ Vandenberg 2007, 11-13.

⁸⁵¹ Δάκαρης 1961α, 118.

⁸⁵² Δάκαρης 1961α, 118, σημ. 1.

Δάκαρη ότι φαντάστηκε τη νεκρομαντική πρακτική σαν μια παράσταση τύπου «λούνα παρκ ή Disneyland», που δεν έχει θέση στην ελληνική λατρεία⁸⁵³. Ο ίδιος μελετητής υποστήριξε ότι οι πρακτικές που περιγράφονται στο ομηρικό κείμενο, δηλαδή η προκαταρκτική θυσία, οι επωδές και η νεκρομαντεία δεν τελούνταν σε κάποιο ιερό που συνδέονταν με φυσικό ή τεχνητό σπήλαιο, αλλά στις όχθες μιας λίμνης, στη ρίζα του λόφου, κοντά στο σημείο που βρέθηκε ο αρχαϊκός αποθέτης⁸⁵⁴.

Η Yulia Ustinova θεωρεί ότι η ανασύσταση των τελετουργιών από το Σ. Δάκαρη ακολουθεί το γράμμα του κειμένου του Κλήμεντα [**Παρ. Πηγών 24**], που μιλάει για απατηλά φαινόμενα στα ελληνικά μαντεία, αλλά αντιβαίνει στις πρακτικές των αρχαίων ελληνικών μαντείων, που δεν είχαν ανάγκη να καταφύγουν σε τεχνάσματα για να πείσουν για την αξιοπιστία τους⁸⁵⁵. Όμως, η μελέτη ανάλογων πρακτικών σε άλλα ιερά δείχνει ότι συχνά οι ιερείς κατέφευγαν σε τεχνάσματα προκειμένου να ενισχύσουν την πίστη των επισκεπτών σε υπερφυσικά φαινόμενα⁸⁵⁶.

Ένα σημαντικό στοιχείο στο οποίο υπάρχει προβληματισμός είναι η χρήση του λεγόμενου «Θεσπρώτιου λέβητα». Η λύση που προέκρινε ο Σ. Δάκαρης για τη χρήση του μεγάλου χάλκινου λέβητα που βρέθηκε στην κεντρική αίθουσα είναι ότι τον κατέβαζαν από την οροφή ή τον όροφο μέσω κάποιου γερανού, και μέσα εκεί τοποθετούνταν το είδωλο του νεκρού (είτε κάποια κούκλα είτε το πιθανότερο κάποιος ιερέας)⁸⁵⁷. Πρόκειται για εύλογο συμπέρασμα, που βρίσκεται σε αρμονία με την πεποίθηση του Κλήμη της Αλεξάνδρειας (*Προτρ.* 2, 11, 1) ότι ο λέβητας χρησιμοποιούνταν για κάποιο τέχνασμα [**Παρ. Πηγών 24**]. Το ερώτημα είναι τι είδους τέχνασμα υπονοείται.

Το εδάφιο του Κλήμη αναφέρεται στα χαλκεία της Δωδώνης και τον τρίποδα των Δελφών ως σκευών με ανάλογη λειτουργία παραπλάνησης. Τα σκεύη αυτά όμως ήταν ορατά στους επισκέπτες των δύο μαντείων⁸⁵⁸. Κατ' αναλογία, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι και ο Θεσπρώτιος λέβητας ήταν ορατός στους επισκέπτες του Νεκρομαντείου του Αχέροντα. Θα πρέπει να ήταν αρκετά γνωστό αντικείμενο, εφόσον αναφέρεται στο κείμενο χωρίς καμία επεξήγηση για τη λειτουργία του. Κάτι

⁸⁵³ Ogden 2001a, 173.

⁸⁵⁴ Ogden 2001b, 47. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι η τραγωδία *Ψυχαγωγοί* του Αισχύλου αναπαράγει τη νεκρομαντική πρακτική στην περιοχή του Αχέροντα. Βλ. παραπάνω, σελ. 124.

⁸⁵⁵ Ustinova 2009a, 75.

⁸⁵⁶ Bremmer 2002, 76 (όπου γίνεται αναφορά σε φωτιές που ξεπηδούσαν στο τέλος της μύησης στην Ελευσίνα).

⁸⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 132-133.

⁸⁵⁸ Για τη χρήση των χαλκείων, βλ. παραπάνω, σελ. 132, σημ. 832.

τέτοιο όμως αντιβαίνει στη λύση που σκέφτηκε ο Δάκαρης, σύμφωνα με την οποία ο λέβητας χρησιμοποιούνταν στη σκηνοθετημένη κατάβαση των ειδώλων των νεκρών από την οροφή ή τον όροφο του κτιρίου [Εικ. 178]. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, η λογική υπαγορεύει ότι ο πιστός δεν θα πρέπει να αντιλαμβάνονταν την ύπαρξή του. Η πιθανότητα ο λέβητας να χρησιμοποιούνταν στη λεκανομαντεία⁸⁵⁹ θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα: αν υποθεθεί ότι ο λέβητας ήταν γεμάτος νερό, τότε θα μπορούσε, με την κατάλληλη προεργασία, να εμφανίζεται στον πιστό, που κοιτούσε μέσα στο λέβητα, η αντανάκλαση του ειδώλου του φαντάσματος που θα αιωρούνταν ψηλά στην κεντρική αίθουσα [Εικ. 179]. Στην περίπτωση αυτή θα έβλεπε μια μικρή μορφή σαν σκιά μέσα στο νερό, η οποία θα απαντούσε στις ερωτήσεις του. Ακόμη πιο πιθανή μοιάζει μια άλλη λύση: ο λέβητας να σηματοδοτούσε το σημείο ανόδου των ψυχών από τον Κάτω Κόσμο, μέσα από το οποίο ξεπρόβαλλε το είδωλο του νεκρού μπροστά στα μάτια του έκπληκτου επισκέπτη. Αυτή η εκδοχή ταιριάζει καλύτερα με την αντίληψη της πορείας της ψυχής από τα κάτω προς τα πάνω, ενώ η λύση του Δάκαρη παρουσιάζει το παράδοξο τα φάσματα να κατέρχονται από την οροφή αντί να ανέρχονται από τον Κάτω Κόσμο. Επίσης, η συγκεκριμένη υπόθεση συμφωνεί απόλυτα με την παράσταση μιας λευκής ληκύθου στο Μουσείο της Ιένας, που παρουσιάζει τον Ερμή ψυχουλκό να καθοδηγεί τις ψυχές των νεκρών που ανέρχονται μέσα από ένα πιθάρι βυθισμένο στη γη⁸⁶⁰ [Εικ. 180]. Η φωνή του φάσματος θα μπορούσε να έρχεται από ένα ή περισσότερα διαφορετικά σημεία, σε συνδυασμό και με άλλους ψιθύρους και φωνές, καθώς, σε συνθήκες σκότους και με βάση τις ηχητικές ιδιότητες του χώρου, ο επισκέπτης δεν θα ήταν σε θέση να εντοπίσει την πηγή των ήχων που αντιλαμβάνονταν. Είναι αξιοπερίεργο ότι, παρά την κεντρική του θέση στην τελετουργία, ο λέβητας του Νεκρομαντείου δεν μελετήθηκε συστηματικά, ενώ υπάρχει μόνο μία μικρή φωτογραφία της μίας λαβής του και δεν παρέχεται κανένα στοιχείο για τη χρονολόγησή του⁸⁶¹.

Μια ακόμη σοβαρή ένσταση εγείρει η Yulia Ustinova: η τέλεση θυσίας σε κλειστό χώρο (στον εσωτερικό ανατολικό διάδρομο) αντιβαίνει με τα γενικώς παραδεκτά στην ελληνική θρησκεία⁸⁶². Όμως, υπάρχει ένα τουλάχιστον ανάλογο φαινόμενο στο δεύτερο ναό της Περαχώρας, τον επονομαζόμενο ναό της Ήρας

⁸⁵⁹ Βλ. Ogden 2001β, 53-54, ο οποίος πάντως σημειώνει ότι ο συνδυασμός λεκανομαντείας και νεκρομαντείας εμφανίζεται κατά κύριο λόγο κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου.

⁸⁶⁰ Παλαιοθόδωρος 2010, εικ. 11, εικ. 8.

⁸⁶¹ Δάκαρης 1964β, 59-60, εικ. 66.

⁸⁶² Ustinova 2009α, 75, σημ. 141.

Λιμενίας. Εκεί βρέθηκε εσχάρα γεμάτη τέφρα στο δάπεδο του ναού του 8^{ου} αιώνα π.Χ., ο οποίος έχει επίσης ερμηνευθεί ως χώρος όπου μεταξύ άλλων τελούνταν η μαντική πρακτική⁸⁶³. Αν και αρκετοί ερευνητές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι ο συγκεκριμένος χώρος λειτουργούσε κατά τον 7^ο αιώνα ως εστιατόριο⁸⁶⁴, το ζήτημα της ταύτισης του παραμένει ανοικτό. Σε κάθε περίπτωση, το συγκεκριμένο εύρημα έχει χρονολογηθεί σε πρωιμότερη περίοδο, στα τέλη του 8^{ου} αιώνα. Η παρουσία των έμπυρων θυσιών στον ανατολικό διάδρομο θα αποτελούσε, κατ' αναλογία με τα όσα είναι γνωστά από το τελετουργικό στο ιερό του Τροφώνιου στη Λιβαδειά⁸⁶⁵, τον τελευταίο έλεγχο από πλευράς των ιερέων για το κατά πόσον ο επισκέπτης γίνονταν αποδεκτός από τις θεότητες του μαντείου, μέσω της μελέτης των σπλάχνων των σφάγιων. Οι θυσίες ανήκουν στον τύπο του ολοκαυτώματος, όπου το σφάγιο δεν καταναλώνεται, αλλά καίγεται ολόκληρο⁸⁶⁶, μια πρακτική που απαντά γενικά στις χθόνιες λατρείες.

Διαφορετική, σε σχέση με την ανασύσταση της τελετουργίας από τον Σ. Δάκαρη, είναι η ερμηνεία των δεδομένων που προκύπτει από τη μελέτη της ακουστικής της υπόγειας αίθουσας. Τρεις διαφορετικές έρευνες που διεξήγαγαν ομάδες Ελλήνων φυσικών ανέδειξαν το γεγονός ότι η ηχητική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας δεν θα μπορούσε να οφείλεται στην τύχη, αλλά είχε εκτελεστεί με βάση ένα σαφές και προκαθορισμένο σχέδιο. Η πρώτη έρευνα, από την ομάδα του Στ. Βασιλαντωνόπουλου και Ι. Μουρτζόπουλου του Πανεπιστημίου Πατρών, αφορούσε τόσο την υπόγεια και την υπερκείμενη κεντρική αίθουσα του Νεκρομαντείου, καθώς και άλλα κτίρια (Στοά της Ηχούς στους Δελφούς, Εγκοιμητήριο της Επιδάουρου). Περιελάμβανε τη συγκέντρωση σχεδίων και εκθέσεων των ανασκαφών, καθώς και άλλες περιγραφές που να δίνουν την πλήρη εικόνα της γεωγραφίας, της χρήσης και των υλικών κατασκευής των υπό διερεύνηση κτισμάτων, όπως ήταν στην αρχική τους μορφή και την επιτόπια μέτρηση στους αρχαιολογικούς χώρους για τη διασταύρωση των γεωμετρικών στοιχείων. Τέλος, κατασκευάστηκαν ηλεκτρονικά τα γεωμετρικά μοντέλα των χώρων με το σχεδιαστικό πακέτο AutoCad (έκδοση 14), στο οποίο εν συνεχεία εισήχθησαν οι γεωμετρικές συντεταγμένες των σημείων στο εμπορικό πρόγραμμα ακουστικής προσομοίωσης Catt-Acoustic, έτσι ώστε να κατασκευαστεί ηλεκτρονικά το ακουστικό μοντέλο των χώρων (auralization) [Εικ. 182-183]. Οι

⁸⁶³ Will 1953, 149.

⁸⁶⁴ Tomlinson 1992.

⁸⁶⁵ Παυσανίας 9,39.6.

⁸⁶⁶ Ogden 2001β, 168-169. Συρόπουλος 2012, 92-93.

μετρήσεις κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι και οι δύο χώροι του Νεκρομαντείου, αλλά ιδίως η υπόγεια αίθουσα, ήταν ακουστικά «ξηροί», με χαμηλή αντήχηση, γεγονός που σε συνδυασμό με το χαμηλό περιβαλλοντικό θόρυβο και το απόλυτο σκοτάδι επέτρεπαν την επικοινωνία χαμηλόφωνης ομιλίας από διαφορετικές θέσεις, αποπροσανατολίζοντας τον επισκέπτη⁸⁶⁷.

Η δεύτερη έρευνα, που διεξήχθη από πολυμελή ομάδα έδωσε παρόμοια αποτελέσματα, αν και επικέντρωσε μόνο στην υπόγεια αίθουσα, χρησιμοποιώντας μια διαφορετική μέθοδο (Boundary Elements). Επίσης κατέδειξε ότι οι κατασκευαστές της υπόγειας αίθουσας είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν την ακουστική συμπεριφορά της⁸⁶⁸. Τέλος, κατά τα έτη 1998-2008, οι επιστημονικοί συνεργάτες του Α.Π.Θ., Β.Α. Ζαφράνας και Π.Σ. Καραμπατζάκης διεξήγαγαν την πιο συστηματική σειρά μετρήσεων ως προς το χρόνο αντήχησης της υπόγειας αίθουσας και της εν γένει ηχητικής συμπεριφοράς του χώρου. Για την επαλήθευση των μετρήσεων, ο χώρος διεγέρθηκε ηχητικά με τρεις διαφορετικούς τρόπους (πυροβολισμοί και ξύλινα κλαπέ, διεγέρσεις με φορητό ηχείο B&K και «ροζ» θόρυβο, χρήση φασματικού αναλυτή RTA συνδεδεμένο σε H/Y και διεγέρσεις με τη χρήση τελικού ενισχυτή monoblock και 12εδρου ηχείου).

Χρησιμοποιήθηκαν μόνο οι μετρήσεις της τελευταίας φάσης. Συνολικά έγιναν 24 ηχητικές καταγραφές, εκ των οποίων κρατήθηκαν οι 20 [Εικ. 181]. Τα αποτελέσματα ήταν ομοιογενή σε όλο σχεδόν το φάσμα των συχνοτήτων και κατέδειξαν το γεγονός ότι ο χρόνος αντήχησης της αίθουσας ήταν ασυνήθιστα χαμηλός, ενώ εξίσου χαμηλός ήταν και ο θόρυβος βάθους. Επίσης έγιναν μετρήσεις στην ίδια την αίθουσα, που κατέδειξαν ότι ο συνολικός όγκος του χώρου ήταν 265κ.μ., ενώ το ασβεστολιθικό υλικό των τοίχων ήταν πορώδες κατά 10% περίπου. Δημιουργώντας μαθηματικά μοντέλα και συνυπολογίζοντας το γεγονός ότι ο υπερκείμενος χώρος θα ήταν κλειστός, οι δύο μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ηχητική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας προσέγγιζε αυτή του μηδενικού θορύβου που παρατηρείται στους πειραματικούς ανηχοϊκούς θαλάμους. Κατέληξαν λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο δεν μπορεί να προκλήθηκε τυχαία, αλλά αντίθετα ήταν αποτέλεσμα προσεκτικού σχεδιασμού, που αναμφισβήτητα σχετίζεται με τη χρήση του Νεκρομαντείου, και ειδικότερα της υπόγειας αίθουσας⁸⁶⁹.

⁸⁶⁷ Βασιλαντωνόπουλος & Μουρτζόπουλος 2004.

⁸⁶⁸ Paipetis, Polyzos, Agantiaris και Sellantos 2003. Paipetis 2010, 45-48.

⁸⁶⁹ Ζαφράνας και Καραμπατζάκης 2009.

Το γεγονός ότι τρεις έρευνες που ακολούθησαν διαφορετική μεθοδολογία κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα αναφορικά με την ηχητική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας επιβεβαιώνει την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων. Επιπλέον, αποδυναμώνουν την αντίληψη του Σ. Δάκαρη, ο οποίος, πιστός στο γράμμα του ομηρικού κειμένου που θέλει τον Οδυσσέα να μην εισέρχεται στο σπήλαιο, υπέθεσε ότι ο χώρος ήταν σφραγισμένος: εκεί κυλούσε το αίμα από τις προσφορές που έκαναν οι πιστοί στην κύρια αίθουσα, προκειμένου να προσελκύσουν τις ψυχές και εκεί τοποθετούνταν συμβολικά το βασίλειο των δύο θεοτήτων του ιερού, που δεν είχε τη λειτουργία ναού, αλλά αποκλειστικά και μόνο Νεκρομαντείου⁸⁷⁰. Οι Ζαφρανάς και Καραμπατζάκης υπέθεσαν ότι ορισμένοι πιστοί θα πρέπει να κατέρχονταν εκεί, πριν επιστρέψουν στην κύρια αίθουσα για την ολοκλήρωση της συνάντησης με τα φαντάσματα. Συγκεκριμένα, υποστήριζαν ότι ο επισκέπτης κατέρχονταν εκεί, και σε συνθήκες απώλειας της αίσθησης της ακοής αλλά και της όρασης, μέσα στο βαθύ σκοτάδι, αυθυποβάλλονταν και μπορούσε εύκολα να δεχθεί ότι βρίσκεται σε έναν χώρο πέρα από τις διαστάσεις μίας κρύπτης, ανοικτό και χωρίς αντιληπτές ηχητικές επιστροφές. Η υπόγεια αίθουσα θα ήταν ένας επιπλέον χώρος προετοιμασίας για τους πιο «επίμονους επισκέπτες» και παράλληλα θα εξασφάλιζε τον αποπροσανατολισμό των αισθήσεων και θα δημιουργούσε την αίσθηση της κατάβασης στον οίκο του Άδη⁸⁷¹, που αποτελεί και την ισχυρότερη ένδειξη ότι ο χώρος ήταν άνοιγμα που οδηγούσε στον Κάτω Κόσμο.

Η λύση αυτή έχει το σοβαρό πλεονέκτημα ότι προϋποθέτει την αξιοποίηση της ακουστικής του χώρου στην τελετουργία. Επιπλέον, συνάδει με την αφήγηση του Πλούταρχου για την επίσκεψη του νεαρού Τίμαρχου, μαθητή του Σωκράτη, στο μαντείο του Τροφώνιου στη Λιβαδειά [**Παρ. Πηγών 39**]. Ο Τίμαρχος έμεινε έγκλειστος σε ένα σπήλαιο για δύο νύκτες και μία ημέρα. Περιήλθε σε μια κατάσταση αλλοίωσης της συνείδησης, μεταξύ ξύπνιου και ονείρου⁸⁷². Ένιωσε ένα δυνατό πόνο στο κεφάλι και ένιωσε την ψυχή του να αποχωρίζεται από το σώμα του και να αιωρείται, ενώ ταυτόχρονα είχε οράματα από παλλόμενα χρώματα, νησιά και θάλασσες και είδε ένα χάσμα απ' όπου ακούγονταν κραυγές ανθρώπων και ζώων και κλάματα βρεφών. Άκουσε μια γλυκιά φωνή που τον ρωτούσε τι θέλει. Αφού η φωνή απάντησε στις ερωτήσεις του νέου για τη μετεμψύχωση και προφήτευσε το θάνατό

⁸⁷⁰ Βλ. παρακάτω, σελ. 175.

⁸⁷¹ Ζαφρανάς και Καραμπατζάκης 2009, 23-25.

⁸⁷² Πλούταρχος, *Ηθικά* 590b-592f. Βλ. Bonnechere 2003β, 164-174, Ustinova 2009α, 92-93, 2009β, 274-275, Friese 2010α, 36.

του, ο Τίμαρχος γύρισε να δει ποιος μιλούσε. Τότε ένωσε έναν ακόμη δυνατό πόνο στο κεφάλι, και ξύπνησε στην είσοδο του σπηλαίου, στο σημείο απ' όπου είχε ξεκινήσει.

Στην περίπτωση του Νεκρομαντείου του Αχέροντα, θα πρέπει να υποθεθεί ότι ο επισκέπτης επέστρεφε στην κύρια αίθουσα για την ολοκλήρωση της τελετουργίας, με τη συνάντησή του με τα φάσματα των νεκρών. Μια εναλλακτική θα ήταν να αξιοποιούνταν η υπόγεια αίθουσα ως το σημείο που γίνεται η συνάντηση με τα φάσματα, κατ' αναλογία με τη συνάντηση του Τίμαρχου με τον ήρωα-θεό Τροφόνιο στο σπήλαιο. Όμως, η λύση αυτή προσκρούει στο πρόβλημα ότι στην τελετουργία δεν συμπεριλαμβάνεται ο λέβητας, κάτι που έρχεται σε σύγκρουση με το εδάφιο του Κλήμη της Αλεξάνδρειας. Μια ακόμη πιθανότητα είναι το άδυτο των αδύτων να ήταν επισκέψιμο μόνο από τους ιερείς, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με τους θεούς του Κάτω Κόσμου. Τέτοια επίσκεψη αναφέρεται σε πολλά μαντεία του Απόλλωνα που περιέχουν υπόγειες κρύπτες, καθώς και σε μαντεία που βρίσκονταν σε σπήλαια⁸⁷³, αλλά στην περίπτωση του Νεκρομαντείου δεν υπάρχει ένδειξη ότι ο ιερέας χρειαζόταν να μεσολαβήσει στη θεότητα για να μεταφέρει κάποιο μήνυμα, αφού τη χρησιμοδοσία αναλάμβαναν τα ίδια τα φάσματα των νεκρών. Μια τελευταία εναλλακτική είναι το ιερατείο να αξιοποιούσε την ηχητική της υπόγειας αίθουσας, τοποθετώντας εκεί κάποιους βοηθούς οι οποίοι θα παρήγαν ήχους που θα αποπροσανατόλιζαν τον επισκέπτη, αν και θα παρέμεναν αόρατοι σε αυτόν. Όπως αναφέρθηκε, οι περιφερόμενοι νεκρομάντις της ρωμαϊκής περιόδου αξιοποιούσαν τη βοήθεια εγγαστρίμυθων, προκειμένου να ξεγελάσουν τους θεατές της παράστασης νεκρανάστασης και νεκρομαντείας που έδιναν στους δρόμους⁸⁷⁴. Η ακουστική συμπεριφορά της υπόγειας αίθουσας θα είχε ανάλογα αποτελέσματα, καθώς οι ήχοι που θα προέρχονταν από εκεί δεν θα ήταν δυνατό να εντοπιστούν ως προς την προέλευση τους από τον πιστό. Όποια από τις παραπάνω εναλλακτικές θεωρίες και αν ισχύει, είναι σαφές ότι η υπόγεια αίθουσα δεν μπορεί να ήταν περικλειστη, αλλά θα πρέπει να υπήρχε κάποιου είδους άνοιγμα-καταπακτή στο σημείο που βρίσκεται σήμερα η κλίμακα.

⁸⁷³ Βλ. παρακάτω, σελ. 158.

⁸⁷⁴ Βλ. Ogden 2001β, 112-115.

6.6. Συμπεράσματα

Παρά τις επιμέρους αντιφάσεις και τα όποια μεθοδολογικά προβλήματα⁸⁷⁵ σημειώθηκαν παραπάνω, και χωρίς να υπεισέλθει κανείς στο σημαντικότερο ζήτημα, αν δηλαδή η ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο είναι ορθή, η ανασύσταση της τελετουργίας από τον ανασκαφέα έχει ένα σημαντικό πλεονέκτημα: εντάσσει όλους τους χώρους που ανασκάφηκαν και το σύνολο σχεδόν των κινητών ευρημάτων σε μια συνεκτική αφήγηση, κάτι που απέφυγαν να κάνουν όσοι μελετητές αντικρούουν τις απόψεις του Σωτήρη Δάκαρη⁸⁷⁶. Τα σοβαρότερα ζητήματα που ανακύπτουν αφορούν στη χρήση του Θεσπρώτιου λέβητα για την εμφάνιση των φασμάτων των νεκρών, στην αξιοποίηση της υπόγειας αίθουσας στην τελετουργία, και στο ρόλο των οσπρίων ως παραισθησιογόνων, για τα οποία, όπως είδαμε, υπάρχουν ρεαλιστικότερες εναλλακτικές ερμηνείες.

⁸⁷⁵ Piccinini 2012, 319.

⁸⁷⁶ Βλ. παρακάτω, σελ. 164.

Κεφάλαιο 7

Τα άλλα νεκρομαντεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου

7.1. Εισαγωγή

Εκτός από το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα, οι αρχαίες πηγές κάνουν λόγο και για άλλα ιερά στα οποία προσέρχονταν οι πιστοί για να συμβουλευτούν τα φάσματα των νεκρών. Ο αριθμός τους είναι σχετικά μικρός και οι πληροφορίες που σώζονται γι' αυτά λιγοστές, γεγονός που φανερώνει μια επιφυλακτική στάση για τη νεκρομαντεία στους αρχαίους χρόνους⁸⁷⁷. Πέραν του Νεκρομαντείου του Αχέροντα, τα σημαντικότερα νεκρομαντεία, με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες ήταν τρία: το ιερό του Ποσειδώνα Ταινάρου στο Ταίναρον, το σπήλαιο στην Ηράκλεια του Πόντου και το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus της Καμπανίας, κοντά στην Κύμη. Για τα υπόλοιπα ιερά όπου τελούνταν η νεκρομαντική πρακτική, οι πληροφορίες είναι ελάχιστες και αμφίβολες. Περιορίζονται σε μία ή δύο απλές αναφορές στην ελληνική και λατινική γραμματεία.

Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται συνοπτικά θέσεις που ανεξάρτητα με το αν στέγαζαν ιερά, θεωρούνταν είσοδοι στον Κάτω Κόσμο, καθώς και ορισμένα ιερά, στα οποία διαμορφώνονταν υπόγειες αίθουσες – άδυτα, όπου τελούνταν η μαντική πρακτική, και επομένως παρουσιάζουν μορφολογικές αναλογίες με τα νεκρομαντεία.

7.2. Το Νεκρομαντείο στο Ταίναρον και το ιερό του Ποσειδώνα

Το Νεκρομαντείο (στις πηγές γνωστό ως *ψυχοπομπείον*, *νεκρομαντείον* ή με το λακωνικό όρο *νεκνώρειον*⁸⁷⁸) βρίσκεται στο ιερό του Ποσειδώνα στο Ταίναρον⁸⁷⁹. Ο μύθος αναφέρει ότι ο Ποσειδώνας, που κατείχε από κοινού τους Δελφούς με τη Γαία, αντάλλαξε τη συμμετοχή του εκεί με το Ταίναρον, που ανήκε προηγουμένως στον

⁸⁷⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 23.

⁸⁷⁸ Ψυχοπομπείον: Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f [**Παρ. Πηγών 31**]. Νεκρομαντείον ή νεκνώρειον (εκεί που βλέπει κανείς τους νεκρούς): Ησύχιος, βλ. λ. *νεκνώρειον/νεκώρειον*. Βλ. Ogden 2001α, 168.

⁸⁷⁹ Βλ. γενικά Μόσχου 1975, 162-173, Παπαχατζής 1976α, Cummer 1978, Schumacher 1993, 72-74, Ogden 2001α, 171-173, 2001β, 34-42 και 2014, 219-223, Ustinova 2009α, 69-71, Friese 2010α, 32 και 2013, 229, Veilleux 2012, 30-31.

Απόλλωνα⁸⁸⁰. Ο τόπος αυτός ήταν πολύ γνωστός κατά την αρχαιότητα, και υπάρχουν ακριβείς περιγραφές στη γραμματεία, ώστε η ταύτιση του να είναι σχετικά εύκολη⁸⁸¹. Δεν έχουν γίνει πραγματικές επιστημονικές ανασκαφές, παρά μόνο σποραδικές έρευνες το 19^ο αιώνα και αρκετά πιο συστηματικές τοπογραφικές παρατηρήσεις και μετρήσεις κατά τη δεκαετία του 1970.

Το Ταίναρο ήταν γνωστό πέρασμα απ' όπου κατέβαιναν οι ψυχές των νεκρών στον Κάτω Κόσμο⁸⁸² και ένα ακόμη σημείο από το οποίο πιστεύονταν ότι κατήλθαν ο Ηρακλής⁸⁸³, ο Ορφέας⁸⁸⁴ και ο Θησέας με τον Πειρίθου στον Άδη⁸⁸⁵. Πιο αναλυτική είναι η περιγραφή του Πausανία (3, 25): «Από την Τευθρώνη απέχει εκατόν πενήντα στάδια, υψωμένο πάνω από τη θάλασσα, το ακρωτήριο Ταίναρο. Υπάρχουν εδώ τα δύο και τα λιμάνια Αχίλλειος και Ψαμμαθούς, και πάνω στο ακρωτήριο ένας ναός σαν σπηλιά, μπροστά στον οποίο είναι ένα άγαλμα του Ποσειδώνα. Σε μερικά ελληνικά ποιήματα αναφέρεται ότι ο Ηρακλής σ' αυτό το μέρος έβγαλε πάνω το σκύλο του Άδη, αν και ούτε δίοδος υπάρχει να οδηγεί δια της σπηλιάς κάτω από το έδαφος, ούτε είναι εύκολο να πειστεί κανείς πώς υπάρχει κάποια υπόγεια θεϊκή κατοικία όπου συγκεντρώνονται οι ψυχές. Ο Εκαταίος όμως ο Μιλήσιος βρήκε μια εύλογη ερμηνεία λέγοντας πώς υπήρχε στο Ταίναρο ένα φοβερό φίδι που είχε ονομαστεί «σκύλος του Άδη» γιατί όποιος δαγκώνονταν πέθαινε αμέσως από το δηλητήριο. Αυτό το φίδι, λέει, το έφερε ο Ηρακλής στον Ευρυσθέα»⁸⁸⁶. Η περιγραφή του Στράβωνα (VIII, 5, 1) **[Παρ. Πηγών 28]**. είναι διαφορετική, καθώς αναφέρει συγκεκριμένα την ύπαρξη ενός άλσους, του ναού και ενός γειτονικού σπηλαίου. Μεταξύ των ευρημάτων στις έρευνες του 19^ο αιώνα συγκαταλέγονται 50 περίπου χάλκινα ειδώλια αλόγων και ταύρων, καθώς και στήλες, ενώ οι πηγές αναφέρουν την ύπαρξη ενός αγάλματος του ποιητή Αρίωνα να ιππεύει ένα δελφίни⁸⁸⁷.

⁸⁸⁰ Έφορος *FGrHist* 70 F50. Στράβων VIII, 6, 14. Βλ. Schumacher 1993, 74, Ogden 2001β, 36 και Ustinova 2009α, 70.

⁸⁸¹ Στράβων VIII, 5, 1 **[Παρ. Πηγών 28]**. Πausανίας, 2, 33 και 3, 25 **[Παρ. Πηγών 29]**. Pomponius Mela, *De Chorographia* 2, 2, 51 **[Παρ. Πηγών 32]**. Βλ. Ogden 2001β, 34, σημ. 18.

⁸⁸² Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 187. Σενέκας, *Hercules furens* 662-696. Statius, *Thebaid* 2.32-2.57. Βλ. Ogden 2001β, 34, σημ. 18.

⁸⁸³ Αυτό είναι το θέμα της χαμένης τραγωδίας του Σοφοκλή με τίτλο *Ηρακλής στο Ταίναρο* και του σατυρικού δράματος *ἐπὶ Ταϊνάρῳ* (*TrGF* F224-234 και F19a-c, αντίστοιχα). Βλ. επίσης Ευριπίδη, *Ηρακλής* 23, Στράβωνα VIII, 5, 1 **[Παρ. Πηγών 28]**, Εκαταίο *FGrHist* 1 F27 σε Πausανία 2, 31 και 3, 25 **[Παρ. Πηγών 29]**, Απολλόδορο, *Βιβλ.* 2, 1, 5, 12, Ησύχιο, βλ. λ. *νεκτώριον/νεκώριον*, Σούδα, βλ. λ. *ἀνεῖλεν*. Βλ. Παπαχατζής 1976α, 106, Ogden 2001α, 172, σημ. 10 και 2002β, 34, σημ. 17.

⁸⁸⁴ Βιργίλιος, *Georgica* 4, 467. Οβίδιος, *Metamorphoses* 10, 13. Σενέκας, *Hercules furens* 587. *Ορφικά Αργοναυτικά* 41. Βλ. Ogden 2001β, 34, σημ. 17.

⁸⁸⁵ Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά* 1, 101-102. Hyginus, *Fabula* 79. Βλ. Ogden 2001β, 34, σημ. 17.

⁸⁸⁶ Μετάφραση Ν. Παπαχατζή (1976β, 439-445).

⁸⁸⁷ Βλ. Schumacher 1993, 73.

Ο μύθος αναφέρει ως ιδρυτή του ιερού τον κρητικό Τέττιγα, ο οίκος του οποίου ταυτίζεται με το μαντείο⁸⁸⁸. Το ιερό θα πρέπει να υπήρχε εκεί ήδη από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ., αν πιστέψει κανείς στην ιστορικότητα της διήγησης για το δολοφόνο του Αρχιλόχου, η οποία εξετάζεται παρακάτω. Επίσης, το ιερό αναφέρεται δύο φορές από το Θουκυδίδη, σε σχέση με τις δραστηριότητες του αντιβασιλέα της Σπάρτης Πausanία, το 478/477 π.Χ.⁸⁸⁹. Το ιερό του Ποσειδώνα ήταν φημισμένο και ως τόπος ασυλίας, όπου κατέφευγαν εκτός των άλλων και είλωτες φυγάδες από τους Λακεδαιμόνιους, αλλά και ως σημείο όπου συγκεντρώνονταν οι μισθοφόροι σε αναζήτηση εργοδότη⁸⁹⁰. Η ειδική σχέση του ιερού με τους είλωτες έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι το ιερό λειτουργούσε όταν ακόμη αυτοί συγκροτούσαν ελεύθερες κοινότητες, πριν την υποδούλωσή τους στους Σπαρτιάτες⁸⁹¹. Η αφήγηση του Pausanία [Παρ. Πηγών 29] υπονοεί ότι το μαντείο βρισκόταν σε λειτουργία όταν το επισκέφτηκε στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Το ιερό του Ποσειδώνα Τανάριου εντοπίστηκε, ήδη από τον 19^ο αιώνα, στο νοτιότερο άκρο της χερσονήσου του Ταΰγετου, στον όρμο Πόρτο Στέρνες (ή απλώς Στέρνες) ή όρμο του Ασώματος, μια θέση που προσεγγίζεται ευκολότερα από τη θάλασσα, παρά από την ξηρά⁸⁹². Ο όρμος έχει ευρύ στόμιο και στον κοιλίσκο που δημιουργείται υπάρχει μια μικρή λωρίδα γης, ανάμεσα σε δύο βαθύτερες εσοχές της θάλασσας στην ξηρά. Το έδαφος αυτής της λωρίδας γης είναι βραχώδες και η κορυφή της, που βρίσκεται 10-12μ. περίπου πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, ήταν από την αρχαιότητα ισοπεδωμένη⁸⁹³. Εκεί βρίσκεται μια σπηλιά που θεωρήθηκε «το στόμιο του Άδη». Σήμερα είναι παραμορφωμένη και ο βράχος που αποτελούσε την οροφή της έχει καταρρεύσει [Εικ. 184]⁸⁹⁴. Σε απόσταση 40-50μ. δυτικά βρίσκεται ο μικρός ερειπωμένος χριστιανικός ναός του Ασώματος, ένα μικρό τετράγωνο καμαροσκεπές κτίσμα με είσοδο στα δυτικά [Εικ. 185]⁸⁹⁵.

⁸⁸⁸ Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f [Παρ. Πηγών 31]. Ησύχιος, βλ. λ. *Τέττιγος ἔδρανον*. Το λεξικό της Σούδας (βλ. λ. *Αρχιλόχος*) [Παρ. Πηγών 30] αναφέρει συγκεκριμένα ότι εκεί βρισκόταν ο τάφος του Τέττιγος. Βλ. γενικά Ogden 2001β, 38-39 και 2014, 220-223.

⁸⁸⁹ Σούδα, βλ. λ. *Αρχιλόχος* [Παρ. Πηγών 30]. Θουκυδίδης 1, 128 και 1, 133. Βλ. Ogden 2001β, 36-37 και 39-40.

⁸⁹⁰ Για το ρόλο του ιερού ως ασύλου, βλ. Schumacher 1993, 72, με εκτενείς αναφορές στις πηγές.

⁸⁹¹ Schumacher 1993, 72-73.

⁸⁹² Παπαχατζής 1976α, 102 και Schumacher 1993, 80.

⁸⁹³ Παπαχατζής 1976α, 103.

⁸⁹⁴ Μόσχου 1975, 169. Παπαχατζής 1976α, 108.

⁸⁹⁵ Μόσχου 1975, 162-163. Παπαχατζής 1976α, 103-104.

Υπάρχει διχογνωμία για την ακριβή ταύτιση των δομών που αναφέρουν οι πηγές. Παλαιότερες έρευνες⁸⁹⁶ εντόπισαν το αρχαίο λατρευτικό οικοδόμημα στο βαθούλωμα μπροστά στο σπήλαιο, όπου υπήρχε αρχαία θεμελίωση ενός κτίσματος διαστάσεων 19.6X16μ. και με είσοδο πλάτους 2.6μ. στο μέσο της βόρειας πλευράς, η οποία οδηγούσε σε έναν κεντρικό χώρο που ταυτίστηκε με το *ψυχοπομπίον*. Αναγνωρίστηκαν επίσης δύο τοίχοι στις μακρές πλευρές που ξεχώριζαν τον κεντρικό χώρο από τα εκατέρωθεν ορθογώνια τμήματα και θεωρήθηκε ότι ήταν απλοί περίβολοι όπου έστηναν τις πρόχειρες καλύβες και σκηνές τους οι καταδιωκόμενοι που αναζητούσαν εκεί ασυλία. Υποστηρίχθηκε δηλαδή ότι δεν υπήρχε ναός του Ποσειδώνα, παρά μόνον το *ψυχοπομπίον* με το άγαλμα του Ποσειδώνα στημένο σε υπαίθριο χώρο, μέσα στο άλσος.

Άλλοι μελετητές τόνισαν ότι η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Ασώματος ήταν στην πραγματικότητα μέρος του ιερού, καθώς οι θεμελιώσεις της περιείχαν αρχαίο οικοδομικό υλικό. Η Λ. Μόσχου, κατά τη διάρκεια της μελέτης της περιοχής το 1975, εντόπισε τρεις φάσεις οικοδόμησης: του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Ασώματος προηγείται μία παλαιότερη, άγνωστης χρονολόγησης φάση, όπου υπήρχε τρίκλιτη βασιλική και ένα προχριστιανικό οικοδόμημα, το κτίριο Α. Το οικοδόμημα αυτό αποτελούνταν από δύο χώρους, εκ των οποίων σώζεται μόνο ο βόρειος τοίχος του πρώτου [Εικ. 185]. Πρόκειται πιθανόν για πρόστυλο εν παραστάσι ναό, που χρονολογείται στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια, και διατηρήθηκε σε λειτουργία ως τη ρωμαϊκή περίοδο⁸⁹⁷. Επιπλέον, η Μόσχου εντόπισε ίχνη του αρχαίου κτίσματος στην είσοδο του σπηλαίου (κτίριο Β), νεωσοικούς στην ακτή, καθώς και λαξέυματα στον παρακείμενο βράχο που θα μπορούσαν να προέρχονται από υδατοδεξαμενές ή να ήταν διαμορφώσεις προκειμένου να εγκατασταθούν εκεί τα καταλύματα των αιτούντων άσυλο⁸⁹⁸.

Σύμφωνα με την άποψη του Ν. Παπαχατζή, που αφιέρωσε μία λεπτομερή μελέτη στο ζήτημα, ο αρχικός χώρος του Νεκρομαντείου, που οδηγεί στο σπήλαιο, το κεντρικό σημείο της λατρείας, θα πρέπει να ανήκει στον ύστερο 6^ο αιώνα π.Χ., το νωρίτερο [Εικ. 187]. Το κτίσμα αυτό (κτίριο Β κατά τη Μόσχου) που βρίσκεται σε επαφή με την είσοδο του σπηλαίου, στο βαθούλωμα, ήταν το αρχαιότερο ψυχομαντείο. Αρκετά ίχνη του ήταν ορατά κατά το 19^ο αιώνα. Θα υπήρχαν και

⁸⁹⁶ Βλ. τη συζήτηση σε Παπαχατζή 1976α, 104-105.

⁸⁹⁷ Μόσχου 1975, 163-165.

⁸⁹⁸ Μόσχου 1975, 169-173.

εγκάρσιοι τοίχοι, μάλλον από πλίνθους, που θα δημιουργούσαν βοηθητικά δωμάτια εκατέρωθεν του κεντρικού χώρου, που προορίζονταν για την προετοιμασία των επισκεπτών, πριν την κατάβαση στο σπήλαιο. Αν υπήρχε και παλαιότερη δομή, αυτή θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένη με φθαρτά υλικά, που δεν διασώθηκαν⁸⁹⁹. Η πρόσβαση στο χώρο γίνονταν μέσω μίας τάφρου λαξευμένης στο φυσικό βράχο που εκτείνονταν στα ανατολικά και τα βόρεια του ψυχοπομπίου. Διατηρείται σήμερα σε μήκος 83.60μ., πλάτος 1.70μ. και σωζόμενο ύψος τοίχων 1.50μ. και αποτελεί το καλύτερα διατηρημένο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο του ιερού [Εικ. 186]⁹⁰⁰. Το σπήλαιο περιέβαλλε τέμενος αφιερωμένο στον Ποσειδώνα, το οποίο δεν ήταν ένας απλός περίβολος, αλλά περιέκλειε την περιοχή στα βόρεια και στα δυτικά του σπηλαίου, και κυρίως το ύψωμα όπου βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ασωμάτου. Εκεί, σε εμφανή χώρο θα είχαν στηθεί οι στήλες που βρέθηκαν. Εντός του μεγάλου τεμένους έβρισκαν άσυλο οι καταδιωκόμενοι. Αργότερα κτίστηκε νέο λατρευτικό οικοδόμημα, στη θέση όπου βρίσκεται ο χριστιανικός ναός του Ασωμάτου, που ανακαλούσε σε γενικές γραμμές τη μορφή του σπηλαίου, αν και η αρχιτεκτονική του μορφή, με τους καλοδοιλεμένους ορθογώνιους λίθους το χαρακτηρίζει πλέον ως «ναός». Την ίδια περίοδο θα πρέπει να τοποθετήθηκε και το άγαλμα του Ποσειδώνα στον υπαίθριο χώρο. Η οροφή του σπηλαίου θα πρέπει να είχε ήδη καταρρεύσει την εποχή της οικοδόμησης του λίθινου ναού (κατά Μόσχου κτίριο Α). Η ανασύσταση αυτή του χώρου εναρμονίζεται με την αντίληψη του Παυσανία [**Παρ. Πηγών 29**] ότι ο ναός είχε τη μορφή σπηλαίου. Ο Παπαχατζής θεωρεί ότι η διαμόρφωση του ιερού μπορεί σε γενικές γραμμές να παραλληλιστεί με αυτήν του Νεκρομαντείου του Αχέροντα: το ιερό αρχικά βρίσκεται σε διαφορετικό σημείο, περιέχει πολλά δωμάτια και έχει τις ίδιες περίπου διαστάσεις με το κεντρικό κτίριο της Εφύρας, ενώ κατά την ελληνιστική περίοδο μεταφέρεται σε ύψωμα και κτίζεται νέο κτίριο⁹⁰¹.

Άλλοι μελετητές δέχονται σήμερα ότι ο λίθινος ναός κάτω από την εκκλησία ήταν αφιερωμένος στον Ποσειδώνα και έχουν την τάση να τον αποσυνδέουν από τη λειτουργία του μαντείου⁹⁰², ενώ δεν αποδέχονται την άποψη του Παπαχατζή για την ύπαρξη κτίσματος μπροστά στο σπήλαιο, παρά μόνον για τα ίχνη του περιβόλου⁹⁰³. Μάλιστα, ορισμένοι δέχονται ότι το σπήλαιο όπου γίνονταν η νεκρομαντεία δεν ήταν

⁸⁹⁹ Παπαχατζής 1976α, 106-110. Βλ. επίσης Ustinova 2009α, 70.

⁹⁰⁰ Μόσχου 1975, 171-172. Παπαχατζής 1976α, 111.

⁹⁰¹ Παπαχατζής 1976α, 109.

⁹⁰² Cummer 1978, 38-43. Ogdén 2001α, 35. Ο Schumacher (1993, 74) εξετάζει και τις δύο διαφορετικές εκδοχές, ναός του Ποσειδώνα ή νεκρομαντείο, χωρίς να παίρνει θέση.

⁹⁰³ Ogdén 2001α, 35.

το μικρό, πλάτους 10-12μ. και βάθους 15μ., αλλά ένα σαφώς μεγαλύτερο σπήλαιο γνωστό σήμερα ως «Σπηλιά του Άδη», που βρίσκεται όμως αρκετά βορειότερα. Κάτι τέτοιο όμως αντίκειται στην τοπογραφία της περιοχής. Φαίνεται ότι οι αρχές του ιερού επέλεξαν το μικρότερο και όχι πολύ εντυπωσιακό σπήλαιο ως έδρα του Νεκρομαντείου, λόγω της θρησκευτικής ανάγκης αυτό να βρίσκεται ακριβώς στην κορυφή της χερσονήσου⁹⁰⁴.

Οι πηγές αναφέρουν μία μοναδική περίπτωση επίσκεψης στο Νεκρομαντείο του Ταινάρου [**Παρ. Πηγών 30**]. Επισκεπτόμενος το μαντείο των Δελφών, ο Νάξιος Καλώνδας ή Κόραξ, ο οποίος είχε φονεύσει τον Αρχίλοχο σε μάχη, κατά τη διάρκεια πολέμου μεταξύ Νάξου και Πάρου, είδε την Πυθία να του αρνείται την είσοδο, με το αιτιολογικό ότι έφερε το μίasma του θανάτου του διάσημου ποιητή. Ο Καλώνδας απάντησε ότι ο θεός δεν έπρεπε να τον μισεί επειδή έπραξε όπως του όρισε η μοίρα του, που τον έφερε στη θέση να αναγκαστεί να σκοτώσει, διότι αν δεν το έκανε, θα έβρισκε ο ίδιος το θάνατο, και ευχήθηκε να είχαν τελικά συμβεί έτσι τα πράγματα. Ο θεός τον λυπήθηκε και τον πρόσταξε να πάει στο Ταίναρον, εκεί όπου είχε ταφεί ο Τέττιξ, να εξευμενίσει την ψυχή του γιού του Τελεσικλή (δηλ. του Αρχιλόχου) και να εξασφαλίσει τη φιλική του διάθεση με χοές. Ο Καλώνδας ακολούθησε τις οδηγίες και απελευθερώθηκε από την οργή του θεού⁹⁰⁵.

Αν και η ιστορία του Καλώνδα δεν θεωρείται γενικά ιστορική, αφήνει να διαφανεί ο ιδιαίτερος ρόλος που αποδίδονταν στον ιδρυτή του μαντείου, τον κρητικό Τέττιγα. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο νεκρός Τέττιξ είχε ρόλο μεσολαβητή κατά τη διάρκεια της νεκρομαντείας⁹⁰⁶. Η συνάντηση του Καλώνδα με το φάντασμα του Αρχιλόχου δεν σχετίζεται άμεσα με τη μαντική, στο βαθμό που ο πρώτος επιζητούσε απλώς να εξευμενίσει το δεύτερο, και όχι κάποια πληροφορία. Δεν υπάρχει πάντως καμία ένδειξη για τον τρόπο με τον οποίο γίνονταν η επαφή με τα φάσματα των νεκρών⁹⁰⁷, αλλά η γενική διαρρύθμιση του χώρου δεν επιτρέπει την υπόθεση ότι υπήρχε κάποιος χώρος εγκοίμησης, όπου δηλαδή οι επισκέπτες θα διανυκτέρευαν προκειμένου να δουν τις ψυχές στα όνειρά τους.

⁹⁰⁴ Για το ζήτημα των δύο διαφορετικών σπηλαίων, βλ. Ogden 2001a, 35, με βιβλιογραφία.

⁹⁰⁵ Σούδα, βλ. λ. *Αρχίλοχος*. Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f [**Παρ. Πηγών 31**]. Βλ. Ogden 2001β, 36-37.

⁹⁰⁶ Ogden 2001b, 38.

⁹⁰⁷ Ustinova 2009a, 71.

7.3. Το Νεκρομαντείο στην Ηράκλεια του Πόντου

Το Νεκρομαντείο στην Ηράκλεια του Πόντου⁹⁰⁸ χρονολογείται μετά το 560 π.Χ., περίοδο ίδρυσης της ομώνυμης πόλης από τους Μεγαρείς στο νότιο τμήμα της Μαύρης Θάλασσας⁹⁰⁹. Θα πρέπει να βρίσκονταν σε λειτουργία οπωσδήποτε στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όταν το περιγράφει ο Ξενοφών, και, αν ο σπαρτιάτης αντιβασιλιάς Πausανίας πράγματι επισκέφτηκε το συγκεκριμένο Νεκρομαντείο, ήδη στις αρχές του 5^{ου} αιώνα⁹¹⁰. Λέγεται ότι είχε ιδρυθεί σε ένα σπήλαιο απ' όπου ο Ηρακλής έβγαλε τον Κέρβερο από τον Άδη⁹¹¹. Η οπή είχε μείνει ανοικτή και έτσι η επικοινωνία μεταξύ του Άνω και του Κάτω Κόσμου ήταν συνεχής, γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση του Νεκρομαντείου. Επειδή ο ήρωας έδωσε το όνομα του στην πόλη, το συγκεκριμένο σημείο θα πρέπει να ήταν κατά κάποιο τρόπο γνωστό όταν έφτασαν εκεί οι άποικοι⁹¹².

Στη γύρω περιοχή εντοπίζονται τοπωνύμια που ήταν αναμφίβολα επηρεασμένα από την ομηρική παράδοση: το σπήλαιο ονομάζονταν Αχερούσιο σπήλαιο (specus Acherusia), ο παρακείμενος ποταμός Αχέρων, η παρακείμενη λίμνη Αχερουσιάς, ενώ υπήρχε η άποψη ότι η περιοχή γύρω από την Ηράκλεια ήταν η πατρίδα των Κιμμερίων⁹¹³. Οι αναφορές στο Νεκρομαντείο στον 4^ο αιώνα μ.Χ. αποδεικνύουν ότι αυτό βρίσκονταν σε λειτουργία ως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και ότι οι ντόπιοι ονόμαζαν το σπήλαιο «Μυχοπόντιον»⁹¹⁴.

Με βάση την τοπογραφία της περιοχής, όπως αναφέρεται στις πηγές, το Νεκρομαντείο βρίσκονταν στην κοιλάδα του ποταμού Σοοναύτη /Αχέροντα, στο χαμηλότερο σημείο της χερσονήσου όπου βρίσκεται η Ηράκλεια του Πόντου, κοντά στο λιμάνι της Ακόνης. Το σπήλαιο που στέγαζε το μαντείο περιγράφεται με μεγάλη ακρίβεια από τον Κόιντο της Σμύρνης (3^{ος} αιώνας μ.Χ.), που όμως το θεωρεί ως ιερό των Νυμφών. Συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για ένα πολύ μεγάλο σπήλαιο, που μοιάζει

⁹⁰⁸ Hoepfner 1972, 41-46. Ogden 2001α, 169-171, 2001β, 29-34 και 2014, 216-219. Ustinova 2009α, 71-72. Friese 2010α, 32, 2010β, 15-17 και 2013, 229. Veilleux 2012, 29-30.

⁹⁰⁹ Ogden 2001α, 169.

⁹¹⁰ Ustinova 2009α, 72. Ogden 2014, 217.

⁹¹¹ Για την ίδρυση της πόλης και το σπήλαιο, βλ. Ξενοφών *Ανάβ.* 6.2.2, Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά* 2.727-748, Διόδωρος Σικ. 14.31.3. Για το μύθο του Ηρακλή, βλ. επίσης Αμμιανός Μαρκελλίνος 22.8.16-17, Κόιντος Σμύρνης, *Τα Μετά τον Όμηρον* 6.469-491 [**Παρ. Πηγών 33**], Πλούταρχος, *Ηθικά* 555c και *Κίμων*, 6 [**Παρ. Πηγών 34**]. *Μέγα Ετυμολογικόν*, βλ. λ. *Αχερουσιάς*. Βλ. Ogden 2001β, 29, σημ. 1.

⁹¹² Ogden 2001α, 169 και 2001β, 29, σημ. 1. Friese 2013, 229.

⁹¹³ Βλ. Ogden 2001β, 30.

⁹¹⁴ Αμμιανός Μαρκελλίνος 22.8.16-17. Βλ. Ogden 2001β, 30.

με έργο των θεών, μέσα στο οποίο ρέει κρύο νερό. Κόγχες με λίθινους κρατήρες έχουν ανοιχτεί στους τοίχους, ενώ τριγύρω υπάρχουν αγάλματα του Πανός, των Νυμφών, αργαλειοί, ρόκες και όλα τα έργα των ανθρώπων. Υπάρχουν δύο περάσματα, μία άνοδος και μία κάθοδος: το ένα οδηγεί προς το νότιο άνεμο, ενώ το άλλο προς το βόρειο άνεμο. Η άνοδος είναι η οδός των ανθρώπων, αλλά η κάθοδος, που καταλήγει σ' ένα χάσμα που οδηγεί ως τον Άδη είναι η οδός των θεών, και οι άνθρωποι διστάζουν να την ακολουθήσουν⁹¹⁵.

Με βάση την περιγραφή του Κόιντου, ο W. Hoerfner ταύτισε το 1962 το Νεκρομαντείο με το ένα από τα τρία σπήλαια που βρίσκονται στο νότιο τμήμα της κοιλάδας του Σουναύτη /Αχέροντα [Εικ. 188]. Υπάρχει μια στενή είσοδος, πλάτους 1μ., που οδηγεί σε μία κλίμακα, από την οποία κατέβαινε κανείς στην μεγάλη ορθογώνια κεντρική αίθουσα διαστάσεων 45X20μ. Τη στέγη στηρίζουν δύο πεσσοί. Η ανατολική πλευρά του σπηλαίου είναι λαξευμένη έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένας τοίχος με κάθετα τοιχώματα, ύψος 7μ. περίπου, ενώ στα άλλα τοιχώματα διακρίνονται κόγχες. Το μεγαλύτερο τμήμα της αίθουσας καλύπτεται από νερό. Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη φανερώνουν ότι υπήρχαν κάποτε τοίχοι που χώριζαν δωμάτια, ενώ ένα μικρό θολωτό πέραςμα οδηγεί σε μια μικρή αίθουσα, που πιθανολογείται ότι στέγαζε τη λατρεία του Ηρακλή. Σε ένα άλλο άνοιγμα βρέθηκε ένας ανθρώπινος σκελετός, που θεωρείται ότι ανήκει σε νεκρό των μέσων ή των νεώτερων χρόνων. Αναφέρονται επίσης και άλλα ίχνη χρήσης του σπηλαίου κατά τη βυζαντινή περίοδο⁹¹⁶.

Η μοναδική αναφορά στην τελετουργία της νεκρομαντείας βρίσκεται στον Πλούταρχο [**Παρ. Πηγών 34**] και αφορά τον Σπαρτιάτη αντιβασιλέα Πausανία και τα πεπραγμένα του στην πόλη του Βυζαντίου το 478 π.Χ. Αφού διέπραξε κατά λάθος τη δολοφονία μιας νεαρής γυναίκας, της Κλεονίκης, ο Πausανίας έβλεπε συνεχώς στον ύπνο του το θύμα. Αδυνατώντας να ξεφύγει από τους εφιάλτες του, έπλευσε στο Νεκρομαντείο στη γειτονική Ηράκλεια και συμβουλευθήκε το φάσμα της γυναίκας, αφού της πρόσφερε χοές και επωδές. Η γυναίκα του μήνυσε ότι θα λυτρωθεί από τα

⁹¹⁵ Κόιντος Σμύρνης, *Τα Μετά τον Όμηρον* 6.469-491. [**Παρ. Πηγών 33**].

⁹¹⁶ Hoerfner 1972, 42-44 (όπως αναφέρεται από τον Ogden 2001β, 33). Ogden 2001β, 33-34. Friese 2010α, 32 και 2010, 15-17.

βάσανα του όταν θα επιστρέψει στην Σπάρτη. Πράγματι, αμέσως μετά την επιστροφή του στη Σπάρτη, ο Πausanίας βρήκε το θάνατο από τους συμπατριώτες του⁹¹⁷.

Δεν είναι γνωστό με ποιο τρόπο τελούνταν η νεκρομαντική πρακτική: έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις: είτε μέσω εγκοίμησης, με τα φάσματα να επισκέπτονται τους πιστούς στο όνειρο τους είτε μέσω κάποιας μορφής παραίσθησης⁹¹⁸. Το γεγονός ότι συνδέεται με το συγκεκριμένο Νεκρομαντείο η ιστορία του Πausanίας αποτελεί επιχείρημα ενάντια στην πρώτη άποψη: το φάσμα ήδη επισκέπτεται τον Σπαρτιάτη αντιβασιλέα στους εφιάλτες του, άρα με την επίσκεψη του ο Πausanίας θα περίμενε μια επαφή διαφορετικού τύπου, που θα είχε ως αποτέλεσμα να μην το βλέπει στον ύπνο του. Το φάσμα της Κλεονίκης προφητεύει και τα μελλούμενα, αν και με αμφίσημο τρόπο. Ο Πausanίας θεωρεί ότι η επιστροφή του στην Σπάρτη θα λύσει το συγκεκριμένο πρόβλημα, ενώ η προφητεία αναφέρεται συνολικά στο βίο του.

7.4. Το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus της Καμπανίας

Το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus, περίπου 20χλμ. από την Κύμη της Καμπανίας είναι ένα από τα γνωστότερα ιερά της Ιταλίας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο⁹¹⁹. Υπάρχουν πολλές αναφορές, αλλά η γενική εικόνα που διαμορφώνεται από όλες τις φιλολογικές πηγές είναι αντιφατική⁹²⁰.

Το Νεκρομαντείο της Καμπανίας αναφέρεται για πρώτη φορά σε ένα απόσπασμα του Σοφοκλή κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., όπου γίνεται λόγος για ένα νεκρομαντείο σε μία Τυρρηνική (δηλαδή Ετρουσκική) λίμνη, που είναι «άορνος»⁹²¹. Όλοι σχεδόν οι μελετητές εκλαμβάνουν το συγκεκριμένο εδάφιο ως αναφορά στο Νεκρομαντείο στην λίμνη Avernus της Καμπανίας, στην περιοχή της οποίας κατοικούσαν Ετρούσκοι, κατά την αρχαϊκή περίοδο⁹²². Επιπλέον, έχει από παλιά

⁹¹⁷ Πλούταρχος, *Ηθικά* 555c και *Κίμων*, 6, 4-6 [Παρ. Πηγών 34]. Ο Πausanίας (3, 17) επαναλαμβάνει περιληπτικά την ιστορία, αλλά τοποθετεί το Νεκρομαντείο στην Φιγάλεια [Παρ. Πηγών 38]. Βλ. γενικά Ogden 2001β, 30-31.

⁹¹⁸ Βλ. Ustinova 2009α, 73.

⁹¹⁹ Βλ. γενικά Clark 1979, 65-84 (όπως αναφέρεται από τον Ogden 2001β, 61), Ogden 2001α, 177-178, 2001β, 61-74 και 2014, 214-216, Ustinova 2009α, 76-81, Friese 2010α, 34 και 2013, 229, Veilleux 2012, 27-29.

⁹²⁰ Ustinova 2009α, 76.

⁹²¹ Σοφοκλής απόσπασμα 748 *TGF*. *Μέγα Ετυμολογικόν*, βλ. λ. *Άορνος*, Ευστάθιος, σχόλιο σε Ομήρου, *Οδύσσεια* κ 514: βλ. Ogden 2001β, 61, σημ. 1.

⁹²² Βλ. Clark 1979, 65-67 (όπως αναφέρεται από την Ustinova 2009α, 76, σημ. 145), Ogden 2001β, 61.

διατυπωθεί η άποψη ότι η δράση του σατυρικού δράματος του Αισχύλου *Ψυχαγωγοί* διαδραματίζεται εκεί⁹²³.

Εκτενέστερη αναφορά περιλαμβάνεται σε ένα εδάφιο του Στράβωνα [**Παρ. Πηγών 36**], όπου παρατίθεται η αφήγηση του Εφόρου (4^{ος} αιώνας π.Χ.), σύμφωνα με την οποία το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus, που βρίσκονταν σε ένα υπόγειο σπήλαιο, συνδέεται με τη Νέκυια της *Οδύσσειας*⁹²⁴. Φαίνεται ότι οι Έλληνες άποικοι, ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ., ταύτισαν το δυτικότερο σημείο της Ιταλίας με τις εσχατιές του γνωστού τους κόσμου, και έκριναν ότι ανταποκρίνονταν στην περιγραφή του Ομήρου για το σημείο όπου ενώνονταν ο Άνω με τον Κάτω Κόσμο, από τη στιγμή μάλιστα που το τοπίο ταίριαζε σε γενικές γραμμές με την ομηρική περιγραφή⁹²⁵. Μάλιστα, στο ίδιο σημείο τοποθετήθηκε και η κάθοδος του Ηρακλή στον Κάτω Κόσμο⁹²⁶. Η μαρτυρία του Εφόρου είναι καθοριστική επειδή συναρτά επίσης την παρουσία των Κιμμερίων με τη συγκεκριμένη περιοχή και τη διαχείριση του Νεκρομαντείου, αλλά κυρίως επειδή αναφέρει ρητά ότι το μαντείο είχε πάψει να λειτουργεί στις μέρες του και είχε μεταφερθεί αλλού, επειδή κάποιος βασιλιάς που έλαβε μία προφητεία που δεν εκπληρώθηκε αφάνισε την κοινότητα των Κιμμερίων⁹²⁷.

Ο Έφορος αναφέρει ότι οι Κιμμέριοι ζούσαν ως τρωγλοδύτες σε υπόγεια καταλύματα και επικοινωνούσαν μέσω σπηραγγών, αλλά ο Στράβων επισημαίνει ότι όταν στον καιρό του έγιναν εκτεταμένα έργα από τον Αγρίππα και κατασκευάστηκε μια πραγματική σήραγγα που συνέδεε τη λίμνη με την Κύμη, δεν βρέθηκε απολύτως τίποτα από όσα μνημονεύει ο Έφορος. Στο ίδιο εδάφιο, ο γεωγράφος επισημαίνει ότι αυτοί που λειτουργούσαν το χώρο αγόραζαν το αξίωμα του ιερέα. Ο Στράβωνας αναφέρει επίσης και διάφορους τοπικούς μύθους και συγκεκριμένα ότι τα πτηνά που πέταγαν πάνω από τη λίμνη έπεφταν μέσα στο νερό δηλητηριασμένα από αναθυμιάσεις⁹²⁸. Γράφοντας μετά το Στράβωνα, ο Διόδωρος (4, 22) [**Παρ. Πηγών**

⁹²³ Βλ. Bremmer 2002, 73 και 2015, 123, Συρόπουλος 2012, 87. Για διαφορετικές απόψεις, που συνδέουν το έργο με το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα, βλ. παραπάνω, σελ. 125.

⁹²⁴ Έφορος *FGrHist* 70 F134a σε Στράβωνα V, 4, 5 [**Παρ. Πηγών 36**] και *FGrHist* 70 F134b σε [Σκύμνο], *Περιήγησις* 236-244. Βλ. επίσης Διόδωρος Σικελιώτης 4, 22 [**Παρ. Πηγών 37**], Μάξιμος Τύρου 8, 2. Βλ. Ogden 2001β, 64-66.

⁹²⁵ Ogden 2001β, 61-62 και 2014, 214-215. Ustinova 2009α, 76.

⁹²⁶ Διόδωρος Σικελιώτης 4, 22 [**Παρ. Πηγών 37**].

⁹²⁷ Ένα δεύτερο απόσπασμα του Εφόρου (*FGrHist* 70 F134b σε [Σκύμνο], *Περιήγησις* 236-244) αναφέρει το «κερβέριο υπόγειο μαντείο στη λίμνη Avernus». Βλ. Ogden 2001β, 66.

⁹²⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις για την γεωλογία της λίμνης και τις εκπομπές διοξειδίου του θείου που προέρχεται από θερμές πηγές σε Pfanz, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfanz, Manetas και Paratheodorou 2014, 104-105.

37] διασώζει μια παραπλήσια ιστορία, αναφέροντας ότι η λίμνη είχε πολύ μεγάλο βάθος και ότι το Νεκρομαντείο που άλλοτε βρισκονταν εκεί είχε καταστραφεί.

Τα τοπωνύμια της περιοχής, σύμφωνα με τους Έλληνες συγγραφείς, απηχούν την ομηρική παράδοση: είτε η ίδια η λίμνη είτε η παρακείμενη λίμνη Fusaro είτε ο κοντινός Λοκρίνος κόλπος ονομάζονται Αχερουσία, μια πηγή με δροσερό νερό ταυτίζονταν με τη Στύγα και μια πηγή με θερμό νερό συνδέονταν με τον Πυριφλεγέθοντα. Το φυσικό τοπίο υπηρετούσε γενικά την αντίληψη ότι το συγκεκριμένο σημείο αποτελεί ένα πέρασμα προς τον Κάτω Κόσμο: η λίμνη είναι ένας ηφαιστειακός κρατήρας [Εικ. 190], που είχε άλλοτε πυκνή βλάστηση στις όχθες της, ενώ η γύρω περιοχή έχει πολλά σπήλαια, ηφαιστειογενείς σχηματισμούς και πηγές που αναδίδουν αναθυμιάσεις⁹²⁹. Ο Βιργίλιος τοποθετεί εκεί την κάθοδο του Αινεία στον Κάτω Κόσμο, με τη βοήθεια της προφήτισσας Σίβυλλας της Κύμης⁹³⁰.

Παρά τις αναφορές στη μεταφορά ή την καταστροφή του Νεκρομαντείου, η πίστη ότι συγκεκριμένο σημείο επικοινωνούσε με τον Κάτω Κόσμο διατηρήθηκε ως την ύστερη αρχαιότητα⁹³¹. Η μοναδική πιθανή ιστορική αναφορά σε τελετουργία στην περιοχή προέρχεται από τον ιστορικό Τίτο Λίβιο, που αφηγείται ότι ο Αννίβας δήλωσε ψευδώς ότι κατευθύνονταν στη λίμνη για να τελέσει θυσία, αλλά στην πραγματικότητα προετοίμαζε αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον των Πουτεόλων (214 π.Χ.)⁹³². Η θεότητα που έλεγχε το μαντείο ήταν γυναικεία, αλλά οι πηγές της αποδίδουν διαφορετικά ονόματα (Περσεφόνη ή Εκάτη)⁹³³.

Δύο σημεία στην περιοχή σχετίστηκαν παλαιότερα με το Νεκρομαντείο: το ένα είναι ένα σύμπλεγμα υπόγειων κατασκευών στις γειτονικές Βαΐες, το οποίο αρχικά ταυτίστηκε με τα καταλύματα των Κιμμερίων, αλλά σήμερα θεωρείται ότι αποτελεί τμήμα των εγκαταστάσεων των θερμών της πόλης. Το δεύτερο σημείο είναι μια μεγάλη σήραγγα σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου από τη λίμνη, το οποίο θεωρήθηκε ως το σπήλαιο της Σίβυλλας, αλλά εν τέλει αποδείχθηκε ότι εξυπηρετούσε αμυντικούς σκοπούς⁹³⁴.

Η τελετουργία μας είναι γνωστή από ένα κείμενο του Μάξιμου της Τύρου (8, 2), ο οποίος αναφέρει ότι κοντά στη λίμνη Άορνο υπήρχε ένα *ψυχομαντεϊον άντρον*,

⁹²⁹ Ogden 2001β, 62.

⁹³⁰ Βιργίλιος, *Aen.* 6, 237-242. Βλ. Ogden 2001β, 66-67.

⁹³¹ Ogden 2001β, 69.

⁹³² Τίτος Λίβιος 24.12.4. Βλ. Clark 1979, 69 (όπως αναφέρεται από τον Ogden 2001β, 69, σημ. 23).

⁹³³ Βλ. Ogden 2001β, 69.

⁹³⁴ Ogden 2001α, 177-178, 2001β, 21-22. Ustinova 2009α, 80. Friese 2009α, 34.

το οποίο έλεγχαν οι ψυχαγωγοί⁹³⁵. Οι επισκέπτες προσεύχονταν, έσφαζαν το ζώο και πρόσφεραν θυσία, κατονομάζοντας όλους τους προγόνους τους και όλους τους γνωστούς τους που ήταν νεκροί. Κατόπιν, εμφανίζονταν μπροστά τους μια σκοτεινή και αμφίβολη μορφή, η οποία είχε το χάρισμα της προφητικής φωνής, και αφού απαντούσε στις ερωτήσεις τους, εξαφανίζονταν. Μια διαφορετική παράδοση ανιχνεύεται στο κείμενο του Βιργιλίου, όπου γίνεται λόγος για την Πύλη του Ύπνου, από την οποία περνούν οι σκιές των ονείρων, και ερμηνεύεται ως ένδειξη της χρήσης της εγκοίμησης κατά την τελετουργία⁹³⁶. Πάντως, οι περισσότεροι μελετητές απορρίπτουν και τις δύο παραδόσεις: η αφήγηση του Μαξίμου είναι μια περίληψη της διαδικασίας που ακολουθεί ο Οδυσσέας στον Κάτω Κόσμο⁹³⁷, ενώ το ποιητικό κείμενο του Βιργιλίου δεν θεωρείται αξιόπιστη μαρτυρία⁹³⁸. Η υπόθεση του Daniel Ogden⁹³⁹ ότι μια σειρά καμπανικών ερυθρόμορφων αγγείων που δείχνουν μία καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη (Σίβυλλα) και συνομιλεί με μια όρθια γυναικεία μορφή [Εικ. 189], συνδέονται με την τελετουργία στο Νεκρομαντείο μπορεί να αμφισβητηθεί, επειδή οι σκηνές αυτές παραπέμπουν περισσότερο σε στιγμιότυπα από το γυναικωνίτη.

Ενώ όλα τα τεχνικά έργα της εποχής του που αναφέρει ο Στράβων στη λίμνη Avernus έχουν εντοπιστεί, δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί κανένα σπήλαιο που να ταιριάζει στις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει μια μειοψηφία μελετητών στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρξε ποτέ Νεκρομαντείο εκεί⁹⁴⁰.

7.5. Ελάσσονα νεκρομαντεία

Ορισμένα άλλα νεκρομαντεία στον ελλαδικό χώρο μας είναι γνωστά μόνο από σύντομες αναφορές σε αρχαία κείμενα⁹⁴¹. Ο Πλούταρχος (*Ηθικά* 555c) και ο Πausανίας (3, 17, 9) [**Παρ. Πηγών 38**] αναφέρουν το νεκρομαντείο στη Φιγάλεια

⁹³⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Πλούταρχος (*Ηθικά* 565e-f) [**Παρ. Πηγών 31**] αναφέρει ότι οι Σπαρτιάτες έφεραν ψυχαγωγούς από την Ιταλία, προκειμένου να εξευμενίσουν το φάσμα του Πausανία. Στη βάση αυτή, έχει υποτεθεί ότι οι εν λόγω ψυχαγωγοί ήταν αυτοί που λειτουργούσαν το μαντείο της λίμνης Avernus: Ogden 2001β, 23, σημ. 15 και 70 και Bremmer 2002, 76.

⁹³⁶ Ogden 2001β, 72.

⁹³⁷ Βλ. Ogden 2001β, 72 και Ustinova 2009α, 78.

⁹³⁸ Ustinova 2009α, 78.

⁹³⁹ Ogden 2001β, 70 και 73, εικ. 10, 2002, εικ. 2.

⁹⁴⁰ Burkert 2005, 34. Ustinova 2009α, 81.

⁹⁴¹ Βλ. Ogden 2001α, 184 και Friese 2010α, 31.

της Αρκαδίας, το οποίο σύμφωνα με μία άποψη εντοπίζεται στο σημείο όπου ο ποταμός Νέδας χάνεται μέσα στη γη, στη θέση «Στόμιο», στα σύνορα μεταξύ Ηλείας και Μεσσηνίας⁹⁴². Ένα θεσσαλικό νεκρομαντείο, χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για την ακριβή θέση του, αναφέρεται σε ένα σχόλιο στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη (στ. 1128). Ένα σχόλιο στον Αριστοφάνη τοποθετεί τη δράση των *Ψυχοπομπών* του Αισχύλου (απόσπ. F273a) σε νεκρομαντείο στην Στυμφαλία της Αρκαδίας⁹⁴³, ενώ άλλες πηγές αναφέρουν την ύπαρξη νεκρομαντείου στην Ετρουρία, το οποίο όμως προφανώς ταυτίζεται με το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus⁹⁴⁴.

7.6. Πύλες του Άδη και Πλουτώνια – υπόγεια μαντεία και ηρώα

Αν και δεν είναι σαφές κατά πόσο οι θέσεις που αναφέρονται σε αυτή την ενότητα λειτούργησαν ποτέ ως νεκρομαντεία, εντούτοις αποτελούν εξίσου σημεία που θεωρείται ότι επικοινωνούσαν με τον Άδη και μοιράζονται ορισμένα τοπογραφικά χαρακτηριστικά με τα τέσσερα μεγάλα νεκρομαντεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Τέτοιες θέσεις, ιδίως στην Καρία και τη Φρυγία, αλλά και την Πελοπόννησο, αναγνωρίζονται ως Χαρώνεια ή Πλουτώνια, δηλαδή χάσματα που οδηγούν στον Κάτω Κόσμο και λίμνες με αναθυμιάσεις γεωγενούς διοξειδίου του άνθρακα και άλλων τοξικών αερίων (π.χ. διοξείδιο του θείου) που ήταν αφιερωμένα στην κύρια ανδρική θεότητα του Κάτω Κόσμου⁹⁴⁵. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Πλουτωνίου στην Ιεράπολη της Φρυγίας, που αποτελείται από ένα σπήλαιο, το οποίο συνδέεται με το ναό του Απόλλωνα Καρίου. Το σπήλαιο ή το ιερό ή και οι δύο χώροι σχετίζονταν με τη μαντεία, όπως είναι γνωστό από επιγραφές που έχουν βρεθεί εκεί⁹⁴⁶. Στην Αχαράκα της Φρυγίας υπήρχε ένα Χαρώνειον σε ένα σπήλαιο, όπου μπορούσαν να εισέλθουν μόνον ασθενείς ή ο ιερέας, διενεργώντας για λογαριασμό τους. Ο θεός έστελνε όνειρα που έδιναν οδηγίες για τις θεραπείες στον ύπνο των προσώπων που έμπαιναν και διανυκτέρευαν εκεί⁹⁴⁷.

⁹⁴² Quantin και Fouache 1999, 54-55 και Ogden 2001α, 184. Βλ. γενικά Ogden 2001β, 23 και Stoneman 2011, 70.

⁹⁴³ Τρικλίνιος, σχόλιο σε Αριστοφάνη, *Βάτραχοι* 1266. Βλ. Ogden 2001β, 23-24.

⁹⁴⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 153.

⁹⁴⁵ Ogden 2001α, 184-185 και 2001β, 25-27. Ustinova 2009α, 68. Friese 2010α, 36. Pfan, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfan, Manetas και Papatheodorou 2014, 110-112.

⁹⁴⁶ Ustinova 2009α, 84-86.

⁹⁴⁷ Στράβων 14, 1, 44. Βλ. Ustinova 2009α, 86-87.

Το σημείο καθόδου του Ηρακλή στον Άδη έχει εντοπιστεί και σε διάφορες άλλες περιοχές του γνωστού κόσμου, πέραν των προαναφερθέντων νεκρομαντείων (όρος Λαφύστιον κοντά στην Κορώνη της Μεσσηνίας, Τροιζήνα και Πύλος)⁹⁴⁸. Μια ιδιαίτερη θέση είναι η Ερμιόνη στην Αργολίδα, όπου υπήρχε ένα συγκρότημα ιερών αφιερωμένο στη Δήμητρα και τον Κλύμενο (Άδη) και μια παρακείμενη λίμνη που ονομάζονταν Αχερουσία. Στο σημείο αυτό τοποθετούνταν επίσης και το επεισόδιο της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Άδη. Οι κάτοικοι της πόλης υποτίθεται ότι είχαν άμεση πρόσβαση στον Κάτω Κόσμο, έτσι ώστε να μην χρειάζεται να πληρώνουν μίσθιο στο Χάροντα⁹⁴⁹.

Υπήρχαν πολλές άλλες θέσεις που σχετίζονταν με την αρπαγή της Περσεφόνης. Ένα από τα σημεία αυτά ήταν στη Σικελία: ο Άδης ανήλθε με το άρμα του σε ένα σπήλαιο στην πεδιάδα της Έννας, άρπαξε την ανυποψίαστη θεά που μάζευε λουλούδια με τις φίλες της, και οι δύο κατήλθαν στον Κάτω Κόσμο από τη λίμνη Κυανή κοντά στις Συρακούσες⁹⁵⁰. Οι περισσότερες όμως θέσεις εντοπίζονται στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην Πελοπόννησο (Λέρνα, Φενεός, Σικυών), στην περιοχή της Ελευσίνας, στον Κολωνό της Αττικής και στην Κρήτη⁹⁵¹.

Ήταν συνηθισμένο στα ιερά του Απόλλωνα όπου τελούνταν μαντεία, να υπάρχει ένας φυσικός ή τεχνητός χώρος, ένα σπήλαιο, χάσμα ή άδυτο, όπου ο μάντης εισέρχονταν για να έρθει σε επαφή με το θεό της μαντικής. Τέτοιοι χώροι αναφέρονται στο ιερό του Απόλλωνα στο Πτώον της Βοιωτίας, στην Ιερακώμη κοντά στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, στο ιερό του Απόλλωνος Υλάτα στη Νέα Πάφο της Κύπρου, στο όρος Κύνθος της Δήλου, στο ιερό του Απόλλωνος στην Κλάρο, με τη θολωτή υπόγεια κρύπτη του [Εικ. 201], ενώ άλυτο παραμένει το ζήτημα του αδύτου – χάσματος στο μαντείο των Δελφών, που είναι γνωστό κυρίως από φιλολογικές μαρτυρίες⁹⁵². Άλλα αξιομνημόνευτα μαντεία σε σπήλαια βρίσκονται στην Αχαΐα. Το ιερό του Ηρακλή στα Βούρα⁹⁵³, σχετικά πρόσφατα διερευνήθηκε αρχαιολογικά: περιελάμβανε μία στοά και το παρακείμενο σπήλαιο. Η προφητεία γίνονταν με το ρίξιμο των ζαριών και για κάθε αριθμό δίδονταν μια γραπτή απάντηση. Σε απόσταση περίπου 5χλμ., στην Αιγίρα, βρίσκονταν ένα μαντείο αφιερωμένο στη Γαία. Στο

⁹⁴⁸ Ogden 2001α, 185, σημ. 47 και 2001β, 25, σημ. 21.

⁹⁴⁹ Πausanias 2, 35, 4-10. Στράβων VIII, 6, 13. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* 1, 5, 1. Βλ. Ogden 2001α, 185, σημ. 47 και 2001β, 25 και σημ. 21.

⁹⁵⁰ Διόδωρος Σικελιώτης 5, 1-4. Οβίδιος, *Metamorphoses* 5, 285-429. Βλ. Ogden 2001β, 25, σημ. 21.

⁹⁵¹ Βλ. Ogden 2001α, 185, σημ. 47 και 2001β, 25, σημ. 21.

⁹⁵² Βλ. γενικά Ustinova 2009α, 109-153.

⁹⁵³ Πausanias 7, 25, 9. Βλ. Ustinova 2009α, 81-82.

σπήλαιο εισέρχονταν μόνο η ιέρεια της θεάς, για να αναζητήσει τη μαντική έμπνευση. Η ιέρεια έπρεπε να είναι αγνή, ενώ έπινε αίμα ταύρου, είτε ως δοκιμασία είτε ως μέσο έμπνευσης. Το σπήλαιο συνδέονταν με ιερό, όπου στεγάζονταν ένα πολύ παλαιό ξόανο της θεάς⁹⁵⁴. Ένα σπήλαιο αφιερωμένο στην Γαία, και αργότερα στη Θέμιδα, όπου τελούνταν μαντεία, αναφέρεται και στην Ολυμπία, αν και δεν έχει εντοπιστεί στις ανασκαφές⁹⁵⁵.

Άδυτα στα οποία γίνονταν κατάβαση των πιστών αναφέρονται και σε ιερά αφιερωμένα σε ήρωες, με γνωστότερο εκείνο του Τροφώνιου στη Λιβαδειά⁹⁵⁶, το οποίο έχει κατά καιρούς εσφαλμένα θεωρηθεί ως νεκρομαντείο⁹⁵⁷. Παρόλο που η λειτουργία του μαντείου περιελάμβανε πολλά από τα στοιχεία που επισημαίνονται και σε ένα νεκρομαντείο (πολυήμερη προετοιμασία με ειδική διαίτα, παραμονή σε ένα σκοτεινό σπήλαιο, συνοδεία από δύο ιερείς-ψυχοπομπούς, κατάβαση σε άδυτο), η συνομιλία γίνονταν πάντα με το ίδιο πρόσωπο, τον ήρωα-θεό Τροφώνιο, και όχι με τον νεκρό της επιλογής του πιστού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι ο Λουκιανός (*Μένιππος* ή *Νεκρομαντεία* 22) [**Παρ. Πηγών 9**] αναφέρει ότι το ιερό περιείχε ένα χάσμα που επικοινωνούσε με τον Κάτω Κόσμο. Από το ίδιο σημείο επέστρεψε ο Μένιππος μετά την κατάβασή του.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το μαντείο του Ορφέα στην Άντισσα της Λέσβου, στο σημείο όπου λέγεται ότι ξεβράστηκε η κομμένη κεφαλή του ποιητή, όταν τον διαμέλισαν οι γυναίκες της Θράκης. Στο *Βίο του Απολλωνίου Τρανέως* του Φιλόστρατου (4, 14) αναφέρεται ότι η κεφαλή ήταν τοποθετημένη σε ένα ρήγμα της γης και το μαντείο που είχε ιδρυθεί εκεί είχε ξεπεράσει σε φήμη τα άλλα μαντεία της περιοχής, γι' αυτό και ο Απόλλωνας έκανε την κεφαλή να σιωπήσει⁹⁵⁸. Υπάρχουν μαρτυρίες για τη χρήση κρανίου στη νεκρομαντεία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά η πρακτική ανάγεται πολύ παλαιότερα στην Ανατολή⁹⁵⁹. Σύμφωνα με μία άποψη, η κεφαλή του Ορφέα συνδέθηκε με τη μαντεία μόνο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ

⁹⁵⁴ Πausanias 7, 25, 13. Πλίνιος, *Historia Naturalis* 28, 41, 147. Βλ. Ustinova 2009α, 88.

⁹⁵⁵ Πausanias 5, 14, 10. Βλ. Ustinova 2009α, 89.

⁹⁵⁶ Για το ιερό του Τροφώνιου, βλ. γενικά Ogden 2001α, 184-185 και 2001β, 24-25, Bonnechere 2003α και 2003β, Johnston 2008, 95-97, Ustinova 2009α, 90-96, Friese 2010α, 35-37, 2010β, 5-10 και 2013, 230-231, Stoneman 2011, 73-76.

⁹⁵⁷ Π.χ. Cumont 1949, 86 και Johnston 1999, 29. Βλ. Ogden 2001α, 185, σημ. 46 και 2001β, 25, σημ. 20.

⁹⁵⁸ Βλ. Ogden 2001β, 208-209. Stoneman 2011, 70.

⁹⁵⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 20, σημ. 52 και 21.

στις παλαιότερα πιστεύονταν ότι απήγγειλε τους εμπνευσμένους στίχους του ποιητή⁹⁶⁰.

7.7. Γενικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Τα νεκρομαντεία βρίσκονται κατά κανόνα σε σπήλαια ή σε τεχνητά διαμορφωμένους υπόγειους χώρους. Η επιλογή δεν είναι τυχαία: τα σπήλαια θεωρούνται γενικά χώροι που σχετίζονται με την αναζήτηση της αλήθειας και την επαφή με τους θεούς. Για το λόγο αυτό συνδέονται ιδιαίτερα με τα μαντεία, τους ασκητικούς φιλοσόφους και τις σαμανικού τύπου εμπειρίες εμπνευσμένων ανδρών όπως ο Πυθαγόρας και ο μαθητής του Ζάλμοξις⁹⁶¹. Η ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων και των φιλολογικών μαρτυριών δεν επιβεβαιώνει την παλαιότερη πεποίθηση ότι τα νεκρομαντεία ήταν χώροι εγκοίμησης, όπου ο πιστός προσέρχονταν με την ελπίδα ότι θα δει στα όνειρά του τους νεκρούς⁹⁶². Καθοριστικό στοιχείο είναι η έλλειψη ενός ειδικά διαμορφωμένου χώρου, του *εγκοιμητήριου*, το οποίο απαντά κανείς σε όλα τα θεραπευτικά μαντεία όπου η θεραπεία δίνονταν από τη θεότητα ή τον ήρωα μέσω ονείρων⁹⁶³. Ούτε οι πηγές, αλλά ούτε και τα αρχαιολογικά δεδομένα αφήνουν να εννοηθεί ότι υπήρχε τέτοιος χώρος στα νεκρομαντεία που έχουν ανασκαφεί.

Αντίθετα, οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η νεκρομαντική πρακτική είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που τη διαφοροποιούσαν από άλλες μορφές μαντείας. Συγκεκριμένα, ο πιστός έπρεπε να αποκομίσει την εντύπωση ότι συνομιλούσε με το φάσμα του νεκρού της δικής του επιλογής, χωρίς την ύπαρξη ενδιάμεσων που θα δέχονταν οι ίδιοι τους χρησμούς ή θα ερμήνευαν κάποια φαινομενικά ακατάληπτη στιχομυθία με έναν εκστατικό προφήτη. Επομένως, η διαδικασία βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην αυθυποβολή, την οποία το ιερατείο των νεκρομαντείων ενίσχυε με ένα συνδυασμό παρατεταμένης παραμονής σε απομόνωση και σε συνθήκες απουσίας εξωτερικών ερεθισμάτων, ενδεχομένως και με ειδική διαίτα. Η επιλογή ενός σκοτεινού απομονωμένου χώρου συνδέεται άμεσα με την πρόκληση ανάλογων εμπειριών. Στη σύγχρονη έρευνα, η κατάβαση και ο περιορισμός σε απομόνωση μέσα σε ένα σκοτεινό σπήλαιο έχει συνδεθεί με

⁹⁶⁰ Bremmer 2015, 139. Η ομιλούσα κεφαλή εμφανίζεται σε αττικά αγγεία του 5^{ου} αιώνα π.Χ.: Ogden 2001β, 208-209, εικ. 15.

⁹⁶¹ Ustinova 2009α, 1-12 και 175-217, 2010β, 266.

⁹⁶² Cumont 1949, 94. Dodds 1973, 207, σημ. 3. Ogden 2001α, 178-180 και 2001β, 75-92.

⁹⁶³ Για την εγκοίμηση και τα ιερά όπου τελούνταν, βλ. γενικά von Ehrenheim 2009 και Reinberg 2017.

καταστάσεις αλλοίωσης της συνείδησης μέσω της μερικής απώλειας των αισθήσεων (ακοής, όρασης, γεύσης, προσανατολισμού, θερμότητας), η οποία προξενεί παραισθήσεις, άγχος και μια γενικότερη νευροψυχολογική διαταραχή⁹⁶⁴.

Ένα κοινό σημείο που συνδέει τα τρία σημαντικά Νεκρομαντεία που εξετάστηκαν εδώ με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα είναι η χωροθέτησή τους σε κάποια απομακρυσμένη θέση, με γενικά περιορισμένη πρόσβαση, καθώς και το γεγονός ότι δεν βρίσκονταν υπό την εξουσία ενός μεγάλου πολιτικού κέντρου. Είναι μάλιστα αμφίβολο αν βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο κάποιας πόλης, με εξαίρεση το ιερό στο Ταίναρο και πιθανόν το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα⁹⁶⁵. Επιπλέον, ο προσανατολισμός του νεκρομαντείου προς τη Δύση, όπως στην περίπτωση των Νεκρομαντείων στον Αχέροντα και στη λίμνη Avernus ή σε κάποιο σημείο που μπορεί να θεωρηθεί ως το άκρο του κόσμου, όπως για παράδειγμα το Ταίναρο, εξυπηρετούσε την αντίληψη ότι οι άγνωστες χώρες που έστεκαν πέρα από τις γνωστές θάλασσες οδηγούσαν στο τέλος αυτού του κόσμου και εν συνεχεία στον Κάτω Κόσμο⁹⁶⁶. Η σύνδεση ενός ανάλογου τόπου με τους μύθους των καταβάσεων στον Κάτω Κόσμο δεν είναι αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία ενός νεκρομαντείου: όπως προαναφέρθηκε, οι πύλες στον άλλο κόσμο είναι πολύ περισσότερες από τα σημεία όπου τελούνταν η νεκρομαντική πρακτική. Ήταν όμως ορθολογικά απαραίτητο για τη χωροθέτηση ενός νεκρομαντείου να έχει προκαταβολικά συνδεθεί με ένα τέτοιο σημείο, επειδή η νεκρομαντική πρακτική απαιτούσε την ανάκληση του φάσματος του νεκρού με προσφορές και επωδές και την ανάγκη ύπαρξης μιας διόδου μέσω της οποίας θα μπορούσε με ασφάλεια να σταλεί πίσω στον Κάτω Κόσμο, χωρίς οι θνητοί να διατρέχουν κίνδυνο από μια ενδεχόμενη παρατεταμένη παρουσία του ανάμεσα τους.

Αρχαιολογικές και τοπογραφικές έρευνες έχουν ταυτίσει με βεβαιότητα τα Νεκρομαντεία στο Ταίναρον και την Ηράκλεια του Πόντου, ενώ για το Νεκρομαντείο στη λίμνη Avernus δεν υπάρχουν ευρήματα τα οποία να μπορούν με αξιόπιστο τρόπο να συνδεθούν με τη λειτουργία του. Μάλιστα, έχει αμφισβητηθεί ακόμη και η ίδια η ύπαρξη του. Πάντως σε καμία από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις δεν υπάρχουν επιγραφές, αγάλματα ή άλλα κινητά ευρήματα που να βοηθούν στην κατανόηση της λειτουργίας των χώρων, κάτι που, όπως προαναφέρθηκε, ισχύει σε γενικές γραμμές

⁹⁶⁴ Ustinova 2009α, 257-262, 2009β, 279-280. Friese 2010α, 34 και 2013, 231-233.

⁹⁶⁵ Ogden 2001β, 22. Για το ιερό του Αχέροντα, βλ. παραπάνω, σελ. 68-69.

⁹⁶⁶ Βλ. γενικά Ogden 2014.

και για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα⁹⁶⁷. Η μορφή τους δεν υπακούει μια συγκεκριμένη τυπολογία, αν και γενικά προσαρμόζεται στην τυπολογία των χώρων που θεωρούνται χάσματα που επιτρέπουν την επικοινωνία με τον Κάτω Κόσμο. Θα ήταν λοιπόν ανώφελο να αναζητήσει κανείς ομοιότητες μεταξύ των κτιρίων αυτών στη βάση του αρχιτεκτονικού τους σχεδίου ή του τρόπου δόμησης, ιδίως μάλιστα από τη στιγμή που συνδυάζουν σε διαφορετικό βαθμό τεχνητές κατασκευές και φυσικά στοιχεία (σπήλαια, ποταμοί, λίμνες κλπ.). Και η ίδια η ιστορία των μαντείων διαφέρει αρκετά: ενώ τα Νεκρομαντεία στον Αχέροντα και στη λίμνη Avernus παύουν να λειτουργούν σε κάποια δεδομένη ιστορική στιγμή, τα Νεκρομαντεία στο Ταίναρο και στην Ηράκλεια του Πόντου φαίνεται να συνεχίζουν τη λειτουργία τους ακόμη και στη ρωμαϊκή περίοδο, και ενδεχομένως ως τα τέλη του αρχαίου κόσμου.

Οι γνώσεις μας για την τελετουργία στα συγκεκριμένα Νεκρομαντεία περιορίζονται σε ένα πολύ μικρό αριθμό διάσημων περιπτώσεων, που όμως είναι αμφίβολης ιστορικότητας, και σε κάποιες πολύ γενικές παρατηρήσεις ύστερων συγγραφέων που περισσότερο παραφράζουν το κείμενο της ομηρικής Νέκυιας, παρά παρέχουν αξιόπιστη πληροφορία για το μαντείο στο οποίο αναφέρονται. Το μοναδικό στοιχείο που προκύπτει άμεσα από τις πληροφορίες που αναφέρουν οι διάφοροι αρχαίοι συγγραφείς είναι ότι οι πιστοί θυσίαζαν πριν πάρουν χρησμό, κάτι που όμως συναντά κανείς στο σύνολο σχεδόν των ελληνικών μαντείων. Οι επωδές και οι χοές που επίσης αναφέρονται κατά καιρούς, αποτελούν βασικό στοιχείο της λατρείας των νεκρών και απαντούν και σε λογοτεχνικά κείμενα, όπως η ομηρική Νέκυια και οι Πέρσες του Αισχύλου [**Παρ. Πηγών 12, 1**].

Οι τρεις επισκέψεις στα Νεκρομαντεία που είναι γνωστές, των απεσταλμένων του Περιάνδρου στον Αχέροντα⁹⁶⁸, του αντιβασιλιά της Σπάρτης Πausανία στην Ηράκλεια του Πόντου (ή τη Φιγάλεια) και του δολοφόνου του Αρχίλοχου στο Ταίναρον, αποδεικνύουν ότι η νεκρομαντεία αφορά καταρχήν νεκρούς που συνδέονται άμεσα με τον επισκέπτη, έχουν αποβιώσει σχετικά πρόσφατα και παρέχουν πληροφορίες που αφορούν τόσο το πρόσφατο παρελθόν, όσο και το μέλλον. Η νεκρομαντική τελετουργία συνοδεύεται από μια κατά κάποιο τρόπο διόρθωση της αδικίας που έγινε στον νεκρό ή από τον εξευμενισμό της οργής του για τον άδικο θάνατό του που οφείλονταν στον ίδιο τον επισκέπτη του νεκρομαντείου. Πάντως, ενώ στις περιπτώσεις του Pausanία και του Καλώνδα, η επίσκεψη έχει κατά

⁹⁶⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 120.

⁹⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 126.

κύριο λόγο να κάνει με τον εξευμενισμό καθαντό, και λιγότερο με την απόσπαση κάποιας πληροφορίας, στην περίπτωση του Περιάνδρου δεν γίνεται λόγος για απειλή από μέρους του φάσματος, ενώ ο εξευμενισμός του προκύπτει από την αναγκαιότητα να συνεργαστεί με τον τύραννο. Και οι τρεις περιπτώσεις αφορούν ιστορικά πρόσωπα σε εξαιρετικές και αξιομνημόνευτες περιστάσεις, επομένως θα ήταν λάθος να θεωρούνται ως ο κανόνας στη νεκρομαντική πρακτική⁹⁶⁹.

Πράγματι, σε μία ακόμη γνωστή περίπτωση που αναφέρει ο συγγραφέας της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου Κράντωρ (300 π.Χ. περίπου), ο Ευθύνοος από την πόλη Τέρινα της Νότιας Ιταλίας επισκέφτηκε κάποιο ψυχομαντείο, αφού προσέφερε θυσία, προκειμένου να μάθει τις περιστάσεις του θανάτου του γιου του, που υποψιάζονταν ότι είχε δηλητηριαστεί. Συνομιλώντας με το φάντασμα του δικού του πατέρα, του Ελύσιου, αλλά και του γιου του, έμαθε ότι ήταν η μοίρα που θέλησε το θάνατο του γιου του, γιατί δεν θα ήταν καλό να έχει ζήσει, ούτε για τον ίδιο, αλλά ούτε και για τους γονείς του **[Παρ. Πηγών 5-6]**⁹⁷⁰.

⁹⁶⁹ Bremmer 2015, 128.

⁹⁷⁰ Κράντωρ, *Παραμυθητικός απ.* 5a, b, σε Κικέρωνα, *Tusculanae Disputationes* 1, 115 **[Παρ. Πηγών 6]** και Πλούταρχος, *Ηθικά* 109b-d **[Παρ. Πηγών 5]**. Βλ. Halliday 1913, 239, Ogden 2001α, 178-180 και 2001β, 75-76, Veilleux 2012, 24, Bremmer 2015, 129, σημ. 34.

Κεφάλαιο 8

Εναλλακτικές ερμηνείες του χώρου του Νεκρομαντείου

8.1. Εισαγωγή

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναδείχθηκε το ζήτημα των δύο διαφορετικών ερμηνειών του χώρου που έχουν προταθεί στην έρευνα. Η διεξοδική διερεύνηση όλης σχεδόν της διαθέσιμης βιβλιογραφίας έδειξε ότι οι περισσότεροι μελετητές βασίστηκαν για τη μελέτη του Νεκρομαντείου στις ξενόγλωσσες, πιο περιεκτικές δημοσιεύσεις του Δάκαρη⁹⁷¹ και στις σύντομες αναφορές στα χρονικά των ανασκαφών που δημοσιεύθηκαν στις επετηρίδες των ξένων αρχαιολογικών σχολών⁹⁷², χωρίς να προχωρήσουν σε πλήρη ανάλυση των ανασκαφικών εκθέσεων⁹⁷³. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η όποια εναλλακτική ερμηνεία και κριτική της πρότασης του ανασκαφέα να μην λαμβάνει υπόψη της όλες τις λεπτομέρειες της ανασκαφής, ούτε το σύνολο των ευρημάτων.

8.2. Η ερμηνεία του συγκροτήματος του Μεσοποτάμου ως αριστοκρατικής οχυρής κατοικίας: Η υπόθεση του D. Baatz και η επίδραση της στην έρευνα

Πέραν της παραδοσιακής υπόθεσης του ανασκαφέα Σ. Δάκαρη ότι το συγκρότημα στο Μεσοπόταμο είναι το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, η μοναδική σχετικά τεκμηριωμένη εναλλακτική ερμηνεία προτάθηκε από τον Dietwulf Baatz, έναν ειδικό της αρχαιολογίας των όπλων⁹⁷⁴. Ο Baatz ταύτισε το χώρο με οχυρή αριστοκρατική κατοικία (“Ein befestigter Adelssitz”), του τύπου του «πυργόσπιτου» («Turmgehof»). Απέριψε την ταύτιση με ιερό, λόγω της έλλειψης μιας σειράς χαρακτηριστικών στοιχείων που κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να υπάρχουν στο χώρο, προκειμένου να τεκμηριώσουν τη λατρευτική του χρήση. Συγκεκριμένα, σημειώνει την απουσία βωμών, επιγραφών, αφιερωμάτων, ενός λατρευτικού αγάλματος, αλλά και άλλων

⁹⁷¹ Dakaris 1958, 1963, 1973 και τις μεταφράσεις των Δάκαρη 1970 και 1993.

⁹⁷² Daux 1959, 665-69, 1961, 729-733 και 1962, 767-772. Vanderpool 1959, 282 και 1961, 302. Webster 1966, 9, όπως αναφέρονται από τον Ogden 2001β, 21, σημ. 10.

⁹⁷³ Οι μόνοι μελετητές που παραθέτουν στη βιβλιογραφία του όλες τις ανασκαφικές εκθέσεις είναι οι Quantin και Fouache 1999, 41, σημ. 16 και ο Ogden 2001β. Κατά τα άλλα όμως, δεν παραπέμπουν εκεί, παρά στον οδηγό του 1993 και στις γενικές μελέτες που αναφέρονται στη σημ. 970. Συστηματική παρουσίαση αντεπιχειρημάτων ενάντια στην ταύτιση του Δάκαρη εμφανίζουν μόνο οι Quantin και Fouache 1999), Baatz 1999 και Ustinova 2009α, 73-76.

⁹⁷⁴ Baatz 1999. Βλ. επίσης Baatz 1979 και 1982.

αντικειμένων με απεικονίσεις θεών, πλην των δύο προτομών Περσεφόνης⁹⁷⁵. Η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία δικαίως κατακρίθηκε ως αδύναμη από τον Daniel Ogden, ο οποίος παρατήρησε ότι σε κανένα άλλο νεκρομαντείο δεν βρέθηκαν τέτοιου τύπου ευρήματα⁹⁷⁶. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ο χώρος δεν λειτουργούσε ως ναός του Άδη και της Περσεφόνης. Αντίθετα, με βάση τις πηγές (Ηρόδοτος, Πausanias) [Παρ. Πηγών 13, 21], η μόνη διαπιστωμένη λειτουργία του ήταν ως νεκρομαντείο⁹⁷⁷.

Πέραν της αρνητικής επιχειρηματολογίας, η ερμηνεία του Baatz βασίστηκε κατά κύριο λόγο στη φύση των ευρημάτων της κεντρικής αίθουσας και των πλαγίων κλιτών, στην αρχιτεκτονική μορφή του χώρου και στην παρουσία των καταπελτών. Η παρουσία των πύλων και των άλλων αποθηκευτικών αγγείων, των μυλόλιθων, των αγροτικών εργαλείων και των αποθηκευμένων τροφών θεωρήθηκε ασύμβατη με τον υποτιθέμενο ιερό χαρακτήρα του Νεκρομαντείου. Η εύρεση των δύο προτομών της Περσεφόνης ερμηνεύθηκε ως απόρροια της γειννίασης του συγκροτήματος με το πραγματικό Νεκρομαντείο, που θα πρέπει να βρίσκονταν στους πρόποδες του λόφου ή ακόμη σε κάποιο σπήλαιο στις κλιτύες του⁹⁷⁸.

Η αρχιτεκτονική εξέλιξη του κτιρίου αποτέλεσε, κατά τον Baatz, ένα βασικό στοιχείο για την ταύτιση του χώρου [Εικ. 44]. Συγκεκριμένα, υπέθεσε ότι η κεντρική αίθουσα με τα πλάγια κλίτη ήταν ο αρχικός πυρήνας, που περιλάμβανε έναν πύργο με πολύ ισχυρά λίθινα τοιχώματα στο ισόγειο, και δύο ορόφους με ωμές πλίνθους και οπτοπλίνθους. Οι περαιτέρω προσθήκες αφορούσαν την κατασκευή του «λαβύρινθου», που στην πραγματικότητα ήταν μια διαμόρφωση ενός πολύπλοκου συστήματος εισόδου, με προφανή αμυντικά πλεονεκτήματα, και σε μεταγενέστερο στάδιο, την προσθήκη των δύο περυγών σε σχήμα V, δηλαδή του βορείου και του ανατολικού διαδρόμου, που παρείχαν στο κτίριο περαιτέρω αποθηκευτικές δυνατότητες⁹⁷⁹. Το δυτικό τμήμα με την αυλή και τα δωμάτια προστέθηκαν πολύ αργότερα, επομένως η μελέτη τους δεν ήταν αναγκαία για την ταύτιση της αρχικής λειτουργίας του χώρου⁹⁸⁰. Όσο για την υπόγεια αίθουσα, που έχει ακριβώς το ίδιο

⁹⁷⁵ Baatz 1999, 153. Βλ. επίσης Ustinova 2009α, 75.

⁹⁷⁶ Ogden 2001β, 21, σημ. 9.

⁹⁷⁷ Την απουσία ναού τονίζει ο Spawforth 2006, 220.

⁹⁷⁸ Baatz 1999, 153.

⁹⁷⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 60-61 και 70.

⁹⁸⁰ Πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η προσθήκη της δυτικής πτέρυγας αδυνάτιζε υπερβολικά τις αμυντικές δυνατότητες του χώρου. Ειδικά η πύλη ήταν ουσιαστικά ανοχύρωτη και αφύλακτη. Βλ. Lauter 2016, 207-208.

μέγεθος με το κεντρικό κλίτος, ο Baatz θεώρησε πιθανότερη την εκδοχή να ήταν κελάρι, παρά δεξαμενή, αλλά πάντως σημείωσε ότι η χρήση της παραμένει άγνωστη⁹⁸¹.

Σύμφωνα με το Γερμανό μελετητή, αντίστοιχα κτίσματα με το Νεκρομαντείο συναντάμε στα νησιά του Αιγαίου, όπου η αρχιτεκτονική μορφή του «πυργόσπιτου» είναι πολύ διαδεδομένη, και μάλιστα έχουν την είσοδο στο νότο⁹⁸². Οι κατοικίες αυτές είναι δημοφιλείς κατά κύριο λόγο στις Κυκλάδες, και γενικά θεωρείται ότι προστάτευαν από τις ξαφνικές επιδρομές πειρατών, καθώς σε περιόδους ανάγκης θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο αριθμό ατόμων⁹⁸³. Λόγω του μεγέθους του, που το κατατάσσει ως το μεγαλύτερο γνωστό ανάλογο παράδειγμα, το συγκρότημα του Μεσοποτάμου θεωρήθηκε ως μια πολύ μεγάλη οχυρή κατοικία, το κέντρο ενός κρατιδίου, που ελέγχονταν από κάποιο Θεσπρωτό αριστοκράτη⁹⁸⁴. Ένα αντίστοιχο κτίσμα στην περιοχή της Περγάμου που ανήκε στον Πέρση ευγενή Ασιδάτη περιγράφει ο Ξενοφών (*Ανάβασις* 7,8, 12-14)⁹⁸⁵.

Η εύρεση των χονικίδων έξι καταπελτών και μίας χειροβαλλίστρας αποτέλεσαν για τον Baatz μία ακόμη απόδειξη ότι ο χώρος δεν είχε ιερό χαρακτήρα [Εικ. 148-152]⁹⁸⁶. Επειδή αποτέλεσαν ευρήματα ασύμβατα με τα εργαλεία και τα υπόλοιπα στοιχεία που δίνουν έμφαση στην αγροτική παραγωγή, ο Baatz κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, παρά την οχυρή του θέση σε σημείο που επέτρεπε τον έλεγχο της διάβασης από τον κόλπο της Αμμουδιάς προς τα βόρεια, το συγκρότημα δεν είχε αρχικά στρατιωτικό χαρακτήρα⁹⁸⁷. Οι καταπέλτες μεταφέρθηκαν στον όροφο του κτιρίου την περίοδο της ρωμαϊκής εισβολής του 168/167 π.Χ. και δεν αποτελούσαν τμήμα του αρχικού εξοπλισμού του κτιρίου⁹⁸⁸.

Η υπόθεση του Dietwulf Baatz γνώρισε πολύ μεγάλη αποδοχή, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση. Πράγματι, ενώ αρχικά η υπόθεση του Δάκαρη είχε σχεδόν

⁹⁸¹ Baatz 1999, 153.

⁹⁸² Η ταύτιση του κεντρικού κτιρίου με πύργο βασίστηκε στις παρατηρήσεις του Haselberger (1980, 147-151, όπως αναφέρεται από τον Baatz 1982, 213, σημ. 11 και 1999, 155, σημ. 7) αναφορικά με τα πυργόσπιτα των Κυκλάδων.

⁹⁸³ Βλ. Young 1956, 132-133, Haselberger 1978 και 1980, και Hoepfner 2005, 473-476.

⁹⁸⁴ Baatz 1982, 213 και 1999, 154.

⁹⁸⁵ Βλ. Baatz 1999, 154 και Bogdani 2011, 133.

⁹⁸⁶ Βλ. αναλυτικά παραπάνω, σελ. 105-108.

⁹⁸⁷ Βλ. επίσης Lauter 2016, 207. Ο μόνος μελετητής που θεωρεί το κτίριο «φρούριο» είναι ο von Ehrenheim 2009, 252. Σύμφωνα με τον Suha (2007, 67, 82 και 95), η θέση είναι οχυρή αριστοκρατική οικία ή εναλλακτικά μπορεί να χρησίμευε ως «μικρό φρούριο».

⁹⁸⁸ Baatz 1999, 154.

καθολική αποδοχή⁹⁸⁹, μετά τη δημοσίευση των πορισμάτων του Baatz, ιδίως του άρθρου του 1999, η πλειοψηφία των ερευνητών απέρριψε την ταύτιση του χώρου με το Νεκρομαντείο⁹⁹⁰. Σχετικά πρόσφατα όμως, η ερμηνεία του χώρου ως οχυρής αριστοκρατικής οικίας άρχισε να χάνει έδαφος, κυρίως μεταξύ των Ελλήνων μελετητών⁹⁹¹, οι οποίοι εμμένουν στην ταύτιση με το συγκεκριμένο ιερό. Επιπλέον, μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια συγκερασμού των δύο φαινομενικά αλληλο-αποκλειόμενων ερμηνειών επιχείρησε ο Simon Hornblower, που θεώρησε την ταύτιση του συγκροτήματος με ιερό ως εσφαλμένη, αλλά σημείωσε ότι η εγγύτητα του χώρου με το πραγματικό Νεκρομαντείο φανερώνει ότι το εν λόγω κτίσμα ήταν κατά κάποιο τρόπο εξαρτώμενο από το πραγματικό ιερό⁹⁹².

8.3. Κριτική της υπόθεσης του Dietwulf Baatz

Η υπόθεση της ταύτισης του χώρου με οχυρή αριστοκρατική οικία παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα από όσα λύνει. Υπάρχουν τέσσερις ομάδες αντεπιχειρημάτων, που αφορούν αντίστοιχα στην αρχιτεκτονική μορφή και ποιότητα του κτιρίου, στην ερμηνεία ορισμένων ευρημάτων και κυρίως στη θέση τους μέσα

⁹⁸⁹ Daux 1959, 665-69, 1961, 729-733 και 1962, 767-772. Vanderpool 1959, 282 και 1961, 302. Janssens 1961, 387-388. Webster 1966, 9. Hammond 1967, 63-66 και 667-668. Lehmann 1969, 1. Martin 1973, 25. Βοκοτοπούλου 1973, 41-45. Borgeaud 1974, 19. Cabanes 1976, 509. Παπαχατζής 1976α, 111 και 1976β, 442. Hardie 1977, 280. Clark 1979, 60. Vermeule 1979, 200-201. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, 295. Τζουβάρα-Σούλη 1979, 99-110 και 1983. Van Straten 1982 (όπως αναφέρεται από τον Ogden 2001β, 20, σημ. 8). Burkert 1987, 164 και 1993β, 252-253 (αρχική έκδοση 1979). Snodgrass 2000, 294, σημ. 59 (αρχική έκδοση 1971).

⁹⁹⁰ Την άποψη του Baatz ή κάποια παραλλαγή της αποδέχονται οι: Quantin και Fouache 1999, 44-46, Ogden 2001α, 174 και 2001β, 21, Bonnechere 2003, 246-247, Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 345, Curnow 2004, 61, Burkert 2005, 36, Rihill 2007, 130-133, Suha 2007, 95, Ustinova 2009α, 74-75, von Ehrenheim 2009, 252, Friese 2010α, 33 και 2013, 228, Stoneman 2011, 71, Piccinini 2012, 319, Beau lieu 2015, 31, Domínguez 2015, 129, σημ. 103. Την ταύτιση με ιερό απορρίπτουν, τονίζοντας την αναλογία με οχυρές θέσεις στην περιοχή της Ηλείου, οι: Holtzmann 1989, 221 και Ceka 1993, 132, σημ. 41. Σκεπτικοί, κλίνοντας πάντως στο να απορρίψουν την ταύτιση με το Νεκρομαντείο είναι οι: Wiseman 1998, 18 και Φάκλαρη 2009, 121. Απλή παράθεση των δύο ερμηνειών χωρίς επιλογή ανάμεσά τους: Veilleux 2012, 25, σημ. 34, Αγγέλη 2015γ, 32, Κωνσταντάκη 2015β, 74-75, Magli 2015, 103-105 και Alden 2015, 44, σημ. 124. Την ταύτιση με το Νεκρομαντείο απορρίπτει και ο Rosenberger 2001, 129, για λόγους όμως που έχουν να κάνουν με την τοπογραφία της περιοχής, και συγκεκριμένα με την άρνησή του να δεχθεί ότι το τοπίο που περιγράφει ο Όμηρος αντιστοιχεί σε κάποιο πραγματικό τοπίο.

⁹⁹¹ Lauter 2016, 206-207 (αρχική έκδοση 1986). Müller 1987, 909-913. Ecksmitt 1998. Mitta 2003, 137-138, σημ. 15. Moustakis 2006, 158-163. Συρόπουλος 2012, 88. Harrari 2013, 302. Τζουβάρα-Σούλη 2013, 6. Άλλοι μελετητές που αποδέχονται την πρόταση του Δάκαρη δεν κάνουν καθόλου λόγο για την ερμηνεία του Baatz: Dalègre 1983, Garland 1985, 3, Γραβάνη 1988-1989, 106, Schachter 1992, 5, Mlynarczyk 1990, 229, Potter 1994, 236, σημ. 21, Σαμσάρης 1994, 106, Sourvinou-Inwood 1995, 75-76, Arnott 1996, 244, Hall 1996, 152, Soueref 1996, 454, Donatieu και Vilatte 1996, 86, Bremmer 2002, 74, Olalla 2002, 38-39, Spawforth 2006, 220, Retallack 2008, 653, Ζήδρου 2008, Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 46.

⁹⁹² Hornblower 2013, 264.

στο συγκρότημα, στην ενδεχόμενη παρουσία καταπελών στον όροφο της κεντρικής αίθουσας και τέλος στη μορφή, τη θέση και τη χρήση της υπόγειας αίθουσας.

8.3.1. Αρχιτεκτονική μορφή

Όπως προαναφέρθηκε, ο Baatz θεωρούσε ότι ο αρχικός πυρήνας του συγκροτήματος ήταν ο κεντρικός τετράγωνος πύργος (κεντρική αίθουσα και πλάγια κλίτη) [Εικ. 44]. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση, ο όροφος του πύργου ήταν η κατοικία του Θεσπρωτού αριστοκράτη, ενώ τα δωμάτια των πλαγίων κλιτών ήταν αποθηκευτικοί χώροι. Είναι αξιοπερίεργο ότι δεν εξετάζεται καθόλου το πρόβλημα ότι το ισόγειο δεν έχει κανένα άνοιγμα, πέραν του θυραίου. Κάτι τέτοιο όμως θα σήμαινε ότι όλες οι καθημερινές δραστηριότητες στο τεράστιο ισόγειο της μεγάλης αριστοκρατικής οικίας, και μάλιστα η παρασκευή τροφών, θα τελούνταν στο σκοτάδι, σε πρωτοφανή έλλειψη εξαερισμού. Ακόμη και αν δεχθούμε ότι εξασφαλιζόνταν επαρκής τεχνητός φωτισμός με πυρσούς και λύχνους, δεν φαίνεται λογικό να είχε προκριθεί η συγκεκριμένη λύση, που ήταν εξαιρετικά ακριβή, καθώς απαιτούσε αδιάκοπη κατανάλωση ξυλείας και λαδιού. Ας σημειωθεί επίσης ότι δεν αναφέρονται καθόλου ευρήματα λύχνων από την κεντρική αίθουσα, παρά μόνο από το πλευρικό δωμάτιο **Λ1**.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί καθόλου εργαστηριακοί χώροι. Πράγματι, πέραν της παρουσίας των μυλόλιθων για την άλεση των σιτηρών, δεν βρέθηκε κανένα ίχνος άλλης παραγωγικής δραστηριότητας στον ίδιο το χώρο του Νεκρομαντείου (ελαιοπιεστήρια, πατητήρια), ούτε κάποιος χώρος που θα μπορούσε να χρησιμεύει για το στάβλισμα ζώων. Η παρουσία των αγνύθων μπροστά σε πίθο στο μικρών διαστάσεων δωμάτιο **I** δεν φανερώνει την ύπαρξη αργαλειού. Η εναλλακτική πιθανότητα αυτός να ήταν τοποθετημένος στον όροφο αντίκειται στα στρωματογραφικά ευρήματα, καθώς οι αγνύθες βρέθηκαν στο δάπεδο. Εξίσου δύσκολο είναι να υποθέσει κανείς την ύπαρξη αργαλειού στην ημιυπόγεια αίθουσα **π**, όπου επίσης θα υπήρχε μεγάλη στενότητα χώρου, λόγω των πολυάριθμων άλλων αντικειμένων που βρέθηκαν εκεί [Εικ. 17-18]⁹⁹³.

Η ίδια η λειτουργία της κεντρικής αίθουσας δεν έχει εξεταστεί παρά μόνον από τους Quantin και Fouache, που θεωρούν ότι λειτουργούσε ως αποθηκευτικός

⁹⁹³ Βλ. παραπάνω, σελ. 100.

χώρος⁹⁹⁴. Καθώς δεν αναφέρονται από τον ανασκαφέα ίχνη πλευρικών τοίχων, είναι φανερό ότι αποτελούσε έναν ενιαίο χώρο, που επικοινωνούσε με τα δωμάτια των κλιτών, που λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι. Όμως, απουσιάζουν ορισμένα δομικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν την ταύτιση του ισόγειου με το ισόγειο κατοικημένου χώρου. Για παράδειγμα, απουσιάζει η παραμικρή ένδειξη ύπαρξης εστίας στην κεντρική αίθουσα. Έχει παρατηρηθεί ότι ο βασικός τύπος οικίας και αγροικίας στην Ήπειρο της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου είναι τα δωμάτια να οργανώνονται γύρω από μια κεντρική αίθουσα με εστία, τον *οίκο*⁹⁹⁵. Θα περίμενε κανείς ότι μια περίοπτη οικία θα ανταποκρίνονταν σε κάποιο βαθμό στο κύριο αυτό χαρακτηριστικό της οικιστικής αρχιτεκτονικής της περιοχής. Το μοναδικό στοιχείο που σχετίζεται με τη θέρμανση στο κεντρικό οικοδόμημα είναι ένα μικρό πύραυλο [Εικ. 173], που λογικά δεν θα επαρκούσε για τις ανάγκες ενός τόσο μεγάλου χώρου. Επιπλέον, είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο χώρο- και μάλιστα με βάση τη στρωματογραφία, στο δάπεδο- βρέθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών αγγείων, παρά την ύπαρξη άφθονων αποθηκευτικών δωματίων γύρω του, αλλά και στο βόρειο διάδρομο και στο ανατολικό συγκρότημα, που θα μπορούσαν να τα στεγάσουν.

Η υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος χώρος ήταν το ισόγειο οικίας αντιβαίνει και σε κάποια άλλα ευρήματα, όπως η παρουσία του λιθοσωρού, των τεσσάρων μολύβδινων λεβήτων στο κέντρο της και του μεγάλου λέβητα στο βάθος της κεντρικής αίθουσας. Τέλος, αξ σημειωθεί και η ύπαρξη μιας οπής στο δάπεδο που περιείχε υπολείμματα τροφών, κάτι που δεν συνάδει γενικά με την ταύτιση με οχυρή αριστοκρατική οικία. Θα μπορούσε βέβαια να ισχυριστεί κανείς ότι όλα αυτά τα ευρήματα αφορούν την κατάσταση κρίσης που προέκυψε από την πολιορκία των Ρωμαίων και δεν αποδίδουν τη φυσική εικόνα του κτιρίου σε καιρό ειρήνης ή να δεχθεί την εναλλακτική πρόταση ότι το κτίριο δεν ήταν οικία, αλλά ένα είδος οχυρής κοινοτικής αποθήκης που εξυπηρετούσε το σύνολο των κατοίκων της περιοχής⁹⁹⁶. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνεύσει και τον πολύ μεγάλο αριθμό πύρων που βρέθηκαν στο χώρο [Εικ. 33-35, 39-40], ο οποίος υπερβαίνει κατά πολύ τα όσα είναι γνωστά από άλλες αγροικίες και ιδιωτικές οικίες στην περιοχή⁹⁹⁷. Όμως, δεν εντοπίστηκε στη βιβλιογραφία καμία αναφορά σε ανάλογης χρήσης κτίριο, που

⁹⁹⁴ Quantin και Fouache 1999, 45.

⁹⁹⁵ Βλ. Βοκοτοπούλου 1994, 198-200 και Turmo 2011, 184-185, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹⁹⁶ Quantin και Fouache 1999, 47, σημ. 51.

⁹⁹⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 84.

προϋποθέτει και μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, η οποία είναι άγνωστη στον ελληνικό κόσμο.

Η ίδια η αρχιτεκτονική μορφή του οικοδομήματος όμως παρέχει περαιτέρω αντεπιχειρήματα για την ταύτιση με οχυρή κατοικία. Το βασικό ερώτημα είναι αν ο κεντρικός πυρήνας του κτιρίου είχε πράγματι τη μορφή πύργου.

Η αρχιτεκτονική μορφή των πυργόσπιτων ή των οικιών και αγροκτημάτων με πύργο είναι πολύ διαδεδομένη σε αρκετές περιοχές του ελληνικού κόσμου. Τα πιο γνωστά παραδείγματα αφορούν τα πυργόσπιτα των Κυκλάδων⁹⁹⁸. Αγροκτίες με πύργους αναφέρονται σε παπύρους από την Αίγυπτο⁹⁹⁹ και σε κείμενα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Αττική¹⁰⁰⁰, ενώ υπάρχουν αρκετές αρχαιολογικές ενδείξεις στη Μεγαρίδα, την ύπαιθρο της Αττικής (Σούνιο, Βάρη), την Πελοπόννησο, τη Θάσο και τη Λευκάδα, που αφορούν την κλασική και την ελληνιστική περίοδο¹⁰⁰¹. Επιπλέον, η συστηματοποίηση της έρευνας, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τις περιοχές της Θεσπρωτίας και της Χαονίας, έφερε στο φως ένα σημαντικό αριθμό οχυρών θέσεων με ποικίλα και διαφορετικά χαρακτηριστικά, κτισμένων πάνω σε λόφους στην ίδια την Ήπειρο¹⁰⁰².

Πέραν της ύπαρξης του πύργου, όλα τα παραπάνω κτίρια διαφέρουν στην αρχιτεκτονική μορφή τους. Τα πυργόσπιτα των Κυκλάδων [Εικ. 191] έχουν τετράγωνη ή κυκλική κάτοψη, μεγάλο ύψος, και από τα ίχνη δοκών στους κάθετους τοίχους προκύπτει ότι είχαν μεγάλο αριθμό ορόφων, όλη η ανωδομή ήταν λίθινη, ενώ συνήθως είχαν αυλή που περιβάλλεται από περίβολο¹⁰⁰³, στοιχείο που απουσιάζει από το Νεκρομαντείο πριν την τελευταία φάση οικοδόμησης. Γενικά, ο τύπος της οικοδόμησης που απαντά στο Νεκρομαντείο, με λίθινο ισόγειο και κατασκευή από πλίνθους στον όροφο, είναι σπάνιος, και απαντά κατά κύριο λόγο σε τραπεζοειδείς ή πυραμιδόσχημους πύργους στην Αργολίδα¹⁰⁰⁴.

Οι αγροκτίες της Αττικής¹⁰⁰⁵ [Εικ. 192] περιλαμβάνουν ευρύχωρη αυλή γύρω από την οποία οργανώνονται τα δωμάτια της οικίας και πύργο, ο οποίος δεν επικοινωνεί με αυτά ή είναι τελείως ανεξάρτητος. Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες

⁹⁹⁸ Βλ. Haselberger 1978, όπως αναφέρεται από τον Wiseman 1998, 18. Hoepfner 2005, 473-476.

⁹⁹⁹ Βλ. Nowicka 1975, όπως αναφέρεται από τους Quantin και Fouache 1999, 47, σημ. 52.

¹⁰⁰⁰ Young 1956, 133 (επιγραφή πώλησης οικίας και πύργου και ψευδο-Δημοσθενικός λόγος *Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου*, 53-57).

¹⁰⁰¹ Young 1956, 144-146. Morris και Papadopoulos 2005, 155-179.

¹⁰⁰² Βλ. γενικά Suha 2007 (Θεσπρωτία), Bogdani 2011, Giorgi και Bogdani 2011 (Χαονία).

¹⁰⁰³ Hoepfner 2005, 473-474. Βλ. Morris και Papadopoulos 2005, 166, εικ. 13.

¹⁰⁰⁴ Morris και Papadopoulos 2005, 164, εικ. 11.

¹⁰⁰⁵ Morris και Papadopoulos 2005, 165, εικ. 12 (αγροκία της Βάρης).

([Δημοσθένης], *Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου*, 53-57) οι πύργοι αυτοί ήταν κατοικίες των δούλων, γεγονός που εξηγεί την απομόνωσή τους, αλλά και τον οχυρό τους χαρακτήρα, που στρέφεται ενάντια στους κατοίκους και όχι σε εξωτερικούς εχθρούς. Πύργοι που εμφανίζονται σήμερα απομονωμένοι, σε διάφορες περιοχές της Αττικής και των Κυκλάδων, έχουν σχετιστεί με την καλλιέργεια της γης και με την εκμετάλλευση ορυχείων. Τα ισόγεια τους συνήθως λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι, ενώ η κατοικία θα ήταν στον όροφο, όπου ανοίγεται το μοναδικό παράθυρο του οικήματος. Αγροικίες με πύργο, που παρουσιάζουν αντίστοιχη μορφή με αυτές της Αττικής, έχουν βρεθεί στην Πιερία (Κομπολόι) [Εικ. 194]¹⁰⁰⁶, αλλά τα παραδείγματα από την Ήπειρο που έχουν δημοσιευθεί δεν παρουσιάζουν αυτό το χαρακτηριστικό [Εικ. 193]¹⁰⁰⁷. Πρόσφατη έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι περισσότεροι πύργοι λειτουργούσαν κυρίως ως σημεία απομόνωσης των δούλων που δούλευαν στις αγροικίες, παρά ως οικίες καθαυτές. Η ύπαρξη τους εντοπίζεται κατά κύριο λόγο σε περιοχές όπου επιχειρηματίες ενοικίαζαν και εκμεταλλεύονταν αγροκτήματα, στα οποία απασχολούνταν δούλοι, γι' αυτό και απουσιάζουν γενικά από περιοχές όπου η εξαρτημένη γεωργία είχε άλλα χαρακτηριστικά, όπως η Λακωνία και η Μεσσηνία (είλωτες), η Θεσσαλία και η Κρήτη¹⁰⁰⁸.

Ορισμένοι ερευνητές έχουν επισημάνει τις ομοιότητες της αρχιτεκτονικής μορφής του Νεκρομαντείου, και κυρίως της ισχυρής οχύρωσης του περιβόλου και του κεντρικού κτιρίου (πύργου) με αντίστοιχες εγκαταστάσεις στην ίδια την Ήπειρο¹⁰⁰⁹. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι περιοχές της Χαονίας και της Θεσπρωτίας, για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμες αναλύσεις. Στις περιοχές αυτές, η οχυρωμένη εγκατάσταση πάνω σε ένα χαμηλό σχετικά λόφο που ελέγχει κοιλάδες, στρατηγικά περάσματα και λιμάνια, είναι πολύ διαδεδομένη. Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο είναι η παρουσία πολυγωνικής τοιχοποιίας από τοπικό ασβεστόλιθο για τους ισχυρούς οχυρωματικούς περιβόλους. Οι θέσεις αυτές έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά και μεγέθη, έτσι ώστε να μπορούν να ταξινομηθούν ως πόλεις ή πολίσματα, φρούρια και αγροτικές οικίες.

Στην περιοχή της Θεσπρωτίας, ο Mikko Suha μελέτησε συνοπτικά 13 οχυρές θέσεις, εκ των οποίων η Παραμυθιά, η Ελέα, η Εφύρα, η Κασσώπη, το Δυμόκαστρο,

¹⁰⁰⁶ Πουλάκη 2003, 66.

¹⁰⁰⁷ Πλιάκου 2008, 2016 και 2017 (Επισκοπή Ιωαννίνων). Φάκλαρη και Νιάρου 2014 (περιοχή της Αμβρακίας).

¹⁰⁰⁸ Morris και Papadopoulos 2005, 184-204.

¹⁰⁰⁹ Ceka 1993, 132, σημ. 41. Quantin και Fouache 1999, 47.

τα Γίτανα και η Ντόλιανη ανήκουν στον τύπο των οχυρών πόλεων ή πολισμάτων (με έκταση εντός των τειχών που κυμαίνεται από 3.5 ως 30 εκτάρια)¹⁰¹⁰, ο Άγιος Δονάτος, ο Πύργος Ραγίου και η Κιοτέζα είναι φρούρια (με έκταση από 0.4 ως 1.1 εκτάρια) και το Νεκρομαντείο (με έκταση 0.24 εκτάρια) αναγνωρίζεται ως οχυρή αριστοκρατική οικία¹⁰¹¹. Η συνοπτική αυτή ανάλυση δείχνει ότι η θέση είναι μοναδική στην Θεσπρωτία¹⁰¹², καθώς συνδυάζει μεν όλα τα χαρακτηριστικά των οικισμών και των φρουρίων ως προς την ισχυρή οχύρωση, αλλά περικλείει υπερβολικά μικρή έκταση, ώστε να ταξινομηθεί σε μία από τις δύο παραπάνω κατηγορίες και αρκετά μεγάλη ώστε να θεωρείται απλώς ως αγροικία.

Το γεγονός αυτό εγείρει και το ερώτημα του κατά πόσο ήταν σε θέση ένας ιδιώτης, ακόμη και αν ήταν εξαιρετικά εύπορος με τα κριτήρια της περιοχής και της εποχής, να προβεί σε μια τέτοια κολοσσιαία επένδυση, που απαιτούσε την ισοπέδωση όλου του λόφου, την ανέγερση ενός τόσο μεγάλου κτιρίου, και τη χρησιμοποίηση υλικών που δεν ήταν διαθέσιμα στην περιοχή, όπως για παράδειγμα οι πωρολιθικές πλάκες με τις οποίες είναι στρωμένο το δάπεδο της κεντρικής αίθουσας. Αντίθετα, μια κοινή επένδυση για την ανέγερση του σημαντικότερου ιερού της Θεσπρωτίας, του Νεκρομαντείου του Αχέροντα, ασφαλώς θα δικαιολογούσε αυτή την υπερβολικά μεγάλη διάθεση πόρων και χρόνου.

Προκαλεί επίσης εντύπωση το γεγονός ότι παρά την κλίμακα της οικοδομικής δραστηριότητας στο χώρο, δεν δημιουργήθηκε περίβολος με αυλή πριν από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Η απουσία αυλής είναι ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα στην ερμηνεία του χώρου ως αγροτικής εγκατάστασης. Δεν υπάρχει, στη βιβλιογραφία που εξετάστηκε, κανένα παράδειγμα αγροικίας χωρίς ούτε έναν ανοικτό χώρο για τις ποικίλες δραστηριότητες που θα έπρεπε να τελούνται εκεί.

Στη Χαονία έχουν μελετηθεί διεξοδικά οχυρές θέσεις που βρίσκονται γύρω από την πόλη της Φοινίκης, ενώ είναι γνωστές και θέσεις κοντά στην Αντιγονεία, το Βουθρωτόν και την Αμαντεία¹⁰¹³. Ορισμένες από αυτές έχουν καθαρά αμυντικό χαρακτήρα, καθώς ελέγχουν περάσματα που οδηγούν από τη μία πόλη στην άλλη, και βρίσκονται στις εσχατιές της επικράτειάς τους¹⁰¹⁴. Άλλες έχουν τα χαρακτηριστικά

¹⁰¹⁰ Βλ. Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 36-39 και 51-55, εικ. 1-10.

¹⁰¹¹ Suha 2007, 94-97.

¹⁰¹² Ο Wiseman (1998, 18), επισημαίνει τον εντοπισμό δύο παρόμοιων θέσεων κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας που διεξήγαγε το *Nikopolis Project*, αλλά δεν δίδονται περαιτέρω στοιχεία.

¹⁰¹³ Giorgi και Bogdani 2011.

¹⁰¹⁴ Τέτοιο χαρακτήρα έχουν οι θέσεις Vagalati και Dema στην επικράτεια της Φοινίκης και οι θέσεις Lekki και Selo στην επικράτεια της Αντιγονείας: Giorgi και Bogdani 2011, 102.

οχυρωμένων οικισμών και βρίσκονται πιο κοντά στις πόλεις¹⁰¹⁵. Τέλος, αναγνωρίζονται και μια σειρά θέσεων, κατά κύριο λόγο στην επικράτεια της Φοινίκης, οι οποίες συνδυάζουν τον οχυρωματικό χαρακτήρα με την αγροτική ή κτηνοτροφική παραγωγή. Από αυτές, αξιοσημείωτες είναι οι θέσεις *Metoqui*, *Çumproga* και *Dobra* [Εικ. 196], που παρουσιάζουν γενικές ομοιότητες με τη μορφή του Νεκρομαντείου όπως την αντιλαμβάνεται ο Baatz, καθώς περιλαμβάνουν ένα κεντρικό ισχυρό πύργο, που περιβάλλεται από τείχη¹⁰¹⁶, ενώ η πιο γνωστή θέση, η *Malathrea*, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα να έχει τέσσερις πύργους με ισόδομη τοιχοποιία στις γωνίες του τετράγωνου περιβόλου¹⁰¹⁷ [Εικ. 195].

Σε όλες τις περιπτώσεις όπου αναφέρονται κεντρικοί πύργοι, αυτοί έχουν μεγαλύτερο ύψος από τα υπόλοιπα κτίσματα, έχουν διαστάσεις 10X10 περίπου, εντάσσονται σε μία αυλή διαστάσεων περίπου 35X35μ, η ανωδομή είναι εξ' ολοκλήρου λίθινη, και μάλιστα με ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία, παρουσιάζουν ίχνη ύπαρξης δεύτερου ορόφου και περιβάλλονται από διάφορα δωμάτια και κτίρια με οικιστικό και αποθηκευτικό χαρακτήρα¹⁰¹⁸. Παρουσιάζουν δηλαδή χαρακτηριστικά που απαντούν σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου, οι οποίες προαναφέρθηκαν, και για το λόγο αυτό η λειτουργία τους έχει ανάλογα αποδοθεί σε λόγους προστασίας από πειρατικές επιδρομές¹⁰¹⁹. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της *Dobra*, όπου η αγροτική παραγωγή συνδυάζεται με τη λατρευτική λειτουργία: η θέση έχει ταυτιστεί με εξω-αστικό ιερό της Άρτεμης στην επικράτεια της Φοινίκης, απ' όπου προέρχονται θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων με παραστάσεις της θεάς¹⁰²⁰ και περιλαμβάνει ένα κεντρικό πύργο σε μια ευρύχωρη αυλή.

Η διαφορετική μορφή των πύργων στις οχυρές αγροικίες της Χαονίας, αλλά και τα όσα είναι γνωστά γενικότερα για την οχυρωματική αρχιτεκτονική της

¹⁰¹⁵ Για παράδειγμα οι θέσεις *Paleomonastiri*, *She Gjini*, *Ripësi*, *Duka*, *Malçani* και *Karalibeu* στην επικράτεια της Φοινίκης και οι θέσεις *Labra*, *Kryqit* και *Melani* στην επικράτεια της Αντιγονείας: Giorgi και Bogdani 2011, 102.

¹⁰¹⁶ Giorgi και Bogdani 2011, 103-104. Bogdani 2011, 126, εικ. 4. Μία ακόμη θέση, η *Matomara*, περιλαμβάνει έναν τετράγωνο περίβολο με πολύ ευρεία αυλή και ένα μικρό οικοδόμημα στα νότια, που είχε οικιστικό χαρακτήρα. Το συγκρότημα έχει ερμηνευθεί ως κτηνοτροφική μονάδα (Giorgi και Bogdani 2011, 105-106, εικ. 12-13. Bogdani 2011, 137). Η θέση *Çuka*, που έχει παραλληλιστεί με το Νεκρομαντείο του Αχέροντα (Ceka 1993, 132, σημ. 41), αναγνωρίζεται σε ορισμένες δημοσιεύσεις ως ανάκτορο, καθώς περιλαμβάνει δύο πτέρυγες με πολυάριθμα δωμάτια. Δεν έχουν διασωθεί στοιχεία που να πιστοποιούν την ύπαρξη πύργου με βεβαιότητα. Σε κάθε περίπτωση, ο πύργος δεν θα είχε κεντρική θέση στο συγκρότημα: Bogdani 2011, 127-128 και 130, εικ. 8.

¹⁰¹⁷ Morris και Papadopoulos 2005, 204-205, εικ. 34. Bogdani 2011, 125, εικ. 3, 128, εικ. 6 και 136. Giorgi και Bogdani 2011, 105, εικ. 11.

¹⁰¹⁸ Bogdani 2011, 129, εικ. 7.

¹⁰¹⁹ Bogdani 2011, 136.

¹⁰²⁰ De Maria και Merkouri 2007, 150-159. Βλ. επίσης Giorgi και Bogdani 2011, 104.

περιοχής, καθιστά δύσκολη την ταύτιση του κεντρικού οικοδομήματος του Νεκρομαντείου με πύργο. Είναι γνωστό ότι ακόμη και σε οχυρώσεις που κτίστηκαν με το πολυγωνικό σύστημα, για τους πύργους υιοθετούνταν για στατικούς λόγους διαφορετική τοιχοποιία, και συγκεκριμένα ψευδοϊσόδομη¹⁰²¹ [Εικ. 197] ή ένας συνδυασμός της ισόδομης τοιχοποιίας στις γωνίες των τοίχων και της πολυγωνικής στο κέντρο [Εικ. 198]¹⁰²². Καθοριστικό είναι το γεγονός ότι το κτίριο του Νεκρομαντείου δεν ανταποκρίνεται στα αμυντικά χαρακτηριστικά που έχουν οι υπόλοιπες θέσεις που εξετάστηκαν, επειδή ο όροφος ήταν κτισμένος με ωμές πλίνθους και οπτοπλίνθους. Λογικά, αυτός ο τρόπος δόμησης θα περιόριζε αρκετά τις αμυντικές αρετές του κτιρίου, αφού θα το καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτο σε βλήματα λιθοβόλων καταπελών, ενώ θα ήταν αρκετά εύκολο να πυρποληθεί. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι πύργος με διαστάσεις 21.80X21.65μ, όπως του κεντρικού οικοδομήματος του Νεκρομαντείου ξεπερνά κατά πολύ τις διαστάσεις των πύργων που έχουν αναγνωριστεί σε οικίες και επαύλεις τόσο στην Ήπειρο, όσο και στο σύνολο του ελληνικού κόσμου. Σε ότι αφορά την υπόθεση για ύπαρξη δύο ορόφων, που προκρίνει ο Baatz, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μελέτη της στρωματογραφίας από τον Σ. Δάκαρη δεν προσφέρει ενδείξεις υπέρ της¹⁰²³. Είναι όμως απαραίτητη για να θεωρηθεί πύργος το κεντρικό οικοδόμημα, καθώς το κτίριο, αν είχε έναν μόνο όροφο θα είχε περίπου επτά μέτρα ύψος ως τη στέγη, ενώ οι περισσότεροι πύργοι που είναι γνωστοί και σώζονται σε καλή κατάσταση, ιδιαίτερα στην Αττική και τις Κυκλάδες, έχουν ύψος πάνω από 10μ. και τρία ως τέσσερα επίπεδα.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί η θεωρία του Mikko Suha¹⁰²⁴ σχετικά με την αναλογία της περιοχής της Θεσπρωτίας με την Λυκία στη Μικρά Ασία, όπου η συστηματική έρευνα Γερμανών αρχαιολόγων ανέδειξε ως ένα από τα χαρακτηριστικά οικιστικά στοιχεία την ύπαρξη οχυρών οικιών με κεντρικό πύργο, γύρω από τον οποίο διαμορφώνονται δωμάτια¹⁰²⁵. Παρότι όμως οι δύο περιοχές παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, που οφείλονται κατά βάση στο γεγονός ότι γνώρισαν την αστικοποίηση μόλις τον 4^ο αιώνα π.Χ., η βασική και ειδοποιός διαφορά έγκειται στο ότι οι οχυρές οικίες της Λυκίας, που είναι πολυάριθμες (αναφέρονται 77 στην περιοχή γύρω από την πόλη των Κυανών μόνο), χρονολογούνται κατά κύριο λόγο

¹⁰²¹ Lazari και Kanta-Kitsou 2010, 39.

¹⁰²² Suha 2007, 40-42 (Άγιος Δονάτος).

¹⁰²³ Βλ. παραπάνω, σελ. 63-65.

¹⁰²⁴ Suha 2007, 80-81.

¹⁰²⁵ Kolb και Thomsen 2004, 26-33, όπως αναφέρονται από τον Suha 2007, 80.

πριν από την περίοδο αστικοποίησης (6^{ος}- μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.), ενώ οι οχυρές θέσεις της Θεσπρωτίας ανήκουν όλες στην ύστερη κλασική περίοδο το νωρίτερο, και μόνο μία από αυτές μπορεί, έστω και υποθετικά, να θεωρηθεί ως αριστοκρατική οικία¹⁰²⁶.

8.3.2. Τα ευρήματα και η θέση τους στο χώρο

Πέραν των όσων στοιχείων προέκυψαν από τη μελέτη του κεντρικού κτιρίου, υπάρχουν ορισμένα δεδομένα για τη διασπορά των αντικειμένων στο χώρο του Νεκρομαντείου που δύσκολα θα συμβάδιζαν με τη χρήση του ως οικιστικής μονάδας. Πιο συγκεκριμένα, η παρουσία του μεγάλου πίθου/λέβητα δίπλα στην πύλη **Z** [Εικ. 64-65], δύσκολα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποθηκευτικό αγγείο, σε μια θέση που δεν θα το καθιστούσε λειτουργικό. Αντίθετα, η μορφή του αγγείου και η θέση του στο χώρο καθιστά ελκυστική την υπόθεση του Σ. Δάκαρη ότι είχε το ρόλο λουτηρίου για τελετουργική πλύση των χεριών πριν την είσοδο στον κατεξοχήν ιερό χώρο¹⁰²⁷.

Εξίσου ανεξήγητη σε ένα χώρο με άφθονους αποθηκευτικούς χώρους είναι η συσσώρευση σπασμένων λεκανίδων στο νότιο διάδρομο, πριν ακριβώς την είσοδο στην κεντρική αίθουσα, όπου θα λάμβανε χώρα το κύριο τελετουργικό της νεκρομαντείας. Αντίστοιχα, η συγκέντρωση στενόλαιμων αγγείων, και κυρίως αγγείων χοής, στο χώρο της κεντρικής αίθουσας θα πρέπει να συνδυαστεί με μια πληροφορία που δεν εμφανίζεται στις ανασκαφικές εκθέσεις, αλλά διασώζει ο Philipp Vandenberg στις συζητήσεις του με τον ανασκαφέα. Στην υπόγεια αίθουσα βρέθηκε ένα στρώμα μαύρου μαλακού και σπογγώδους χόματος, που ο Δάκαρης ερμήνευσε το 1975 ως τα κατάλοιπα του αίματος που συσσωρεύτηκαν από τις χοές που γίνονταν στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας και έσταζαν στην υπόγεια αίθουσα. Με το χρόνο, το αίμα και η σκόνη που κατέληξαν εκεί μετατράπηκαν σε αυτή την περίεργη μαύρη ύλη, που είχε ύψος ένα μέτρο περίπου [Εικ. 199]¹⁰²⁸. Η ύλη αυτή, αφού απομακρύνθηκε, χρησιμοποιήθηκε για τη διαμόρφωση της περιοχής της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου¹⁰²⁹.

¹⁰²⁶ Suha 2007, 81.

¹⁰²⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 56 και 84.

¹⁰²⁸ Vandenberg 2007, 11.

¹⁰²⁹ Προσωπική συνομιλία με τον αρχαιοφύλακα του αρχαιολογικού χώρου του Νεκρομαντείου (5.10.2017).

Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα είναι η εύρεση των υπολειμμάτων καμένων οστών προβάτων και χοίρων στον ανατολικό διάδρομο. Αν και έχει διατυπωθεί η ένσταση ότι στην ελληνική θρησκεία είναι αδιανόητο να γίνονται θυσίες σε κλειστό χώρο¹⁰³⁰, δεν έχει δοθεί καμία επαρκής εναλλακτική ερμηνεία. Όμως, ανάλογα ίχνη θυσίας έχουν βρεθεί στην Περαχώρα, στο εσωτερικό του ναού της Ήρας Λιμενίας: η θυσία αυτή έχει συνδεθεί με τη μαντική λειτουργία του ναού σε πρώιμους χρόνους¹⁰³¹.

Η οικιστική λειτουργία του χώρου του Νεκρομαντείου δεν συνάδει και με την πληροφορία για την εύρεση ενός πολύ μεγάλου αριθμού όστρεων και βότσαλων στον ανατολικό διάδρομο¹⁰³², δηλαδή σε ένα σημείο όπου θα έπρεπε να υπάρχει ελεύθερη και άνετη μετακίνηση, αν ο χώρος είχε οικιστικό χαρακτήρα.

Επιμέρους στοιχεία που αδυνατίζουν την υπόθεση για την ταύτιση του χώρου με οχυρή αριστοκρατική οικία και παραπέμπουν περισσότερο σε ιερό είναι η ασυνήθιστα καλή ποιότητα και τα ιδιαίτερα σχήματα της κεραμικής του τύπου της Δυτικής Κλιτύος [Εικ. 98-110]¹⁰³³, που βρέθηκε σε δωμάτια που θεωρούνται αποθηκευτικοί χώροι, η παρουσία του αργυρού ρυτού, του πλαστικού αγγείου [Εικ. 120] και των διάτρητων μυροδοχείων και κυρίως η εύρεση των δύο προτομών της Περσεφόνης [Εικ. 59].

8.3.3. Το ζήτημα των καταπελτών

Το πιο πειστικό στοιχείο της θεωρίας του Baatz είναι η παρουσία καταπελτών στους δύο ορόφους του Νεκρομαντείου και η κατάρριψη της υπόθεσης ότι τα φάσματα εμφανίζονταν μέσω ενός μηχανισμού που τον σήκωνε γερανός. Φυσικά, η παρουσία των καταπελτών από μόνη της δεν επαρκεί για την απόρριψη της ταύτισης του χώρου με ιερό. Όπως προαναφέρθηκε, ο Baatz θεώρησε ότι η παρουσία των καταπελτών είχε να κάνει με την ρωμαϊκή εισβολή του 168/167 π.Χ. και ότι αυτοί δεν αποτελούσαν μόνιμο εξοπλισμό του χώρου. Είτε λοιπόν το Νεκρομαντείο ήταν ιερό είτε ήταν οχυρή αριστοκρατική οικία, η τοποθέτηση των καταπελτών δεν αφορά την

¹⁰³⁰ Ustinova 2009α, 75, σημ. 141.

¹⁰³¹ Will 1953, 149.

¹⁰³² Δάκαρης 1960α, 120-121 και 1961α, 114.

¹⁰³³ Harrari 2013, 303, σημ. 73.

κανονική λειτουργία του, αλλά υπαγορεύθηκε από τις ιδιαίτερες περιστάσεις της ρωμαϊκής εισβολής¹⁰³⁴.

Με βάση τις μετρήσεις του μεγέθους των χοινικίδων και των βλημάτων, έχει υποστηριχθεί ότι στο χώρο του Νεκρομαντείου υπήρχαν συνολικά έξι ευθύτονοι καταπέλτες και μία χειροβαλλίστρα¹⁰³⁵ [σελ. 107, πίνακας]. Η εναλλακτική θεωρία, ότι ενδεχομένως υπήρχαν και άλλα όπλα, τα οποία δεν εντοπίστηκαν¹⁰³⁶ αντιβαίνει τόσο στη μελέτη της στρωματογραφίας, όσο και στον ιδιαίτερα προσεκτικό τρόπο με τον οποίο φαίνεται πώς έγινε η ανασκαφή. Οι τέσσερις μεγαλύτεροι καταπέλτες θα χρειάζονταν μία βάση για να τοποθετηθούν, και δύο χειριστές [Εικ. 156-157], ενώ οι δύο μικρότεροι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από δύο άτομα που τους κρατούσαν στα χέρια, όπως φυσικά και την πολύ μικρότερη χειροβαλλίστρα, που θα χειριζόνταν ένα άτομο¹⁰³⁷. Με βάση τα παραπάνω, χρειάζονταν τουλάχιστον 13 άτομα για να χειριστούν τον οπλισμό, προφανώς μαζί με κάποιους βοηθούς οι οποίοι θα μετέφεραν τα βλήματα, και πιθανόν και κάποιον επικεφαλής που θα συντόνιζε τις βολές. Συνολικά δηλαδή, ο οπλισμός του χώρου θα απαιτούσε την παρουσία 20 περίπου ατόμων, μοιρασμένων, σύμφωνα με τον Baatz, σε δύο ορόφους. Ο μεγαλύτερος καταπέλτης θα είχε μήκος 3.4μ., οι τρεις αμέσως μικρότεροι, που χρειάζονταν βάση για να δράσουν 2.1μ., 2.1μ. και 1.9μ., ενώ οι δύο χειροκίνητοι θα είχαν μήκος 1.5μ. και 1.4μ. αντίστοιχα.

Οι καταπέλτες θα πρέπει να μεταφέρθηκαν από τη μικρή κλίμακα με τις τρεις πώρινες βαθμίδες, των οποίων το πλάτος δεν είναι γνωστό, αλλά από την επιτόπια παρατήρηση και τη μελέτη φωτογραφιών δεν φαίνεται να ξεπερνά τα 1-1.2μ. [Εικ. 37]. Οι τέσσερις καταπέλτες με τη βάση θα πρέπει λογικά να συναρμολογήθηκαν επί τόπου, αλλιώς θα ήταν αδύνατο να ανέλθουν στον πρώτο ή το δεύτερο όροφο. Πάντως, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η ανάβαση από τη στενή κλίμακα τον καταπέλτη μήκους 3.4μ., έστω και χωρίς τη βάση του, μοιάζει δύσκολη, αν όχι αδύνατη.

Οι 18 χοινικίδες βρέθηκαν μαζί σε μία συγκέντρωση θρυμματισμένων ελασμάτων από χαλκό μπροστά στην κλίμακα που οδηγούσε στον όροφο, στο

¹⁰³⁴ Βλ. τις παρατηρήσεις των Rihill 2007, 132 και Lauter 2016, 207.

¹⁰³⁵ Campbell και Delf 2003, 14.

¹⁰³⁶ Rihill 2007, 133. Η θεωρία βασίζεται στην εσφαλμένη ανάγνωση των δεδομένων, καθώς αναφέρεται ότι οι χοινικίδες των καταπελτών βρέθηκαν στο υπόγειο «κελάρι», και όχι στο δάπεδο του ισόγειου, όπως είναι το ορθό.

¹⁰³⁷ Rihill 2007, 132-133.

βορειο-ανατολικό άκρο περίπου της κεντρικής αίθουσας¹⁰³⁸ [Εικ. 147], ενώ δύο βρέθηκαν στο δωμάτιο **M** και ένας ακόμη στο δωμάτιο **M1**. Κάθε καταπέλτης χρειάζονταν τέσσερις χοινικίδες για τη λειτουργία του. Δυστυχώς, δεν είναι γνωστό το μέγεθος των χοινικίδων από τα δύο μικρότερα δωμάτια, ώστε να κατανοήσουμε αν προέρχονται από τον ίδιο καταπέλτη ή όχι. Φαίνεται πάντως ότι η συγκέντρωση των 18 χοινικίδων ανήκει σε πέντε διαφορετικούς καταπέλτες, εκ των οποίων οι τέσσερις διασώζουν το σύνολο των χοινικίδων τους. Η πιθανότητα όλα αυτά τα τμήματα να προέρχονται από δύο ορόφους των οποίων τα δάπεδα κατέρρευσαν τόσο συμμετρικά ώστε να εναποτεθούν ακριβώς στο ίδιο σημείο όλα τα χάλκινα τμήματα τους είναι πολύ μικρή¹⁰³⁹. Ακόμη και έτσι όμως, θα πρέπει να υποθεθεί ότι οι καταπέλτες των δύο ορόφων ήταν τοποθετημένοι στο ίδιο περίπου σημείο του κάθε ορόφου και συγκεκριμένα επάνω από την στενή, βόρεια πλευρά, πλάτους 4.2μ. της κεντρικής αίθουσας, έτσι ώστε τα τμήματα τους να καταλήξουν όλα μαζί σε ένα σωρό μπροστά στην κλίμακα. Προφανώς, ο μεγαλύτερος καταπέλτης, μήκους 3.4μ. και πλάτους τουλάχιστον 1,5μ. θα ήταν τοποθετημένος μαζί με έναν μικρότερου μεγέθους στον ένα όροφο, ενώ οι άλλοι τρεις καταπέλτες με βάση, με μήκος περίπου 2μ. και πλάτος τουλάχιστον 1μ. θα ήταν τοποθετημένοι στον άλλο όροφο¹⁰⁴⁰. Με βάση τα όσα είναι γνωστά από την οχυρωματική αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα, τα παράθυρα των καλύτερα διατηρημένων πύργων του 3^{ου} αιώνα π.Χ. έχουν πλάτος που ποικίλλει από τα 0.62μ. ως το 1μ. και ύψος από τα 1.6μ. ως τα 1.9μ. περίπου¹⁰⁴¹. Οι πύργοι που εξετάστηκαν από τον Josiah Ober ανήκουν σε οχυρώσεις της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου από την Ηράκλεια στο Λάτμο, την Ιασό, την Έφεσο και τη Σάμο και έχουν ένα ή δύο παράθυρα σε κάθε όροφο, καθώς και στενότερα ανοίγματα, πιθανόν για βολές τοξοτών και χειριστών μικρότερων καταπελτών. Αντίστοιχη διάταξη προτείνει και ο Mikko Suha για τους πύργους της οχύρωσης στο φρούριο του Αγ. Δονάτου στη Θεσπρωτία. Κάθε πύργος, με διαστάσεις 5.6X4.1μ. στο εσωτερικό (27τμ. εμβαδό) θα μπορούσε να στεγάσει με πολύ μεγάλη δυσκολία δύο καταπέλτες του μεγέθους του μεγαλύτερου καταπέλτη του Νεκρομαντείου (διατεταγμένους σε δύο πλευρές) ή το

¹⁰³⁸ Δάκαρης 1964α, 46 και πίν. 43α.

¹⁰³⁹ Η μόνη πιθανότητα είναι να κήκε το ανώτερο δάπεδο και οι εκεί καταπέλτες να έπεσαν στο παρακάτω δάπεδο, το οποίο με τη σειρά του κήκε και αυτό, έτσι ώστε όλα τα τμήματα των καταπελτών να καταλήξουν στο ίδιο σημείο.

¹⁰⁴⁰ Η κατά προσέγγιση σχέση μήκους και πλάτους προκύπτει από τις μετρήσεις του Ober 1992, 150, πίν. 2. Σύμφωνα με τον Winter (1997, 250, πίνακας II), το πλάτος θα πρέπει να ήταν ακόμη μεγαλύτερο, και συγκεκριμένα 2.4μ. για καταπέλτη μήκους 3.52μ. και 1.5μ. για καταπέλτη μήκους 2.1μ.

¹⁰⁴¹ Ober 1992, 159.

πιθανότερο δύο καταπέλτες με βάση, του μεσαίου μεγέθους (1.9μ. ως 2.1μ.) ή τρεις μικρότερους χειροκίνητους καταπέλτες [Εικ. 200]¹⁰⁴².

Αφαιρώντας το πλάτος της σκάλας (1.2μ.) το διαθέσιμο πλάτος σε κάθε όροφο για την τοποθέτηση των καταπελτών είναι τρία περίπου μέτρα. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι ο τοίχος στον ένα όροφο διέθετε δύο παράθυρα και τρία στον άλλο. Στην περίπτωση των τριών παραθύρων αυτό είναι αδύνατο, αλλά ακόμη και στην περίπτωση των δύο παραθύρων είναι οριακά εφικτό. Μάλιστα, θα πρέπει να υποτεθεί ότι τα ανοίγματα ήταν τόσο κοντά, ώστε οι καταπέλτες να ήταν στριμωγμένοι ο ένας δίπλα στον άλλον, προκειμένου να πέσουν τα μεταλλικά τους τμήματα στο ίδιο ακριβώς σημείο. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν καθόλου λειτουργικό από την άποψη της χρήσης των όπλων. Αν μάλιστα υποτεθεί ότι και οι πέντε καταπέλτες ήταν τοποθετημένοι στον ίδιο όροφο, τότε θα πρέπει η βόρεια πλευρά του να ήταν εντελώς ανοικτή και να μην υπήρχε τοίχος.

Αν δεχθούμε ότι το κεντρικό δωμάτιο ήταν πύργος του τύπου που συναντάμε στις αγροικίες, και όχι του οχυρωματικού τύπου που προορίζονταν να στεγάσει καταπέλτες, όπως αυτοί που συναντάμε στις οχυρώσεις¹⁰⁴³, τότε η παρουσία έστω και δύο παραθύρων στη στενή πλευρά, και μάλιστα σε σημείο που εμποδίζεται από την κλίμακα, θα ήταν απολύτως περιττή σε ένα κτίσμα με οικιστικό χαρακτήρα. Ένα άλλο πρόβλημα είναι το πάχος των τοίχων. Αν οι τοίχοι από πλίνθους είχαν το ίδιο πάχος με τους τοίχους του ισογείου (3.3μ.), τότε, με εξαίρεση τον μεγαλύτερο καταπέλτη, όλοι οι υπόλοιποι καταπέλτες θα έπρεπε να είναι τοποθετημένοι στο γείσο του παραθύρου, αλλιώς θα έβαλλαν από το εσωτερικό του ορόφου χωρίς καμία δυνατότητα σκόπευσης.

Το αναπόφευκτο συμπέρασμα είναι ότι θα ήταν αδύνατο οι έξι καταπέλτες να είναι σε δράση ταυτόχρονα. Σε αυτή την περίπτωση, προκύπτει το ερώτημα γιατί όσοι καταπέλτες δεν χρησιμοποιούνταν είχαν τοποθετηθεί σ' έναν τόσο στενό χώρο, παρεμποδίζοντας τις κινήσεις των χειριστών των υπόλοιπων καταπελτών.

Επιμέρους προβλήματα σχετίζονται και με τα βλήματα των καταπελτών. Στο χώρο του Νεκρομαντείου βρέθηκαν μόνο 27 αιχμές [Εικ. 168-171], δηλαδή 4-5

¹⁰⁴² Suha 2007, 40-49.

¹⁰⁴³ Οι πύργοι που στέγαζαν έναν ως δύο καταπέλτες σε κάθε όροφο στις οχυρώσεις της Μικράς Ασίας (Ober 1992) και του ελλαδικού χώρου (Winter 1997), είχαν όλοι μεγαλύτερο πλάτος από τα διαθέσιμα 3μ. της βόρειας πλευράς της κύριας αίθουσας.

βλήματα για τον κάθε καταπέλτη. Ο αριθμός είναι πολύ μικρός, εκτός αν υποθέσει κανείς ότι οι αμυνόμενοι έριξαν όλα τους τα βλήματα στους επιτιθέμενους¹⁰⁴⁴.

Όλα τα παραπάνω, και κυρίως η στρωματογραφική θέση των χάλκινων ελασμάτων και τροχαλιών στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας, η εύρεση του χάλκινου λέβητα στον ίδιο χώρο, αλλά και η παρουσία των σιδερένιων αντίβαρων στο δωμάτιο **K**, φανερώνουν ότι η υπόθεση του Δάκαρη πώς τα τμήματα των καταπελτών επαναχρησιμοποιήθηκαν για μια άλλου τύπου μηχανή, είναι η μόνη ερμηνεία που ανταποκρίνεται στην εικόνα της ανασκαφής και δεν συγκρούεται με την κοινή λογική.

8.3.4. Οι ερμηνείες της υπόγειας αίθουσας

Η ερμηνεία της υπόγειας αίθουσας [Εικ. 41-42] αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα για όσους μελετητές στέκονται κριτικά απέναντι στη θεωρία του Σ. Δάκαρη για τη χρήση του Νεκρομαντείου. Έχουν προταθεί δύο διαφορετικές λύσεις: στην πρώτη, η υπόγεια αίθουσα ήταν δεξαμενή, ενώ στη δεύτερη ήταν κάποιου τύπου κελάρι, δηλαδή ένας ακόμη αποθηκευτικός χώρος¹⁰⁴⁵. Ο D. Baatz, σημειώνοντας την απουσία κονιάματος για τη λείανση της ανώμαλης επιφάνειας των τοίχων προτίμησε τη λύση του κελαριού¹⁰⁴⁶. Η λύση αυτή όμως αντικρούει στο προφανές πρόβλημα ότι σε ένα κτίριο όπου βρέθηκαν πολυάριθμοι αποθηκευτικοί χώροι γεμάτοι αγγεία και τρόφιμα, ταυτίζεται ομοίως με αποθήκη ο μοναδικός χώρος που βρέθηκε εντελώς άδειος, με εξαίρεση ένα αγγείο στο πεζούλι μιας καμάρας και το σκελετό ενός ζώου.

Η μελέτη των Quantin και Fouache ήταν πιο συστηματική: οι δύο Γάλλοι μελετητές προτάσσουν τη λύση της δεξαμενής. Τονίζουν την ομοιότητα της γενικής κατασκευής της υπόγειας αίθουσας με μια δεξαμενή στη Βύλλιδα της Ιλλυρίας¹⁰⁴⁷. Η συγκεκριμένη δεξαμενή έχει στέγαση από τόξα, οι τοίχοι είναι εντελώς καλυμμένοι με κονίαμα και χρησιμεύουν ως βάση για τις καμάρες. Δεξαμενές με καμαροσκεπή

¹⁰⁴⁴ Η Φάκλαρη (2009, 21) αναφέρει ότι οι καταπέλτες θα πρέπει να ήταν οπλισμένοι τη στιγμή της καταστροφής. Στην πραγματικότητα, τα βλήματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο κεντρικό δωμάτιο του δυτικού κλίτους, στο **A1** (Δάκαρης 1964α, 50), δηλαδή σε αρκετά μεγάλη απόσταση από το βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας.

¹⁰⁴⁵ Δεξαμενή: Ceka 1993, 132, Quantin και Fouache 1999, 45. Κελάρι: Baatz 1982, 213 και 1999, 151-152, Ustinova 2009α, 74, Friese 2013, 228. Δεξαμενή ή κελάρι: Wiseman 1998, 18, Ogden 2001α, 174 και 2001β, 21.

¹⁰⁴⁶ Baatz 1999, 152.

¹⁰⁴⁷ Ceka 1993, 132. Quantin και Fouache 1999, 45, σημ. 42. Funke, Moustakis και Hochschulz 2004, 343.

στέγαση είναι γνωστές και από άλλες θέσεις του ελληνιστικού κόσμου, όπως για παράδειγμα τη Δήλο¹⁰⁴⁸. Επιπλέον, οι δύο Γάλλοι μελετητές τονίζουν ότι ο σκληρός βράχος του πυθμένα της υπόγειας αίθουσας ήταν αδιάβροχος και εξασφάλιζε ότι το νερό δεν θα διέφευγε. Για το λόγο αυτό, δεν υπήρξε καμία προσπάθεια ισοπέδωσης του. Υπέθεσαν ότι υπήρχε ένα ανοικτό σημείο στο νότιο τμήμα της κεντρικής αίθουσας που επέτρεπε την πρόσβαση στη δεξαμενή, προφανώς για να μπορεί να αντλήσει κανείς το νερό και να κατέβει να την καθαρίσει όταν άδειαζε. Τέλος, θεώρησαν ότι η προέκταση του κτιρίου προς τα δυτικά, μετά την αρχική δημιουργία της κεντρικής αίθουσας με τα πλευρικά κλίτη, οφείλεται στην ανάγκη να υπάρχει μια μεγάλη επικλινή στέγη, από την οποία το βρόχινο νερό θα έτρεχε μέσα στη δεξαμενή και θα τη γέμιζε¹⁰⁴⁹.

Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να ισχύει. Η υπόγεια δεξαμενή δεν θα μπορούσε να πληρωθεί με βρόχινο νερό, επειδή η στέγη κάλυπτε και τα πλάγια κλίτη, επομένως το νερό θα κυλούσε προς τα έξω. Ακόμη όμως και αν η στέγη κάλυπτε μόνο το κεντρικό τμήμα, η δεξαμενή θα γέμιζε μόνο στην περίπτωση που υπήρχε κάποιος αγωγός ή κάποια οπή στη στέγη και στο δάπεδο του ορόφου. Η δεύτερη περίπτωση είναι απίθανη, ενώ δεν βρέθηκε κανένα ίχνος αγωγού που να επιβεβαιώνει την πρώτη. Θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα να μετέφεραν το νερό με δοχεία, γιατί κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε την ύπαρξη ενός ακόμη χώρου περισυλλογής νερού. Τότε όμως, δεν θα υπήρχε λόγος να διαμορφωθεί μια δεύτερη δεξαμενή, που επιπρόσθετα θα δημιουργούσε συνθήκες έντονης υγρασίας σε όλο το χώρο, όπου φυλάσσονταν τρόφιμα. Τέλος, αινιγματική θα παρέμενε στην περίπτωση αυτή η παρουσία του μεγάλου σφαιρικού αγγείου και του σκελετού ζώου, τα οποία μπορούν καλύτερα να ερμηνευθούν ως *εγκαίνιον*, που αποτέθηκε τη στιγμή που δημιουργήθηκε η υπόγεια αίθουσα¹⁰⁵⁰.

Η υπόθεση ότι η υπόγεια αίθουσα αποτελεί ένα είδος κρύπτης υποστηρίζεται από τα όσα είναι γνωστά από άλλα λατρευτικά κτίρια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Συγκεκριμένα, μια υπόγεια αίθουσα που στηρίζεται σε τόξα έχει ανασκαφεί στο ιερό και μαντείο του Απόλλωνα στην Κλάρο. Χρονολογείται στον ύστερο 1^ο αιώνα π.Χ., αλλά θεωρείται ότι αντικατέστησε κρύπτη με ανάλογη

¹⁰⁴⁸ Quantin και Fouache 1999, 45, σημ. 41.

¹⁰⁴⁹ Quantin και Fouache 1999, 45 και σημ. 41.

¹⁰⁵⁰ Δάκαρης 1975α, 146 και 1975β, 82-85.

λειτουργία που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. [Εικ. 201]¹⁰⁵¹. Παρόμοια κρύπτη, με μεγάλα τόξα που στηρίζουν το δάπεδο του ναού υπάρχει και στο ιερό του Δία στους Αιζανούς της Φρυγίας, το οποίο επίσης λειτουργούσε ως μαντείο [Εικ. 202]¹⁰⁵² και σε διάφορα ιερά όπου τελούνταν μυστήρια στη Συρία και τη Βόρεια Αφρική, που χρονολογούνται όμως στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁰⁵³. Ένα ακόμη παρόμοιο κτίριο, που χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, έχει βρεθεί στη Νέα Πάφο της Κύπρου. Πρόκειται για το λεγόμενο ιερό της «Τούμπαλου», πάνω στο οποίο έχει ανεγερθεί παλαιοχριστιανική βασιλική, που κατέστρεψε τελείως τον υπερκείμενο ναό. Διασώθηκε όμως σε αρκετά καλή κατάσταση η κρύπτη, η οποία θεωρείται ότι είχε τις ίδιες διαστάσεις με το ναό, και αποτελείται από δύο κυκλικής διατομής δωμάτια με θολωτή στέγαση και έναν διάδρομο σε σχήμα λαβυρίνθου [Εικ. 203-204]. Η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό είναι άγνωστη, αλλά έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σχετιζόνταν με χθόνια λατρεία. Μάλιστα, η παρουσία της κρύπτης έχει παραλληλιστεί με την αρχιτεκτονική μορφή του Νεκρομαντείου του Αχέροντα¹⁰⁵⁴.

Το σημαντικότερο επιχείρημα υπέρ του ξεχωριστού και σημαντικού ρόλου της υπόγειας αίθουσας στη σύλληψη και εκτέλεση του αρχιτεκτονικού σχεδίου του συγκροτήματος αποτελεί η ιδιαίτερη ακουστική της. Και οι τρεις έρευνες που έγιναν για την ηχητική της αίθουσας απέδειξαν ότι η δημιουργία ενός χώρου με ιδιότητες σύγχρονου ανηχοϊκού θαλάμου δεν μπορεί να έγινε τυχαία¹⁰⁵⁵. Η φροντίδα των κατασκευαστών να αποδοθούν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στην υπόγεια αίθουσα δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αν αυτή προοριζόνταν για αποθήκη ή δεξαμενή. Αντίθετα, ερμηνεύεται μόνο αν γίνει αποδεκτό ότι ο συγκεκριμένος χώρος είχε κάποιο ρόλο στα τελετουργικά δρώμενα του Νεκρομαντείου.

¹⁰⁵¹ Martin 1973, 25. Spawforth 2006, 198. Το άδυτο αποτελείται από δύο δωμάτια με θολωτή στέγη, που ενώνονται με ένα πέρασμα. Το ύψος των δωματίων ήταν 1.8μ., ενώ ο διάδρομος που οδηγούσε στο πρώτο δωμάτιο ήταν υπερβολικά στενός (0.70μ.) και μακρύς (25μ.) και άλλαζε κατεύθυνση επτά φορές. Στην κρύπτη κατέβαινε νύχτα και μετά από κατάλληλη προετοιμασία, ο μάντης, ο οποίος γνώριζε μόνο τα ονόματα των επισκεπτών και επέστρεφε το πρωί με τις απαντήσεις του θεού. Στις πηγές, η κρύπτη αναφέρεται ως «σπήλαιο» (specus). Βλ. Ustinova 2009, 109-112.

¹⁰⁵² Spawforth 2006, 220.

¹⁰⁵³ Βλ. Martin 1973, 25.

¹⁰⁵⁴ Mlynarczyk 1990, 226-227, πίν, 72.

¹⁰⁵⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 140-143.

8.4. Συμπεράσματα

Η εναλλακτική ερμηνεία του χώρου ως οχυρής αριστοκρατικής κατοικίας προσκρούει σε μια σειρά ζητημάτων που προκύπτουν από τη συστηματική μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και των ευρημάτων, σε συνδυασμό με μια συνολική επανεξέταση του αρχιτεκτονικού τύπου της αγροικίας με πύργο. Τόσο η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου όσο και τα επιμέρους ευρήματα και κυρίως η διασπορά τους στο χώρο, δεν μπορούν να υποστηρίξουν την άποψη ότι το Νεκρομαντείο ήταν οχυρή οικιστική μονάδα. Το σημαντικότερο στοιχείο της ταύτισης, η υποτιθέμενη παρουσία των καταπελών, καταδείχθηκε ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική εικόνα του κτιρίου και των όσων βρίσκονταν μέσα σ' αυτό, όπως αποτυπώθηκε στη στρωματογραφία της ανασκαφής. Η παρουσία της κενής υπόγειας αίθουσας με την ιδιαίτερα μελετημένη ακουστική συμπεριφορά, φανερώνει ότι το αρχιτεκτονικό ιδιαίτερο σχέδιο του κτιρίου υπηρετεί τις ανάγκες της τελετουργίας. Η μοναδικότητά του είναι στοιχείο που επιβεβαιώνει, παρά αδυνατίζει την ταύτιση του με χώρο τέλεσης ιεροπραξιών.

Συμπεράσματα

Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα ήταν ένα από τα σημαντικότερα νεκρομαντεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αν και αναφέρεται σποραδικά μόνο στις αρχαίες πηγές [Παρ. Πηγών 13, 22, 26], κάτι που μάλλον οφείλεται στη σχετικά μικρή απήχηση της νεκρομαντείας¹⁰⁵⁶, η ύπαρξή του από την αρχαϊκή περίοδο (και πιθανόν ήδη από την εποχή του Ομήρου¹⁰⁵⁷) είναι αναμφισβήτητη. Βρίσκονταν σε αρκετά απομακρυσμένη περιοχή, ώστε να διασφαλίζεται ότι οι χρησμοί που δίνονταν δεν επηρεάζονταν από τις μεγάλες δυνάμεις του ελληνικού κόσμου¹⁰⁵⁸. Επικρατούσε η αντίληψη ότι στο σημείο εκείνο υπήρχε ένα χάσμα που οδηγούσε στον Κάτω Κόσμο [Παρ. Πηγών 26]. Η ίδρυση του Νεκρομαντείου στο δυτικότερο άκρο του ελληνικού κόσμου, πριν από τον αποικισμό της Ιταλίας, εξυπηρετούσε την αντίληψη ότι βρίσκονταν στις εσχατιές της οικουμένης, εκεί που ξεκινούσε το βασίλειο του Άδη¹⁰⁵⁹.

Οι πρόσφατες τοπογραφικές έρευνες επιβεβαίωσαν την υπόθεση ότι ο αρχαιολογικός χώρος του Μεσοποτάμου αντιστοιχεί με τη θέση του Νεκρομαντείου, όπως υποδεικνύεται από τις γραπτές πηγές¹⁰⁶⁰. Η ταύτιση του ελληνιστικού συγκροτήματος στην κορυφή του λόφου με το εν λόγω ιερό ερμηνεύει με τον καλύτερο τρόπο τα αρχαιολογικά τεκμήρια που προέκυψαν κατά την ανασκαφή. Η αρχιτεκτονική μορφή του συγκροτήματος, όπως αποκαταστάθηκε από τον ανασκαφέα [Εικ. 13, 36, 43], βρίσκεται σε αρμονία με τα δεδομένα, σε αντίθεση με τις εναλλακτικές προτάσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί. Η συστηματική ανάλυση της αρχιτεκτονικής μορφής του κτιρίου και η συγκριτική μελέτη άλλων οχυρών θέσεων στην Ήπειρο οδήγησε στην απόρριψη της υπόθεσης ότι το κεντρικό συγκρότημα αποτελούσε οχυρό πύργο¹⁰⁶¹. Επιπλέον, παρουσιάστηκε μια σειρά στοιχείων που καταδεικνύουν ότι η παρουσία έξι καταπελτών στον ένα ή τους δύο υποτιθέμενους ορόφους του κτιρίου δεν μπορεί να υποστηριχθεί από τα αρχαιολογικά δεδομένα, και κυρίως από τη στρωματογραφία¹⁰⁶².

¹⁰⁵⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 23.

¹⁰⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 121-123.

¹⁰⁵⁸ Schachter 1992, 5.

¹⁰⁵⁹ Ogden 2014, 211-213.

¹⁰⁶⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 47.

¹⁰⁶¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 168-175.

¹⁰⁶² Βλ. παραπάνω, σελ. 176-180.

Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι το συγκρότημα δημιουργείται και ακμάζει κατά την ελληνιστική περίοδο, όταν η νεκρομαντεία σε ειδικά διαμορφωμένα ιερά-πύλες του Κάτω Κόσμου θεωρείται ότι είχε παρακμάσει¹⁰⁶³. Πιθανόν, η ιδιαίτερη φροντίδα με την οποία έγινε η κατασκευή του Νεκρομαντείου στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο να σηματοδοτεί μια αλλαγή στο ρόλο του. Στην αρχαϊκή και την κλασική περίοδο ήταν ένας χώρος διεθνούς ακτινοβολίας και φήμης, αλλά δεν υπήρχε ανάγκη περίοπτης αρχιτεκτονικής για τη λειτουργία του. Στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο μετατρέπεται σε ένα μεγάλο ιερό για το οποίο γίνεται σημαντική επένδυση χρόνου και πόρων για την κατασκευή του, αλλά η απήχυσή του είναι κατά κύριο λόγο τοπική, λόγω της αναγκαιότητας να υπάρχει ένα σημαντικό θρησκευτικό κέντρο στη Θεσπρωτία, μετά το τέλος της κυριαρχίας των Θεσπρωτών στο μαντείο της Δωδώνης, σε κάποιο χρονικό σημείο στον 5^ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁶⁴ Η εγκατάλειψή του είναι απόρροια της ρωμαϊκής εισβολής στην Ήπειρο το 168/167 π.Χ. και των εξαιρετικά καταστρεπτικών συνεπειών της, με την υποδούλωση 150.000 από τους κατοίκους και τη γενικότερη ερήμωση που ακολούθησε¹⁰⁶⁵. Παραμένει αμφίβολο αν η πυρκαγιά που κατέστρεψε το κτίριο προήλθε από την πολιορκία ή ως επακόλουθο της μάχης· είναι πιθανότερο να προκλήθηκε από τους ίδιους τους κατόχους του κτιρίου, προκειμένου να μην πέσουν στα χέρια των Ρωμαίων οι προμήθειες και ο άφθονος εξοπλισμός από εργαλεία που βρίσκονταν εκεί¹⁰⁶⁶. Έκτοτε παρέμεινε ως ισχυρή ανάμνηση [**Παρ. Πηγών 22, 26**], αλλά δεν ξαναλειτούργησε ποτέ.

Η ποιότητα της διακοσμημένης κεραμικής, και ιδιαίτερα η παρουσία αντικειμένων που μόνο με την τέλεση λατρείας μπορούν να σχετιστούν (ρυτά, μυροδοχεία με οπές στη βάση, ειδώλια) αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ταύτιση του χώρου με ιερό¹⁰⁶⁷. Τα ευρήματα (αγροτικά και άλλα εργαλεία, καρποί, αποθηκευτικά αγγεία και άλλα σκεύη) μαρτυρούν την έντονη σύνδεση του Νεκρομαντείου με την αγροτική παραγωγή¹⁰⁶⁸. Αυτό δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως απόδειξη ότι η χρήση του χώρου δεν ήταν λατρευτική. Αντίθετα, αναδεικνύει τη σημασία που είχε η αφθονία στερεών και υγρών τροφίμων στα διάφορα στάδια της τελετουργίας, αλλά και στην προετοιμασία των πιστών για τη συμμετοχή σε αυτή. Τα υπόλοιπα ευρήματα δείχνουν ότι το Νεκρομαντείο δεν είχε συσσωρευμένο πλούτο.

¹⁰⁶³ Βλ. παραπάνω, σελ. 19.

¹⁰⁶⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 68-69.

¹⁰⁶⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 71.

¹⁰⁶⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 71-72.

¹⁰⁶⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 176.

¹⁰⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 119.

Ίσως όμως αυτή η εικόνα να οφείλεται στο γεγονός ότι τα πολυτιμότερα αντικείμενα αφαιρέθηκαν πριν από την καταστροφή του.

Η παρούσα εργασία ανέδειξε μια σειρά από προβληματικά σημεία και εντόπισε αρκετά επιμέρους ζητήματα που παραμένουν άλυτα. Πολλά από αυτά έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι η ανασκαφή, αν και ολοκληρώθηκε, δεν δημοσιεύθηκε ποτέ στην ολότητα της. Ως αποτέλεσμα, ο ανασκαφέας δεν τεκμηρίωσε συστηματικά τις απόψεις του για την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου. Δύο ζητήματα που ανέκυψαν αφορούν στην ύπαρξη ορόφου ή εξώστη με εσωτερικούς διαδρόμους στον όροφο και στην ιστορία της διαμόρφωσης του νοτίου διαδρόμου σε μία ή δύο διακριτές φάσεις, αντίστοιχα¹⁰⁶⁹. Επίσης, η μορφή της στέγασης είναι ένα ζήτημα που θίχθηκε ελάχιστα από τον ανασκαφέα, ο οποίος πρότεινε τη λύση της πυραμιδοειδούς στέγης, στη βάση της υπόθεσης ότι το κτίριο θα έπρεπε κατά κάποιο τρόπο να μοιάζει με τα περίπου σύγχρονα μασσολεία της Μικράς Ασίας¹⁰⁷⁰.

Ένα από τα ζητήματα που μόνο περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να λύσει είναι κατά πόσον το αρχαϊκό ιερό βρίσκονταν σε θέση κοντά στο σημείο εύρεσης του αποθέτη και μεταφέρθηκε στην κορυφή του λόφου στην αρχή της ελληνιστικής περιόδου¹⁰⁷¹ ή αν βρίσκονταν στην κορυφή του λόφου και κατεδαφίστηκε χωρίς να αφήσει ίχνη όταν κτίστηκε το ελληνιστικό Νεκρομαντείο¹⁰⁷². Σε κάθε περίπτωση, η εύρεση των γυναικείων ειδωλίων στον αποθέτη [Εικ. 45-51] σε συνδυασμό με την παρουσία των δύο προτομών της Περσεφόνης [Εικ. 59] στο χώρο του κυρίως ιερού επιβεβαιώνουν την άποψη ότι υπάρχει συνέχεια της λατρείας.

Άλλα ζητήματα αναφορικά με τη μορφή του χώρου και τη λειτουργία του δεν θα μπορούσαν να έχουν λυθεί κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Το πιο σημαντικό πρόβλημα σχετίζεται με την υπόγεια αίθουσα και συγκεκριμένα κατά πόσο εδράζεται πάνω σε αρχαιότερο σπήλαιο, σύμφωνα με την υπόθεση του ανασκαφέα. Το ζήτημα μπορεί να λυθεί μόνο με γεωφυσική έρευνα, που θα συνδυάζει και εξέταση του συνόλου του λόφου για τον εντοπισμό εναλλακτικών σημείων για τη χωροθέτηση του σπηλαίου, και όχι μόνο της κορυφής του¹⁰⁷³. Τυχόν επιβεβαίωση της υπόθεσης ότι η

¹⁰⁶⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 65-66 και 60-61, αντίστοιχα.

¹⁰⁷⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 69.

¹⁰⁷¹ Παπαχατζής 1976α, 111.

¹⁰⁷² Βλ. παραπάνω, σελ. 50.

¹⁰⁷³ Βλ. Wiseman 1998, 18.

υπόγεια αίθουσα κατέλαβε το χώρο παλαιότερου σπηλαίου θα έλυνε με τρόπο τελεσιδικο το ζήτημα της ταύτισης του συγκροτήματος με το Νεκρομαντείο.

Μεγαλύτερης αναθεώρησης χρήζουν οι θεωρίες του Σ. Δάκαρη για την ανασύσταση της λατρείας. Παρά τον συνεκτικό και πειστικό χαρακτήρα της, η αφήγηση του, που βασίστηκε σε μια συνδυασμένη ανάγνωση των αρχαιολογικών ευρημάτων και των φιλολογικών μαρτυριών, εμφανίζει ορισμένα σοβαρά προβλήματα σε επιμέρους, αλλά κρίσιμα θέματα. Καταρχήν, η πίστη ότι η πληθώρα οσπρίων που βρέθηκαν στο Νεκρομαντείο αξιοποιούνταν για τη δημιουργία παραισθήσεων σε όσους τα καταλάωναν προσκρούει στην διαπίστωση ότι ανάλογες τροφές απαντούν με την ίδια περίπου συχνότητα σε αγροικίες και οικίες¹⁰⁷⁴. Επομένως, αποτελούσαν μάλλον μια κοινή τροφή. Είναι βέβαια πιθανόν να μην χρησιμοποιήθηκαν ως τρόφιμα στο Νεκρομαντείο, αλλά ως κάποια από τα συστατικά υλικά της *παγκαρπίας*, που αποτελούσε, σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες, συνήθη προσφορά στους νεκρούς κατά την τέλεση της νεκρομαντείας¹⁰⁷⁵.

Ένα δεύτερο σημαντικό ζήτημα που ανακύπτει αφορά την υπόγεια αίθουσα, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα ήταν ο συμβολικός οίκος του Άδη και της Περσεφόνης και παρέμεινε περικλειστη από τη στιγμή που δημιουργήθηκε¹⁰⁷⁶. Οι τρεις έρευνες για την ηχητική της, αν και ακολούθησαν διαφορετικές μεθοδολογίες, κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα, ότι η υπόγεια αίθουσα είχε πολύ χαμηλή αντήχηση και σχεδόν καθόλου θόρυβο, γεγονός που υποδεικνύει την ξεχωριστή σημασία της στη συνολική αρχιτεκτονική σχεδίαση του συγκροτήματος¹⁰⁷⁷. Η πιθανότητα ο χώρος αυτός να χρησιμοποιήθηκε κατά την τελετουργία της νεκρομαντείας είναι πολύ μεγάλη, αν και μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για το είδος των δρώμενων που τελούνταν εκεί. Οι ιδιότητες της αίθουσας και η επίδραση που ο εγκλεισμός εκεί θα είχε πάνω στον επισκέπτη καθιστούν ελκυστική την υπόθεση ότι οι πιστοί επισκέπτονταν το χώρο σε κάποια φάση της τελετουργίας, με στόχο τον αποπροσανατολισμό των αισθήσεων τους και προκειμένου να έχουν την πεποίθηση καθόδου στον Κάτω Κόσμο. Δεν θα πρέπει πάντως να αποκλειστεί και η περίπτωση το χώρο να επισκέπτονταν μόνο τα μέλη του ιερατείου, με σκοπό να παρέμβουν

¹⁰⁷⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 117.

¹⁰⁷⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 136-137.

¹⁰⁷⁶ Δάκαρης 1975α, 146-147 και 1975β, 85-86.

¹⁰⁷⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 140-143.

ηχητικά στην τελετουργία, επιτείνοντας την εντύπωση του πιστού ότι συνομιλούσε με τους νεκρούς¹⁰⁷⁸.

Προβληματική είναι επίσης και η θεωρία ότι το σκηνοθετημένο είδωλο του νεκρού βρίσκονταν μέσα στον κρατήρα/λέβητα που βρέθηκε στο βάθος της κεντρικής αίθουσας, ο οποίος θα κατέρχονταν από την οροφή ή τον εξώστη στον όροφο του κτιρίου μέσω μιας μηχανής [Εικ. 178]. Αν και ερμηνεύει πειστικά τα ευρήματα και τη στρωματογραφία, η συγκεκριμένη θεωρία αντιβαίνει στα όσα αναφέρει ο Κλήμης της Αλεξάνδρειας [**Παρ. Πηγών 24**] για τον Θεσπρώτιο λέβητα, που υπονοούν ότι ήταν ένα πασίγνωστο αντικείμενο που χρησιμοποιούνταν στην τελετουργία. Κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατό όμως, αν ο λέβητας είχε χρησιμοποιηθεί κατά τον τρόπο που υπέθεσε ο ανασκαφέας, επειδή για την επιτυχία του, το σκεύος θα έπρεπε να είναι αθέατο στους επισκέπτες. Η δυσκολία αυτή μπορεί να επιλυθεί αν γίνει δεκτή η υπόθεση που διατυπώθηκε στο έκτο κεφάλαιο, ότι δηλαδή τα είδωλα των νεκρών έλκονταν από τη μηχανή και ξεπρόβαλλαν μέσα από το λέβητα [Εικ. 180]¹⁰⁷⁹.

Αφαιρώντας τις πιο εξωτικές και παρακινδυνευμένες υποθέσεις, το βασικό περίγραμμα της τελετουργίας που προτείνει ο ανασκαφέας βρίσκεται σε αρμονία με τα όσα είναι γνωστά από τις φιλολογικές μαρτυρίες για τη νεκρομαντεία¹⁰⁸⁰ και επιβεβαιώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα στο Νεκρομαντείο. Επιπλέον, η κατανομή των σχημάτων των αγγείων στο χώρο επιβεβαιώνει σε γενικές γραμμές την άποψη ότι κάθε στάδιο της τελετής ολοκληρώνονταν ακολουθώντας διαφορετικές διαδικασίες, προκειμένου να φτάσει στην κορύφωση που συντελούνταν στο εσωτερικό της κεντρικής αίθουσας: προετοιμασία στα δωμάτια του βορείου διαδρόμου και στο δωμάτιο **Θ**, θυσία στον ανατολικό διάδρομο, προσφορά αλφίτων και άλλων αναίμακτων θυσιών πριν την είσοδο στην κεντρική αίθουσα, που συνοδεύονταν από το τελετουργικό σπάσιμο των λεκανίδων, χοή του αίματος του σφάγιου, που είχε συλλεχθεί μέσα σε στενόλαιμα αγγεία, στο δάπεδο της κεντρικής αίθουσας προς τιμήν των ψυχών, πριν τη συνάντηση με τις ψυχές των νεκρών¹⁰⁸¹.

Η μελέτη των άλλων σημαντικών Νεκρομαντείων (Ταίναρο, λίμνη Avernus, Ηράκλεια του Πόντου) δεν βοηθά ιδιαίτερα στην ερμηνεία του χώρου: πέραν μιας γενικής αρχής που ήθελε τα νεκρομαντεία να είναι προσβάσιμα μέσω θαλάσσης και να περιβάλλονται ή να ιδρύονται σε λίμνες, έλη, ποταμούς και σπήλαια, κάθε ένα από

¹⁰⁷⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 143.

¹⁰⁷⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 139, σημ. 860.

¹⁰⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 22-23.

¹⁰⁸¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 128-132.

αυτά αναπτύχθηκε ανεξάρτητα και ξεχωριστά, έτσι ώστε να μην στοιχειοθετείται μια τυπολογία ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο, τον αριθμό των κατασκευών και το μέγεθος τους [Εικ. 184-188]¹⁰⁸². Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα συνδυάζει τα παραδοσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία που αναπτύσσονται στην Ήπειρο κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο (επιλογή οχυρής θέσης, ιδιαίτερη έμφαση στην πολυγωνική αρχιτεκτονική από τοπικό ασβεστόλιθο, στιβαρή κατασκευή) με νεωτερικά ή μοναδικά στοιχεία (παρουσία κρύπτης, υπεραφθονία αποθηκευτικών χώρων, έλλειψη αρχιτεκτονικού διακόσμου, τριμερής διάρθρωση, παντελής έλλειψη φυσικού φωτός στο εσωτερικό του).

Η εντυπωσιακή όψη του ελληνιστικού συγκροτήματος και η συναρπαστική σύνδεση του με τον κόσμο των νεκρών θα συνεχίσει να ελκύει τους επισκέπτες, ενώ η αμφίσημη ερμηνεία του χώρου θα συνεχίσει να προκαλεί το ενδιαφέρον των μελετητών. Αποτελεί άραγε ειρωνεία της τύχης ότι οι δύο ερμηνείες που προτάθηκαν, ιερό ή οχυρή αγροτική οικία, αντιπροσωπεύονται στο λόφο του Μεσοποτάμου από τα δύο νεότερα κτίσματα, το καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη και την οθωμανική οικία;

¹⁰⁸² Βλ. παραπάνω, σελ. 162.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ

A. Πηγές για τη νεκρομαντεία γενικά

1. Αισχύλος, Πέρσαι 623-679

Χο. βασιλεία γύναι, πρέσβος Πέρσαις, / σύ τε πέμπτε χοὰς θαλάμους ὑπὸ γῆς, / ἡμεῖς θ' ὕμνοις αἰτησόμεθα 625 / φθιμένων πομπούς / εὐφρονας εἶναι κατὰ γαίας. / ἀλλά, χθόνιοι δαίμονες ἀγνοί, / Γῆ τε καὶ Ἑρμῆ, βασιλεῦ τ' ἐνέρων, / πέμψατ' ἔνερθεν ψυχὴν ἐς φῶς· / 630 / εἰ γάρ τι κακῶν ἄκος οἶδε πλέον, / μόνος ἂν θνητῶν πέρας εἴποι. / ἦ ῥ' αἶει μου μακαρίτας

στρ. α.

ἰσοδαίμων βασιλεὺς βάρβαρα σαφηνῆ 635 / ἰέντος τὰ παναίολ' αἰανῆ δύσθροα βάγματα;

παντάλαν' ἄχη διαβοάσω; / νέρθεν ἄρα κλύει μου; / ἀλλὰ σύ μοι, Γᾶ τε καὶ ἄλλοι 640

ἀντ. α.

χθονίων ἀγεμόνες, δαίμονα μεγαυχῆ/ ἰόντ' αἰνέσατ' ἐκ δόμων, Περσᾶν Σουσιγενῆ θεόν· πέμπετε δ' ἄνω/οἶον οὐπω 645 / Περσὶς αἶ' ἐκάλυψεν. / ἦ φίλος ἀνήρ, φίλος ὄχθος·

στρ. β.

φίλα γὰρ κέκευθεν ἦθη. / Αἰδωνεὺς δ' ἀναπομπὸς ἀνίει, Αἰδωνεύς, 650 / οἶον ἀνάκτορα Δαριᾶνα. ἠέ./ οὐδὲ γὰρ ἄνδρας ποτ' ἀπόλλυ

ἀντ. β.

πολεμοφθόροισιν ἄταις, / θεομήστωρ δ' ἐκικλήσκετο Πέρσαις, / θεομήστωρ δ' 655 / ἔσκεν, ἐπεὶ στρατὸν εὖ ποδούχει. ἠέ./ βαλλήν, ἀρχαῖος/

στρ. γ.

βαλλήν, ἴθι, ἰκοῦ· / ἔλθ' ἐπ' ἄκρον κόρυμβον ὄχθου, / κροκόβαπτον ποδὸς εὐμαριν ἀείρων, 660 / βασιλείου τήρας / φάλαρον πιφαύσκων. / βάσκε πάτερ ἄκακε Δαριάν, οἶ. / ὅπως αἰανῆ

ἀντ. γ.

κλύης νέα τ' ἄχη, 665 / δέσποτα δεσποτᾶν φάνηθι. - Στυγία γὰρ τις ἐπ' ἀχλὺς πεπόταται· / νεολαία γὰρ ἦδη / κατὰ πᾶσ' ὄλωλεν. 670 / βάσκε πάτερ ἄκακε Δαριάν, οἶ. / αἰαῖ αἰαῖ· / ἐπωδός. / ὦ πολὺκλαυτε φίλοισι θανῶν, / τί τάδε, δυνάστα, δυνάστα, 675 / περισσὰ δίδυμα δις γοέδν' ἀμάρτια; / πᾶσαι γᾶ τᾶδ' /- ἐξέφθινται τρίσκαλμοι / νᾶες ἄναες ἄναες.

2. Ευριπίδης, *Άλκηστις* 1127-1128

Άδμητος

ὄρα δὲ μὴ τι φάσμα νερτέρων τόδ' ἦι.

Ἡρακλῆς

οὐ ψυχαγωγὸν τόνδ' ἐποιήσω ζένον.

3. Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες* 1555-1564

*«πρὸς δὲ τοῖς Σκιάποσιν λίμνη / τις ἔστ' ἄλουτος οὗ / ψυχαγωγεῖ Σωκράτης: / ἔνθα καὶ
Πείσανδρος ἦλθε / δεόμενος ψυχὴν ἰδεῖν ἢ / ζῶντ' ἐκεῖνον προὔλιπε, / σφάγι' ἔχων
κάμηλον ἀμνόν / τιν', ἧς λαιμοὺς τεμῶν ὥσπερ / ποθ' οὐδυσσεὺς ἀπῆλθε, / κᾶτ' ἀνήλθ'
αὐτῷ κάτωθεν / πρὸς τὸ λαῖτμα τῆς καμήλου / Χαιρεφῶν ἢ νυκτερίς».*

4. Πλάτων, *Νόμοι* 10, 909a-c.

*«ὅσοι δ' ἂν θηριώδεις γένωνται πρὸς τῷ θεοῦς μὴ νομίζεῖν ἢ ἀμελεῖς ἢ παραιτητοὺς
εἶναι, καταφρονοῦντες δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχαγωγῶσι μὲν πολλοὺς τῶν ζώντων, τοὺς
δὲ τεθνεῶτας φάσκοντες ψυχαγωγεῖν καὶ θεοὺς ὑπισχνόμενοι πείθειν, ὡς θυσίαις τε
καὶ εὐχαῖς καὶ ἐπὶ δαῖς γοητεύοντες, ἰδιώτας τε καὶ ὅλας οἰκίας καὶ πόλεις χρημάτων
χάριν ἐπιχειρῶσιν κατ' ἄκρας ἐξαιρεῖν, τούτων δὲ ὅς ἂν ὀφλῶν εἶναι δόξη, τιμάτω τὸ
δικαστήριον αὐτῷ κατὰ νόμον δεδέσθαι μὲν ἐν τῷ τῶν μεσογέων δεσμοπηγῶν,
προσιέναι δὲ αὐτοῖς μηδένα ἐλεύθερον μηδέποτε, τακτὴν δὲ ὑπὸ τῶν νομοφυλάκων
αὐτοὺς τροφὴν παρὰ τῶν οἰκετῶν λαμβάνειν».*

5. Πλούταρχος, *Ἠθικά* 109b-d (*Παραμυθητικός πρὸς Απολλώνιον*)

*«Τὰ δὲ περὶ τὸν Ἰταλὸν Εὐθύνοον τοιαῦτά φασι γενέσθαι. Εἶναι μὲν γὰρ αὐτὸν Ἡλυσίου
πατρὸς τοῦ Τερναίου, τῶν ἐκεῖ πρώτου καὶ ἀρετῆ καὶ πλούτου καὶ δόξης, τελευτῆσαι δ'
ἐξαπίνης αἰτία τινὶ ἀδήλω. Τὸν οὖν Ἡλύσιον εἰσελθεῖν ὅπερ ἴσως κἂν ἄλλον εἰσηλθε,
μήποτ' εἶη φαρμάκοις ἀπολωλώς τοῦτον γὰρ εἶναι μόνον αὐτῷ ἐπ' οὐσία πολλῇ καὶ
χρήμασιν. Αποροῦντα δ' ὅτῳ τρόπῳ βάσανον λάβοι τούτων, ἀφικέσθαι ἐπὶ τι
ψυχομαντεῖον, προθυσάμενον δ' ὡς νόμος ἐγκοιμᾶσθαι καὶ ἰδεῖν ὄψιν τοιάνδε. Δόξαι
παραγενέσθαι τὸν πατέρα τὸν ἑαυτοῦ· ἰδόντα δὲ διεξέρχεσθαι πρὸς αὐτὸν περὶ τῆς τύχης
τῆς κατὰ τὸν υἱόν, καὶ ἀντιβολεῖν τε καὶ δεῖσθαι συνεξευρεῖν τὸν αἴτιον τοῦ θανάτου.
Καὶ τὸν «Ἐπὶ τούτῳ,» φάναι, «ἦκω. Ἀλλὰ δέξαι παρὰ τοῦδ' ἅ σοι φέρει, ἐκ γὰρ τούτων
ἅπαντ' εἶσῃ ὧν πέρι λυπῆ.» Εἶναι δ' ὃν ἐσήμνηνε νεανίσκον ἐπόμενον αὐτῷ, ἐμπερῆ τε*

τῷ υἱῷ καὶ τὰ τοῦ χρόνου τε καὶ τὰ τῆς ἡλικίας ἐγγύς. Ἐρέσθαι οὖν ὅστις εἴη. Καὶ τὸν φάναι «Δαίμων τοῦ υἱέος σου,» καὶ οὕτω δὴ ὀρέξαι οἱ γραμματείδιον. Ανειλήσαντα οὖν αὐτὸ ἰδεῖν ἐγγεγραμμένα τρία ταῦτα·

Ἦ που νηπιέησιν ἀλύουσιν φρένες ἀνδρῶν.

Εὐθύνοος κεῖται μοιριδίῳ θανάτῳ.

Οὐκ ἦν γὰρ ζῶειν καλὸν αὐτῷ οὐδὲ γονεῦσι.

Τοιαῦτα δὴ σοι καὶ τὰ τῶν διηγημάτων τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἀναγεγραμμένων».

6. Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* 1, 115

«*simile quiddam est in Consolatione Crantoris: ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tris huius modi versiculos datos: 'Igraris homines in vita mentibus errant: Euthynous potitur factorum numine leto. Sic fuit utilius finiri ipsique tibi que.'»*

7. Πλίνιος, *Historia Naturalis* 30, 14

“*Ut marravit Ostanes. species eius plures sunt. Namque et aqua et sphaeris et aëre et stellis et lucernis ac pelvibus securibusque et multis aliis modis divina promittit, praeterea umbrarum inferorumque colloquia»*

8. Λουκιανός, *Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία* 6-11

6 καὶ μοί ποτε διαγρυπνοῦντι τούτων ἔνεκα ἔδοξεν εἰς Βαβυλῶνα ἐλθόντα δεηθῆναι τινος τῶν μάγων τῶν Ζωροάστρου μαθητῶν καὶ διαδόχων: ἤκουον δ' αὐτοὺς ἐπῳδαῖς τε καὶ τελεταῖς τισιν ἀνοίγειν τοῦ Ἰδίου τὰς πύλας καὶ κατάγειν ὃν ἂν βούλωνται ἀσφαλῶς καὶ ὀπίσω αὐθις ἀναπέμπειν. ἄριστον οὖν ἠγούμην εἶναι παρά τινος τούτων διαπραζάμενον τὴν κατάβασιν ἐλθόντα παρὰ Τειρεσίαν τὸν Βοιωτίον μαθεῖν παρ' αὐτοῦ ἅτε μάντεως καὶ σοφοῦ, τίς ἐστὶν ὁ ἄριστος βίος καὶ ὃν ἂν τις ἔλοιτο εὖ φρονῶν. καὶ δὴ ἀναπηδήσας ὡς εἶχον τάχους ἔτεινον εὐθὺ Βαβυλῶνος: ἐλθὼν δὲ συγγίγνομαι τινι τῶν Χαλδαίων σοφῷ ἀνδρὶ καὶ θεσπεσίῳ τὴν τέχνην, πολιῷ μὲν τὴν κόμην, γένειον δὲ μάλα σεμνὸν καθειμένῳ, τοῦνομα δὲ ἦν αὐτῷ Μιθροβαρζάνης. δεηθεὶς δὲ καὶ καθικετεύσας μόγις ἐπέτυχον παρ' αὐτοῦ, ἐφ' ὅτῳ βούλοιο μισθῷ, καθηγήσασθαι μοι τῆς ὁδοῦ.

7 Παραλαβὼν δέ με ὁ ἀνήρ πρῶτα μὲν ἡμέρας ἑννέα καὶ εἴκοσιν ἅμα τῇ σελήνῃ ἀρζάμενος ἔλουε κατάγων ἔωθεν ἐπὶ τὸν Εὐφράτην πρὸς ἀνίσχοντα τὸν ἥλιον, ῥῆσιν

τινα μακρὰν ἐπιλέγων ἧς οὐ σφόδρα κατήκουον ὥσπερ γὰρ οἱ φαῦλοι τῶν ἐν τοῖς ἀγῶσι κηρύκων ἐπίτροχόν τι καὶ ἀσαφὲς ἐφθέγγετο. πλὴν ἐφίκει γέ τινας ἐπικαλεῖσθαι δαίμονας. Μετὰ δ' οὖν τὴν ἐπωδὴν τρεῖς ἄν μου πρὸς τὸ πρόσωπον ἀποπτύσας, ἐπανήει πάλιν οὐδένα τῶν ἀπαντώντων προσβλέπων· καὶ σιτία μὲν ἦν ἡμῖν τὰ ἀκρόδρυα, ποτὸν δὲ γάλα καὶ μελίκρατον καὶ τὸ τοῦ Χοάσπου ὕδωρ, εὐνή δὲ ὑπαίθριος ἐπὶ τῆς πόας. ἐπεὶ δ' ἄλλοι εἶχε τῆς προδιαιτήσεως, περὶ μέσας νύκτας ἐπὶ τὸν Τίγρητα ποταμὸν ἀγαγὼν ἐκάθηρὲν τέ με καὶ ἀπέμαξε καὶ περιήγγισεν δαδὶ καὶ σκίλλῃ καὶ ἄλλοις πλείοσιν, ἅμα καὶ τὴν ἐπωδὴν ἐκείνην ὑποτονθορύσας. Εἶτά ὄλον με καταμαγεύσας καὶ περιελθὼν, ἵνα μὴ βλαπτοίμην ὑπὸ τῶν φασμάτων, ἐπανάγει εἰς τὴν οἰκίαν, ὡς εἶχον, ἀναποδίξοντα, καὶ τὸ λοιπὸν ἀμφὶ πλοῦν εἶχομεν.

Αὐτὸς μὲν οὖν μαγικὴν τινα ἐνέδου στολὴν τὰ πολλὰ εἰκουῖαν τῇ Μηδικῇ, ἐμὲ δὲ τουτοισὶ φέρων ἐνεσκεύασε, τῷ πῖλῳ καὶ τῇ λεοντῇ καὶ προσέτι τῇ λύρα, καὶ παρεκελεύσατο, ἦν τις ἔρηται με τοῦνομα, Μένιππον μὴ λέγειν, Ἡρακλέα δὲ ἢ Ὀδυσσεά ἢ Ὀρφέα.

Φίλος

ὡς δὴ τί τοῦτο, ὦ Μένιππε; οὐ γὰρ συνίημι τὴν αἰτίαν οὔτε τοῦ σχήματος οὔτε τῶν ὀνομάτων.

Μένιππος

Καὶ μὴν πρόδηλόν γε τοῦτο καὶ οὐ παντελῶς ἀπόρητον· ἐπεὶ γὰρ οὗτοι πρὸ ἡμῶν ζῶντες εἰς Αἴδου κατεληλύθεσαν, ἠγεῖτο, εἴ με ἀπεικάσειεν αὐτοῖς, ῥαδίως ἂν τὴν τοῦ Αἴακοῦ φρουρὰν διαλαθεῖν καὶ ἀκωλύτως ἂν παρελθεῖν ἄτε συνηθέστερον, τραγικῶς μάλα παραπεμπόμενον ὑπὸ τοῦ σχήματος.⁹ ἤδη δ' οὖν ὑπέφαιεν ἡμέρα, καὶ κατελθόντες ἐπὶ τὸν ποταμὸν περὶ ἀναγωγὴν ἐγιγνόμεθα. παρεσκεύαστο δ' αὐτῷ καὶ σκάφος καὶ ἱερεῖα καὶ μελίκρατον καὶ ἄλλα ὅσα πρὸς τὴν τελετὴν χρήσιμα. ἐμβαλόμενοι οὖν ἅπαντα τὰ παρεσκευασμένα οὕτω δὴ καὶ αὐτοὶ βαίνομεν ἀχνύμενοι, θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντες. Καὶ μέχρι; μὲν τινος ὑπεφερόμεθα ἐν τῷ ποταμῷ, εἶτα δὲ εἰσεπλεύσαμεν εἰς τὸ ἔλος καὶ τὴν λίμνην εἰς ἣν ὁ Εὐφράτης ἀφανίζεται. περαιωθέντες δὲ καὶ ταύτην ἀφικνούμεθα εἰς τι χωρίον ἔρημον καὶ ὑλῶδες καὶ ἀνήλιον, εἰς ὃ καὶ δὴ ἀποβάντες — ἠγεῖτο δὲ ὁ Μιθροβαρζάνης — βόθρον τε ὠρυζάμεθα καὶ τὰ μῆλα κατεσφάζαμεν καὶ τὸ αἷμα περὶ αὐτὸν ἐσπείσαμεν. ὁ δὲ μάγος ἐν τοσοῦτῳ δᾶδα καιομένην ἔχων οὐκέτ' ἠρμαία τῇ φωνῇ, παμμέγεθες δέ, ὡς οἷός τε ἦν, ἀνακραγὼν δαίμονάς τε ὁμοῦ πάντας ἐπεβοᾶτο καὶ Ποινὰς καὶ Ἐρινύας καὶ νυχίαν Ἐκάτην καὶ ἐπαινήν Περσεφόνηαν, παραμινγὺς ἅμα βαρβαρικά τινα καὶ ἄσημα ὀνόματα καὶ πολυσύλλαβα.

¹⁰ Εὐθὺς οὖν ἅπαντα ἐκεῖνα ἐσαλεύετο καὶ ὑπὸ τῆς ἐπωδῆς τοῦδαφος ἀνερρήγγυτο καὶ ὕλακῃ τοῦ Κερβέρου πόρρωθεν ἠκούετο καὶ τὸ πρᾶγμα ὑπερκατηφὲς ἦν καὶ

σκυθρωπόν.

ἔδδειςεν δ' ὑπένερθεν ἄναξ ἐνέρων Αἰδωνεύς — κατεφαίνετο γὰρ ἤδη τὰ πλεῖστα, καὶ ἡ λίμνη καὶ ὁ Πυριφλεγέθων καὶ τοῦ Πλούτωνος τὰ βασιλεία. Κατελθόντες δ' ὅμως διὰ τοῦ χάσματος τὸν μὲν Ραδάμανθυν εὖρομεν τεθνεῶτα μικροῦ δεῖν ὑπὸ τοῦ δέους: ὁ δὲ Κέρβερος ὑλάκτησε μὲν τι καὶ παρεκίνησε, ταχὺ δέ μου κρούσαντος τὴν λύραν παραχρήμα ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ μέλους. ἐπεὶ δὲ πρὸς τὴν λίμνην ἀφικόμεθα, μικροῦ μὲν οὐδὲ ἐπεραιώθημεν· ἦν γὰρ πλήρες ἤδη τὸ πορθμεῖον καὶ οἰμωγῆς ἀνάπλεων, τραυματῖαι δὲ πάντες ἐπέπλεον, ὁ μὲν τὸ σκέλος, ὁ δὲ τὴν κεφαλὴν, ὁ δὲ ἄλλο τι συντετριμμένος, ἐμοὶ δοκεῖν, ἕκ τινος πολέμου παρόντες. ὅμως δ' οὖν ὁ βέλτιστος Χάρων ὡς εἶδε τὴν λεοντὴν, οἴηθείς με τὸν Ἡρακλέα εἶναι, εἰσεδέξατο καὶ διεπόρθμευσέν τε ἄσμενος καὶ ἀποβᾶσι

11 Διεσήμηγε τὴν ἀτραπὸν, ἐπεὶ δὲ ἦμεν ἐν τῷ σκότῳ, προῆει μὲν ὁ Μιθροβαρζάνης, εἰπόμεν δὲ ἐγὼ κατόπιν ἐχόμενος αὐτοῦ, ἕως πρὸς λειμῶνα μέγιστον ἀφικνούμεθα τῷ ἀσφοδέλω κατάφυτον, ἔνθα δὴ περιπέτοντο ἡμᾶς τετριγυῖαι τῶν νεκρῶν αἰ σκιαί.

9. Λουκιανός, Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία 22

«ἐγὼ δὲ — καὶ γὰρ ἤδη ὄψε ἦν «ἄγε δὴ, ὦ Μιθροβαρζάνη», φημί, «Τί διαμέλλομεν καὶ οὐκ ἄπιμεν αὐθις εἰς τὸν βίον;» ὁ δὲ πρὸς ταῦτα, «θάρρει», φησίν, ὦ Μένιππε· ταχεῖαν γὰρ σοι καὶ ἀπράγμονα ὑποδείξω ἀτραπὸν. Καὶ δὴ ἀγαγὼν με πρὸς τι χωρίον τοῦ ἄλλου ζοφερώτερον δείξας τῇ χειρὶ πόρρωθεν ἀμαυρὸν καὶ λεπτὸν ὥσπερ διὰ κλειθρίας φῶς εἰσρέον, «ἐκεῖνο», ἔφη, «ἐστὶν τὸ ἱερὸν τὸ Τροφωνίου, κάκειθεν κατίασιν οἱ ἀπὸ Βοιωτίας. Ταύτην οὖν ἀνιθι καὶ εὐθὺς ἔση ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος». ἠσθεὶς δὲ τοῖς εἰρημένοις ἐγὼ καὶ τὸν μάγον ἀσπασάμενος χαλεπῶς μάλα διὰ τοῦ στομίου ἀνερπύσας οὐκ οἶδ' ὅπως ἐν Λεβαδεῖα γίγνομαι».

10. Σούδα, βλ. λ. περὶ ψυχαγωγίας.

«Περὶ ψυχαγωγίας. γοητείας τινὰς ποιοῦσιν ἐς τοὺς νεκρούς: ἐπὰν γὰρ ἐς τὰ χωρία ἀφίκωνται ὅθεν ἄγειν ἔστι τὰς ψυχάς, ἅς ποθοῦσιν οἱ δεόμενοι, ἀφικνοῦνται ἔνθα τεθναῖσιν οἱ ψυχαγωγούμενοι: καὶ οὐχ εὐρίσκουσι παραχρήμα τὸν χῶρον, ἀλλὰ ἀνιχνεύουσι τὸν τρόπον τοῦτον. πρόβατον μέλαν παραλαβόντες, εἶτα τοῦ κέρατος τοῦ ἐτέρου λαβόμενοι ἢ τῶν ποδῶν τῶν προσθίων καὶ ἐπὶ τοῖς ποσὶ τοῖς ἄλλοις στήσαντες περιάγουσι: τὸ δὲ ἔπεται τῇ ἔλξει, καὶ μάλα εὐπειθῶς. ὅταν δὲ ἀφίκηται ἔνθα ἐκεῖνος ἢ ἐκείνη κατηνέχθη, ἐνταῦθα τὸ πρόβατον ἑαυτὸ ἔρριψε: καὶ τούτου γενομένου, εἶτα τὸ πρόβατον ἐκποδῶν ποιήσαντες καὶ κατακρύψαντες σὺν καὶ τισι ποικίλαις ἱεουργίαις

καὶ ἐπωδαῖς περιηγοῦνται καὶ περιέρχονται αὐτὰ καὶ ἀκούουσι λεγόντων καὶ τὰς αἰτίας,
δι' ἃς μηνίουσι, πυνθάνονται».

B. Πηγές για το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και την τοπογραφία της περιοχής

11. Όμηρος, *Ὀδύσσεια* κ 504-540

«διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ,
μή τί τοι ἠγεμόνος γε ποθὴ παρὰ νηϊ̄ μελέσθω·
ἰστὸν δὲ στήσας ἀνά θ' ἰστία λευκὰ πετάσσας
ἦσθαι· τὴν δὲ κέ τοι πνοιή βορέαο φέρησιν.
ἀλλ' ὀπότ' ἂν δὴ νηϊ̄ δι' Ὀκεανοῖο περήσης,
ἔνθ' ἀκτὴ τε λάχεια καὶ ἄλσεα Περσεφονείης
μακραί τ' αἴγυροι καὶ ἰτέαι ὠλεσίκαρποι, 510
νηῖα μὲν αὐτοῦ κέλσαι ἐπ' Ὀκεανῶ βαθυδίνῃ,
αὐτὸς δ' εἰς Αἴδεω ἰέναι δόμον εὐρώεντα.
ἔνθα μὲν εἰς Ἀχέροντα Πυριφλεγέθων τε ῥέουσι
Κώκυτός θ', ὃς δὴ Στυγὸς ὕδατός ἐστιν ἀπορρώζ,
πέτρῃ τε ζύνεσις τε δύο ποταμῶν ἐριδούπων·
ἔνθα δ' ἔπειθ', ἦρως, χριμφθεὶς πέλας, ὣς σε κελεύω,
βόθρον ὀρύξαι ὅσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα,
ἀμφ' αὐτῶ δὲ χοῆν χειῖσθαι πᾶσιν νεκύεσσι,
πρῶτα μελικρήτω, μετέπειτα δὲ ἠδέϊ οἴνω,
τὸ τρίτον αὖθ' ὕδατι· ἐπὶ δ' ἄλφιτα λευκὰ παλύνειν. 520
πολλὰ δὲ γουνοῦσθαι νεκύων ἀμενηνὰ κάρηνα,
ἐλθὼν εἰς Ἰθάκην στεῖραν βοῦν, ἢ τις ἀρίστη,
ῥέζειν ἐν μεγάροισι πυρὴν τ' ἐμπλησέμεν ἐσθλῶν,
Τειρεσίη δ' ἀπάνευθεν ὄϊν ἱερευσέμεν οἴω
παμμέλαν', ὃς μήλοισι μεταπρέπει ὑμετέροισιν.
αὐτὰρ ἐπὴν εὐχῆσι λίσση κλυτὰ ἔθνεα νεκρῶν,
ἔνθ' ὄϊν ἀρνειὸν ῥέζειν θῆλύν τε μέλαιναν
εἰς Ἔρεβος στρέψας, αὐτὸς δ' ἀπονόσφι τραπέσθαι
ἰέμενος ποταμοῖο ῥοάων· ἔνθα δὲ πολλὰ
ψυχαὶ ἐλεύσονται νεκύων κατατεθνηώτων. 530
δὴ τότε ἔπειθ' ἐτάροισιν ἐποτρῶναι καὶ ἀνῶξαι

μῆλα, τὰ δὴ κατάκειτ' ἐσφαγμένα νηλεῖ χαλκῶ,
δείραντας κατακῆαι, ἐπεύζασθαι δὲ θεοῖσιν,
ἰφθίμω τ' Ἄϊδη καὶ ἐπαινῆ Περσεφονείη·
αὐτὸς δὲ ζῖφος ὄζυ' ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
ἦσθαι, μηδὲ ἔαν νεκύων ἀμενηνὰ κάρηνα
αἵματος ἄσσον ἵμεν πρὶν Τειρεσίαο τυθέσθαι.
ἔνθα τοι αὐτίκα μάντις ἐλεύσεται, ὄρχαμε λαῶν,
ὅς κέν τοι εἴπησιν ὁδὸν καὶ μέτρα κελεύθου
νόστον θ', ὡς ἐπὶ πόντον ἐλεύσειαι ἰχθυόεντα.»

12. Ὅμηρος, Ὀδύσεια λ 1-50

«Αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' ἐπὶ νῆα κατήλθομεν ἠδὲ θάλασσαν,
νῆα μὲν ἄρ' ἀμπρωτον ἐρύσσαμεν εἰς ἄλα δῖαν,
ἐν δ' ἰστὸν τιθέμεσθα καὶ ἰστία νηὶ μελαίνῃ,
ἐν δὲ τὰ μῆλα λαβόντες ἐβήσαμεν, ἄν δὲ καὶ αὐτοὶ
βαίνομεν ἀχνύμενοι, θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντες.
ἡμῖν δ' αὖ κατόπισθε νεὸς κυανοπρώροιο
ἴκμενον οὖρον ἴει πλησίστιον, ἐσθλὸν ἑταῖρον,
Κίρκη εὐπλόκαμος, δεινὴ θεὸς ἀυδήεσσα.
ἡμεῖς δ' ὄπλα ἕκαστα πονησάμενοι κατὰ νῆα
ἤμεθα· τὴν δ' ἄνεμός τε κυβερνήτης τ' ἴθυνε. 10
τῆς δὲ πανημερίας τέταθ' ἰστία ποντοπορούσης.
δύσετό τ' ἠέλιος σκιόωντό τε πᾶσαι ἀγυαί·
ἠ' δ' ἐς πείραθ' ἴκανε βαθυρῥόου Ὠκεανοῖο.
ἔνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμός τε πόλις τε,
ἠέρι καὶ νεφέλῃ κεκαλυμμένοι· οὐδέ ποτ' αὐτοὺς
Ἥελιος φαέθων καταδέρκεται ἀκτίνεσσιν,
οὐθ' ὀπότ' ἄν στείχησι πρὸς οὐρανὸν ἀστερόεντα,
οὐθ' ὅτ' ἄν ἄψ ἐπὶ γαῖαν ἀπ' οὐρανόθεν προτράπηται,
ἀλλ' ἐπὶ νύξ' ὀλοῇ τέταται δειλοῖσι βροτοῖσι.
νῆα μὲν ἔνθ' ἐλθόντες ἐκέλσαμεν, ἐκ δὲ τὰ μῆλα 20
εἰλόμεθ'· αὐτοὶ δ' αὖτε παρὰ ῥόον Ὠκεανοῖο
ἤομεν, ὄφρ' ἐς χῶρον ἀφικόμεθ', ὃν φράσε Κίρκη.
ἔνθ' ἱερήϊα μὲν Περιμήδης Εὐρύλοχός τε

ἔσχον· ἐγὼ δ' ἄορ ὄζυ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
βόθρον ὄρυζ' ὄσσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα,
ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοῆν χεόμην πᾶσιν νεκύεσσι,
πρῶτα μελικρήτω, μετέπειτα δὲ ἠδέϊ οἴνω,
τὸ τρίτον αὖθ' ὕδατι· ἐπὶ δ' ἄλφιστα λευκὰ πάλυνον.
πολλὰ δὲ γουνούμην νεκύων ἀμενηνὰ κάρηνα,
ἐλθὼν εἰς Ἰθάκην στεῖραν βοῦν, ἣ τις ἀρίστη, 30
ῥέζειν ἐν μεγάροισι πυρὴν τ' ἐμπλησέμεν ἐσθλῶν,
Τειρεσίη δ' ἀπάνευθεν οἶν ἰερευσέμεν οἴω
παμμέλαν', ὅς μήλοισι μεταπρέπει ἡμετέροισι.
τοὺς δ' ἐπεὶ εὐχολῆσι λιτῆσί τε, ἔθνεα νεκρῶν,
ἐλλισάμην, τὰ δὲ μῆλα λαβὼν ἀπεδειροτόμησα
ἐς βόθρον, ῥέε δ' αἷμα κελαινεφές· αἱ δ' ἀγέροντο
ψυχὰι ὑπέξ Ἐρέβευς νεκύων κατατεθνηώτων·
νύμφαι τ' ἠῖθεοί τε πολύτλητοί τε γέροντες
παρθενικαί τ' ἀταλαὶ νεοπενθέα θυμὸν ἔχουσαι,
πολλοὶ δ' οὐτάμενοι χαλκήρεσιν ἐγχείησιν, 40
ἄνδρες ἀρηϊφατοὶ, βεβροτωμένα τεύχε' ἔχοντες·
οἱ πολλοὶ περὶ βόθρον ἐφοίτων ἄλλοθεν ἄλλος
θεσπεσίη ἰαχῆ· ἐμὲ δὲ χλωρὸν δέος ἦρει.
δὴ τότε ἔπειθ' ἐτάροισιν ἐποτρύνας ἐκέλευσα
μῆλα, τὰ δὴ κατέκειτ' ἐσφαγμένα νηλεῖ χαλκῷ,
δείραντας κατακῆαι, ἐπεύζασθαι δὲ θεοῖσιν,
ἰφθίμω τ' Αἴδη καὶ ἐπαινῆ Περσεφονείη·
αὐτὸς δὲ ζῖφος ὄζυ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
ἦμην οὐδ' εἶων νεκύων ἀμενηνὰ κάρηνα
αἵματος ἄσσον ἵμεν πρὶν Τειρεσίαο τυθέσθαι.»

13. Ηρόδοτος, Ἱστορίαι 5, 92 ζ

«πέμψαντι γάρ οἱ ἐς Θεσπρωτοὺς ἐπ' Ἀχέροντα ποταμὸν ἀγγέλους ἐπὶ τὸ νεκυομαντήιον παρακαταθήκης περὶ ξινικῆς οὔτε σημανέειν ἔφη ἢ Μέλισσα ἐπιφανεῖσα οὔτε κατερέειν ἐν τῷ κέεται χώρῳ ἢ παρακαταθήκη· ῥίγοῦν τε γὰρ καὶ εἶναι γυμνή· τῶν γάρ οἱ συγκατέθαψε ἱματίων ὄφελος εἶναι οὐδὲν οὐ κατακαυθέντων· μαρτύριον δὲ οἱ εἶναι ὡς ἀληθέα ταῦτα λέγει, ὅτι ἐπὶ ψυχρὸν τὸν ἵπνον Περίανδρος τοὺς ἄρτους ἐπέβαλε. ταῦτα

δὲ ὡς ὀπίσω ἀπηγγέλθη τῷ Περιάνδρῳ, πιστὸν γάρ οἱ ἦν τὸ συμβόλαιον ὃς νεκρῶ
εἰσεὶσι Μελίση ἐμίγη, ἰθέως δὴ μετὰ τὴν ἀγγελίην κήρυγμα ἐποίησατο εἰς τὸ Ἑραιοὺν
ἐξίεναι πάσας τὰς Κορινθίων γυναῖκας. αἱ μὲν δὴ ὡς εἰς ὄρτην ἦσαν κόσμῳ τῷ
καλλίστῳ χρεώμεναι, ὃ δ' ὑποστήσας τοὺς δορυφόρους ἀπέδυσσε σφέας πάσας ὁμοίως,
τὰς τε ἐλευθέρας καὶ τὰς ἀμφιπόλους, συμφορήσας δὲ εἰς ὄρυγμα Μελίση ἐπευχόμενος
κατέκαιε. 4 ταῦτα δὲ οἱ ποιήσαντι καὶ τὸ δεύτερον πέμψαντι ἔφρασε τὸ εἶδωλον τὸ
Μελίσσης εἰς τὸν κατέθηκε χώρον τοῦ ξείνου τὴν παρακαταθήκην.»

14. Θουκυδίδης, 1, 46, 3-4

«ἐπειδὴ δὲ προσέμειξαν τῇ κατὰ Κέρκυραν ἡπειρῶ ἀπὸ Λευκάδος πλέοντες, ὁρμίζονται
εἰς Χειμέριον τῆς Θεσπρωτίδος γῆς. ἔστι δὲ λιμὴν, καὶ πόλις ὑπὲρ αὐτοῦ κεῖται ἀπὸ
θαλάσσης ἐν τῇ Ἐλαιάτιδι τῆς Θεσπρωτίδος Ἐφύρη. ἐξίησι δὲ παρ' αὐτὴν Ἀχερουσία
λίμνη εἰς θάλασσαν· διὰ δὲ τῆς Θεσπρωτίδος Ἀχέρων ποταμὸς ῥέων ἐσβάλλει εἰς αὐτὴν,
ἀφ' οὗ καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει. ῥεῖ δὲ καὶ Θύαμις ποταμὸς, ὀρίζων τὴν Θεσπρωτίδα καὶ
Κεστρίνην, ὣν ἐντὸς ἡ ἄκρα ἀνέχει τὸ Χειμέριον»

15. Αριστοφάνης, Βάτραχοι 470-472

«τοῖα Στυγὸς σε μελανοκάρδιος πέτρα
Ἀχερόντιός τε σκόπελος αἵματοσταγῆς
φρουροῦσι, Κωκυτοῦ τε περιδρομοὶ κύνες»

16. [Σκύλαξ], Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης
30.

«ΘΕΣΠΡΩΤΟΙ. Μετὰ δὲ Χαονίαν Θεσπρωτοὶ εἰσὶν ἔθνος. Οἰκοῦσι δὲ καὶ κατὰ κόμας·
ἔστι δὲ καὶ αὕτη εὐλίμενος. Ἐνταῦθά ἐστι λιμὴν, ὃν ὄνομα Ἐλαία. Εἰς τοῦτον τὸν λιμένα
ποταμὸς ἐξίησιν Ἀχέρων· καὶ λίμνη Ἀχερουσία, ἐξ ἧς ὁ Ἀχέρων ῥεῖ ποταμὸς.
Παράπλους δὲ τῆς Θεσπρωτίας ἡμισυ ἡμέρας.»

17. Στράβων, Γεωγραφικά VII, 7, 5

«Ἐπειτα ἄκρα Χειμέριον καὶ Γλυκὸς λιμὴν, εἰς ὃν ἐμβάλλει ὁ Ἀχέρων ποταμὸς, ῥέων ἐκ
τῆς Ἀχερουσίας λίμνης καὶ δεχόμενος πλείους ποταμούς, ὥστε καὶ γλυκαίνειν τὸν
κόλπον· ῥεῖ δὲ καὶ ὁ Θύαμις πλησίον. Ὑπέρκειται δὲ τούτου μὲν τοῦ κόλπου Κίχυρος, ἡ
πρότερον Ἐφύρα, πόλις Θεσπρωτῶν.»

18. Πλούταρχος, *Θησεύς* 31

«... αὐτὸς δὲ Πειρίθω τὴν ὑπουργίαν ἀποδιδούς, εἰς Ἑπειρον συναπεδήμησεν ἐπὶ τὴν Αἰδωνέως θυγατέρα τοῦ Μολοσσῶν βασιλέως, ὃς τῇ γυναικὶ Φερσεφόνην ὄνομα θέμενος, Κόρην δὲ τῇ θυγατρὶ, τῷ δὲ κυνὶ Κέρβερον, ἐκέλευε τούτῳ διαμάχεσθαι τοὺς μνωμένους τὴν παῖδα καὶ λαβεῖν τὸν κρατήσαντα. τοὺς μέντοι περὶ τὸν Πειρίθου οὐ μνηστῆρας ἤκειν, ἀλλ' ἄρπασομένους πυνθανόμενος συνέλαβε· καὶ τὸν μὲν Πειρίθου ἐυθύς ἠφάνισε διὰ τοῦ κυνός, τὸν δὲ Θησέα καθείρξας ἐφύλαττεν.»

19. Πλούταρχος, *Θησεύς* 35, 1-2

«Αἰδωνέως δὲ τοῦ Μολοσσοῦ ξενίζοντος Ἡρακλέα καὶ τῶν περὶ τὸν Θησέα καὶ Πειρίθου κατὰ τύχην μνησθέντος, ἃ τε πράζοντες ἤλθον καὶ ἃ φωραθέντες ἔπαθον, βαρέας ἤνεγκεν ὁ Ἡρακλῆς, τοῦ μὲν ἀπολωλότος ἀδόξως, τοῦ δὲ ἀπολλυμένου. καὶ περὶ Πειρίθου μὲν οὐδὲν ὤφειτο ποιήσῃν πλέον ἐγκαλῶν, τὸν δὲ Θησέα παρηγεῖτο καὶ χάριν ἠξίου ταύτην αὐτῷ δοθῆναι. Συγχωρήσαντος δὲ τοῦ Αἰδωνέως, λυθεὶς ὁ Θησεύς ἐπανῆλθε μὲν εἰς τὰς Ἀθήνας, οὐδέπω παντάπασι τῶν φίλων αὐτοῦ κεκρατημένων, καὶ ὅσα ὑπῆρχε τεμένη πρότερον αὐτῷ τῆς πόλεως ἐξελούσης ἅπαντα καθιέρωσε τῷ Ἡρακλεῖ καὶ προσηγόρευσε ἀντὶ Θησειῶν Ἡράκλεια, πλὴν τεσσάρων, ὡς Φιλόχορος ἰστόρηκεν».

20. Πausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1, 17, 4

«ἐς δὲ τὴν τελευταίαν τὴν Θησεύς πολλὰ ἤδη καὶ οὐχ ὁμολογοῦντα εἴρηται· δεδέσθαι τε γὰρ αὐτὸν λέγουσιν ἐς τόδε ἕως ὑφ' Ἡρακλέους ἀναχθείη, πιθανώτατα δὲ ὧν ἤκουσα· Θησεύς ἐς Θεσπρωτοὺς ἐμβαλὼν, τοῦ βασιλέως τῶν Θεσπρωτῶν γυναῖκα ἀρπάσων, τὸ πολὺ τῆς στρατιᾶς οὕτως ἀπόλλυσι, καὶ αὐτὸς τε καὶ Πειρίθους— Πειρίθους γὰρ καὶ τὸν γάμον σπεύδων ἐστράτευεν— ἤλωσαν, καὶ σφᾶς ὁ Θεσπρωτὸς δήσας εἶχεν ἐν Κιχύρῳ.»

21. Πausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1, 17, 5

«γῆς δὲ τῆς Θεσπρωτίδος ἔστι μὲν που καὶ ἄλλα θεᾶς ἄξια, ἱερόν τε Διὸς ἐν Δωδώνῃ καὶ ἱερά τοῦ θεοῦ φηγός· πρὸς δὲ τῇ Κιχύρῳ λίμνῃ τέ ἐστὶν Ἀχερουσία καλουμένη καὶ ποταμὸς Ἀχέρων, ρεῖ δὲ καὶ Κωκυτὸς ὕδωρ ἀτερπέστατον. Ὅμηρός τέ μοι δοκεῖ ταῦτα ἑωρακῶς ἔς τε τὴν ἄλλην ποιήσιν ἀποτολμῆσαι τῶν ἐν Αἴδου καὶ δὴ καὶ τὰ ὀνόματα τοῖς ποταμοῖς ἀπὸ τῶν ἐν Θεσπρωτίδι θέσθαι.»

22. Πανσανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9, 30, 6

«ἄλλοις δὲ εἰρημένον ἐστὶν ὡς προαποθανούσης οἱ τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὸ Ἄορνον δι' αὐτὴν τὸ ἐν τῇ Θεσπρωτίδι ἀφίκετο: εἶναι γὰρ πάλαι νεκυομαντεῖον αὐτόθι»

23. Πανσανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 10, 28

«τὸ δὲ ἕτερον μέρος τῆς γραφῆς τὸ ἐξ ἀριστερᾶς χειρὸς, ἔστιν Ὀδυσσεὺς καταβεβηκῶς ἐς τὸν Αἴδην ὀνομαζόμενον, ὅπως Τειρεσίου τὴν ψυχὴν περὶ τῆς ἐς τὴν οἰκείαν ἐπέρηται σωτηρίας: ἔχει δὲ οὕτω τὰ ἐς τὴν γραφὴν. ὕδωρ εἶναι ποταμὸς ἔοικε, δηλαδὴ ὡς ὁ Ἀχέρων, καὶ κάλαμοι τε ἐν αὐτῷ πεφυκότες καὶ ἀμυδρὰ οὕτω δὴ τι τὰ εἶδη τῶν ἰχθύων σκιάς μᾶλλον ἢ ἰχθῶς εἰκάσεις. καὶ ναῦς ἐστὶν ἐν τῷ ποταμῷ καὶ ὁ πορθμεὺς ἐπὶ ταῖς κώπαις.»

24. Κλήμης Αλεξανδρείας, *Προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας* 2, 11, 1

«Ἄδυστα τοίνυν ἄθεα μὴ πολυπραγμονεῖτε μηδὲ βαράθρων στόματα τερατείας ἔμπλεα ἢ λέβητα Θεσπρώτιον ἢ τρίποδα Κιρραῖον ἢ Δωδωναῖον Χαλκεῖον»

25. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 50,12, 2

«Καὶ διὰ τοῦτο τὸν τε πεζὸν ὑπὸ τὰ ὄρη τὰ Κεραύνια ἐκβιβάσας ἐκεῖσε ἔπεμψε, καὶ αὐτὸς ταῖς ναυσὶ τὴν Κέρκυραν ἐκλειφθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἐμφρουρούντων λαβὼν ἐς τὸν λιμένα τὸν γλυκὸν ὀνομασμένον κατέσχε 'καλεῖται δὲ οὕτως ὅτι πρὸς τοῦ ποταμοῦ τοῦ ἐς αὐτὸν ἐσβάλλοντος γλυκαίνεται, καὶ ναύσταθμόν τε ἐν αὐτῷ ἐποίησατο καὶ ἐκεῖθεν ὀρμώμενος ἐπὶ τὸ Ἄκτιον ἐπέπλει.»

26. Lucius Ampelius, *Liber Memorialis* 82-83.

“Argis in Epiro quod ippaton appellatur: ibi pons magnus columnatus duplex, quem Medea aedificari imperasse fertur. Ibi picta sunt gubernacula Argonautarum quae cepta navis. Ibi Iovis templum Typhonis, unde est ad inferos descensus ad tollendas sortes; in quo loco dicuntur qui descenderunt Iovem ipsum videre”.

27. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς* 4, 3, 3

«Τῶν δὲ πλοίων αὐτοῦ εἰς τὸν Γλυκὸν ἐνορμισθέντων ποταμόν, ὡς εἴρηται, τούτου ὀλιγωθέντος διὰ τὴν ἀνδρίαν ἤδη μετὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸ ἐπιγεγονὸς ἔαρ τοῦ θέρους

θερμότερον ἐπιβάλλοντος, καὶ μὴδ' ὅποσον ταῖς χαράδραις εἴωθε καταρρεῖν ὕδωρ ἔχοντος ἐν ἀμηχανία ἦν μὴ δυνάμενος αὐτὸς αὐτὰ εἰς τὴν θάλασσαν ἐλκύσαι.»

Γ. Πηγές για το Νεκρομαντείο στο Ταΐναρον

28. Στράβων, *Γεωγραφικά* VIII, 5, 1

«ἐν δὲ τῷ κόλπῳ τῆς παραλίας τὸ μὲν Ταΐναρον ἀκτὴ ἐστὶν ἐκκειμένη τὸ ἱερὸν ἔχουσα τοῦ Ποσειδῶνος ἐν ἄλσει ἰδρυμένον· πλησίον δ' ἐστὶν ἄντρον, δι' οὗ τὸν Κέρβερον ἀναχθῆναι μυθεύουσιν ὑφ' Ἡρακλέους ἐξ αἴδου.»

29. Πausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 3, 25, 4-7

«Τευθρώνης δὲ ἀπέχει πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν σταδίους ἐς θάλασσαν ἀνέχουσα ἄκρα Ταΐναρον, καὶ λιμένες ὃ τε Ἀχιλλεῖός ἐστι καὶ Ψαμαθοῦς, ἐπὶ δὲ τῇ ἄκρᾳ ναὸς εἰκασμένος σπηλαίῳ καὶ πρὸ αὐτοῦ Ποσειδῶνος ἄγαλμα. ἐποίησαν δὲ Ἑλλήνων τινὲς ὡς Ἡρακλῆς ἀναγάγοι ταύτη τοῦ Αἴδου τὸν κύνα, οὔτε ὑπὸ γῆν ὁδοῦ διὰ τοῦ σπηλαίου φερούσης οὔτε ἔτοιμον ὄν πεισθῆναι θεῶν ὑπόγειον εἶναι τινα οἴκησιν ἐς ἣν ἀθροίζεσθαι τὰς ψυχάς. ἀλλὰ Ἐκαταῖος μὲν ὁ Μιλήσιος λόγον εὔρεν εἰκότα, ὄφιν φήσας ἐπὶ Ταϊνάρῳ τραφῆναι δεινόν, κληθῆναι δὲ Αἴδου κύνα, ὅτι ἔδει τὸν δηχθέντα τεθνάναι παραυτίκα ὑπὸ τοῦ ἰοῦ, καὶ τοῦτον ἔφη τὸν ὄφιν ὑπὸ Ἡρακλέους ἀχθῆναι παρ' Εὐρυσθέα: Ὅμηρος δὲ-- πρῶτος γὰρ ἐκάλεσεν Αἴδου κύνα ὄντινα Ἡρακλῆς ἦγεν --οὔτε ὄνομα ἔθετο οὐδὲν οὔτε συνέπλασεν ἐς τὸ εἶδος ὡσπερ ἐπὶ τῇ Χιμαίρᾳ: οἱ δὲ ὕστερον Κέρβερον ὄνομα ἐποίησαν καὶ κυνὶ τᾶλλα εἰκάζοντες κεφαλὰς τρεῖς φασὶν ἔχειν αὐτὸν, οὐδὲν τι μᾶλλον Ὅμηρου κύνα τὸν ἀνθρώπῳ σύντροφον εἰρηκότος ἢ εἰ δράκοντα ὄντα ἐκάλεσεν Αἴδου κύνα. ἀναθήματα δὲ ἄλλα τέ ἐστὶν ἐπὶ Ταϊνάρῳ καὶ Ἀρίων ὁ κιθαρωδὸς χαλκοῦς ἐπὶ δελφίνος».

30. Σούδα, βλ. λ. *Ἀρχίλοχος*

«... καὶ ὅτε ἦκεν ὁ ἀποκτείνας αὐτὸν, Καλώνδας μὲν ὄνομα, Κόραξ δὲ ἐπώνυμον, τοῦ θεοῦ δεόμενος ὑπὲρ ὧν ἐδεῖτο, οὐ προσήκατο αὐτὸν ἢ Πυθία ὡς ἐναγῆ, ἀλλὰ ταῦτα δήπου τὰ θρυλούμενα ἀνεῖπεν. ὁ δὲ ἄρα προεβάλλετο τὰς τοῦ πολέμου τύχας καὶ ἔλεγεν, ὡς ἦκεν ἐς ἀμφίβολον ἢ δρᾶσαι ἢ παθεῖν, ὅσα ἔπραξε, καὶ ἠξίου μὴ ἀπεχθάνεσθαι τῷ θεῷ εἰ τῷ ἑαυτοῦ δαίμονι ζῆ, καὶ ἐπήρᾳτο, ὅτι μὴ τέθηκε μᾶλλον ἢ ἀπέκτεινε. καὶ ταῦτα ὁ θεὸς οἰκτεῖρει καὶ αὐτὸν κελεύει ἐλθεῖν εἰς Ταΐναρον, ἔνθα Τέττιζ τέθαιται, καὶ

μειλίξασθαι τὴν τοῦ Τελεσικλείου παιδὸς ψυχὴν καὶ πραῦναι χοαῖς. οἷς ἐπέισθη, καὶ τῆς μήνιδος τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ ἐξάντης ἐγένετο ...».

31. Πλούταρχος, *Ηθικά* 565e-f.

«Ὁ γὰρ ἀποκτείνας ἐν τῇ μάχῃ τὸν Ἀρχιλόχον ἐκαλεῖτο Καλώνδης, ὡς ἔοικεν, ἦν δ' αὐτῷ Κόραξ ἐπωνύμιον. Ἐκβληθεὶς δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Πυθίας ὡς ἱερὸν ἄνδρα τῶν Μουσῶν ἀνηρηκῶς, εἶτα χρησάμενος λιταῖς τισι καὶ προστροπαῖς μετὰ δικαιολογίας ἐκελεύσθη πορευθεὶς ἐπὶ τὴν τοῦ Τέττιγος οἴκησιν ἰλάσασθαι τὴν τοῦ Ἀρχιλόχου ψυχὴν. Τοῦτο δ' ἦν ὁ Ταίναρος· ἐκεῖ γὰρ φασιν ἐλθόντα μετὰ στόλου Τέττιγα τὸν Κρήτα πόλιν κτίσαι καὶ κατοικῆσαι παρὰ τὸ ψυχοπομπεῖον. δὲ καὶ Σπαρτιάταις χρησθὲν ἰλάσασθαι τὴν Πausανίου ψυχὴν ἐξ Ἰταλίας μεταπεμφθέντες οἱ ψυχαγωγοὶ καὶ θύσαντες ἀπεσπάσαντο τοῦ ἱεροῦ τὸ εἶδωλον»

32. Pomponius Mela, *De Chorographia* 2, 2, 51

«*in ipso Taenaro Neptuni templum et specus, illi quem in Ponto Acherusium diximus facie et fabula similis*»

Δ. Πηγές για το Νεκρομαντείο στην Ηράκλεια του Πόντου

33. Κόιντος Σμύρνης, *Τὰ μετὰ τὸν Ὅμηρον* 6, 470-491

Νυμφαίου ποταμοῖο μάλα σχεδὸν εὐρέος ἄντρου,
ἄντρου θηητοῖο, τὸ δὴ φάτις ἔμμεναι αὐτῶν
ἱρὸν Νυμφάων, ὅποσαι περὶ μακρὰ νέμονται
οὔρεα Παφλαγόνων καὶ ὅσαι περὶ βοτρύεσσαν
ναίουσ' Ἡράκλειαν· ἔοικε δὲ κείνο θεοῖσιν
ἄντρον, ἐπεὶ ῥα τέτυκται ἀπειρέσιον μὲν ἰδέσθαι
λαῖνεον, ψυχρὸν δὲ διὰ σπέος ἔρχεται ὕδωρ
κρυστάλλω ἀτάλαντον, ἐνὶ μυχάτοισι δὲ πάντῃ
λαῖνεοι κρητῆρες ἐπὶ στυφελῆσι πέτρῃσιν
αἰζῆων ὡς χερσὶ τετυγμένοι ἰνδάλλονται·
ἀμφ' αὐτοῖσι δὲ Πᾶνες ὁμῶς Νύμφαι τ' ἐρατειναί,
ἱστοί τ' ἠλακάται τε, καὶ ἄλλ' ὅσα τεχνήεντα
ἔργα πέλει θνητοῖσι, τὰ καὶ περὶ θαῦμα βροτοῖσιν
εἶδεται ἐρχομένοισιν ἔσω ἱεροῖο μυχοῖο·

τῷ ἔνι δοιαὶ ἔνεισι καταβασίαι τ' ἄνοδοί τε,
ἢ μὲν πρὸς βορέαιο τετραμμένη ἠχήμεντος
πνοιάς, ἢ δὲ νότιοιο καταντίον ὑγρὸν ἀέντος,
τῇ θνητοὶ νίσσονται ὑπὸ σπέος εὐρὸν θεάων·
ἢ δ' ἐτέρη μακάρων πέλεται ὁδός, οὐδέ μιν ἄνδρες
ῥηιδίως πατέουσιν, ἐπεὶ χάος εὐρὸν τέτυκται
μέχρις ἐπ' Αἴδονῆος ὑπερθύμοιο βέρεθρον·
ἀλλὰ τὰ μὲν μακάρεσσι πέλει θέμις εἰσοράασθαι.

34. Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι. Κίμων 6, 4-6.

«λέγεται δὲ παρθένον τινὰ Βυζαντίαν ἐπιφανῶν γονέων, ὄνομα Κλεονίκην, ἐπ' αἰσχύνῃ τοῦ Πausανίου μεταπεμπομένου, τοὺς μὲν γονεῖς ὑπ' ἀνάγκης καὶ φόβου προσέσθαι τὴν παῖδα, τὴν δὲ τῶν πρὸ τοῦ δωματίου δεηθεῖσαν ἀνελέσθαι τὸ φῶς, διὰ σκότους καὶ σιωπῆς τῇ κλίνῃ προσιοῦσαν ἤδη τοῦ Πausανίου καθεύδοντος, ἐμπεσεῖν καὶ ἀνατρέψαι τὸ λυχνίον ἄκουσαν· τὸν δ' ὑπὸ τοῦ ψόφου ταραχθέντα καὶ σπασάμενον τὸ παρακείμενον ἐγχειρίδιον, ὧς τινος ἐπ' αὐτὸν ἐχθροῦ βαδίζοντος, πατάξει καὶ καταβαλεῖν τὴν παρθένον, ἐκ δὲ τῆς πληγῆς ἀποθανοῦσαν αὐτὴν οὐκ ἔαν τὸν Πausανίαν ἡσυχάζειν, ἀλλὰ νύκτωρ εἰδῶλον αὐτῷ φοιτῶσαν εἰς τὸν ὕπνον ὀργῇ λέγειν τόδε τὸ ἠρῶον·

στεῖχε δίκης ἄσπον· μάλα τοι κακὸν ἀνδράσιν ὕβρις.

ἐφ' ᾧ καὶ μάλιστα χαλεπῶς ἐνεγκόντες οἱ σύμμαχοι μετὰ τοῦ Κίμωνος ἐξεπολιόρκησαν αὐτόν. ὁ δ' ἐκπεσὼν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῷ φάσματι ταραττόμενος, ὡς λέγεται, κατέφυγε πρὸς τὸ νεκρομαντεῖον εἰς Ἡράκλειαν, καὶ τὴν ψυχὴν ἀνακαλούμενος τῆς Κλεονίκης παρηγεῖτο τὴν ὀργήν. ἢ δ' εἰς ὄψιν ἐλθοῦσα ταχέως ἔφη παύσεσθαι τῶν κακῶν αὐτὸν ἐν Σπάρτῃ γενόμενον, αἰνιττομένη, ὡς ἔοικε, τὴν μέλλουσαν αὐτῷ τελευτήν. ταῦτα μὲν οὖν ὑπὸ πολλῶν ἱστόρηται.

Ε. Πηγές για το Νεκρομαντεῖο στη λίμνη Avernus

35. Στράβων, Γεωγραφικά, I, 2, 18

«τοὺς δὲ ἐν Κύμηι καὶ Δικαιαρχείαι καὶ Βεσβίωι Πυριφλεγέθοντα καὶ Ἀχερουσίαν λίμνην καὶ νεκρομαντεῖον τὸ ἐν τῷ Ἀόρνωι καὶ Βάιον καὶ Μισηγνὸν τῶν Ὀδυσσεῶς

εταίρων τινάς; οὕτω δὲ καὶ τὰ περὶ Σειρηνούσσης καὶ τὰ περὶ τὸν πορθμὸν καὶ Σκύλλαν καὶ Χάρυβδιν καὶ Αἰόλον»

36. Στράβων, Γεωγραφικά, V, 4, 5

«Πλησίον δὲ τῆς Κύμης τὸ Μισσηνὸν ἀκρωτήριον καὶ ἐν τῷ μεταξὺ Ἀχερουσία λίμνη, τῆς θαλάττης ἀνάχυσίς τις τεναγώδης. κάμψαντι δὲ τὸ Μισσηνὸν λιμὴν εὐθὺς ὑπὸ τῆι ἄκρῃ, καὶ μετὰ τοῦτον ἐγκολπίζουσα ἡιῶν εἰς βάθος, ἐν ἧι αἱ Βαῖαι καὶ τὰ θερμὰ ὕδατα τὰ καὶ πρὸς τρυφήν καὶ πρὸς θεραπείαν νόσων ἐπιτήδεια. ταῖς δὲ Βαίαις συνεχῆς ὁ τε Λοκρῖνος κόλπος καὶ ἐντὸς τούτου ὁ Ἄορνος χερρόνησον ποιῶν τὴν ἀπολαμβανομένην μέχρι Μισσηνοῦ γῆν ἀπὸ τῆς μεταξὺ Κύμης καὶ αὐτοῦ. λοιπὸς γάρ ἐστιν ὀλίγων σταδίων ἰσθμὸς διὰ τῆς διώρυγος ἐπ’ αὐτὴν Κύμην καὶ τὴν πρὸς αὐτῆι θάλατταν. ἐμύθευον δ’ οἱ πρὸ ἡμῶν ἐν τῷ Ἄορνῳ τὰ περὶ τὴν νέκυϊαν τὴν Ὀμηρικὴν· καὶ δὴ καὶ νεκυομαντεῖον ἱστοροῦσιν ἐνταῦθα γενέσθαι καὶ Ὀδυσσεά εἰς τοῦτ’ ἀφικέσθαι. ἔστι δ’ ὁ μὲν Ἄορνος κόλπος ἀγχιβαθῆς καὶ ἀρτίστομος, λιμένος καὶ μέγεθος καὶ φύσιν ἔχων, χρεῖαν δ’ οὐ παρεχόμενος λιμένος διὰ τὸ προκεῖσθαι τὸν Λοκρῖνον κόλπον προσβραχῆ καὶ πολύν. περικλείεται δ’ [ὁ] Ἄορνος ὀφρύσιν ὀρθίαις ὑπερκειμέναις πανταχόθεν πλὴν τοῦ εἴσπλου, νῦν μὲν ἡμέρωσ ἐκπεπονημέναις πρότερον δὲ συνηρεφέσιν ἀγρίαι ὕληι μεγαλοδένδρῳ καὶ ἀβάτῳ, αἱ κατὰ δεισιδαιμονίαν κατάσκιον ἐποίουν τὸν κόλπον. προσεμύθευον δ’ οἱ ἐπιχώριοι καὶ τοὺς ὄρνεις τοὺς ὑπερπετεῖς γινομένους καταπίπτειν εἰς τὸ ὕδωρ φθειρομένους ὑπὸ τῶν ἀναφερομένων ἀέρων, καθάπερ ἐν τοῖς Πλουτωνίοις. καὶ τοῦτο [τὸ] χωρίον Πλουτωνίων τι ὑπελάμβανον καὶ τοὺς Κιμμερίους ἐνταῦθα λέγεσθαι· καὶ εἰσέπλεόν γε προθυσάμενοι καὶ ἰλασάμενοι τοὺς καταχθονίους δαίμονας, ὄντων τῶν ὑφηγουμένων τὰ τοιαύδε ἱερέων ἡργολαβηκότων τὸν τόπον. ἔστι δὲ πηγὴ τις αὐτόθι ποτίμου ὕδατος ἐπὶ τῆι θαλάττῃ· τούτου δ’ ἀπείχοντο πάντες τὸ τῆς Στυγὸς ὕδωρ νομίσαντες· καὶ τὸ μαντεῖον ἐνταῦθά που ἴδρυται· τὸν τε Πυριφλεγέθοντα ἐκ τῶν θερμῶν ὑδάτων ἐτεκμαίροντο τῶν πλησίον τῆς Ἀχερουσίας. Ἐφορος δὲ τοῖς Κιμμερίοις προσοικειῶν τὸν τόπον φησὶν αὐτοὺς ἐν καταγείοις οἰκίαις οἰκεῖν ἅς καλοῦσιν ἀργίλλας, καὶ διὰ τινῶν ὀρυγμάτων παρ’ ἀλλήλους τε φοιτᾶν καὶ τοὺς ξένους εἰς τὸ μαντεῖον δέχεσθαι πολὺ ὑπὸ γῆς ἰδρυσμένον· ζῆν δ’ ἀπὸ μεταλλείας καὶ τῶν μαντευομένων, καὶ τοῦ βασιλέως ἀποδείξαντος αὐτοῖς συντάξεις. εἶναι δὲ τοῖς περὶ τὸ χρηστήριον ἔθος πάτριον μηδένα τὸν ἥλιον ὄρᾶν, ἀλλὰ τῆς νυκτὸς ἔξω πορεύεσθαι τῶν χασμάτων· καὶ διὰ τοῦτο τὸν ποιητὴν περὶ αὐτῶν εἰπεῖν ὡς ἄρα «οὐδέ ποτ’ αὐτοὺς ἥελιος φαέθων ἐπιδέρεται». ὕστερον δὲ διαφθαρήναι τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ βασιλέως τινός, οὐκ ἀποβάντος αὐτῷ

τοῦ χρησιμοῦ, τὸ δὲ μαντεῖον ἔτι συμμένειν μεθεστηκὸς εἰς ἕτερον τόπον. τοιαῦτα μὲν οἱ πρὸ ἡμῶν ἐμυθολόγουν, νυνὶ δὲ τῆς μὲν ὕλης τῆς περὶ τὸν Ἄορνον κοπέισης ὑπὸ Ἀγρίππα, τῶν δὲ χωρίων κατοικοδομηθέντων, ἀπὸ δὲ τοῦ Ἄορνου διώρυγος ὑπονόμου τιμηθείσης μέχρι Κόμης, ἅπαντ' ἐκεῖνα ἐφάνη μῦθος, τοῦ Κοκκηίου τοῦ ποιήσαντος τὴν διώρυγα ἐκείνην τε καὶ ἐπὶ νέαν πόλιν ἐκ Δικαιαρχείας ἐπὶ ταῖς Βαίαις, ἐπακολουθήσαντός πως τῶι περὶ τῶν Κιμμερίων ἀρτίως λεχθέντι λόγῳ, τυχὸν ἴσως καὶ πάτριον νομίσαντος τῶι τόπῳ τούτῳ δι' ὀρυγμάτων εἶναι τὰς ὁδοὺς».

37. Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 4, 22

«Ὁ δ' Ἡρακλῆς ἐκ τοῦ Φλεγραίου πεδίου κατελθὼν ἐπὶ τὴν θάλατταν κατεσκεύασεν ἔργα περὶ τὴν Ἄορνον ὀνομαζομένην λίμνην, ἱερὰν δὲ Φερσεφόνης νομιζομένην. κεῖται μὲν οὖν ἡ λίμνη μεταξὺ Μισηνοῦ καὶ Δικαιαρχείων, πλησίον τῶν θερμῶν ὑδάτων, ἔχει δὲ τὴν μὲν περίμετρον ὡς πέντε σταδίων, τὸ δὲ βάθος ἄπιστον· ἔχουσα γὰρ ὕδωρ καθαρῶτατον φαίνεται τῇ χρῶα κυανοῦν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ βάθους. μυθολογοῦσι δὲ τὸ μὲν παλαιὸν γεγενῆσθαι νεκρομαντεῖον πρὸς αὐτῇ, ὃ τοῖς ὕστερον χρόνοις καταλελύσθαι φασίν».

Στ. Πηγές για τα ελάσσονα νεκρομαντεία και τα ιερά με υπόγεια κρύπτη

38. Πausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις* 3, 17, 9

«τοῦτο τὸ ἄγος οὐκ ἐξεγένετο ἀποφυγεῖν Πausanία, καθάρσια παντοῖα καὶ ἱεσίας δεξαμένῳ Διὸς Φυζίου καὶ δὴ ἐς Φιγαλίαν ἐλθόντι τὴν Ἀρκάδων παρὰ τοὺς ψυχαγωγούς: δίκην δὲ ἦν εἰκὸς ἦν Κλεονίκη τε ἀπέδωκε καὶ τῷ θεῷ. Λακεδαιμόνιοι δὲ ἐκτελοῦντες πρόσταγμα ἐκ Δελφῶν τὰς τε εἰκόνας ἐποίησαντο τὰς χαλκᾶς καὶ δαίμονα τιμῶσιν Ἐπιδώτην, τὸ ἐπὶ Πausanία τοῦ Ἰκεσίου μῆνιμα ἀποτρέπειν τὸν Ἐπιδώτην λέγοντες τοῦτον».

39. Πλούταρχος, *Ἠθικά* 590b-592f (*Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*)

Ἐφη δὲ καταβάς εἰς τὸ μαντεῖον περιτυχεῖν σκότῳ πολλῷ τὸ πρῶτον, εἴτ' ἐπευζάμενος κεῖσθαι πολὺν χρόνον οὐ μάλα συμφρονῶν ἐναργῶς εἴτ' ἐγρήγορεν εἴτ' ὀνειροπολεῖ· πλὴν δόξαί γε τῆς κεφαλῆς ἅμα ψόφῳ προσπεσόντι πληγείσης τὰς ῥαφὰς διαστάσας μεθιέναι τὴν ψυχὴν. ὡς δ' ἀναχωροῦσα κατεμίγνυτο πρὸς ἀέρα διαυγῆ καὶ καθαρὸν ἀσμένη, πρῶτον μὲν ἀναπνεῦσαι τότε δοκεῖν διὰ χρόνου συχνοῦ τεινομένην τέως καὶ πλείονα γίνεσθαι τῆς πρότερον ὥσπερ ἰστίον ἐκπεταννύμενον, ἔπειτα κατακούειν

ἀμαυρῶς ροίζου τινὸς ὑπὲρ κεφαλῆς περιελαυνομένου φωνὴν ἠδεῖαν ἰέντος. ἀναβλέψας δὲ τὴν μὲν γῆν οὐδαμοῦ καθορᾶν, νήσους δὲ λαμπομένας μαλακῶ πυρὶ κατ' ἀλλήλων ἐξαμειβούσας ἄλλην ἄλλοτε χροῶν ὥσπερ βαφὴν ἅμα τῷ φωτὶ ποικιλλομένῳ κατὰ τὰς μεταβολάς. φαίνεσθαι δὲ πλήθει μὲν ἀναρίθμους μεγέθει δ' ὑπερφυεῖς, οὐκ ἴσας δὲ πάσας ἀλλ' ὁμοίως κυκλοτερεῖς· οἶεσθαι δὲ ταύταις τὸν αἰθέρα κύκλῳ φερομέναις ὑπορροίζεῖν λιγυρῶς· εἶναι γὰρ ὁμολογουμένην τῇ τῆς κινήσεως λειότητι τὴν πραότητα τῆς φωνῆς ἐκείνης ἐκ πασῶν συνηρμοσμένης. διὰ μέσου δ' αὐτῶν θάλασσαν ἢ λίμνην ὑποκεχύσθαι τοῖς χρώμασι διαλάμπουσαν διὰ τῆς γλαυκότητος ἐπιμιγνυμένοις· καὶ τῶν νήσων ὀλίγας μὲν δι' ἐκπλεῖν κατὰ πόρον καὶ διακομίζεσθαι πέραν τοῦ ρεύματος, ἄλλας δὲ πολλὰς - - - ἐφέλκεσθαι τῇ - - - σχεδὸν ὑποφερομένης. εἶναι δὲ τῆς θαλάσσης πῆ μὲν πολὺ βάθος κατὰ νότον μάλιστα, πῆ δ' ἄραια τενάγη καὶ βραχέα, πολλαχῆ δὲ καὶ ὑπερχεῖσθαι καὶ ἀπολείπειν αὐθις οὐ μεγάλας ἐκβολὰς λαμβάνουσαν, καὶ τῆς χροῶς τὸ μὲν ἄκρατον καὶ πελάγιον, τὸ δ' οὐ καθαρὸν ἀλλὰ συγκεχυμένον καὶ λιμνωδες. τῶν δὲ ῥοθίων τὰς νήσους ἅμα περιγινομένας ἐπανάγειν· οὐ μὴν εἰς ταῦτ' ἀρχῇ συνάπτειν τὸ πέραν οὐδὲ ποιεῖν κύκλον, ἀλλ' ἡσυχῇ παραλλάσσειν τὰς ἐπιβολὰς ἔλικα ποιούσας μίαν ἐν τῷ περιστρέφεσθαι. τούτων δὲ πρὸς τὸ μέσον μάλιστα τοῦ περιέχοντος καὶ μέγιστον ἐγκεκλίσθαι τὴν θάλασσαν ὀλίγῳ τῶν ὀκτῶ μερῶν τοῦ παντὸς ἔλαττον, ὡς αὐτῷ κατεφαίνετο· δύο δ' αὐτὴν ἔχειν ἀναστομώσεις πυρὸς ἐμβάλλοντας ἐναντίους ποταμοὺς δεχομένας, ὥστ' ἐπὶ πλεῖστον ἀνακοπτομένην κοχλάζειν καὶ ἀπολευκαίνεσθαι τὴν γλαυκότητα. ταῦτα μὲν οὖν ὄρᾶν τερπόμενος τῇ θέᾳ· κάτω δ' ἀπιδόντι φαίνεσθαι χάσμα μέγα στρογγύλον οἷον ἐκτετμημένης σφαίρας, φοβερὸν δὲ δεινῶς καὶ βαθύ, πολλοῦ σκότους πλήρες οὐχ ἡσυχάζοντος ἀλλ' ἐκταραττομένου καὶ ἀνακλύζοντος πολλάκις· ὅθεν ἀκούεσθαι μυρίας μὲν ὠρυγὰς καὶ στεναγμοὺς ζῶων μυρίων δὲ κλαυθμὸν βρεφῶν καὶ μεμιγμένους ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὄδυρμούς, ψόφους δὲ παντοδαποὺς καὶ θορύβους ἐκ βάθους πόρρωθεν ἀμυδροὺς ἀναπεμπομένους | οἷς οὐ μετρίως αὐτὸς ἐκπεπλήχθαι. χρόνου δὲ προϊόντος εἶπεῖν τινα πρὸς αὐτὸν οὐχ ὀρώμενον ὧ Τίμαρχε, τί ποθεῖς πυθέσθαι· ... παυσασμένης δὲ τῆς φωνῆς βούλεσθαι μὲν αὐτὸν ὁ Τίμαρχος ἔφη θεάσασθαι περιστρέφοντα, τίς ὁ φθεγγόμενος εἶη· σφόδρα δὲ τὴν κεφαλὴν αὐθις ἀλήσας, καθάπερ βία συμπιεσθεῖσαν, οὐδὲν ἔτι γινώσκειν οὐδ' αἰσθάνεσθαι τῶν καθ' ἑαυτόν, εἶτα μέντοι μετὰ μικρὸν ἀνενεγκῶν ὄρᾶν αὐτὸν ἐν Τροφωνίου παρὰ τὴν εἴσοδον, οὐτὲρ ἐξ ἀρχῆς κατεκλίθη, κείμενον».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για τη συντομογράφιση των τίτλων των περιοδικών ακολουθήθηκε το σύστημα της *American Journal of Archaeology*.

Ελληνική

Αγγέλη, Α. 2015α. «Πρόλογος.» Στο: Αγγέλη 2015δ, 6-9.

Αγγέλη, Α. 2015β. “Ο Αρχαιολογικός Χώρος του Νεκρομαντείου.” Στο: Αγγέλη 2015γ, 20-32.

Αγγέλη, Α. (επιμ.) 2015γ. *Οι Αρχαιολογικοί Χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας*. Πρέβεζα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Αγγέλη, Α. (επίμ.). 2015δ. *Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Κασσώπης*. Πρέβεζα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Ανδρέου, Η. 2009. «Η κοιλάδα του Γωρμού Πωγωνίου στην Ελληνιστική Εποχή.» Στο: *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Νησιά του Ιονίου*, 105-121. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.

Ανδρέου, Ι. και Ανδρέου, Η. 1997. «Ελληνιστικά Κεραμικά Σύνολα από το Δ. Νεκροταφείο της Αμβρακίας.» Στο *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, 79-92. Επιμέλεια από Λ. Κυπραίου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.

Αραβαντινός, Π. 1857. *Χρονογραφία Ηπείρου: των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Β΄, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Βλαστού.

Βασιλαντωνόπουλος, Στ.Α. και Μουρτζόπουλος, Ι.Ν. 2004. «Ακουστική Προσομοίωση Τελετουργικών και Δημόσιων Χώρων της Αρχαίας Ελλάδας.» Στο: *Ακουστική 2002. 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ακουστικής*. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Εταιρεία Ακουστικής.

Βασιλειάδης, Στ., Τζωρτζάτου, Α., Χριστοδούλου, Ε. και Φάτσιος, Σ. 2010. «Η Θεσπρωτία από τους αρχαϊκούς χρόνους ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση.» *Ιόνιος Λόγος* Β: 147-159.

Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Α.Μ. 1979. “Έντυπες σφραγίδες σε λαβές αμφορέων από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα και τη Δωδώνη.” *Δωδώνη* 8: 279-298.

- Βοκοποπούλου, Ι. 1973. *Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων*. Αθήνα: Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων.
- Βοκοποπούλου, Ι. 1994. «Η τελευταία οικία της μολοσσικής κόμης στη Βίτσα Ζαγορίου.» Στο: *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, 189-220. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γιαννοπούλου, Μ. 2016. «'Ιεροί' πίθοι: παρουσία και χρήση σε ιερά διαχρονικά και ιδιαίτερα στα Μητρώα της Μακεδονίας.» Στο: *ΗΧΑΔΙΝ Ι. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, 286-308. Επιμέλεια από Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Γκατζόγια, Ε. 2015. «Αρχαιοβοτανική Μελέτη.» Στο: *Αγγέλη 2015γ*, 32-33.
- Γραβάνη, Κ. 1988-1989. «Κεραμική των Ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο.» *Ηπειρωτικά Χρονικά* 29: 105-112.
- Γραβάνη, Κ. 2000. «Ανάγλυφοι σκύφοι από την Κασσώπη. Τα τοπικά εργαστήρια.» Στο: *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα – Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια*, 477-489. Επιμέλεια από Ε. Κυπραίου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Γραβάνη, Κ. 2007-2008. «Η αρχαιολογική έρευνα στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων.» *Δωδώνη* 36-37: 179-234.
- Γραβάνη, Κ. 2009. "Η ελληνιστική κεραμική της Βορειοδυτικής Ελλάδας." Στο: *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 47-65. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1957. «Συμβολή εις την τοπογραφίαν της αρχαίας Ηπείρου.» *ΑΕ*: 88-113.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1958α. «Ανασκαφικά Έρευναι εις την Ομηρικήν Εφύραν και το Νεκρομαντεϊόν της Αρχαίας Θεσπρωτίας.» *ΠΑΕ*: 107-112.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1958β. «Θεσπρωτία. Μεσοπόταμον.» *Έργον*: 95-103.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1960α. «Ανασκαφή του Νεκρομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας.» *ΠΑΕ*: 114-127.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1960β. «Θεσπρωτία-Νεκρομαντεϊόν.» *Έργον*: 102-111.
- Δάκαρης, Σ. 1960γ. «Περιοχή Φαναρίου.» *ΑΔ* 16: 201-205.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1961α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεϊόν του Αχέροντος.» *ΠΑΕ*: 108-119.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1961β. «Νεκρομαντεϊόν Εφύρας.» *Έργον*: 118-125.
- Δάκαρης, Σ. 1961-1962. «Μεσοπόταμον Φαναρίου.» *ΑΔ* 17 Β Χρονικά: 224.

- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεῖον του Αχέρωντος.» *ΠΑΕ*: 89-92.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963β. «Νεκρομαντεῖον Εφύρας.» *Έργον*: 57-64.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1963γ. «Περιοχή Νεκρομαντείου Εφύρας», *ΑΔ* 18 Β2 Χρονικά: 145-146.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεῖον του Αχέρωντος.» *ΠΑΕ*: 44-53.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964β. «Νεκρομαντεῖον Εφύρας.» *Έργον*: 51-64.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1964γ. «Μεσοπόταμον», *ΑΔ* Β3, Χρονικά: 310.
- Δάκαρης, Σ. 1965. «Το Νεκρομαντεῖον του Αχέρωντος.» *ΑΔ* 20 Β2: 345.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1970. *Αρχαιότητες Ηπείρου, Το Νεκρομαντεῖο του Αχέρωντα, Εφύρα-Πανδοσία-Κασσώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Απόλλων.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1972. *Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*. Αθήνα: Ίδρυμα Δοξιάδη.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1975α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεῖον του Αχέρωντος.» *ΠΑΕ*: 146-152.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1975β. «Νεκρομαντεῖον Αχέρωντος - Εφύρα.» *Έργον*: 82-90.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1976α. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντεῖον του Αχέρωντος και στην Ακρόπολη της Εφύρας. 1. Νεκρομαντεῖο» *ΠΑΕ*: 146-149.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1976β. «Αχέρων - Εφύρα.» *Έργον*: 80-88.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1977α. «Νεκρομαντεῖο – Εφύρα - Κασσώπη. 1. Νεκρομαντεῖο» *ΠΑΕ*: 140-141.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1977β. «Αχέρων – Εφύρα – Κασσώπη. 1. Νεκρομαντεῖο.» *Έργον*: 68-69.
- Δάκαρης, Σ. 1986. «Οδύσσεια και Ήπειρος.» Στο: *Ιλιάδα και Οδύσσεια: από τα Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 9-15 Σεπτεμβρίου 1984*, 141-170. Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1990α. «Νεκρομαντεῖο Αχέρωντος.» *ΠΑΕ*: 165-167.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1990β. «Νεκρομαντεῖο Αχέρωντος.» *Έργον*: 73-77.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1991α. «Νεκρομαντεῖο του Αχέρωντος.» *ΠΑΕ*: 178-181.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1991β. «Νεκρομαντεῖο Αχέρωντος.» *Έργον*: 58-62.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 1993. *Το Νεκρομαντεῖο του Αχέρωντα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Δάκαρης, Σ.Ι. 2010. *Λωδώνη*, 5^η έκδοση. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.

- Δρόσου, Δ. 2015α. «Η κοιλάδα του Αχέροντα & ο Γλυκός λιμνήν.» Στο Αγγέλη 2015γ, 10-19.
- Δρόσου, Δ. 2015β. «Εργασίες πεδίου, προστασίας, τεκμηρίωσης και υποδομές εξυπηρέτησης επισκεπτών» Στο: Αγγέλη 2015γ, 55-65.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1956. «Ψήφισμα του βασιλέως Νεοπτολέμου εκ Δωδώνης.» *ΑΕ*: 1-13.
- Ζαφρανάς, Β. και Π. Καραμπατζάκης 2009. «Διερεύνηση ακουστικών ιδιοτήτων Νεκρομαντείου Αχέροντα.» Στο: *ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ 2008, Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου της Εταιρείας Ελληνικής Ακουστικής (ΕΛΙΝΑ) Ξάνθη*, 13-26. Επιμέλεια από Ν. Μπάρκα. Ξάνθη.
- Ζάχος, Κ. 1990. «Κοινότητα Μεσοποτάμου.» *ΑΔ* 45 Β1: 250.
- Ζάχος, Κ. κ.α. 2007. «Επανεκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων: Η Μουσειολογική Μελέτη.» *Ηπειρωτικά Χρονικά* 41: 35-168
- Ζήδρου, Κ. 2008. *Ηπειρωτικά Ιερά και Μαντεία. Δωδώνη-Νεκρομαντείο*. Αθήνα: Θεατρική Λογοτεχνική Πολιτιστική Λαογραφική Εστία Ηπειρωτών.
- Ιωακειμίδου, Χ. και Κουτσοτόλη, Κ. 2015. «Αποκατάσταση της οθωμανικής κατοικίας (κούλια).» Στο Αγγέλη 2015γ, 69-73.
- Καλιτσουνάκης, Ι. 1953-1954. «Η εν τη αρχαία γραμματεία ψυχομαντεία των αποθνησκόντων.» *ΑΕ*: 146-156.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. 2008. *Γιτάνα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. 2009 (επιμ.). *Δίκτυο Αρχαιολογικών Χώρων Θεσπρωτίας*. Ηγουμενίτσα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ. και Λάμπρου, Β. 2008. *Ντόλιανη Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κάντα-Κίτσου, Αικ., Πάλλη, Ο. και Αναγνώστου, Ι. 2008. *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας*. Ηγουμενίτσα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Καράμπελας, Ν.Δ. 2005. “Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη.”, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42: 53-144.
- Καράμπελας, Ν.Δ. 2008. “Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας.”, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2: 45-127

- Καράμπελας, Ν.Δ. 2009. «Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας.» *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46: 142-215.
- Κατσαδήμα, Ι. 1997. «Αρχαιολογικά Κατάλοιπα στην περιοχή της Κάτω Λάκκας Σουλίου.» Στο: *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι. Ημερίδα, Αθήνα Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, 18-29. Αθήνα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Κοντογιάννη, Θ. 2001-2004. «Κτηματική περιφέρεια Μεσοποτάμου Δήμου Φαναριού (αγρός Δημητρίου).» *ΑΔ* 56-59 Β5: 91-92.
- Κωνσταντάκη, Α. 2015α. «Τα μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου.» Στο: *Αγγέλη* 2015γ, 34-40.
- Κωνσταντάκη, Α. 2015β. *Η κατοίκηση στα παράλια της Παλαιάς Ηπείρου από την Υστερη Αρχαιότητα ως την αρχή της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου*. Κύρια Μεταπτυχιακή Εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κωνσταντάκη, Α. και Μπουζάκη, Α. 2015. «Ο εκθεσιακός χώρος της οθωμανικής κατοικίας (κούλιας).» Στο *Αγγέλη* 2015γ, 74-77.
- Κωστοπούλου, Α. 2002. «Η Εφόρη στον Θουκυδίδη.» *Δωδώνη* 31: 211-228.
- Λάζαρη, Κ. (επίμ.) 2008. *Ο αρχαιολογικός χώρος του Δυμοκάστρου και οι εργασίες ανάδειξής του. Πρακτικά Ημερίδας, Ηγουμενίτσα, 14 Δεκεμβρίου 2007*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λάζαρη, Κ. 2014. «Αποθηκευτικά αγγεία από τις οικίες της Ελαίας Θεσπρωτίας.» Στο: *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, 394-397. Επιμέλεια από Ε. Κώτσιου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Λάζαρη, Κ., Τζωρτζάτου, Α. και Κουντούρη, Κ. 2008. *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ΛΒ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λάμπρου, Β. και Σαλταγιάννη, Ε. 2007. «Αρχαιολογικός χώρος Ντόλιανης. Εργασίες ανάδειξης και νέα αρχαιολογικά δεδομένα.» Στο: *Αρχαιολογικός Χώρος Ντόλιανης. «Εργασίες Ανάδειξης στους Αρχαιολογικούς Χώρους της Θεσπρωτίας», Ηγουμενίτσα 14 Δεκεμβρίου 2007*, 5-11. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΛΒ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Λιάμπη, Κ. 2009. «Πολιτική Ιστορία της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου Πελάγους κατά την Ελληνιστική Περίοδο.» Στο: *Ελληνιστική Κεραμική*

- από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Νησιά του Ιονίου, 11-43. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Μακαρόνας, Χ.Ι. 1955. «Ανασκαφή ‘μακεδονικού’ τάφου Καρύτσαζ.» *ΠΑΕ*: 151-159.
- Μερκούρη, Χ. 2015. «Ο Αρχαιολογικός Χώρος της Εφύρας.» Στο *Αγγέλη 2015γ*: 41-56.
- Μόσχου, Λ. 1975. «Τοπογραφικά Μάνης.» *ΑΑΑ* 8: 160-175.
- Ντίνου, Μ. και Γκατζόγια, Ε. 2015. «Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα.» Στο: Πλιάκου 2015, 46-50.
- Οικονομίδου, Μ. 1994. «Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων της Αμβρακίας.» Στο: *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, 279-288. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παλαιοθόδωρος, Δ. 2010. «Οι απεικονίσεις των ψυχών στην Αρχαία Τέχνη.» *Αρχαιολογία και Τέχνες* 118.2: 7-13.
- Πάλλας, Δ. 1970. «Ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέως εν Ηπείρω», *ΠΑΕ*: 82-89.
- Παπαδόπουλος, Θ. και Παπαδοπούλου-Κοντορλή, Λ. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας – Ιονίων Νήσων*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1976α. «Ποσειδών Ταινάριος.» *ΑΕ*: 102-125.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1976β. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά – Λακωνικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πλιάκου, Γ. 2008. «Δήμος Δωδώνης, Τ.Δ. Σερβιανών, Θέση Επισκοπή.» *ΑΔ* 63 Β1: 760-765.
- Πλιάκου, Γ. 2009. «Οικιστική οργάνωση και παραγωγικές δραστηριότητες στην ενδοχώρα και τα παράλια.» Στο: *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, 67-90. Επιμ. από Κ. Ζάχο. Ιωάννινα: Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.
- Πλιάκου, Γ. 2014. «Ελληνιστική κεραμική από δημόσιο κτίριο στην Ακρόπολη «Μεγάλου Γαρδικίου», στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων.» Στο: *Η Έπιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, 85-95. Επιμέλεια από Ε. Κώτσιου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Πλιάκου, Γ. 2016. «Ανάγλυφοι Σκύφοι από ελληνιστική αγροικία στην ‘Επισκοπή’ Ιωαννίνων.» Στο: *ΗΧΑΔΙΝ II. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, 370-386.

Επιμέλεια από Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πλιάκου, Γ. 2017. «Μολύβδινα σταθμιά από ελληνιστική αγροικία στην Επισκοπή Ιωαννίνων.» Στο: *Σπείρα. Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, 295-306. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πλιάκου, Γ. (επιμ.) 2015. *Ο οχυρωμένος οικισμός στο λόφο Καστρί του Μεγάλου Γαρδικίου*. Ιωάννινα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

Πουλάκη, Ε. 2003. «Αγροικίες της περιοχής Φίλας-Ηρακλείου και Λειβήθρων του Μακεδονικού Ολύμπου.» Στο: *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 53-70. Επιμ. από Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Πουλάκη και Κ. Τζαναβάρη. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1988α. «Αρχαία Ελέα.» *ΑΔ 43 Β1*: 346-350.

Πρέκα-Αλεξανδρή, Κ. 1988β. «Πύργος Ράγιου.» *ΑΔ 43 Β1*: 353-356.

Ρήγινος, Γ. (επιμ.) 2008. *Αμβρακία. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Άρτας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – ΛΓ' Εφορεία Αρχαιοτήτων.

Ρήγινος, Γ. και Λάζαρη, Κ. 2007. *Ελέα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός Οδηγός του χώρου και της ευρύτερης περιοχής*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Σακελλαρίου, Μ. 1997 (επιμ.). *Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Σαμσάρης, Δ.Κ. 1994. *Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής στη Θεσπρωτία της Ηπείρου. Ιστοριογεωγραφική και επιγραφική συμβολή*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Σβάνα, Ει. 2011. «Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την αρχαία Θεσπρωτία.» Στο: *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005, Πρακτικά, 781-790*. Επιμέλεια από Ε. Κώτσιου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Σουέρεφ, Κ. 1996. «Πρώιμες λατρείες στο Βόρειο Ιόνιο Πέλαγος σχετικές με τη ναυσιπλοΐα.» Στο: *Tropis IV. 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Center for the Acropolis Studies. Athens 28, 29, 30, 31 August 1991, Proceedings*, 451-470. Επιμ. από Η. Tzalas. Αθήνα: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition.

Σταματοπούλου, Δ., Λάμπας, Κ. και Χρηστίδης, Στ. 2015. «Συντήρηση πίθων και ειδικών ευρημάτων.» Στο: *Αγγέλη 2015γ*: 66-68.

Συρόπουλος, Σ. 2012. «Σκηνική Νεκρομαντεία και Αθηναϊκή Πολιτική. Η Νεκρανάσταση του Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου και η Ιστορική Συνείδηση.» Στο: *Θέατρο και Πόλη. Αττικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, 83-105. Επιμέλεια από Α.Γ. Μαρκαντωνάτο & Λ.Ε. Πλατυπόδη. Αθήνα: Gutenberg.

Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. 1979. *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων στην αρχαία Ήπειρο*. Διδακτορική Διατριβή: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. 1983. “Αγνύθες από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα.” *Δωδώνη* 12: 9-43.

Τζουβάρα- Σούλη, Χρ. 1992. «Από την τεχνική των αγνύθων.», *Δωδώνη* 21: 455-496.

Τζουβάρα-Σούλη, Χρ. 2013. «Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα.» Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών. *Το νεκρομαντείο*. <http://archetai.gr/media/PDF/N/212.pdf> (ανακτήθηκε 14.4.2017).

Τιβέριος, Μ. 1996. *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Φάκλαρη, Υ. 2009. «Το ‘Νεκρομαντείο’ του Αχέροντα.», Στο: *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, 115-125. Επιμ. από Κ. Ζάχο. Ιωάννινα: Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων.

Φάκλαρη, Υ. και Νιάρου, Μ. 2014. «Ελληνιστική κεραμική από αγροικία στο νομό Άρτας». Στο: *Η Έπιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, 369-374. Επιμέλεια από Ε. Κώτσιου. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.

Ξενόγλωσση

Alden, M. 2015. *Para-Narratives in the Odyssey. Stories in the Frame*. Oxford: Oxford University Press.

Arnott, W.G. 1996. *Alexis. The Fragments. A Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Austin, R.G. 1977. *P. Vergilios Maronis Aeneidos Liber 6. Edited with an Introduction and Commentary*. Oxford: Clarendon Press.

Baatz, D. 1979. “Teile hellenistischer Geschütze aus Griechenland.” *AA*: 68-75.

Baatz, D. 1982. “Hellenistische Katapulte aus Ephyra (Epirus.)” *AM* 97: 211-233.

Baatz, D. 1999. “Wehrhaftes Wohnen. Ein befestigter hellenistischer Adelsitz bei Ephyra (Nordgriechenland.)” *AW* 30.2: 151-155.

- Baulieu, M.-C. 2015. *The Sea in the Greek Imagination*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bérard, V. 1933. *Dans le sillage d'Ulysse*. Paris: Armand Colin.
- Besonen, M.R., Rapp, G. και Jing, Zh. 2003. "The Lower Acheron River Valley: Ancient Accounts and the Changing Landscape." Στο: *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I, Hesperia Supplements*, Vol. 32, 199-263. Επιμέλεια από J. Wiseman και K. Zachos. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.
- Bogdani, J. 2011. "Le residenze rurali della Caonia ellenistica. Note per una nuova lettura." *Agri centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology* 8: 121-144.
- Bonnechere, P. 2003α. "Trophonius of Lebadea. Mystery Aspects of an Oracle Cult in Boeotia." Στο: *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, 169-192. Επιμέλεια από M. B. Cosmopoulos. London & New York: Routledge.
- Bonnechere, Ph. 2003β. *Trophonios de Lébadée*. Leiden & Boston: Brill.
- Borgeaud, Ph. 1974. "The Open Entrance to the Closed Palace of the King: The Greek Labyrinth in Context." *History of Religions* 17: 1-27.
- Bowden, W. 2009. "Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus." Στο: Forsén 2009, 167-181.
- Bremmer, J.N. 2002. *The Rise And Fall Of The Afterlife: The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol*. London & New York: Routledge.
- Bremmer, J.N. 2015. "Ancient Necromancy. Fact or Fiction?" Στο: *Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance*, 119-141. Επιμέλεια από K. Bielawski. Gardzienice – Lublin – Warsaw: Wydział 'Artes Liberales' Uniwersytetu Warszawskiego.
- Broneer, O. 1977. *Excavations at Isthmia III. Terracotta Lamps*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Burkert, W. 1987. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge Mass. & London: Harvard University Press.
- Burkert, W. 1993α. "Concordia Discors: the literary and the archaeological evidence on the sanctuary of Samothrace." Στο: *Greek Sanctuaries: New Approaches*, 142-152. Επιμέλεια από R. Hägg και N. Marinatos. London – New York: Routledge.
- Burkert, W. 1993β. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*. Μετάφραση από Ν.Π. Μπεζεντάκο και Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Burkert, W. 2005. “Mantik in Griechenland.” Στο: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA) 3. Divination, prayer, veneration, hiesia, asyilia, oath, malediction, profanation, magic rituals, and addendum to v. 2. Consecration*, 1-51. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum Press.
- Cabanes, P. 1976. *L'Épire de la mort de Pyrrhus à la conquête romaine (272-167 av. J.-C.)*. Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 186. Paris: Les Belles Lettres.
- Campbell, D.B. 2011. «Ancient Catapults. Some Hypotheses Reexamined.» *Hesperia* 80: 677-700.
- Campbell, D.B. και Delf, B. 2003. *Greek and Roman Artillery 399 BC-395 AD*. Oxford: Osprey Publishing.
- Ceka, N. 1993. “La Koiné Illyro-épirote dans le domaine de l'architecture.” Στο: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité - II. Actes du Colloque Internationale de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, 123-133. Επιμέλεια από P. Cabanes. Clermont-Ferrand & Paris: De Boccard.
- Christidis, A.-Ph., Dakaris, S. και Vokotopoulou, I. 1999. “Magic in the oracular tablets of Dodona.” Στο *The World of Ancient Magic. Papers from the First International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute of Athens 4-8 May 1997*, 67-71. Επιμ. Από D.R. Jordan, H. Montgomery και E. Thomassen. Bergen: The Norwegian Institute of Athens.
- Clark, R.J. 1979. *Catabasis. Vergil and the Wisdom Tradition*. Amsterdam: Gruner.
- Clinton, K. 2003. “Stages of initiation in Eleusinian and Samothracian Mysteries.” Στο: *Greek Mysteries. The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, 50-78. Επιμέλεια από M. B. Cosmopoulos. London & New York: Routledge.
- Çondi, D. 2009. «Η ελληνιστική κεραμική από τις ανασκαφές στην περιοχή της Φοινίκης και του Βουθρωτού.» Στο: *Ελληνιστική Κεραμική από την Αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, 97-104. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Αναστηλώσεων.
- Cousin, C. 2002. “La situation géographique et les abords de l'Hadès homérique.” *Gaia* 6: 25-46.
- Csapo, E. 2010. *Actors and Icons of the Ancient Theater*, London: Wiley & Blackwell.
- Cummer, W. 1978. “The Sanctuary of Poseidon at Tainaron, Lakonia.” *AM* 93: 38-45.
- Cumont, F. 1949. *Lux Perpetua*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

- Curnow, T. 2004. *The Oracles of the Ancient World. A Comprehensive Guide*. London: Bloomsbery.
- Dakaris, S.I. 1962. "The Dark Palace of Ades." *Archaeology* 15: 85-93.
- Dakaris, S.I. 1963. "Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra." *AntK* 6: 51-54.
- Dakaris, S.I. 1971. *Cassopea and the Elean Colonies*. Ancient Greek Cities 4. Αθήνα: Ίδρυμα Δοξιάδη.
- Dakaris, S.I. 1973. "The Oracle of the Dead on the Acheron." Στο: *Temples and Sanctuaries of Ancient Greece, A Companion Guide*, 130-149. Επιμέλεια από Ε. Melas. London: Thames & Hudson.
- Dalègre, 1983. "Un sanctuaire des morts. Le nekyomanteion d'Achéron en Épire." *Connaissance Hellénique* 6: 49-51.
- Daux, G. 1959. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958." *BCH* 83: 567-793.
- Daux, G. 1961. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960." *BCH* 85: 601-953.
- Daux, G. 1962. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961." *BCH* 86: 629-974.
- De Maria, S. και Merkouri, L. 2007. "Testimonianze e riflessioni sul culto di Artemide a Phoinike." Στο: *Épire, Illyrie, Macédoine ... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*, 147-174. Επιμ. από D. Berranger-Ausserve. Clermont Ferrant: Presses Universitaires Blaise Pascal.
- Dodds, E.R. 1973. *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and Belief*. Oxford: Clarendon Press.
- Domínguez, A.J. 2015. "'Phantom Eleans' in Southern Epirus." *East & West* 14: 111-143.
- Donnadiou, J.-M. και Vilatte, S. 1996. "Genèse de la nécromancie hellénique: de l'instance de la mort à la prediction du future (la Nékyia de l'Odysée, Ephyra, Pérachora)." *Dialogues d'Histoire Ancienne* 22.2: 53-92.
- Dumont, J. 1987. "L'Épire, un pays exotique: quelques curiosa d'Élien et d'Athénée". Στο: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du Colloque Internationale de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, 229-237. Επιμέλεια από P. Cabanes. Clermont-Ferrand & Paris: De Boccard.
- Eckschmitt, W. 1998. "Das Totenorakel von Ephyra." *AW* 29.3: 225-230.

- Edwards, G.R. 1975. *Excavations at Corinth VII, Part III. Corinthian Hellenistic Pottery*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Ehrenheim, H. von 2009. "Identifying Incubation areas in Pagan and Early Christian times." *Proceedings of the Danish Institute of Athens* 6: 237-276.
- Eidinow, E. 2007. *Oracles, Curses, and Risk among the Ancient Greeks*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Forsén, B. (επιμ.) 2009. *Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens XV). Helsinki: Finnish Institute at Athens.
- Forsén, B. και Tikkala, E. (επιμ.) 2011. *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens XVI). Helsinki: Finnish Institute at Athens.
- Franke, P. 1961. *Die antiken Münzen von Epirus*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Frazer, J.G. 1900. *Pausanias and Other Greek Sketches*. London: McMillan & Co.
- Frazer, J.G. 1917. *Studies in Greek Scenery, Legends and History*. London: McMillan & Co.
- Friese, W. 2010α. "Facing the Dead: Landscape and Ritual of Ancient Greek Death Oracles." *Time and Mind. The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 3 (1): 29-40.
- Friese, W. 2010β. "Zwischen Kult und Kommerz. Architektur als Erfahrbarer Raum in antiken Orakelheiligtümern." *MOSAIKjournal* 1: 159-190.
- Friese, W. 2013. "'Through The Double Gates Of Sleep' (Verg. Aen. 6.236.): Cave-Oracles In Graeco-Roman Antiquity." Στο: *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece*, 228-238. Επιμ. από F. Mavridis και J.T. Jensen. BAR International Series 2558, Oxford: Archaeopress.
- Funke, P., Moustakis, N. και Hochschulz, B. 2004. «Epeiros.» Στο: *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 338-350. Επιμέλεια από M.H. Hansen και Th.H. Nielsen. Oxford: Oxford University Press.
- Garland, R. 1985. *The Greek Way of Death*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Giorgi, E. και Bogdani, J. 2011. "I siti d'altura nel territorio di Phoinike. Un contributo sul popolamento di Caonia in età ellenistica." *Ocnus* 19: 95-110.
- Gkatzogia, E. 2013. "Storage in Ancient Epirus, Greece: preliminary results from two Hellenistic sites." Στο: *Abstract Book of the 16th International Work Group for*

- Palaeoethnobotany*, 17-22 June 2013, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
<https://authfdf.academia.edu/EugeniaGkatzogia> (ανακτήθηκε 10.10.2017)
- Grace, V. 1974. "Revisions in Early Hellenistic Chronology." *AM* 89: 193-200.
- Hall, E. 1996. *Aeschylus' Persians. Edited with an Introduction, Translation and Commentary*. Warminster: Aris & Phillips.
- Hammond, N.G.L. 1954. "The Colonies of Elis in Cassopea." Στο: *Αφιέρωμα εις την Ηπειρον εις μνήμην Νίκου Σούλη*, 26-36. Αθήνα: Τυπογραφείον Μυρτίδη.
- Hammond, N.G.L. 1967. *Epirus: the geography, the ancient remains, the history and topography of Epirus and adjacent areas*. Oxford: Clarendon Press.
- Hardie, C. 1977. "Appendix." Στο: Austin 1977, 279-286.
- Harrari, M. 2013. "Orco III." *Acme* 134: 287-308.
- Hasselberger, L. 1978. "Der Paläopyrgos von Naussa aus Paros." *AA* 93: 345-375.
- Hasselberger, L. 1980. "Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus." Στο: *Wohnungsbau im Altertum. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 3, 47-51. Berlin, Deutsches Archäologisches Institut.
- Holtzmann, B. 1989. *La Grèce*. Paris: Éditions Citadelles.
- Hoepfner, W. 1972. "Topographische Forschungen." Στο: *Über die Frühgeschichte von Herakleia Pontike. Forschungen an der Nordküste Kleinasiens I*, 37-46. Επίμ. Από D. Asheri, W. Hoepfner και A. Erichsen. Wien: H. Böhlau Nachf.: Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hoepfner, W. (επιμ.). 2005. *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ. – 500 μ.Χ.* Μετάφραση από Η. Τσιριγκάκη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Holland, H. 1815. *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. during the years 1812 and 1813*. London: A. Strahan.
- Hornblower, S. 1991. *A Commentary on Thucydides. Volume I: Books I-III*. Oxford: Clarendon Press.
- Hornblower, S. 2013. *Herodotus, Histories Book V*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, Sm. 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania, II*. London.
- Huxley, G.L. 1958. "Odysseus and the Thesprotian Oracle of the Dead." *PP* 13: 245-248.
- Janssens, E. 1961. "Leucade et le pays des morts", *AC* 30:2: 381-394.

- Johnston, S.I. 1999. *Restless Dead. Encounters between the living and the dead in Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Johnston, S.I. 2008. *Ancient Greek Divination*. Oxford: Blackwell.
- Jouanna, F. 1981. «L'évocation des morts dans la tragédie grecque.» *RHR* 198: 403-421.
- Kolb, F. και Thomsen, A. 2004. "Forschungen zu Zentralorten und Chora auf dem Gebiet von Kyaneai (Zentrallykien): Methoden, Ergebnisse, Probleme." Στο: *Chora und Polis*, 1-42. Επιμ. από F. Kolb. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Lazari, K. και Kanta-Kitsou, Aik. 2010. "Thesprotia during the Late Classical and Hellenistic Periods. The Formation and Evolution of the Cities." Στο: *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni. Atti del Convegno Internazionale Venezia, 7-9 gennaio 2010*, 35-60. Επιμ. από C. Antonetti. Pisa: Edizioni ETS.
- Lauter, H. 2016. *Αρχιτεκτονική των Ελληνιστικών Χρόνων*. Μτφρ. Ε. Ρομπότη. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.
- Lawall, M. 2002. "Early Excavations at Pergamon and the Chronology of Rhodian Amphora Stamps." *Hesperia* 71: 295-324.
- Lawall, M. 2007. "Hellenistic Stamped Amphora Handles." Στο: *Forschungen in Ephesos IX/2-3. Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. 2. Teil: Funde klassischer bis römischer Zeit*, 28-60. Επιμέλεια από V. Mitsopoulou-Leon και C. Lang-Auinger. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Leake, W.S. 1835, *Travels in Northern Greece*, IV. London.
- Lehmann, P.W. 1969. *Samothrace 3: The Hieron*. Princeton: Princeton University Press.
- Liampi, K. 2016. "Zur Münzzirkulation in Epirus (Ende 4. bis Ende 1. Jhs. v. Chr.). Das Zeugnis der Münzschatzfunde." Στο: *HXΑΔΙΝ I. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, 785-812. Επιμέλεια από Μ. Γιαννοπούλου και Χρ. Καλλίνη. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Magli, G. 2015. *Archaeoastronomy. Introduction to the Science of Stars and Stones*. Cham: Springer International Publishing.
- Malkin, I. 1998. *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*. Berkeley: University of California Press.

- Martin, R. 1973. "Les crypto-portiques: problèmes des origines." Στο: *Les cryptoportiques dans l'architecture romaine. Actes du Colloque de Rome, 19-23 avril 1972*, 23-44. Rome & Paris: École française de Rome.
- Mitta, D. 2003. "Reading Platonic Myths from a Ritualistic Point of View: Gyges' Ring and the Cave Allegory." *Kernos* 16: 33-41.
- Mlynarczyk, J. 1990. *Nea Paphos III. Nea Paphos In the Hellenistic Period*. Warsaw: Éditions Géologiques.
- Morris, S. και Papadopoulos, J.K. 2005. "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation." *AJA* 109: 155-225.
- Moustakis, N. 2006. *Heiligtümer als politische Zentren. Untersuchungen zu den multidimensionalen Wirkungsgebieten von polisübergreifenden Heiligtümern im antiken Epirus*. München: Herbert Utz Verlag.
- Müller, D. 1987. *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots: Griechenland*. Tübingen: E. Wasmuth.
- Niemczyk, E. 2008. "Podziemia i zaświaty w wizjach i dokonaniach architektury antycznej." *Architektus* 1(23): 7-20.
- Nowicka, M. 1975. *Les maisons à tours dans le monde grec*. Wrocław: Wydawn. Polskiej Akademii Nauk.
- Ober, J. 1992. "Towards a Typology of Greek Artillery Towers: The First and Second Generations (375-275 B.C.)." Στο: *Fortificationes Antiquae. Including the Papers of a conference held at Ottawa University*, 147-169. Επιμ. από S. van de Maele και J.M. Fossey. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Ogden, D. 2001α. "The Ancient Greek Oracles of the Dead." *Acta Classica* 44: 167-195.
- Ogden, D. 2001β. *Greek and Roman Necromancy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Ogden, D. 2002. "Lay that Ghost: Necromancy in Ancient Greece and Rome." *Archaeology Odyssey* 5.4, July/August 2002: 42-45.
<https://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/daily-life-and-practice/ancient-necromancy/> (ανακτήθηκε: 23/12/2017).
- Ogden, D. 2014. "How "Western" Were the Ancient Oracles of the Dead?" Στο: *Hesperia. Tradizioni, Rotte, Paesaggi*, 211-226. Επιμ. από L. Breglia και A. Moletti. Tekmeria 16. Paestum: Fondazione Paestum.
- Olalla, P. 2001. *Μυθολογικός Άτλας της Αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Road Editions.

- Paipetis, S.A. 2010. *The Unknown Technology in Homer*. New York: Springer Media and Tech.
- Paipetis, S.A., Polyzos, D., Agantiaris, J.P και Sellantos, E.J. 2003. “Acoustic Behaviour of the Chamber of Dead in the Nekromanteion of Acheron River.” Στο: *Extraordinary Machines and Structures in Antiquity. Ancient Olympia, Greece, August 20-24, 2001*. Επιμέλεια από S.A. Paipetis. Patras: Peri Technon Publ.
- Pfanz, H., Yüce, G., D’Andria, F., D’Alessandro, W., Pfanz, B., Manetas, Y. και Papatheodorou, G. 2014. “The Ancient Gates to Hell and Their Relevance to Geogenic CO².” Στο *History of Toxicology and Environmental Health. Toxicology in Antiquity, Volume I*, 92-117. Επιμ. από Ph. Wexler. Amsterdam-Boston-Heidelberg-London-New York-Oxford - Paris- San Diego - San Francisco – Singapore – Sydney - Tokyo: Academic Press.
- Philippon, A. και Kirsten, E. 1956. *Die Griechische Landschaften. Eine Landeskunde*. III. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Piccinini, J. 2012. “Rethinking Epirote Religion. A survey of recent scholarship on Epirote cults and sanctuaries.” *ASAtene* 90: 319-326.
- Potter, D. 1994. *Prophets and Emperors. Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*. Cambridge Mass. & London: Harvard University Press.
- Quantin, E. 1999. “Aspects épirotes de la vie religieuse antique.” *REG* 112: 61-98.
- Quantin, E. και Fouache, F. 1999. «Représentations et réalité géographique de l’entrée des Enfers en Thesprotie.» Στο: *La Nature et ses représentations dans l’Antiquité. Actes du Colloque des 24 et 25 octobre 1996. Ecole Normale Supérieure de Fontenay-Saint Claude*, 29-62. Επιμ. Από Ch. Cusset. Paris: Centre National de Documentation Pédagogique.
- Reinberg, W.I. 2017. *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Graeco-Roman World*. Leiden & Boston: Brill.
- Retallack, J. 2008. “Rocks, views, soils and plants at the temples of ancient Greece.” *Antiquity* 82: 640-657.
- Rihill, T.E. 2007. *The Catapult. A History*. Yardley PA: Westholme Publishing.
- Rosenberger, V. 2001. *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Darmstadt: Theiss.
- Rotroff, S.I. 1997. *The Athenian Agora Volume XXIX. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Tableware and Related Material*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

- Schachter, A. 1992. "Policy, Cult and the Placing of Greek Sanctuaries." Στο: *Le sanctuaire grec*, 1-57. Επιμέλεια από A. Schachter. Genève-Vandoeuvres: Entretiens de la Fondation Hardt.
- Schumacher, R.W.M. 1993. "Three related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia and Tainaron." Στο: *Greek Sanctuaries: New Approaches*, 62-87. Επιμέλεια από R. Hägg και N. Marinatos. London – New York: Routledge.
- Snodgrass, M.A. 2000. *The Dark Age of Greece. An Archeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* 2^η έκδοση. New York: Routledge.
- Spawforth, T. 2006. *The Complete Greek Temples*. London: Thames & Hudson.
- Stillwell, A.N. 1952. *Excavations at Corinth. Volume V, Part II. The Potter's Quarter: The Terracottas*. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.
- Stoneman, R. 2011. *The Ancient Oracles. Making the Gods Speak*. Yale: Yale University Press.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1996. *'Reading' Greek Death. To the End of the Classical Period*. Oxford: Clarendon Press.
- Suha, M. 2007. *The Walls of Agios Donatos Zervochoriou. A Case Study of a Fortress in Thesprotia, Northwestern Greece*. Master Thesis, Helsinki: University of Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19522> (ανακτήθηκε: 22.09.2017).
- Svana, I. 2009. "The Rural Sanctuary at Kyra Panagia." Στο: Forsén 2009, 89-96.
- Tomlinson, R.A. 1992. "Perachora." Στο: *Le sanctuaire grec*, 321-346. Επιμέλεια από A. Schachter. Genève-Vandoeuvres: Entretiens de la Fondation Hardt.
- Turmo, T. 2011. "The Sevasto House: Architecture and Finds." Στο: Forsén και Takkala 2011, 181-201.
- Tzortzatos, A. και Fatsiou, L. 2009. "New Iron Age and Archaic Sites in Thesprotia." Στο: Forsén 2009, 39-54.
- Tzouvara-Souli, Ch. 1996. "Seal Impressions on Loomweights from Cassope (Epirus) I. The numismatic Types." Στο: *Archives et Sceaux du Monde Hellénistique. Torino, Via Gualinio, 13-16 janvier 1993, BCH Suppl. 29*, 497-507. Επιμέλεια από M.-F. Boussac και A. Invernizzi. Paris: De Boccard.
- Tzouvara-Souli, Ch. 1999. "Loomweights from Kassope/Epirus II. Inscribed, Incised and Impressed." Στο: *L'Illyrie méridionale et l'Épire du Nord dans l'Antiquité. III. Actes du IIIe Colloque international de Chantilly. 13-16 10ctobre 1996*, 135-145. Επιμέλεια από P. Cabanes. Paris: De Boccard.

- Ustinova, Y. 2009α. *Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford: Oxford University Press.
- Ustinova, Y. 2009β. "Cave Experiences and Ancient Greek Oracles." *Time and Mind. The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture* 2 (3): 265-289.
- Vanderpool, E. 1959. "News Letter from Greece." *AJA* 63: 279-83.
- Vanderpool, E. 1961. "Report on Dakaris's excavations at the Acheron." *AJA* 65: 302.
- Van Straten, F.T. 1982. "Twee orakels in Epirus. Het orakel van Zeus in Dodona en het nckyomanteion aan de Acheron." *Lampas* 15: 195-230.
- Vandenberg, Ph. 2007. *Mysteries of the Oracles. The Last Secrets of Antiquity*. New York: I.B. Tauris.
- Vassileiou, E. 2014. "Ethics in Action at the Refurbished Archaeological Museum of Ioannina, Epirus, Greece." *Journal of Conservation and Museum Studies* 12 (1), 3: 1-7.
- Veilleux, Fr. 2012. *La nécromancie grecque et les influences orientales*. Montréal: Université du Québec à Montréal.
- Vrekaj, B. 2005. "L'éclairage à Apollonia. Les lampes et les autres alternatives." Στο: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – IV. Actes du IVe colloque internationale de Grenoble, 269-291*. Επιμέλεια από P. Cabanes και J.-L. Lamboley. Paris : De Boccard.
- Webster, T.B.L. 1966. "Greek Archaeology and literature 1961-65." *Lustrum* 11: 5-32.
- Will, E. 1953. "Sur la nature de la mantique pratiquée à l'Héraion de Pérachora." *RHR* 143.2: 145-169.
- Winter, F. 1997. "The Use of Artillery in Fourth Century and Hellenistic Towers." *Échos du Monde Classique* N.S. 16: 247-292.
- Winter, F. 2006. *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto: Toronto University Press.
- Wiseman, J. 1998. "Rethinking the Halls of Hades." *Archaeology* 51.3: 12-18.
- Young, J.H. 1956. "Studies in South Attica. Country Estates at Sounion." *Hesperia* 25: 122-146.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΧΑΡΤΕΣ

1. Η αρχαία Θεσπρωτία. Δάκαρης 1993, 32.
2. Η κοιλάδα του Φαναρίου και οι εκβολές του Αχέροντα. Besonen, Rapp και Jing 2003, 201, εικ. 6.2.
3. Η έκταση της Αχερουσίας λίμνης κατά τους Leake 1835, Philippson και Kirsten 1956, Hammond 1967 και Δάκαρη 1971, αντίστοιχα. Besonen, Rapp και Jing 2003, 203, εικ. 6.4.
4. Η περιοχή των εκβολών του Αχέροντα γύρω στο 700 π.Χ. Besonen, Rapp και Jing 2003, 221, εικ. 6.12, κάτω.
5. Η περιοχή των εκβολών του Αχέροντα το 433 π.Χ. Besonen, Rapp και Jing 2003, 222, εικ. 6.13, άνω.
6. Η περιοχή των εκβολών του Αχέροντα τον 1 π.Χ. Besonen, Rapp και Jing 2003, 222, εικ. 6.13, κάτω.
7. Η περιοχή των εκβολών του Αχέροντα το 1809 μ.Χ. Besonen, Rapp και Jing 2003, 222, εικ. 6.15, άνω.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα Εξωφύλλου: Φωτογραφία του λόφου του Μεσοποτάμου με το καθολικό της Μονής Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και την οθωμανική οικία. Δρόσου 2015β, 56.

1. Απεικόνιση της υπόγειας κρύπτης σε κόμικ. M. Jailloux, *Orion 4. Les Oracles*. Paris: Casterman 2011 <http://www.ancient-origins.net/necromanteion> (ανακτήθηκε 25.11.2017).
2. Ο αρχαιολογικός χώρος του Μεσοποτάμου. Ζαφρανάς και Καραμπατζάκης 2009, 15, εικ. 2.
3. Αττικός ερυθρόμορφος ασκός των μέσων του 5^{ου} αιώνα π.Χ. με παράσταση πολεμιστή που αναδύεται από ταφικό τύμβο. Βοστώνη, Museum of Fine Arts 13.169. Ogden 2001β, 4, εικ. 1.

4. Αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. με παράσταση χορού νεαρών οπλιτών που ανακαλεί το φάσμα ενός νεκρού. Βασιλεία, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig Kä 415. Csapo 2010, 7, εικ. 1,2.
5. Ο λόφος του Μεσοποτάμου το 1913. Φωτογραφία του Fred Boissonas. Καράμπελας 2008, 106, εικ. 32.
6. Η προθήκη του Νεκρομαντείου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων [Φωτογραφία 6.10.2017].
7. Ο αρχαιολογικός χώρος του Νεκρομαντείου από αέρος. Αγγέλη 2015β, 23.
8. Ο λόφος του Ξυλοκάστρου (αρχαία Εφύρα). Δρόσου 2015β, 58.
9. Ο ποταμός Αχέρων. Eckschmitt 1998, 226, εικ. 3.
10. Ο ποταμός Κωκυτός. Olalla 2001, 37, άνω.
11. Ο όρμος του Φαναρίου και οι εκβολές του Αχέροντα. Olalla 2001, 36, κάτω.
12. Ο αρχαιολογικός χώρος του Μεσοποτάμου. Κάτοψη. Αγγέλη 2015β, 22.
13. Κάτοψη της ανασκαφής. Δάκαρης 1991β, 58-59, εικ. 98.
14. Τάφος της ΥΕ περιόδου στην αυλή. Δάκαρης 1977α, πίν. 86α.
15. Εγχειρίδιο της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου από το Μεσοπόταμο. Δάκαρης 1961γ, πίν. 187ε.
16. Τοιχοποιία του περιβόλου της αυλής. Suha 2007, 34, εικ. 6.
17. Η ημιυπόγεια αίθουσα π. Δάκαρης 1975α, πίν. 126α.
18. Η ημιυπόγεια αίθουσα π και ο αρχικός περίβολος. Δάκαρης 1993, 14, εικ. 4.
19. Ο βόρειος διάδρομος και τα δωμάτια ε, ζ, η, το λουτήριον και στο βάθος η πύλη ΟΕ. Δάκαρης 1970, πίνακας χωρίς αρίθμηση.
20. Ο βόρειος διάδρομος με τα δωμάτια ε, ζ, η. Δάκαρης 1993, 16-17, εικ. 6.
21. Ο εσωτερικός ανατολικός διάδρομος. Στο κέντρο περίπου, ο σωρός με τους αποτρόπαιους λίθους. Baatz 1999, 152, εικ. 4.
22. Ο ανατολικός διάδρομος και ο εξωτερικός τοίχος του κυρίως κτιρίου. Δάκαρης 1993, 18, εικ. 7.
23. Η ιδιαίτερη κατασκευή του ανατολικού τοίχου του εσωτερικού ανατολικού διαδρόμου. Suha 2007, 43, εικ. 15.
24. Η πύλη β και ο νότιος διάδρομος. Baatz 1999, 153, εικ. 5.
25. Ο νότιος διάδρομος. Φάκλαρη 2009, 118.
26. Ο νότιος διάδρομος. Δάκαρης 1970, πίνακας χωρίς αρίθμηση.
27. Ο νότιος διάδρομος και η πύλη δ. Δάκαρης 1993, 19, εικ. 8.

28. Ο νότιος διάδρομος και η πύλη δ από τα νότια. Δάκαρης 1970, πίνακας χωρίς αρίθμηση.
29. Η πύλη δ. Δάκαρης 1970, πίνακας χωρίς αρίθμηση.
30. Η νοτιοανατολική πύλη του φρουρίου του Αγίου Δονάτου και η πύλη γ του Νεκρομαντείου. Suha 2007, 34, εικ. 6.
31. Εσωτερικό της κύριας αίθουσας με την ισχυρή τοιχοποιία. Δάκαρης 1970, πίνακας χωρίς αρίθμηση.
32. Το δυτικό κλίτος. Δάκαρης 1993, 30, εικ. 20.
33. Πίθιοι στο δωμάτιο I. Δάκαρης 1993, 24, εικ. 13.
34. Πίθιοι στο δωμάτιο K. Δάκαρης 1993, 24, εικ. 14.
35. Πίθιοι στο δωμάτιο K. Αγγέλη 2015β, 27.
36. Κάτοψη και τομές του Νεκρομαντείου. Δάκαρης 1993, 15, εικ. 5.
37. Η κεντρική αίθουσα από τα νότια. Δάκαρης 1993, 21, εικ. 10.
38. Η κεντρική αίθουσα από τα βόρεια. Αγγέλη 2015β, 25.
39. Δωμάτιο M1 και θύρα προς το δωμάτιο K. Δάκαρης 1970, χωρίς αρίθμηση.
40. Πίθιοι και μαρμάρινη λεκάνη από το δωμάτιο M1. Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 67.
41. Σχεδιαστική αναπαράσταση σε τομές της υπόγειας αίθουσας. Δάκαρης 1975α, 148, εικ. 2.
42. Η υπόγεια αίθουσα. Σακελλαρίου 1997, 112, εικ. 92.
43. Ελεύθερη σχεδιαστική αναπαράσταση του Νεκρομαντείου και του λόφου του Μεσοποτάμου. Niemczyk 2008, 13, εικ. 4.
44. Κάτοψη του Νεκρομαντείου με την αποτύπωση διαφορετικών αρχιτεκτονικών φάσεων. Baatz 1999, 151, εικ. 2.
45. Κεφαλή ειδωλίου από τον αποθέτη. 6^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1970, 18.
46. Τμήμα ειδωλίου από τον αποθέτη. 6^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1970, 18.
47. Τμήμα ειδωλίου από τον αποθέτη. 6^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1958β, 99, εικ. 103.
48. Τμήμα ειδωλίου από τον αποθέτη. 6^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1970, 18.
49. Πέντε κεφαλές γυναικείων ειδωλίων από τον αποθέτη. 6^{ος}-5^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1993, 29, εικ. 19.
50. Τμήμα ειδωλίου με ψηλό πόλο από τον αποθέτη. Δάκαρης 1970, 18.
51. Κεφαλή ειδωλίου από τον αποθέτη. 6^{ος}-5^{ος} αι. π.Χ. Φωτογραφία από ενημερωτική πινακίδα στο χώρο του Νεκρομαντείου (αρχική φωτογραφία: ΤΑΠΑ).

52. Τμήμα ειδωλίου από την Κόρινθο. Δεύτερο τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ. Stillwell 1952, πίν. 11, αρ. VIII.39.
53. Ειδώλια από το φρούριο στον Πύργο Ραγίου. Αρχαϊκή περίοδος. Πρέκα-Αλεξανδρή 1988β, πίν. 201ε.
54. Ειδώλιο από το φρούριο στον Πύργο Ραγίου. Αρχαϊκή περίοδος. Κάντα-Κίτσου 2009, 21, εικ. 1.
55. Κεφαλή ειδωλίου με πόλο. Κυρά Παναγιά Παραμυθιάς. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 63, εικ. 1.
56. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου από το δωμάτιο **M1** του Νεκρομαντείου. 2^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1964γ, πίν. 349γ.
57. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου από το δωμάτιο **M1**. Δάκαρης 1964β, 56, εικ. 59.
58. Άλλη φωτογραφία της ίδιας κεφαλής. Βοκοτοπούλου 1973, πίν. 10α.
59. Προτομή από το δωμάτιο **A1** του Νεκρομαντείου. 3^{ος} αι. π.Χ. Δάκαρης 1993, 28, εικ. 18.
60. Προτομή από τον Αυλότοπο Σουλίου. 4^{ος} -2^{ος} αι. π.Χ. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 76.
61. Πόδι τρίποδα με ανάγλυφη διακόσμηση από το δωμάτιο **A**. Δάκαρης 1960α, πίν. 90γ.
62. Χάλκινο νόμισμα Ελέας. 338-335 αι. π.Χ. Κεφαλή Δήμητρας – Κέρβερος. http://coinproject.com/search_city_result.php?city=Elea®ion=EPIRUS&type=1 (ανακτήθηκε 24.10.2017).
63. Αργυρό τριοβόλιο Μολοσσών. Πρώτο μισό 4^{ου} αι. π.Χ. Μολοσσός. Βρετανικό Μουσείο. Σακελλαρίου 1997, 59, εικ. 44.
64. Καδόσχημος πίθος / λουτήριον από τον βόρειο διάδρομο πριν την αποκατάσταση. Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 67.
65. Ο καδόσχημος πίθος συντηρημένος εκ νέου και εκτεθειμένος κατά χώρα. Σταματοπούλου, Λάμπας και Χρηστίδης 2015, 67.
66. Καδόσχημος πίθος από τον αποθηκευτικό χώρο ελληνιστικής οικίας στην Ελαία Θεσπρωτίας. Λάζαρη 2014, πίν. 128β.
67. Εμπορικός αμφορέας. 3^{ος}/2^{ος} αι. π.Χ. Φάκλαρη 2009, 120.
68. Λαβή αμφορέα 1^{ου} αι. π.Χ. με τη σφραγίδα ΟΥΙΟΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 6δ.

69. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα ΕΠΙ ΘΕΣΤΟΡΟΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 2α.
70. Λαβή ροδιακού αμφορέα από την αίθουσα π με τη σφραγίδα ΔΑΜΟΚΡΑΤΕΥΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 3β.
71. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 3δ.
72. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 4β.
73. Λαβή ροδιακού αμφορέα με την αποσπασματική σφραγίδα ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 4γ.
74. Ροδιακός αμφορέας με σφραγίσματα ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ και ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ και τμήμα του μήνα Θεσμοφορίου. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 4α.
75. Λαβή ροδιακού αμφορέα με σφραγίδα ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 5α.
76. Λαβή κνιδιακού αμφορέα με το σφράγισμα του αγγειοπλάστη Δαμοκράτη, γιου του Αριστοκλή. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 5γ.
77. Λαβή κνιδιακού αμφορέα με το σφράγισμα του αγγειοπλάστη Διοσκουρίδα και του επωνύμου άρχοντα Αγία. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 5δ.
78. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα του αγγειοπλάστη ΣΩΚΡΑΤΕΥΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 1α.
79. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα ΕΠΙ ΘΑΡ / ΣΠΙΟΛΙΟΣ και την κεφαλή του θεού Ήλιου. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 1γ.
80. Λαβή ροδιακού αμφορέα με τη σφραγίδα ΕΠΙ ΙΑΣΙΚΡΑΤΕΥ / ΣΜΙΝΘΙΟΥ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 2β.
81. Λαβή αμφορέα εφεσιακού εργαστηρίου με τη σφραγίδα ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1979, πίν. 6γ.
82. Αμφορέας. Δάκαρης 1964α, πίν. 44.
83. Υδρία. Δάκαρης 1964α, πίν. 46β.
84. Πρόχους. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3α.
85. Πρόχους με σφαιρικό σώμα. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3β.
86. Πιθαμφορέας. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 3γ.
87. Πιθαμφορέας με πώμα. Δάκαρης 1964α, πίν. 46δ.
88. Κρατήρας. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4δ.

89. Λεκάνες από τα δωμάτια του βορείου διαδρόμου. Δάκαρης 1964α, πίν. 71α.
90. Άωτη λεκάνη. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4γ.
91. Πρόχους και άωτη λεκάνη. Αγγέλη 2015β, 26.
92. Πινάκιο. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4β.
93. Συντηρημένα αγγεία από το Νεκρομαντείο: πρόχοι και άλλα σχήματα. Δάκαρης 1964α, πίν. 45.
94. Αρυτήρας. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 4α.
95. Αρυτήρες από τα δωμάτια ε και ζ. Δάκαρης 1961α, πίν. 67β.
96. Διάφορα μικρού μεγέθους αγγεία από τα δωμάτια ε και ζ. Δάκαρης 1961α, πίν. 69β.
97. Πήλινο αγγείο από την υπόγεια αίθουσα. Δάκαρης 1975α, πίν. 127δ.
98. Αμφορέας με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος. Φάκλαρη 2009, 123.
99. Σκύφος με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος με ανάγλυφα προσωπεία για στηρίγματα. Δάκαρης 1993, 26, εικ. 17, δεξιά.
100. Το ίδιο αγγείο. Φάκλαρη 2009, 123.
101. Λεπτομέρεια από το ίδιο αγγείο. Δάκαρης 1964, 56, εικ. 61.
102. Κάνθαρος με μαστοειδείς αποφύσεις. Φάκλαρη 2009, 122.
103. Αγγεία με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος από τα δωμάτια του Β. διαδρόμου. Δάκαρης 1961α, πίν. 69α.
104. Θολωτό πώμα πυξίδας. Δάκαρης 1961α, πίν. 68β, αριστερά.
105. Πυξίδα τύπου Β. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5γ.
106. Σταμνοειδής πυξίδα. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5δ.
107. Πινάκια με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος. Δάκαρης 1993, 26, εικ. 16.
108. Πινάκιο με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 5γ.
109. Σφαιρικό μυροδοχείο. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6ε.
110. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο. Φάκλαρη 2009, 124.
111. Μελαμβαφής αμφορέας. Αγγέλη 2015γ, 26, κάτω δεξιά.
112. Μελαμβαφής κάνθαρος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7ε.
113. Μελαμβαφής ασκός. Φάκλαρη 2009, 124.
114. Μελαμβαφής ασκός με κωνικό πυθμένα. Δάκαρης 1961α, πίν. 68β.
115. Το ίδιο αγγείο. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 6ζ.
116. Μελαμβαφής ασκός με κάθετη προχοή. Αγγέλη 2015γ, 27, κάτω.
117. Μελαμβαφής αρυβαλλόσχημη λήκυθος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7δ.
118. Άωτο σκυφίδιο. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7β.

119. Άωτο σκυφίδιο με κάθετο χεῖλος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 7α.
120. Πλαστικό αγγείο σε σχήμα κριού που αναπαύεται, από τα δωμάτια του Β. διαδρόμου. Δάκαρης 1961α, πίν. 71β.
121. Πλαστικό αγγείο σε σχήμα λιονταριού που αναπαύεται, από τον Καλαμά. 1^{ος} αι. π.Χ. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 130.
122. Πλαστικό αγγείο σε σχήμα αλόγου που αναπαύεται, από τα Γίτανα Θεσπρωτίας. 1^{ος} αι. π.Χ. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 42, εικ. 2.
123. Λύχνοι από τα δωμάτια του Β. Διαδρόμου. Δάκαρης 1961α, πίν. 70.
124. Τρίμυξος λύχνος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8δ.
125. Μελαμβαφής λύχνος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8β.
126. Μελαμβαφής λύχνος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8γ.
127. Μελαμβαφής λύχνος. Γραβάνη 1988-1989, πίν. 8α.
128. Πυραμιδόσχημες αγνύθες από την αίθουσα π. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 33.
129. Πυραμιδόσχημες αγνύθες από τη δυτική πτέρυγα. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 32.
130. Κωνική αγνύθα αρ. 7316. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 5.
131. Σφράγισμα με παράσταση Αθηνάς στην αγνύθα αρ. 7316. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 6.
132. Κωνική αγνύθα αρ. 7319. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 7.
133. Σφράγισμα με παράσταση Αθηνάς στην αγνύθα αρ. 7319. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 8.
134. Κωνική αγνύθα αρ. 7299. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 9.
135. Κωνική αγνύθα αρ. 7076. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 11.
136. Σφράγισμα με παράσταση Αθηνάς στην αγνύθα αρ. 7330. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 14.
137. Κωνική αγνύθα Κασσώπης με σφράγισμα Αθηνάς Προμάχου. Tzouvara-Souli 1996, πίν. 100, εικ. 3.
138. Το σφράγισμα από την αγνύθα της Κασσώπης. Tzouvara-Souli 1996, πίν. 100, εικ. 4.
139. Οι αγνύθες αρ. 7320 και 7318 από το Νεκρομαντείο. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν.17α-β.
140. Η αγνύθα αρ. 7273 από το Νεκρομαντείο. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 23β.
141. Η αγνύθα αρ. 7327 από το Νεκρομαντείο. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 25.

142. Το σφράγισμα με όρνιθα και πετεινό από την αγνύθα αρ. 7327. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 26.
143. Η αγνύθα αρ. 7269. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 27.
144. Η αγνύθα αρ. Νμ/1963/1. Τζουβάρα-Σούλη 1982, πίν. 28γ.
145. Κωνική αγνύθα με σφράγισμα κεφαλής αιλουροειδούς από την Ελέα. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη και Αναγνώστου 2008, 30, εικ. 2, αριστερά.
146. Πυραμιδόσχημη αγνύθα με σφράγισμα μολοσσού από οικία της Βίτσας. Βοκοτοπούλου 1994, 218, εικ. 27.
147. Συγκέντρωση ελασμάτων, τροχών και ακτίνων από το βόρειο τμήμα της κεντρικής αίθουσας. Δάκαρης 1964α, πίν. 46α.
148. Χάλκινοι τροχοί και επίσχεστρα. Δάκαρης 1993, 23, εικ. 11.
149. Σχέδιο των διαφορετικών μεγεθών τροχών. Baatz 1982, 215.
150. Σχέδιο τροχού με ξύλινη σκυτάλη. Δάκαρης 1964β, 63, εικ. 69.
151. Αξονομετρική αποκατάσταση του ίδιου τροχού με τη θέση του μογλού για το τέντωμα της χορδής. Baatz 1979, 70, εικ. 2.
152. Οι χοινικίδες των καταπελών από το Νεκρομαντείο. Άνω αριστερά, τύπος 4, άνω δεξιά τύπος 2· δεύτερη σειρά αριστερά, τύπος 7, δεξιά τύπος 5· τρίτη σειρά επίσχεστρο και χοινικίδα χειροβαλλίστρας (τύπος 6)· κάτω σειρά αριστερά, τύπος 1 και δεξιά τύπος 3. Baatz 1982, πίν. 46.2.
153. Χοινικίδες από καταπέλτη από την Ampurias. Baatz 1999, 155, εικ. 9.
154. Σχεδιαστική αποκατάσταση καταπέλτη. Baatz 1999, 155, εικ. 10.
155. Αναπαράσταση του καταπέλτη από την Ampurias. Baatz 1982, πίν. 47.3.
156. Σχεδιαστική αναπαράσταση του καταπέλτη της Εφύρας. Campbell 2011, 683, εικ. 2.
157. Αναπαράσταση του μεγαλύτερου καταπέλτη του Νεκρομαντείου. Μουσείο Ιωαννίνων.
158. Σιδερένια βάρη από την αίθουσα **K**. Δάκαρης 1993, 23, εικ. 12.
159. Αργυρή κεφαλή μόσχου από το δωμάτιο **M1**. Δάκαρης 1964β, 55, εικ. 58.
160. Δικέλλι από το Νεκρομαντείο: αρ. ευρ. 9601. Φάκλαρη 2009, 121.
161. Έξι από τα 20 περίπου δρεπάνια από το κυρίως οικοδόμημα. Δάκαρης 1964α, πίν. 47β.
162. Ξέστρα (σπάτουλες) και κοπείς για τη διάνοιξη αυλάκων λατομίας. Δάκαρης 1964α, πίν. 48β.
163. Σφυροπελέκεις. Δάκαρης 1964α, πίν. 48γ.

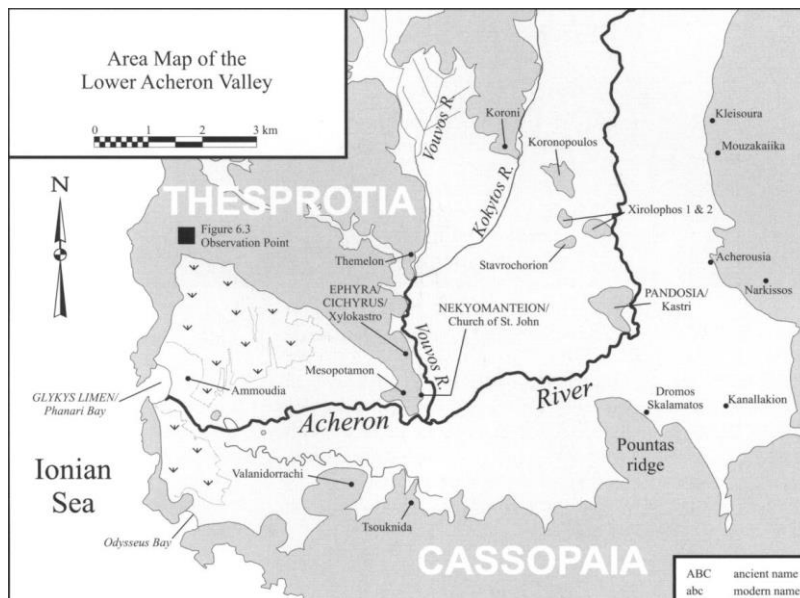
164. Αμφίξοι πελέκεις. Δάκαρης 1964α, πίν. 48δ.
165. Αμφίστομοι πελέκεις. Δάκαρης 1964α, πίν. 49α.
166. Αξινοπελέκεις και αμφίστομος πέλεκυς στο μέσον. Δάκαρης 1964α, πίν. 49β.
167. Δύο αμφίστομοι αξίνες. Δάκαρης 1964α, πίν. 50α.
168. Αιχμές δοράτων, βέλη και καμάκια από την αίθουσα Λ1. Δάκαρης 1964α, πίν. 47γ.
169. Οι 27 αιχμές βελών από το Νεκρομαντείο. Baatz 1982, πίν. 45.2.
170. Δύο αιχμές βελών με καλή διατήρηση: αρ. ευρ. 9604 και 9634. Φάκλαρη 2009, 125.
171. Οι τέσσερις τύποι των αιχμών βελών από το Νεκρομαντείο. Baatz 1982, 231, εικ. 7.
172. Εφηλίδες παλίνλυτοι από τον πίθο στο δωμάτιο I. Δάκαρης 1964α, πίν. 47α.
173. Σιδερένιο πύραυλον: αρ. ευρ. 9589. Φάκλαρη 2009, 121.
174. Σιδερένιος ζυγός. Δάκαρης 1964α, πίν. 48α.
175. Σιδερένια σταθμιά. Δάκαρης 1964α, πίν. 50β.
176. Απανθρακωμένοι καρποί κουκιών και ροβιού. Γκατζόγια 2015, 33.
177. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του 440 π.Χ. Οδυσσέας, Ελπήνωρ και Ερμής Ψυχοπομπός στην είσοδο του Κάτω Κόσμου. Βοστώνη, Museum of Fine Arts 34.79. Τιβέριος 1996, 179, εικ. 161.
178. Σχεδιαστική αναπαράσταση της εμφάνισης του ειδώλου του νεκρού μέσα στο λέβητα, σύμφωνα με την υπόθεση του Σ. Δάκαρη. Vandenberg 2007, 15.
179. Σχεδιαστική αναπαράσταση της εμφάνισης του ειδώλου του νεκρού, που κρέμεται από την οροφή. Niemczyk 2008, 14, εικ. 5Α.
180. Λευκή λήκυθος στο Μουσείο της Ιένας. Παλαιοθόδωρος 2010, 11, εικ. 8.
181. Μετρήσεις ήχου με μικρόφωνο και δωδεκάεδρο ηχείο στην υπόγεια αίθουσα. Ζαφρανάς και Καραμπατζάκης 2009, 16, εικ. 3β.
182. Εικονικό ακουστικό μοντέλο της υπόγειας αίθουσας. Βασιλαντωνόπουλος και Μουρτζόπουλος 2004, Σχήμα 1, α.
183. Εικονικό ακουστικό μοντέλο του κυρίως συγκροτήματος. Βασιλαντωνόπουλος και Μουρτζόπουλος 2004, Σχήμα 1, β.
184. Το σπήλαιο στο Ταίναρον. Μόσχου 1975, 167, εικ. 3.
185. Η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Ασώματος και ο βόρειος τοίχος του ελληνιστικού ναού στο Ταίναρον. Μόσχου 1975, 164, εικ. 1.
186. Η τάφος στο Ταίναρον. Μόσχου 1975, 170, εικ. 5.

187. Κάτοψη του ιερού του Ποσειδώνα στο Ταίναρον. Ogden 2001β, 36, εικ. 6.
188. Κάτοψη του Νεκρομαντείου στην Ηράκλεια του Πόντου. Ogden 2001β, 33, εικ. 5.
189. Καμπανικός ερυθρόμορφος αμφορέας. Ζωγράφος της Κύμης 330-300 π.Χ. Ogden 2002, εικ. 2. <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/ancient-cultures/daily-life-and-practice/ancient-necromancy/> (ανακτήθηκε 23/12/2017).
190. Λίμνη Avernus στην περιοχή της Κύμης. <https://inspirationseek.com/avernus-lake-italy/> (ανακτήθηκε: 23/12/2017).
191. Πύργος στην Νάξο. Morris και Papadopoulos 2005, 156, εικ. 1.
192. Σχεδιαστική αναπαράσταση της κλασικής αγροικίας στη Βάρη της Αττικής. Morris και Papadopoulos 2005, 165, εικ. 12.
193. Κάτοψη της ελληνιστικής αγροικίας στην Επισκοπή Ιωαννίνων. Πλιάκου 2008, 763, εικ. 8.
194. Τρισδιάστατη αποκατάσταση ελληνιστικής αγροικίας στο Κομπολόι Πιερίας. Πουλάκη 2003, 66.
195. Η ελληνιστική οχυρή αγροικία στη θέση Malathrea στην επικράτεια της Φοινίκης. Bogdani 2011, 125, εικ. 3.
196. Κάτοψη ελληνιστικών οχυρών αγροικιών από την επικράτεια της Φοινίκης. Bogdani 2011, 126, εικ. 4.
197. Οχυρωματικός πύργος *in situ* στα Γίτανα. Κάντα-Κίτσου 2008, 34, κάτω.
198. Πύργος στον Άγιο Δονάτο Θεσπρωτίας. Suha 2007, 42, εικ. 14.
199. Φωτογραφία της ανασκαφής στην υπόγεια κρύπτη (1975), με την αφαίρεση του μαύρου χρώματος. Vandenberg 2007, 15.
200. Πιθανή διάταξη των καταπελτών στον οχυρωματικό πύργο στο φρούριο του Αγίου Δονάτου Θεσπρωτίας. Suha 2007, 48, εικ. 19.
201. Υπόγεια κρύπτη στο ιερό του Απόλλωνα στην Κλάρο. Friese 2013α, 14, εικ. 6.
202. Υπόγεια κρύπτη στο ναό του Δία στους Αιζανούς. Spawforth 2006, 220.
203. Η είσοδος στην υπόγεια αίθουσα στο ιερό της Τούμπαλου στη Νέα Πάφο. Mlynarczyk 1990, 227.
204. Σχέδια της κρύπτης του ελληνιστικού ιερού της Τούμπαλου στη Νέα Πάφο. Mlynarczyk 1990, πίν. 72.

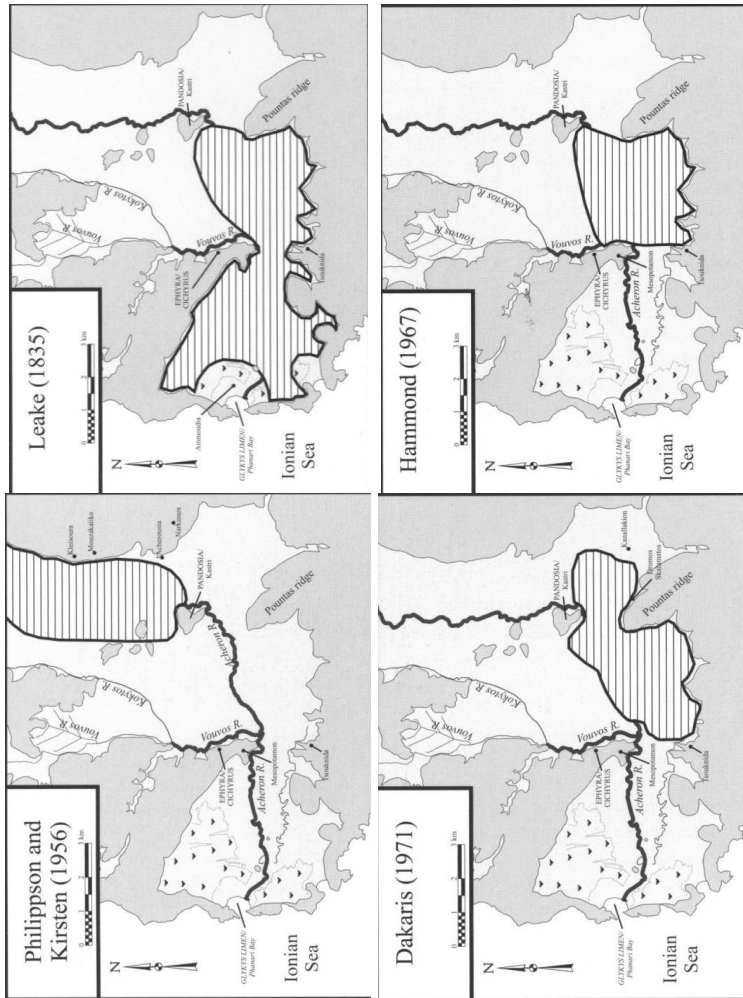
ΧΑΡΤΕΣ

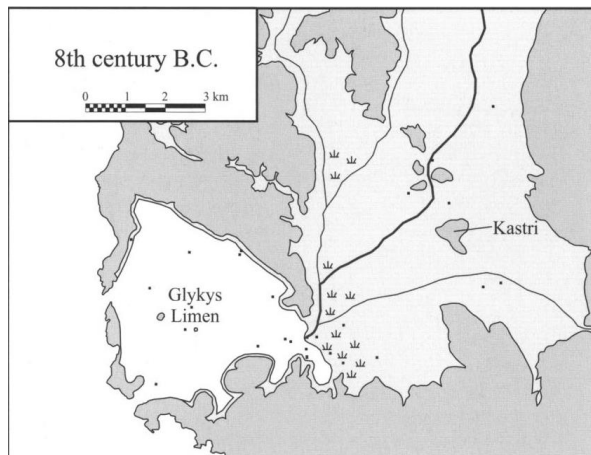
1

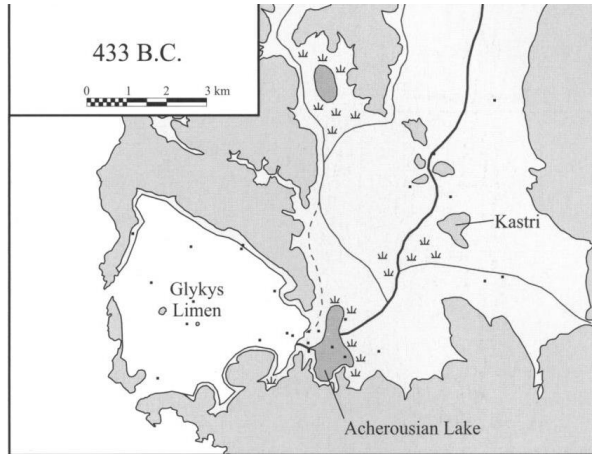
2

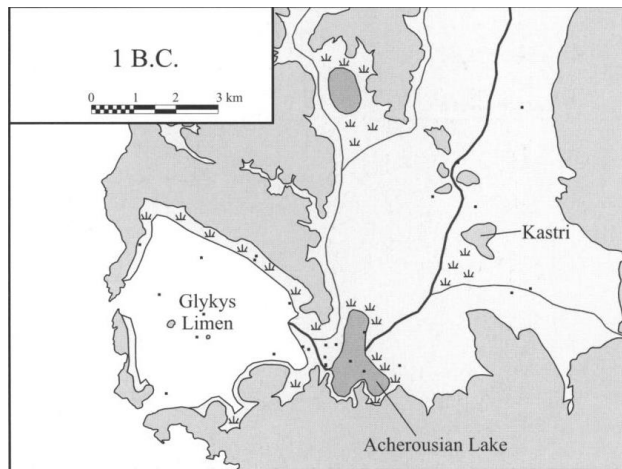
3

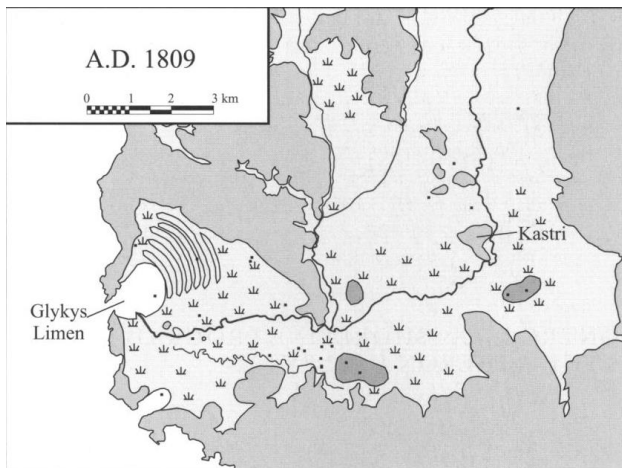
4

5

6

7

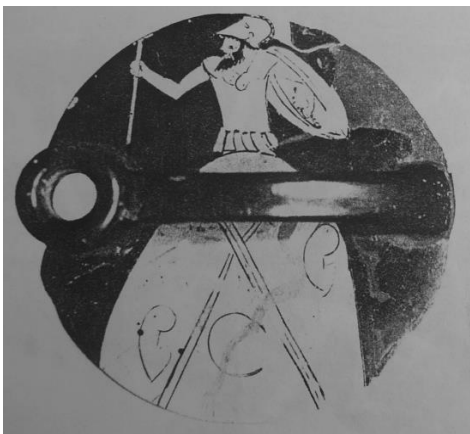
ΕΙΚΟΝΕΣ

1

2

3

4

5

6

7

8

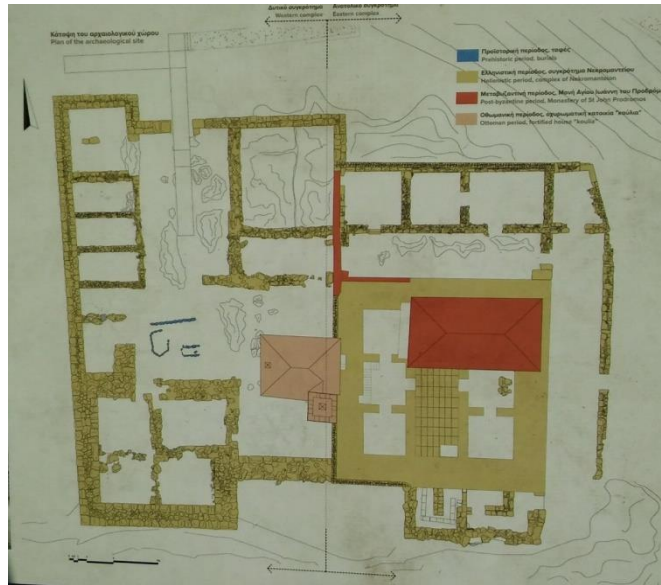
9

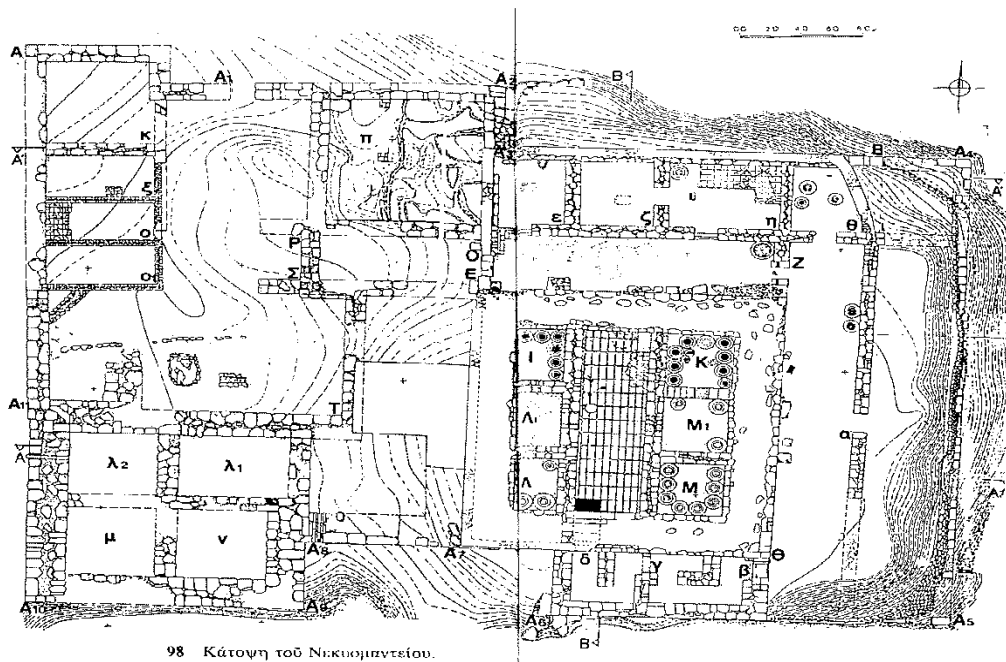
10

11

12

98 Κάτωψη του Νικοιμαντζείου.

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

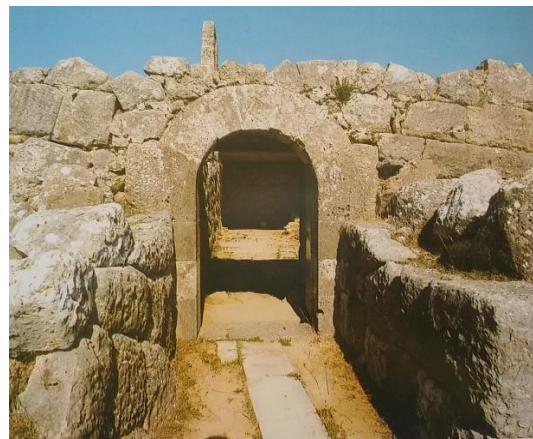
25

26

27

28

29

30

31

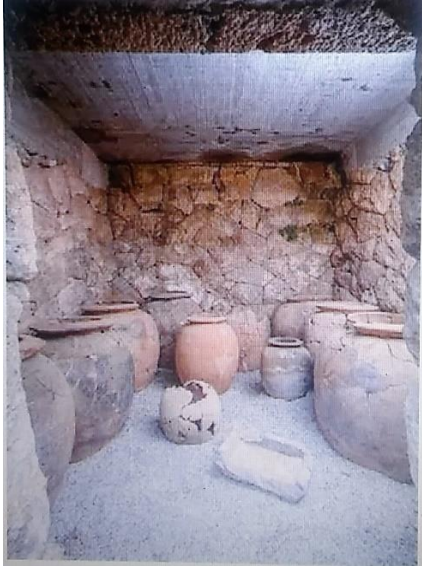
32

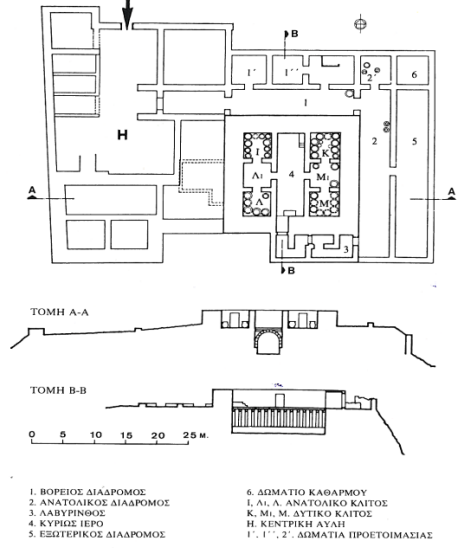
33

34

35

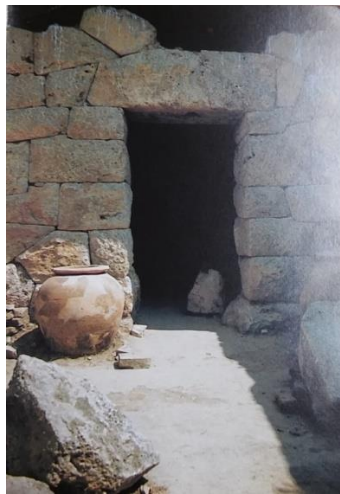
36

37

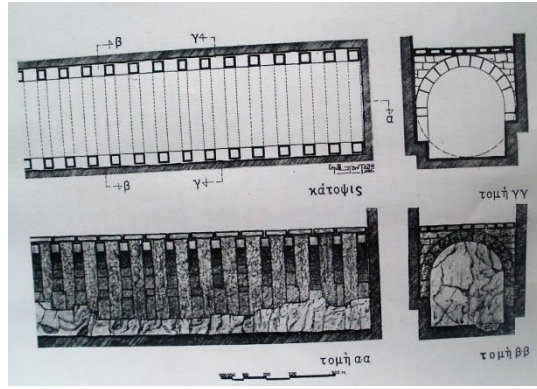
38

39

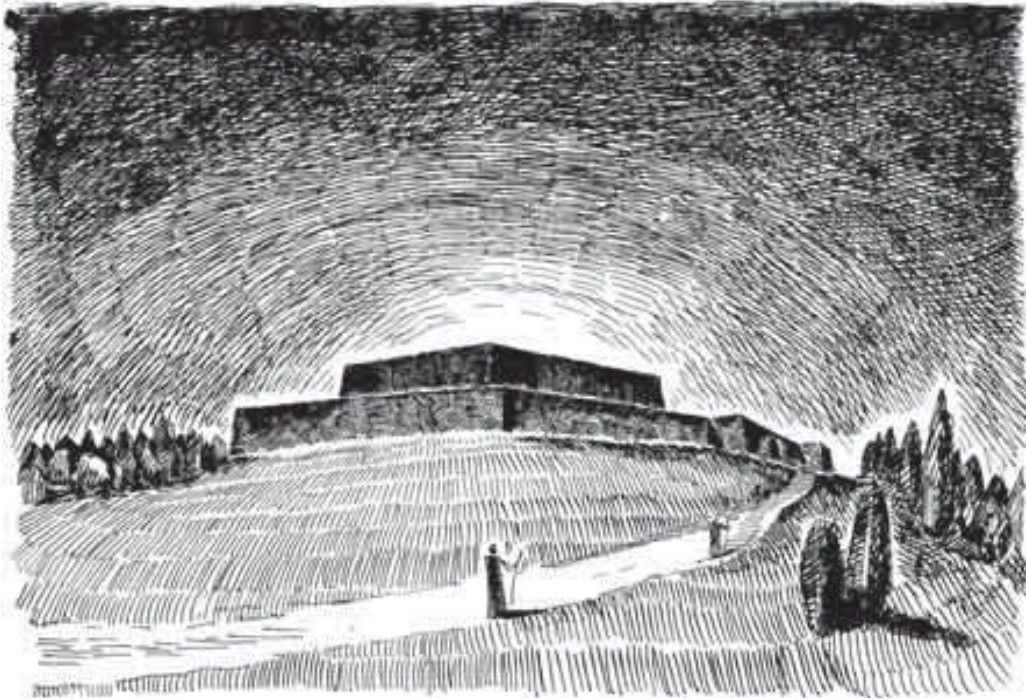
40

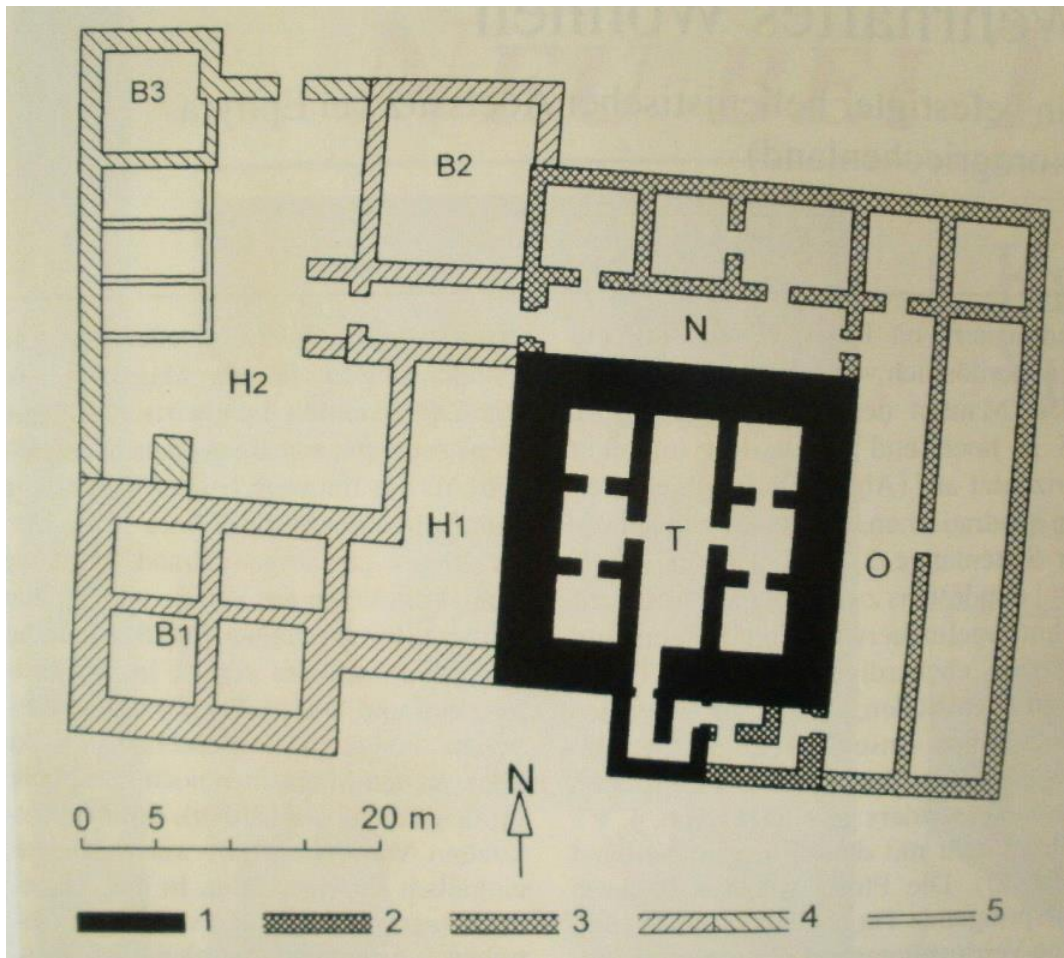
41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

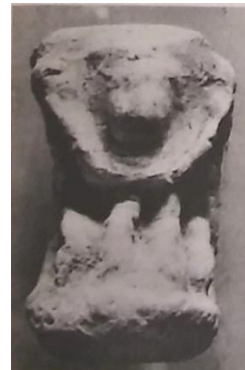
58

59

60

61

62

63

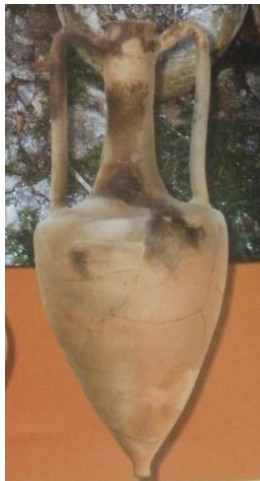
64

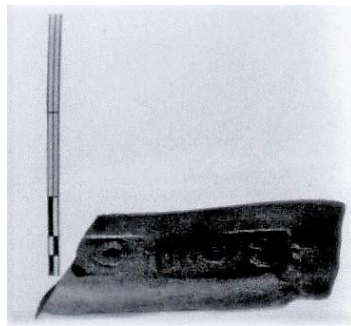
65

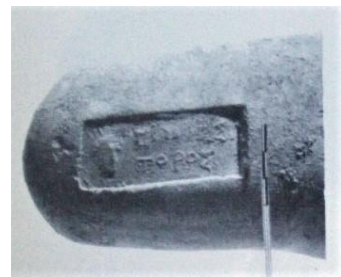
66

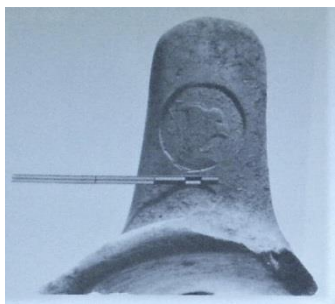
67

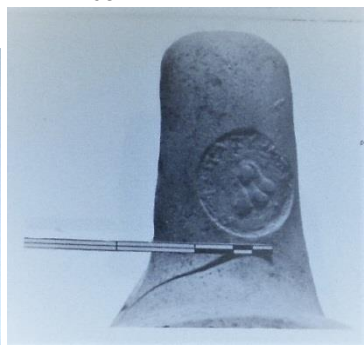
68

69

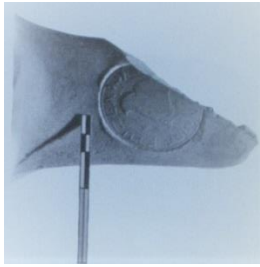
70

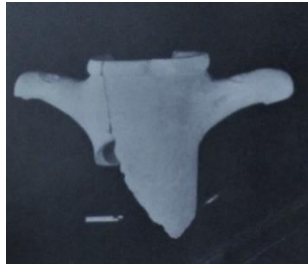
71

72

73

74

75

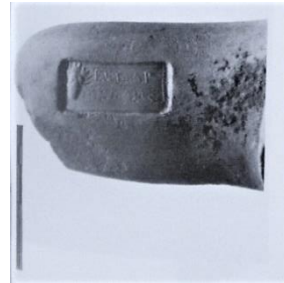
76

77

78

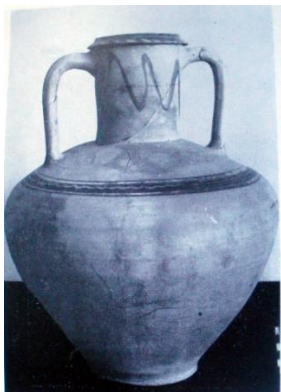
79

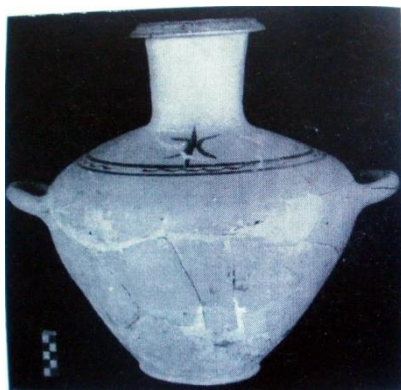
80

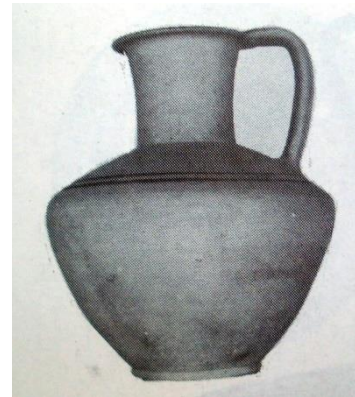
81

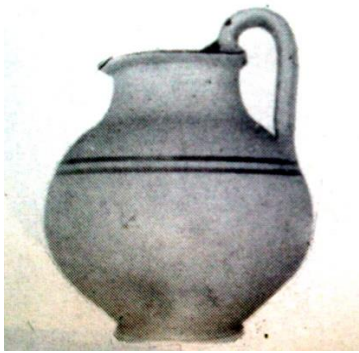
82

83

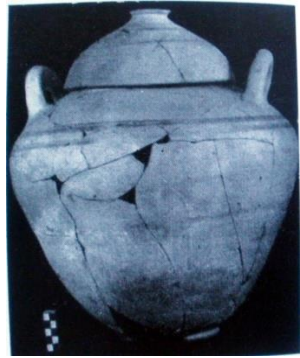
84

85

86

87

88

89

90

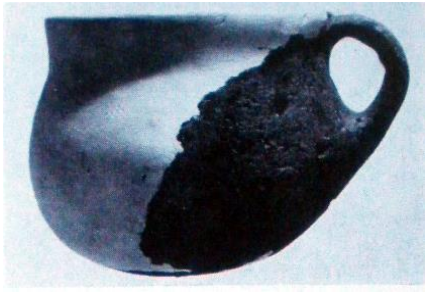
91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

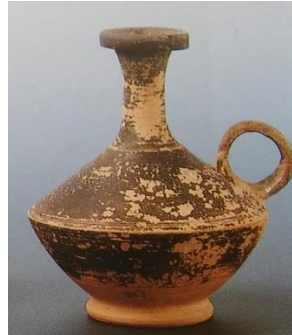
113

114

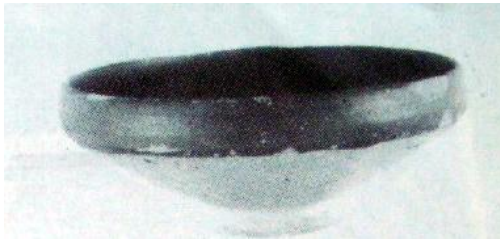
115

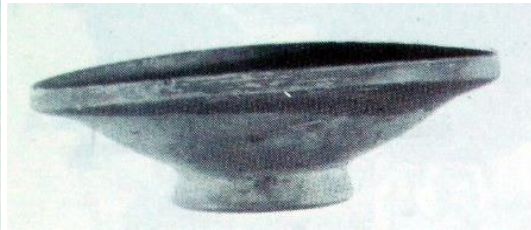
116

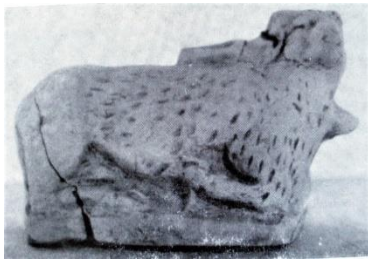
117

118

119

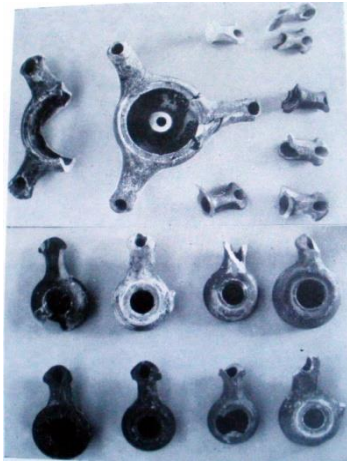
120

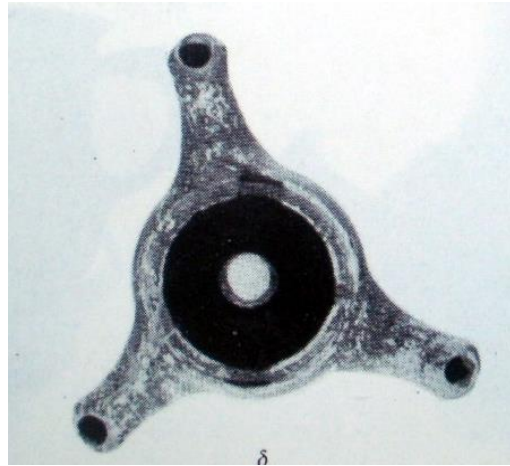
121

122

123

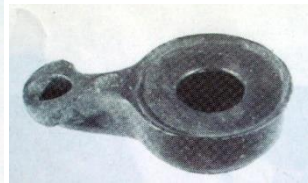
124

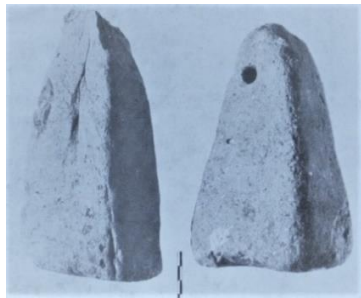
125

126

127

128

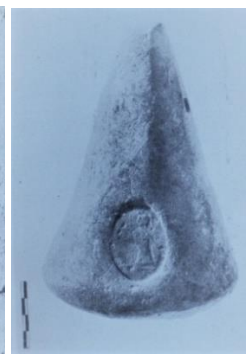
129

130

131

132

133

134

135

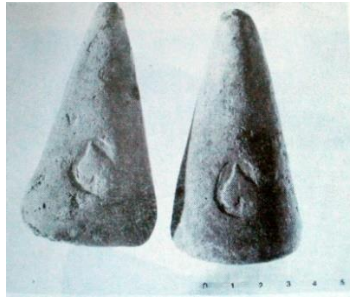
136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

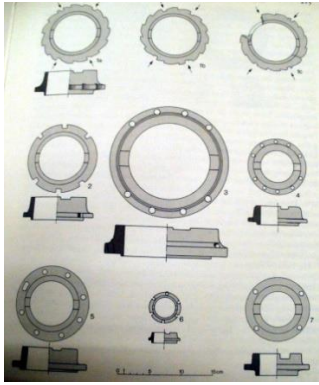
146

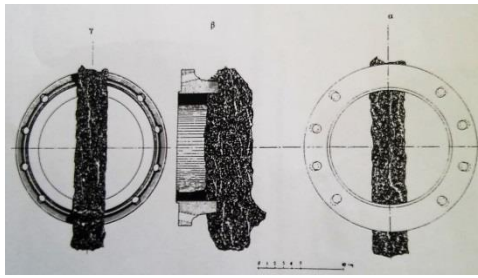
147

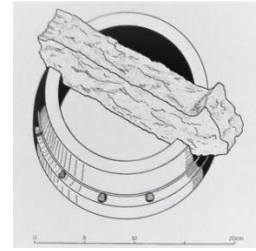
148

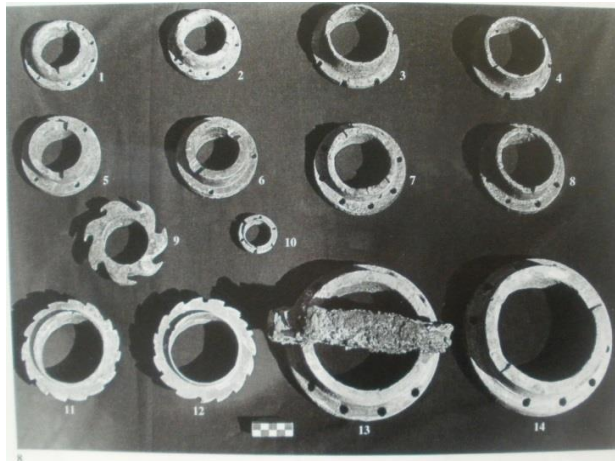
149

150

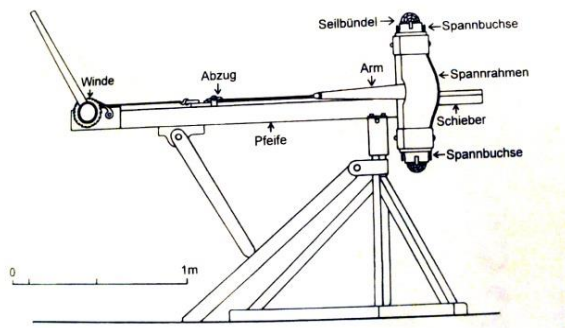
151

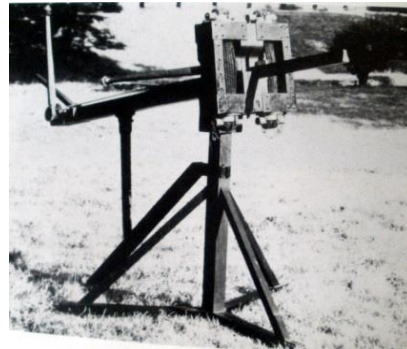
152

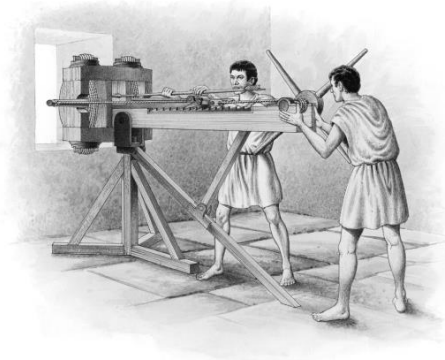
153

154

155

156

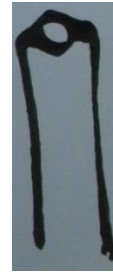
157

158

159

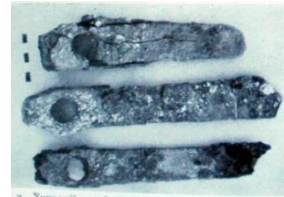
160

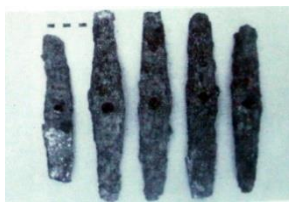
161

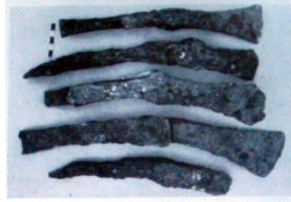
162

163

164

165

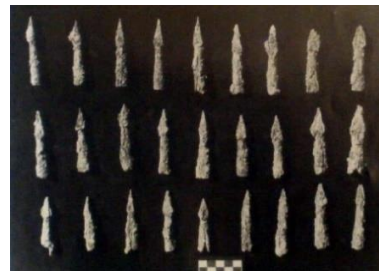
166

167

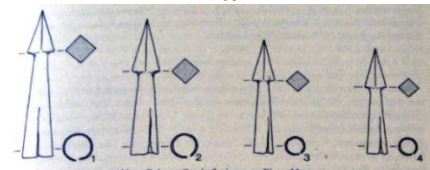
168

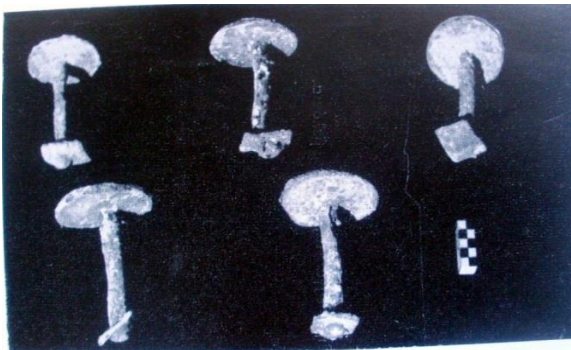
169

170

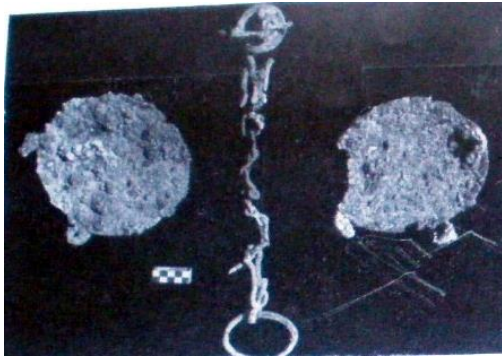
171

172

173

174

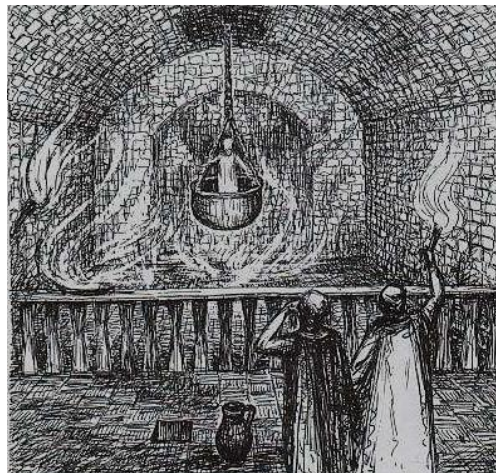
175

176

177

178

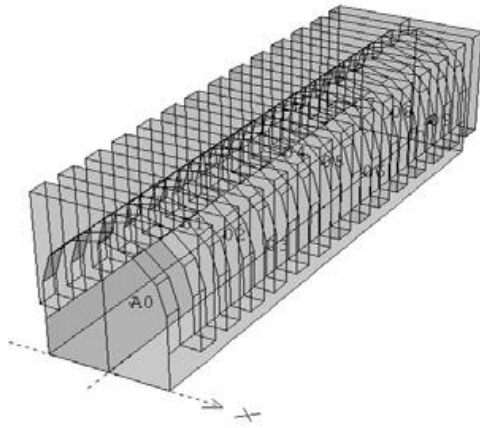
179

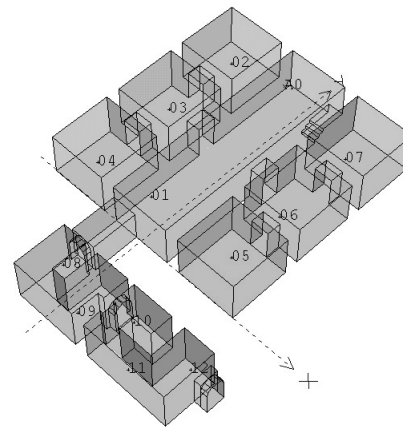
180

181

182

183

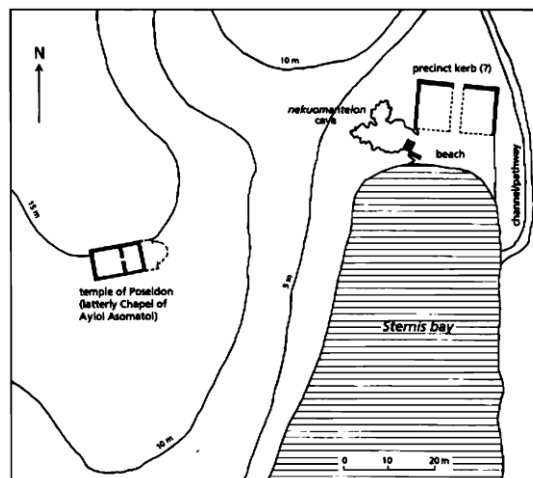
184

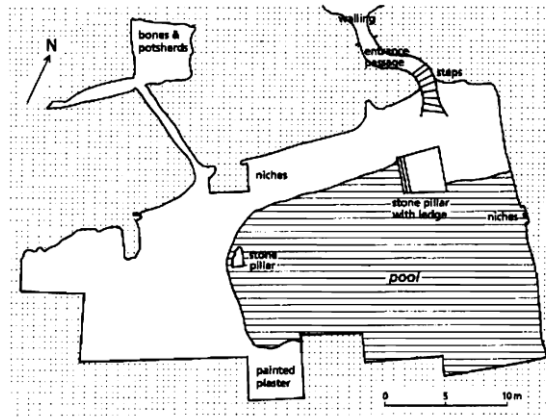
185

186

187

188

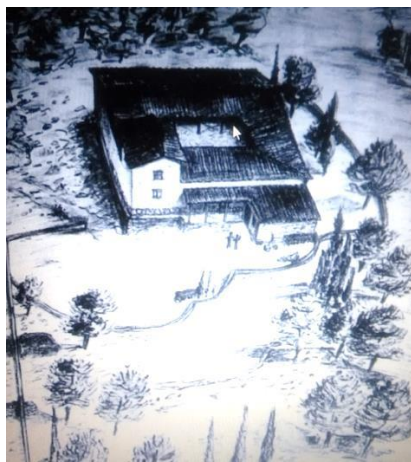
189

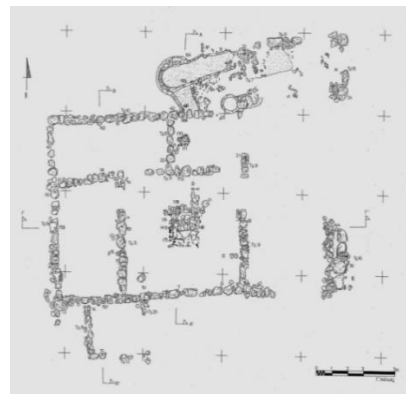
190

191

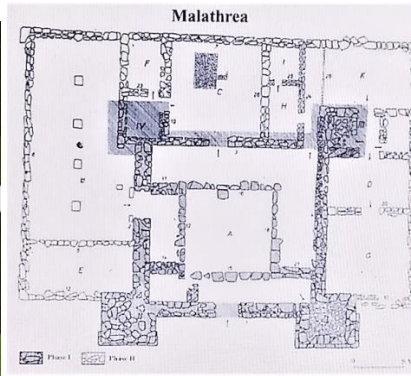
192

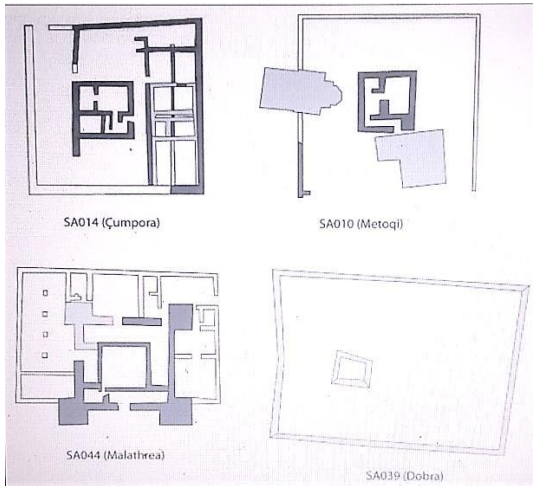
193

194

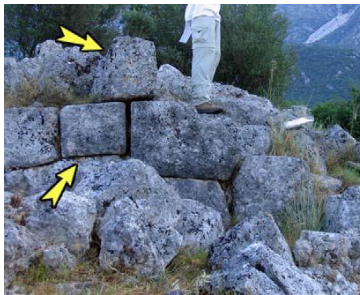
195

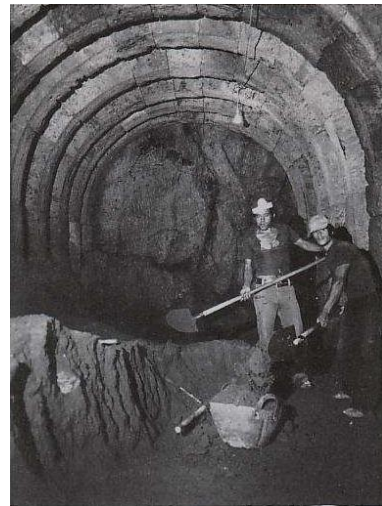
196

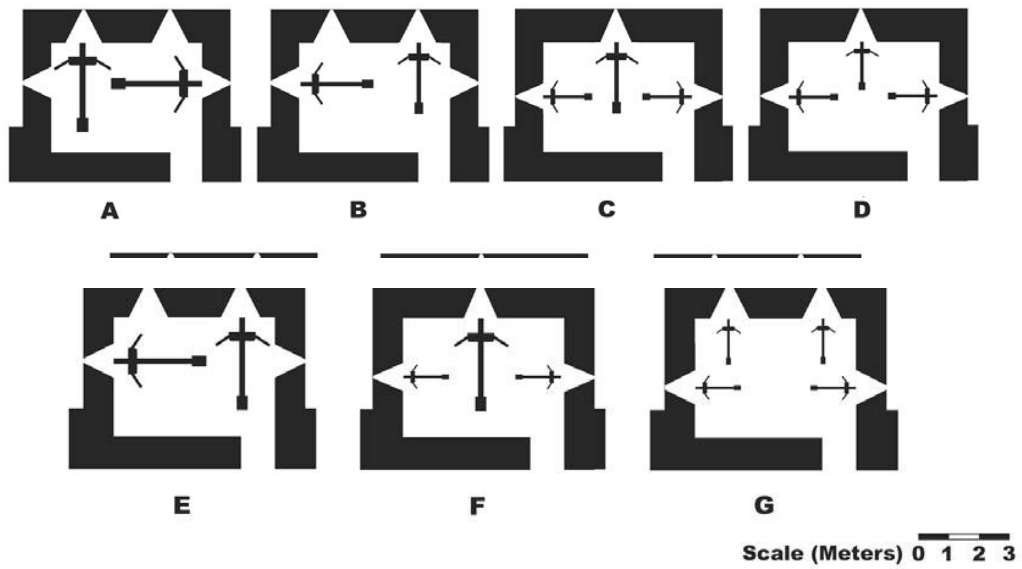
197

198

199

200

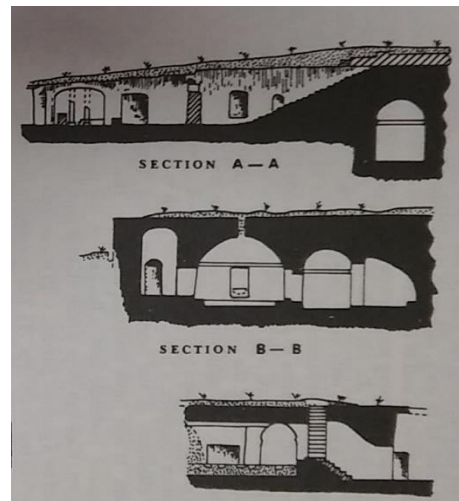
201

202

203

204